

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XLII

1988

GENT 1988

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL XLII

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9219 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9821 Gent-Afsnee

Redactiesecretaris-penningmeester :

Prof. Dr. H. DE RIDDER - SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris :

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap :

500 F jaarlijks vanaf 1982

Prijs, voor niet-leden, van deze Handelingen : 600 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent, en met de medewerking van

HOORDSTARFONDS V.Z.W.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

TB 3AAS

19	Art	4248
----	-----	------

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XLII

1988

GENT 1988

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blondijnberg 2 - 9000 GENT

INHOUD

P. DE WIN & F. MOENS, <i>De „roepstenen” en „kerkpuien” in de provincie Oost-Vlaanderen. Bijdrage tot de orale bekendmakingen in het verleden</i>	5
M. BOONE, <i>Het vorstelijk domein te Gent (ca. 1385 - ca. 1453) : speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme ?</i>	69
E. CORNELIS, <i>De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent. II. De sociaal-economische positie van de meesters van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw</i>	95
W.L. BRAEKMAN, <i>Zonderlinge luchtverschijnselen boven het zestiende-eeuwse Gent in pamfletten van die tijd</i>	139
J. DAMBRUYNE, <i>De 17de-eeuwse schepenregisters en de renten- en immobiliëntransacties te Gent : enkele beschouwingen</i>	153
P. LENDERS, <i>Drie wijzen van regeren van de Habsburgers in de Oostenrijkse Nederlanden</i>	183
L. FRANÇOIS, <i>Claude Gréban de Saint-Germain (Dijon, 1775 - Brussel, 1850), ambtenaar, journalist en bankier</i>	193
R. DE HERDT & J. VANNIEUWENHUYSE, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1987-1988</i>	239

Adressen van de medewerkers aan dit nummer :

Paul DE WIN, Kardinaal Mercierlei 25, 2600 Berchem
Frans MOENS †

M. BOONE, Aannemersstraat 23, 9110 Gent (St.-Amandsberg)

E. CORNELIS, Brusselsesteenweg 17 A, 9218 Gent (Ledeberg)

W.L. BRAEKMAN, Eeklostraat 69, 9910 Gent (Mariakerke)

J. DAMBRUYNE, P. Vande Veldehof 9, 9219 Gent (Gentbrugge)

P. LENDERS, UFSIA, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen

L. FRANÇOIS, Chrysantenstraat 19, 8400 Oostende

R. DE HERDT, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

J. VANNIEUWENHUYSE, idem

DE „ROEPSTENEN” EN „KERKPUIEN” IN DE PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

Bijdrage tot de orale bekendmakingen in het verleden

door

Paul DE WIN en Frans MOENS

Dit artikel beoogt in de eerste plaats een zo volledig mogelijke inventaris van de nog bewaarde „roepstenen” en „kerkpuien” in de provincie Oost-Vlaanderen te brengen. Om begripsverwarringen te vermijden wordt het inventarisgedeelte evenwel voorafgegaan door enkele begripsomschrijvingen; ook wordt het belang van deze inventaris toegelicht en worden deze rechtsarchaeologica in hun rechtshistorische context geplaatst.

*

A. ENKELE BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN

Vooraleer het exposé aan te vatten is het noodzakelijk enkele begrippen nader te omschrijven en toe te lichten. In deze context zijn dit de begrippen „roepsteen”, „roepstoel”, „kerksteen”, „pui”, „bordes”, „roephuisje” en „roeptribune”. Zij worden ons inziens in woordenboeken te weinig genuanceerd en soms zelfs niet geheel adequaat omschreven. Daarnaast worden de meeste van deze begrippen in de literatuur door elkaar gebruikt. Een (her)definiëring dringt zich dus op; die blijft natuurlijk relatief, al wordt gepoogd om zoveel mogelijk aan te sluiten bij het vroegere spraakgebruik.

„Roepsteen” is de meer algemene term voor een stenen blok vanwaar bekendmakingen werden gedaan¹. Lag dit stenen blok nabij de kerk, dan spreekt men wel eens van een „kerksteen”, ook wel „kerk(e)stichel(e)” of „kerkstegel(e)” geheten². Een roepsteen kon evenwel ook gelegen zijn nabij de (voormalige) wethuis-herberg of in de buurt van een bescheiden (thans veelal voormalig) gemeentehuis zonder bordes³. Een „bordes” is

(1) In VAN DALE wordt „roepsteen” al onmiddellijk gelijkgesteld met „roepstoel”, dat op zijn beurt wordt omschreven als een „verhevenheid, bordes aan een stadhuis, gerecht of ander openbaar gebouw vanwaar afkondigingen gedaan of waarop rechtshandelingen verricht werden” (VAN DALE, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 11e herziene druk in 3 delen, ed. G. GEERTS, & H. HEESTERMANS, Utrecht-Antwerpen, 1984, II, p. 2423); deze gelijkstelling gaat o.i. niet op (cf. infra).

(2) In VAN DALE (*Ibidem*, II, p. 1317) wordt „kerksteen” of „kerk(e)stichel” gedefinieerd als een „stenen blok en vandaar plaats bij een kerk vanwaar bekendmakingen werden afgelezen”.

Vgl. met de omschrijving van „kerkstichel” bij K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, I, Leiden, 1890, p. 59.

(3) Zie ook: L. DE BO, *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge, 1873 sqq., p. 512

een verhoog dat langs buiten toegankelijk is via meerdere treden, al dan niet voorzien van een leuning en/of luifel. Zo'n bordes leidt steeds naar een toegangsdeur; men vindt ze in deze context hoofdzakelijk aan (ex-)gemeentehuizen en stadhuizen ⁴.

Met „roepstoel” wordt een specifieke uitbouw aan stadhuis, belfort of stadshalle bedoeld, die de vorm aanneemt van een kansel, een loggia, een open of overdekt balkon ⁵; dit spreekgestoelte is slechts van binnen uit toegankelijk en was meestal overdekt ⁶. Sommige halfronde uitbouwsels aan kerkhofmuren ⁷ en zelfs aan bordessen ⁸ zouden we ook als „roepstoelen” kunnen omschrijven. Het begrip „roepstoel” komt dus nagenoeg overeen met de oud-Franse term „bretesche” of „brete(s)que”; hiermee werd oorspronkelijk een houten overdekte galerij bovenaan de burchtoren aangeduid, maar later verstond men daaronder ook een soort houten of stenen loggia, aangebouwd tegen de gevel van een huis, inzonderheid dan van het schepenhuis; deze loggia — meestal een overdekt balkon — diende dan voor het afkondigen van officiële verordeningen en reglementen, het huldigen van vorsten, het voorlezen van vonnissen e.d. ⁹.

(roepsteen); [G. GEZELLE], *Loquela*, ed. L. CRAEYNEST, Amsterdam, 1907, p. 243 (kerkstegele) en 419 (roepsteen); M. DE BRUYNE, *De roepsteen te Oekene*, in: *Rollariensia*, 9 (1977), p. 129.

(4) Vgl. met de omschrijving in VAN DALE, *o.c.*, I, p. 415; waar een „bordes” in de eerste plaats gedefinieerd wordt als een „verhoogde stoep met treden, met of zonder leuning, hetzij aan de voor- of aan de tuinzijde van een huis”, maar het kan ook een „verheven zit- of standplaats” betekenen.

(5) Vgl. met VAN DALE, die „roepsteen” en „roepstoel” al onmiddellijk gelijkstelt (cf. supra nt. 1).

(6) B.v. de laatgotische roepstoel van het Gentse stadhuis (o.m. afgebeeld in P. DE WIN, *Gent rechtsarcheologisch bekeken. Een snelinventaris van het monumentale patrimonium*, in: *Stadsarcheologie Gent*, 8 (1984), nr. 3, p. 4).

(7) B.v. te Desteldonk (thans Gent, O.VI.) (afgebeeld in P. DE WIN, *Gent rechtsarcheologisch bekeken, o.c.*, p. 6).

(8) B.v. te Uitbergen (thans Berlare, O.VI.) (afgebeeld in P. DEVOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen* (Invent. Kunstpatr. Oost-Vlaanderen, 16-17), Gent, 1982, I, p. 150-151).

(9) J.-M. CAUCHIES, *Bretèques et publications des lois dans les anciens Pays-Bas*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 54 (1976), p. 1287-1288; IDEM, *Les bretèches dans les villes des anciens Pays-Bas: contribution à l'étude de la publication des lois et règlements au moyen âge et aux temps modernes*, in: *Revue du Nord*, 44 (1982), p. 233-234. Zie ook: LA CURNE DE SAINTE-PALAYE, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois ou Glossaire de la langue françoise depuis son origine jusqu'au siècle de Louis XIV*, III, p. 118 en 119 sub 'bretesque' en 'bretesche'.

In Frankrijk, Kamerijk, Henegouwen en Vlaanderen was deze benaming sterk ingeburgerd (zie ook infra nt. 126). B.v. te Kamerijk stond er voor het „Maison des Quatre-Hommes” een „bretèque” met twee torens waartussen het stadswapen hing (H. DUBRULLE, *Cambrai à la fin du moyen âge XIIIe-XVIe siècle*, Rijsel, 1904, p. 232). B.v. te Braine-le-Comte was dit „bretèque” aan de stadshalle aangebracht (C. DUJARDIN & J. CROQUET, *Glossaire toponymique de la ville de Braine-le-Comte*, in: *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, 1 (1894-98), p. 108). Dit was eveneens het geval te Roeselare (M. DE BRUYNE, *De roepsteen te Oekene, o.c.*, p. 128 noot 1). B.v. te Atrecht werd de „bretesque” van een huis op de Petit Marché gebruikt als afkondigingsplaats vooraleer het stadhuis en Belfort waren gebouwd (H. GRUY, *Histoire d'Arras*, Brussel, 1979, p. 94).

„Pui" — afgeleid van het latijnse „podium" — tenslotte is de meer algemene term, die zowel voor bordessen als voor roepstoelen werd gebruikt¹⁰; bij uitbreiding worden ook „roephuisjes" en „roeptribunes" aan de kerk wel eens als „puien" omschreven¹¹. Een „roephuisje" heeft de vorm van een losstaand overdekt hokje of huisje, terwijl onder „roeptribune" een verhoog met één of meerdere opstapjes wordt verstaan, zonder dat het monumentje de specifieke eigenschappen van een bordes (leidend naar een deur) of roepstoel (balkon) heeft; de roeptribune is wel meer dan een roepsteen (omdat zij opstapjes heeft).

B. DOEL VAN DEZE INVENTARIS

In dit artikel wordt een zo volledig mogelijk overzicht gegeven van de nog bewaarde roepstenen en kerkpuien in Oost-Vlaanderen. Daartoe werd ieder kerkdorp in de provincie aangedaan en onderzocht. De overgrote meerderheid van de roepstenen zijn trouwens kerkstenen. Ook werden enkele reeds verdwenen monumentjes in de inventaris opgenomen, al is de opsomming op dit punt zeker voor aanvulling vatbaar. Het spreekt vanzelf dat elke bijkomende inlichting, aanvulling of verbetering tenzerste welkom is.

Wel hebben we ons beperkt tot de roepstenen en kerkpuien; de overige afkondigingsplaatsen — zoals de roepstoelen en bordessen van (ex-)gemeentehuizen en stadhuizen — werden bewust buiten beschouwing gelaten. Zonder deze beperking zou de inventaris te omvangrijk zijn geworden.

Toen we met de inventarisatie begonnen, waren we eerst aangenaam verrast hoeveel er nog restte, maar gaandeweg groeide het besef hoeveel er reeds was verdwenen en nog steeds verdwijnt. Tijdens die enkele jaren van prospectie in de provincies Oost- en West-Vlaanderen (1983-86) zijn er immers reeds tal van roepstenen verdwenen. Vandaar ook dat bij elke roepsteen in de inventaris vermeld staat wanneer wij hem voor het laatst hebben gezien (= n.b. = nog bewaard + maand en jaar). Laat ons toe hierbij op te merken dat het niet steeds gemakkelijk is om *de visu* uit te maken of deze of gene lapidaire rest als roepsteen werd gebruikt; navraag ter plaatse was vaak noodzakelijk. De stenen waaromtrent geen zekerheid kon verkregen worden, werden niet in deze inventaris opgenomen.

Een juiste datering van deze relictten is op zicht quasi onmogelijk te geven. Toch mogen we aannemen dat hun „ouderdom" in hoge mate

Het mooiste voorbeeld van een dergelijk „bretèque" in België vormt het nog bewaarde „gebiedhuisje" aan het stadhuis van Aalst (F. COURTEAUX, Bij de restauratie van het Aalsters schepenhuis, in: *Land van Aalst*, (1982), p. 258-262).

(10) Zie ook: E. VERWIJS & J. VERDAM, *Middelnedderlandsch Woordenboek*, VI, kol. 530-531 sub 'poye'.

Vgl. met de omschrijving van „pui" in VAN DALE (*o.c.*, II, p. 2278) als „bordes of stoep, soms rustend op pilaren, soms een massief stenen bouwsel, voor een stadhuis van waaraf men vroeger de besluiten, verordeningen enz. voorlas".

(11) Cf. A. BUVÉ, De „Puien" van Waasland, in: *Tijdschrift van de Touring Club van België*, 53 (1947), p. 271-272.

samenhangt met de ontstaans- en bouwgeschiedenis van het bouwwerk (kerk, kerkhofmuur, gemeentehuis) waartegen zij gelegen zijn. Dit geldt zeker voor de geïncorporeerde roepstenen en puin. De oprichtingsdatum van het bouwwerk mag veelal als een *terminus a quo* gezien worden; dezelfde redenering kan ook gemaakt worden bij volledige vernieuwing van het bouwwerk of bij grote verbouwings- of uitbreidingswerken.

Werd een kerkgebouw b.v. om één of andere reden (brand, oorlog, bouwvalligheid) vernield en vervangen door een nieuw bedehuis, dan werd gewoonlijk ook de kerkpui of kerksteen vernieuwd¹²; niet zelden werd daarbij zelfs gebruik gemaakt van recuperatiemateriaal van het oudere gebouw.

We vermoeden dat vrijwel geen van de nog bewaarde roepstenen — als roepsteen wel te verstaan¹³ — en kerkpuien — op enkele uitzonderingen na¹⁴ — ouder is dan het begin van de 19e eeuw. Uit ons onderzoek blijkt trouwens dat de nog bewaarde kerkstenen overwegend liggen aan bouwsels die dateren uit de 19e eeuw of zelfs uit het begin van de 20e eeuw. Dit sluit natuurlijk niet uit dat er reeds voordien een roepsteen of kerkpui heeft bestaan¹⁵. Merkwaardig is wel dat er zo weinig aan oudere kerkgebouwen bewaard zijn gebleven; er moeten er eertijds nochtans ook gelegen hebben. De enige conclusie daaruit is dat de kerkstenen rond de oudere kerken sneller verdwenen zijn. Een verklaring daarvoor is waarschijnlijk gelegen in het feit dat deze kerken sneller aan restauratie toe zijn en dat de kerkstenen en -puin bij deze restauratiewerken werden verwijderd. Vooral de restauraties na de tweede wereldoorlog hebben het lot van vele kerkstenen bezegeld; ze waren toen (meestal) reeds in onbruik geraakt en vielen dus gemakkelijk ten prooi aan het stijlpurisme, de onverschilligheid of de onachtzaamheid van restaurateur, kerkfabriek en/of gemeentelijke overheid¹⁶. De nieuwere kerkgebouwen hoefden veelal geen of minder ingrijpende herstellingen te ondergaan, zodat hier de roepstenen en kerkpuien meer overlevingskansen hadden¹⁷.

(12) Zoals blijkt uit enkele voorbeelden: Te Weelde (thans Ravels, Antw.) werd de kerkpui of het „vorsterhuisje” na de brand van de kerk in 1841 heropgericht, zij het op een andere plaats dan tevoren (H. DE KOK, *Gids voor het oude Turnhout en omgeving*, II, Antwerpen-Haarlem, 1980, p. 214). Te Ramskapelle (thans Nieuwpoort, W.Vl.) bestond er alleszins een soort kerkpui in 1902 (*Bull. Comm. roy. d'Art et d'Archéologie*, 41 (1902), p. 186); de kerk brandde af in 1914 en werd geheel vernieuwd in 1923-25; de huidige roepsteen werd waarschijnlijk na de nieuwbouw in dienst genomen.

(13) Soms gaat het immers om gerecupereerde restanten van oudere monumenten: zie verder.

(14) Een uitzondering is b.v. al de gedateerde kerkpui van Waasmunster (O.Vl.); het jaartal „1732” is in het smeedijzerwerk van de balustrade aangebracht. Ook de kerkpui van Elversele (thans Temse, O.Vl.) is wellicht ouder.

(15) Zoals al blijkt uit de bovenvermelde voorbeelden in noot 12.

(16) Te Vichte (thans Anzegem, W.Vl.) b.v. is de roepsteen nu al twee keer verdwenen, eerst n.a.v. restauratiewerken aan het oude en thans als Cultureel Centrum gebruikte kerkje, daarna n.a.v. de aanleg van een gazon. De eerste keer heeft Dr. med. O. De Borchgrave uit Anzegem nog van het gemeentebestuur kunnen bekomen om de steen terug te plaatsen...

(17) We mogen evenwel niet naar alle restaurateurs of bestuursorganen een steen werpen. Bij de recente restauratiebeurt van de kerk van Bulskamp (thans

Nu ook nog de begraafplaatsen naar de rand van de gemeente worden verbannen en de oude kerkhoven rondom de parochiekerken stelselmatig worden opgeruimd en vervangen door parkings en plantsoenen, worden vooral de nog bewaarde kerkstenen in hun bestaan bedreigd. Zij zijn veelal niet geïncorporeerd en zullen qua vormgeving nu niet bepaald de aandacht van kunstliefhebbers trekken. Enkel de geïncorporeerde en overdekte roepstenen, alsmede de kerkpuien, roephuisjes en roeptribunes hebben meer overlevingskansen, tenzij ze in handen vallen van een achteloze restaurateur van het gebouw; hun vormgeving is immers oogstrelender¹⁸.

Men kan zich de bedenking maken: waarom zo'n steenklop bewaren waarvan nog weinigen de betekenis kennen, als zelfs de mooie of vertrouwde grafzerk van een dierbaar of ver familielid de plaats moet ruimen? Deze bedenking hangt nauw samen met de vraag naar het belang van deze inventaris. Dit belang is vanzelfsprekend relatief, maar zou als volgt kunnen omschreven worden: de roepstenen zijn overblijfselen met rechtshistorische en folkloristische betekenis; in het kader van een „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België"¹⁹ is het dan ook onmogelijk om aan deze „rechtsarchaeologica" voorbij te gaan. Dienen zij daarom bewaard te worden? Men zou deze vraag kunnen omkeren: waarom niet? Plaatsgebrek voor nieuwe graven zorgt ervoor dat de oude grafstenen regelmatig verdwijnen, terwijl de toenemende laïcisering, gecombineerd met allerlei pragmatische redenen (hygiëne, het chronisch

Veurne, W.Vl.) b.v. werd de roepsteen keurig teruggelegd op zijn oude plaats naast de kerkdeur en zelfs op meer correcte wijze dan voorheen (De steen lag tevoren ondersteboven). Ook bij de restauratie van de kerk van Steenkerke (thans Veurne, W.Vl.) werden steen en luifeltje keurig opgelapt.

(18) Hoe achteloos men aan deze monumentjes voorbijgaat, wordt duidelijk bij het doorbladeren van de vele toeristische gidsen, wandelbrochures en bouwkundige inventarissen. Meestal worden zij vrijwel volledig genegeerd (o.m. bij J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen*, Antwerpen, 1985, waar zelfs de overdekte roepstenen rond Veurne (Avekapelle, Steenkerke, Wulveringem) en de schitterende kerkpuien van Waasmunster (O.Vl.) en Elversele (thans Temse, O.Vl.) onvermeld blijven) of slechts lukraak vermeld (b.v. G. DALLE, *Gids voor Veurne-ambacht*, Antwerpen-Haarlem, 1981, waar van de 6 nog bewaarde roepstenen — waarvan 3 overdekte — binnen de fusiegemeente Veurne enkel deze van Steenkerke wordt vermeld; deze selectiviteit, zij het in iets mindere mate, vinden we ook terug bij b.v. B. DEWILDE & J.P. VIERSTRAETE, *Gids voor Groot-Kortrijk*, Antwerpen 1982, die slechts melding maken van 2 van de 4 roepstenen en zelfs voorbijgaan aan de meest markante te Heule). In bouwkundige inventarissen werd eerst absoluut geen aandacht besteed aan deze relict; de laatste tijd schijnt daarin enige verandering te komen, al blijven de lacunes op dit gebied nog steeds groot (b.v. één der laatste inventarissen in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen*, gewijd aan het arrondissement Veurne (dl. 8n, Gent, 1982), vernoemt reeds 4 van de 6 nog bewaarde roepstenen te Veurne).

(19) Zie terzake: J. VAN ROMPAEY & P. DE WIN, Aanzet van een algehele inventaris van ons rechtshistorisch patrimonium, in: *Ons Heem*, 35 (1981), p. 109-112; P. DE WIN, Hoever staat het met de „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België"?, in *Ons Heem*, 37 (1983), p. 105-111.

De schandstrafinstrumenten werden reeds (voorlopig) belicht in: P. DE WIN, Een aspect van het rechtshistorisch patrimonium in België: schandstrafinstrumenten, in: *Acta Falconis*, 83/3, Antwerpen, 1983, p. 63-112; IDEM, In het kader van de „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België": de schandstrafinstrumenten, in: *Ons Heem*, 37 (1983), p. 137-158.

gebrek aan geschikte parkeerruimte in sommige dorpscentra, de nood aan groen, e.d.) ertoe geleid heeft dat begraafplaats en kerk van elkaar worden gescheiden. Al deze „argumenten” gaan niet op voor wat de roepstenen en kerkpuien betreft. Enkel het feit dat zij niet meer gebruikt worden en dat hun betekenis niet meer voldoende gekend is, werkt hun verdwijnen in de hand. Er is nochtans niets dat het behoud van deze relicten in de weg staat. Omdat ze veelal bescheiden in de hoek van het kerkportaal, tegen de kerkgevel of tegen de kerkhofmuur liggen, kan er van een hinderlijke ligging moeilijk sprake zijn. Ze vormen ook geen hinderpaal voor Koning Auto en kunnen eventueel zo gelegd worden dat zij niet als struikelblok zouden dienen voor een in gebed verzonken kerkganger, een luchtbespiegelend wandelaar of een huiswaarts kerende boemelaar. En toch verdwijnen zij de laatste decennia in snel tempo²⁰, al dienen we eerlijkheidshalve te vermelden dat er ook enkele zijn teruggekeerd²¹!

Vergeten we ook niet dat sommige roepstenen restanten zijn van een ouder kerkgebouw²², van een grafmonument²³ of zelfs van een doop-

(20) Zie reeds de verdwenen roepstenen in de inventarislijst achteraan. Enkele voorbeelden: omstreeks 1950 verdwenen de roepsteen van Mainvault (thans Ath, Heneg.) (afb. in: M. VAN HAUDENARD, De steen van den veldwachter, in: *De Brabantse Folklore*, 16 (1936-37), p. 162-163); omstreeks 1960 deze van Hoevenen (thans Stabroek, Antw.) (nog vermeld in 1936: A. HUYGEN, *Geschiedenis van Hoevenen*, Brussel, 1936, p. 30) en Melsen (thans Merelbeke, O.Vl.) (afb. in: J. DE COCKER, De heerlijkheid van Melsen, in: *Jaarboek Heemk. Genootschap Land van Rode*, (1969), p. 88-89). Vóór 1982 verdwenen de roepstenen van Tiegem en Gijzelbrechtegem (thans allebei Anzegem, W.Vl.) ([O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen” en de gemeentelijke bekendmakingen in de Oude Tijd, in: *Handelingen Kon. Gesch. & Oudb. Kring van Kortrijk*, n.r., 49 (1982), p. 241-244); deze te Vichte (eveneens te Anzegem, W.Vl.) lag er nog in 1983, maar was bij een controlebezoek eind september 1986 verdwenen (zie ook noot 16). De roepsteen van Borsbeke (thans Herzele, O.Vl.) werd in 1982 uitgedroefd (P. DE WIN, Hoever, o.c., p. 105); deze van Nokere (thans Kruishoutem, O.Vl.) verdween tussen 9-8-1983 en 28-9-1986.

(21) B.v. de roepsteen van Koekelare (W.Vl.), die in 1976 werd teruggeplaatst (cf. de mededeling aangebracht op de bovenste trede). Deze van Oekene (thans Roeselare, W.Vl.) werd in 1977 op zijn huidige — zij het niet geheel originele — plaats aangebracht (M. DE BRUYNE, De roepsteen te Oekene, o.c., p. 128-131). De steen van Hulste (thans Harelbeke, W.Vl.) bleef dankzij de inspanningen van de plaatselijke heemkundige kring bewaard en ligt thans voor het oorlogsmonument nabij de kerk. De achteloos naast het pissijn op het kerkhof weggemoffelde roepsteen van Reningelst (thans Poperinge, W.Vl.) werd in 1983 terug voor de toegang van het kerkhof op het dorpsplein geplaatst. Te Moerzeke (thans Hamme, O.Vl.) werden recent zelfs twee stenen nabij de kerkgevel aangebracht ter vervanging van de eertijds verdwenen roepsteen.

(22) B.v. de verdwenen roepsteen van Vichte (thans Anzegem, W.Vl.) ([O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen”, o.c., p. 241) en de nog bewaarde roepstenen van Kessenich (thans Kinrooi, Limb.) (J. VENKEN, *Gids voor oud-Limburg. De Maaskant*, Antwerpen-Weesp, 1985, p. 29), Herderssem (thans Aalst, O.Vl.) en Mannekensvere (thans Middelkerke, W.Vl.).

(23) B.v. de roepsteen van Dikkebus (thans Ieper, W.Vl.), waarop nog „concession à perpétuité” te lezen staat, of deze van Viane (thans Geraardsbergen, O.Vl.), een omgekeerde obelisk die eertijds de grafstede van Petrus van Neucker († 1770) sierde. Maar ook van een kerkhofkruis: b.v. de roepsteen van Villers-la-Ville (Brab.) is duidelijk de basis van zo'n kruis, evenals de roepsteen van Houtem (thans Veurne, W.Vl.).

vont²⁴. Andere dan weer zijn overblijfselen van oudere rechtsarchaeologica, inzonderheid van schandpalen²⁵. Met het verdwijnen van de roepstenen worden dus verschillende soorten (rechts-)archaeologica in hun bestaan bedreigd²⁶.

Dit stille verdwijnen is mede de reden voor het uitbrengen van deze inventaris, die we laten voorafgaan door een rechtshistorische toelichting. Onbekend is immers maar al te vaak onbemind. Dit stille verdwijnen is ook de reden waarom in het kader van de „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België" voorrang werd gegeven aan deze rechtsarchaeologica. We hopen met deze bijdrage kerk- en gemeentebesturen, restaurateurs, plaatselijke heemkringen en eenieder die begaan is met zijn dorp en streek, te mobiliseren en te sensibiliseren voor het behoud van deze rechtshistorische relicten.

C. RECHTSHISTORISCHE BETEKENIS

De betekenis van de „roepstenen" hangt nauw samen met de afkondiging en bekendmaking van wetten en besluiten. Omdat vrijwel alle nog bewaarde roepstenen en kerkpuien slechts dateren van na de Franse

(24) B.v. de roepsteen van Froyennes (thans Doornik, Heneg.) is niets anders dan de basis van een oude doopvont (E.J. SOIL DE MORIAMÉ, *Inventaire des objets d'Art et d'Antiquité (...) de l'arrondissement judiciaire de Tournai*, III, Charleroi, 1924, p. 227). Dit zou ook het geval geweest zijn bij de thans verdwenen roepsteen van Gooik (Brab.) (J. DE WEERDT, Goyck en zijn kerk, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, 10 (1927-28), p. 31-32) en is, lijkt ons, ook het geval bij de roepsteen van Meilegem (thans Zwalm, O.VI.).

(25) Deze van Steenkerque (thans Braine-le-Comte, Heneg.) is een schandpaalbekronning; deze van Havay (thans Quévy, Heneg.) en Bever (Brab.) zijn schandpaalbasissen (zie P. DE WIN, Hoever, *o.c.*, p. 105; (...), De steen van de veldwachter, in: *De Brabantse Folklore*, 18 (1938-39), p. 264); deze van Zandvliet (thans Antwerpen) is een stuk van de schandpaalschacht (J. VAN DER GOTEN & G. VAN ROYEN, *Zandvliet aan de Schelde*, Ekeren-Donk, 1938, p. 74) en deze van Wijlegem (thans Zwalm, O.VI.) is niets anders dan de bovenste trede van de schandpaal. Ook de roepsteen van Waregem (W.VI.) zou een schandpaalbasis zijn (*Bull. Geschied- en Oudh. Kring te Gent*, 2 (1895), p. 53-54). Een fragment van de thans heropgerichte schandpaal van Ophasselt (thans Geraardsbergen, O.VI.) heeft eertijds ook dienst gedaan als roepsteen (F. MOENS, De schandpalen, in: *Tijdschrift van de Touring Club van België*, 53 (1947), nr. 24, p. 275; X.X., De heropgerichte schandpaal te Ophasselt, in: *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, (1961-62), p. 31-33), evenals de brokstukken van de kaak van Brecht (Antw.) (E. SOMERS, De schandpalen der provincie Antwerpen, in: *Natuur- en Stedenschoon*, 11 (1932), p. 11).

(26) B.v. de omstreeks 1975-76 verdwenen roepsteen van Bottelare (thans Merelbeke, O.VI.) was niets anders dan de bovenste trede van de schandpaal (P. DE WIN, Hoever, *o.c.*, p. 105), terwijl de verdwenen roepsteen van Schoten (Antw.) waarschijnlijk eveneens een schandpaalrest was (P. DE WIN, Een aspect, *o.c.*, p. 93 nt. 83). Ook de verdwenen roepsteen van Deurne (thans Antwerpen) was een schandpaalrest (J.B. STOCKMANS, *Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden*, Brecht, 1896-99, II, p. 87-89).

Te Boom (Antw.) werd de arduinen vierschaartafel op de markt, alvorens te verdwijnen in 1845, gebruikt als roepsteen (B. LAMOT, *Hoe Boom groeide*, Antwerpen, 1957, p. 121).

Tijd, wordt eerst de hedendaagse periode (19e - 20e eeuw) behandeld. Die Franse Tijd betekent trouwens een belangrijke cesuur op juridico-politiek vlak. Toch is deze breuk op het gebied van de publiciteit en de publiciteitsvormen niet absoluut geweest; in bepaalde opzichten bleef men in de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw immers aanleunen bij de traditioneel gegroeide publiciteitsvormen uit het verleden. Vandaar ook dat er na de behandeling van de hedendaagse periode op beknopte wijze een beeld wordt opgehangen van de situatie vóór de Franse Tijd (d.w.z. vóór 1795).

Laten we vooreerst duidelijk maken dat wij het in principe zullen hebben over de bekendmaking en niet over de afkondiging. „Afkondiging” (*promulgation*) en „bekendmaking” (*publication*) zijn immers twee afzonderlijke begrippen, al hangen ze nauw met elkaar samen. Het zijn allebei activiteiten van de uitvoerende macht: door de afkondiging wordt het bestaan van de wet bevestigd en de uitvoering ervan bevolen; door de bekendmaking wordt de bevolking ingelicht en de wet bindend. Juridisch bestaat er een duidelijk onderscheid qua gevolgen: zonder afkondiging geen wet; zonder bekendmaking geen afdwingbare wet²⁷. Dit is althans de situatie op de huidige dag. In het verleden vielen beide activiteiten wel eens samen, was de afkondiging alleszins verplicht maar liet de bekendmaking wel eens te wensen over.

Onze samenleving huldigt het principe dat de bekendmaking van een wet een *conditio sine qua non* is voor de afdwingbaarheid ervan („*une loi non publiée ne peut obliger*”) ²⁸. Vandaar dat het bekendmaken van de verschillende wetten, decreten, besluiten, reglementen en verordeningen aan stricte publiciteitsregels gebonden is ²⁹.

De oorsprong van het adagium „*une loi non publiée ne peut obliger*” kon tot nog toe niet met zekerheid achterhaald worden ³⁰. Alhoewel ongetwijfeld reeds voordien gehuldigd, duikt het in de Nederlanden slechts expliciet op in de ordonnanties uit de 18e eeuw die de publiciteitsvormen van de vorstelijke wetgeving vastlegden ³¹. Tevoren werd de bekend-

(27) Zie ook: F. LAURENT, *Principes de droit civil*, I, Brussel-Parijs, 1887⁴, p. 57 sqq., nrs. 16 sqq., die op dit probleem nader ingaat.

(28) Dit principe staat zelfs ingeschreven in de Belgische Grondwet van 1831: art. 129 bepaalt dat geen wet, geen besluit of verordening van algemeen, provinciaal of gemeentelijk bestuur verbindend is dan na te zijn bekendgemaakt in de vorm bij de wet bepaald.

(29) Cf. *infra*.

(30) Het zou uit het Romeinse recht stammen (Cod. 1, 14, 9) (A. WOLF, Publikation von Gesetzen, in: *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, IV, afl. 25, Berlijn, 1985, kol. 85), al bepaalt de bewuste regel enkel dat de wettekst duidelijk moet zijn...

In het „*Decretum*” van Gratianus (ca. 1140) klinkt het: „*Leges instituuntur, cum promulgantur, firmantur, cum movibus utentium approbantur*” (*Corpus Iuris Canonici, Decretum, Prima Pars*, Dist. IV, c. 3, ed. A. FRIEDBERG, I, Leipzig, 1922, kol. 6).

(31) Met name in de ordonnantie van keizer Karel VI d.d. 23 nov. 1736 betreffende de bekendmaking van de ordonnanties, mandementen en plakaten in de hertogdommen Brabant en Limburg en de landen van Overmaas (ed. L.P. GACHARD, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 3e reeks, V, Brussel, 1882, p. 151), in deze van Maria-Theresia d.d. 28 nov. 1755 betreffende de bekendmaking van plakaten en ordonnanties (ed. J. DE LE COURT, *Ibidem*, 3e reeks, VII, Brussel,

making van de vorstelijke en plaatselijke wetgeving eerder gewoonrechtelijk geregeld, tenzij in de wet zelf specifieke richtlijnen terzake werden gegeven³².

In feite hangt de bekendmaking nauw samen met een ander principe, met name dat iedereen geacht wordt de wet te kennen („*Nemo censetur ignorare legem*" of „*Ignorantia legis excusat neminem*"). Ook de oorsprong van dit beginsel kon nog niet achterhaald worden; het was alleszins reeds bekend in de late Middeleeuwen³³. Zonder dit beginsel komt de afdwingbaarheid van de wetten in het gedrang, want zonder de veronderstelde kennis van de wet zou men zich bij niet-naleving voor de rechtbank kunnen exonereren op grond van zijn onwetendheid. Kan de naleving van de wet niet afgedwongen worden, dan dreigt die wet dode letter te blijven. Dit veronderstelt evenwel dat de bestuurders hun voorschriften in zekere mate kenbaar moeten maken, zodat het publiek kennis kan nemen van hun inhoud en van eventuele sancties bij niet-naleving³⁴.

1890, p. 531-532) en in de ordonnantie van Jozef II d.d. 26 sept. 1785 betreffende de bekendmaking van edicten en ordonnanties van de kansel in de parochiekerken (ed. P. VERHAEGEN, *Idem*, 3e reeks, XII, Brussel, 1910, p. 440-441).

(32) Zie: J.-M. CAUCHIES, *La législation princière pour le Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506)* (Publ. Facultés Universitaires Saint-Louis, 24), Brussel, 1982, p. 212-238.

(33) Het is wel eens als een romeinsrechtelijk beginsel omschreven (F. LAURENT, *o.c.*, V, p. 580-582, nr. 507; R. VAN LENNEP, *De Romeinse rechtspraak. Hodiernus usus regularum Juris Romani*, Leuven-Brussel, 1950, p. 61 nr. 249), al wordt vermoed dat het eerder moet gezien worden als een middeleeuwse creatie, met name vanwege de commentatoren van het geleerde recht (ca. 14e eeuw). De regel is als zodanig niet in het Romeinse recht geformuleerd geworden, al blijkt men de *ignorantia iuris* niet te kunnen invoeren i.g.v. het publieke strafrecht (in het private strafrecht gold het wel als een verzachtende omstandigheid) (Th. MOMMSEN, *Le droit pénal romain*, I, Parijs, 1907, p. 106-109).

Het principe was alleszins al in de late Middeleeuwen bekend, al werd het aan vreemdelingen niet steeds even drastisch opgelegd (W. JAPPE ALBERTS, *Publiciteit en publiciteitsorganen in de Middeleeuwen*, in: *Spiegel Historiae*, 14 (1979), p. 38-39; Zie ook: L. WINKEL, *Vorbemerkungen zum Thema Rechtsirrtum in der mittelalterlichen Jurisprudenz zugleich ein Thema aus der Geschichte der Rechtsideologie*, in: *Ius Commune*, 13 (1985), p. 69-82).

Zie ook: J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 237; P. BONENFANT, *La terminologie des actes officiels sous Marie-Thérèse*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 4 (1925), p. 144.

Over de draagwijdte van dit adagium in de huidige rechtsorde: F. LAURENT, *o.c.*, V, p. 580-582, nr. 507; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, nrs. 42, 197 en 205. Men neemt thans aan dat een materiële wet met algemene draagwijdte die een gebod of verbod inhoudt van de bevoegde openbare overheid en (op correcte wijze) gepubliceerd werd, algemeen bindend is, zelfs zo men hiervan persoonlijk geen kennis had (Hof van Cassatie, 6 november 1944, in: *Pasicrisie*, 1945, I, p. 23, geciteerd door M. STORME, *Inleiding tot het recht*, Gent-Leuven, 1971, p. 82). Het is dan ook de bekendmaking van de wet volgens de geëigende regels die een vermoeden „juris et de jure" van kennis van de wet schept en dit zowel in normale als in abnormale tijden (H. DE PAGE, *o.c.*, I, nrs. 197 en 205).

(34) De nauwe samenhang tussen het principe „*Nemo censetur ignorare legem*" en de bekendmaking van de wet is niet alleen in onze huidige maatschappij het geval (cf. noot 33), maar werd ook al in het verleden onderkend (cf. W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 38 sqq.). Dit blijkt b.v. al uit de open brieven van de vorsten zelf, waarin zinsneden als „*ou l'en a acoustumé faire criz et publications afin que*

De mate van publiciteit en de modaliteiten waren evenwel enorm variabel³⁵. In grote lijnen kunnen we stellen dat de vorstelijke en plaatselijke verordeningen in principe werden bekendgemaakt door openbare uitroeping en door aanplakking. In een tijd waarin de ongeletterdheid groot was en de communicatiemiddelen beperkt, primeerde boven alles de orale bekendmaking en was de aanplakking van secundair belang. De vroegste wetgeving vanwege koningen en gewestelijke vorsten in de Middeleeuwen was trouwens vormloos en vóór de 12e eeuw zelfs zelden schriftelijk vastgelegd³⁶. Vóór de 16e eeuw vond de aanplakking eerder uitzonderlijk plaats³⁷. Vanaf de 16e eeuw — mede natuurlijk door de drukunst — werd de aanplakking als publiciteitsvorm meer en meer aangewend³⁸, maar tot in de 18e eeuw kreeg zij hoofdzakelijk een aanvullende rol toebedeeld naast en na de orale berichtgeving. Zodoende bleef de mondelinge bekendmaking in onze gewesten op wetgevend vlak belangrijk tot aan de Franse Tijd. Reeds enigszins onder de „verlichte despoten”, maar zeker in de Franse periode met de uitvaardiging van de verschillende wetboeken werd prioriteit gegeven aan de „heilige” tekst van de wet. Het is dan ook begrijpelijk dat de wetgever de voorkeur gaf aan de aanplakking van wetten en verordeningen, de distributie van de codes of de publicatie van de wetten in speciale tijdschriften boven een orale bekendmaking³⁹. Men ging daardoor wel eens voorbij aan de ongeletterdheid

nul ne puisse pretendre cause d'ignorance' (sauvegarde-brief van Maximiliaan van Oostenrijk aan Brugge anno 1494: ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, VI, Brugge, 1885, p. 395-397) en „mandons (...) que ces presentes ilz facent crier et publier de par nous par tous les lieux de nostre dit pays de Haynau acoustuméz de faire cris et publications, tellement que nul n'en puist pretendre ynorance, et le contenu en icelles entretenir et faire entretenir selon leur forme et teneur” (2 febr. 1448, ed. Ch. FAIDER, *Coutumes du Pays et Comté de Hainaut*, I, Brussel, 1874, p. 162) vrijwel tot klassieke formules zijn uitgegroeid (cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 216).

(35) Zie voornamelijk J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 212-238; IDEM, *Bretèques et publications, o.c.*; IDEM, *Les bretèches dans les villes, o.c.*; R. VAN UYTVEN, *Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVE au XVIe siècles*, in: *Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences et Arts de Douai*, 5e reeks, 8 (1980-82), p. 20; Ph. GODDING, *Liste chronologique provisoire des ordonnances intéressantes le droit privé et pénal de la ville de Bruxelles (1229-1657)*, in: *Hand. Kon. Comm. Oude Wetten en Verordeningen van België*, 17 (1950), p. 362-363; P. JOHANEK, *Methodisches zur Verbreitung und Bekanntmachung von Gesetzen im Spätmittelalter*, in: W. PARAVICINI & K.F. WERNER (ed.), *Histoire comparée de l'administration (IVe-XVIIIe siècles)* (Beihefte der Francia, 9), München, 1980, p. 88-101; A. WOLF, *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten*, in: H. COING (ed.), *Handbuch der Quellen und Literatur der Neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*, I, München, 1973, p. 558-562; IDEM, *Publikation von Gesetzen, o.c.*, kol. 85-92.

(36) R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het privaatrecht*, Gent, 1985, p. 96.

(37) J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 226-227; W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 36-44.

(38) Denken we slechts aan de „plakaten” van keizer Karel V (P. BONENFANT, *A propos des „Placards” de Charles Quint*, in: *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, I, Leuven-Brussel, 1946, p. 781-790).

(39) B.v. te Mechelen in de Franse Tijd: H. CONINCKX, *Malines sous la République française*, in: *Bulletin du Cercle archéologique, litt. & artist. de Ma-*

van een groot deel van de bevolking. Sedert de Franse Tijd werd het klein beetje oraliteit dat in de bekendmaking restte, steeds meer teruggedrongen tot het op dit ogenblik vrijwel volledig uit het rechtsleven is verdwenen.

Over het algemeen werden de publiciteit in het recht en de kenbaarheid van het recht dan ook hoe langer hoe meer herleid tot juridische ficties, al blijft de bekendmaking van de normen — hoe goed ook georganiseerd — altijd in zekere mate illusoir, zodat/zoals ook de veronderstelde kennis van de wet *ab initio* in hoge mate een fictie is.

a) *Hedendaagse periode (19e - 20e eeuw)*

Op de huidige dag dienen wetten, decreten, uitvoeringsbesluiten, reglementen en verordeningen met algemene draagwijdte nog steeds door de bevoegde openbare overheid afgekondigd en bekendgemaakt te worden willen ze bindend en dus afdwingbaar zijn. De modaliteiten van bekendmaking verschillen evenwel⁴⁰. Zo dienen de gewone wetten en de decreten van de Cultuurraden, alsook de koninklijke en ministeriële besluiten die de algemeenheid van de burgers betreffen, gepubliceerd te worden in het Belgisch Staatsblad, waarna ze bindend worden te rekenen vanaf de tiende dag van hun bekendmaking, tenzij in de wet, het decreet of het besluit zelf een ander tijdstip wordt bepaald. De reglementen en verordeningen van de provinciale raad of van de bestendige deputatie die de algemeenheid van de inwoners van de provincie betreffen, moeten opgenomen worden in het Bestuursmemoriaal en worden bindend de achtste dag na hun bekendmaking in dit memoriaal, tenzij anders voorzien. De politiereglementen van de gouverneur en van de arrondissementscommissaris moeten sedert de wet van 5 juni 1934 door aanplakking in ieder gemeente waar zij van toepassing zijn bekendgemaakt worden en moeten zelf de termijn bepalen vanaf dewelke zij bindend worden; vóór de wet van 1934 kon de bekendmaking blijkbaar ook door omroeping gebeuren⁴¹. Voor wat de gemeentelijke overheden betreft, be-

lines, 3 (1892), p. 41 en 58.

(40) M. STORME, *o.c.*, p. 87-88.

Voor de wetten en besluiten van de nationale overheid is dit geregeld door de wet van 31 mei 1961; voor de decreten van de Cultuurraden door de wet van 3 juli 1971; voor de provinciale reglementen en verordeningen door de Provinciewet (1836) (art. 117-118); voor de politiereglementen van provincie-gouverneur en arrondissementscommissaris door de wet van 5 juni 1934; voor de handelingen van de organen van de agglomeraties en federaties van gemeenten door de wet van 26 juli 1971. Volledigheidshalve vermelden we nog dat er ook nog internationale verdragen bestaan, alsook besluiten van organen van Europese instellingen (E.E.G., E.G.K.S., Euratom, e.d.); zij worden respectievelijk gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad en in het Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen (zie o.m. J. DE MEYER, *Staatsrecht*, K.U.L., Leuven, 1972, p. 323-324).

(41) Getuige b.v. een brief van een arrondissementscommissaris in 1872 om een reglement door de „veldwachter twee of driemaal te doen aflezen aan het kerkhekken na het eindigen van de missen om er de inwoners (...) kennis van te geven, en het dan in 't kasken te hangen" (geciteerd door F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld van autoriteit en solidariteit (het arrondissement Gent-Eeklo, 1830-1914)*, onuitg. lic. verhand., gesch., R.U.Gent, 1984, I, p. 261). De wet van 6 maart 1818, die door de wet van 5 juni 1934 werd gewijzigd en kadert in de

paalt het nog steeds vigerende artikel 102 van de Gemeentewet (30 maart 1836) dat de reglementen en verordeningen van de raad of van het college door toedoen van burgemeester en schepenen bekendgemaakt dienen te worden door middel van omroeping en van aanplakking; zij worden bindend vanaf de vijfde dag hunner publicatie; in de plattelandsgemeenten geschiedt deze bekendmaking na de kerkdienst en in dringende gevallen mag het college van burgemeester en schepenen in deze gemeenten de bekendmakingen doen op zodanige wijze als ze het raadzaam acht ⁴².

Ons interesseren juist deze gemeentelijke reglementen en verordeningen. De Gemeentewet schrijft als middel van bekendmaking de omroeping en de aanplakking voor. Het aanwenden van slechts één van beide heeft in de 19e eeuw wel eens aanleiding gegeven tot contestaties van de wettelijkheid van bepaalde gemeentelijke verordeningen en reglementen. De wet van 30 december 1887 maakte daaraan definitief een einde door te verbieden de wettelijkheid van deze reglementen en verordeningen die vóór deze wet bestonden, te betwisten op grond dat zij slechts zouden bekendgemaakt geworden zijn door middel van hetzij aanplakking, hetzij omroeping (art. 21). Sedertdien hebben rechtspraak en rechtsleer aangenomen dat één van beide vormen van bekendmaking volstaat ⁴³. In de plattelandsgemeenten ⁴⁴ — en daarmee bedoelde de wetgever dorpen die overwegend uit een landbouwerspopulatie zijn samengesteld — diende enkel het omroepen op zondag na de kerkdienst te gebeuren, zo werd de Gemeentewet geïnterpreteerd; gebeurde de bekendmaking door middel van aanplakking, dan mocht deze ook op andere dagen plaatsvinden ⁴⁵.

In ieder geval bleef de omroeping na de kerkdienst zeker tot aan de eerste wereldoorlog en zelfs nog tot aan de tweede wereldoorlog het meest gebruikelijke middel van bekendmaking van de gemeentelijke reglementen en verordeningen in de meer landelijke gemeenten. Sommige plattelandsgemeenten hebben deze traditie nog tot het begin van de jaren '50 voortgezet, zij het minder voor het afroepen van officiële berichten ⁴⁶. Het „omroepen” vond in deze gemeenten ook plaats in de gehuchten ⁴⁷, zelfs al hadden deze geen eigen kerk ⁴⁸.

artikelen 128 en 139 van de Provinciewet, voorziet niet in specifieke publiciteitsvereisten (zie *Pasinomie*, 2e reeks, IV, 1814-30, p. 333-337).

(42) M. DE JONGE, e.a., *Modern Gemeentebeleid. Handleiding voor gemeentemantatarissen*, Zele, 1982, p. 33. De Franse tekst van art. 102, 1e lid, luidt: „Les règlements et ordonnances du conseil ou du collège sont publiés par les soins des bourgmestres et échevins, par la voie de proclamations et d'affiches; dans les campagnes, la publication se fait à l'issue du service divin” (V. DE TOLLENAERE, *Nouveau commentaire de la loi communale*, II, Brussel, 1955, p. 1010).

(43) V. DE TOLLENAERE, *o.c.*, II, p. 1012-1013, nr. 840.

(44) In de Franse tekst staat er „dans les campagnes” (zie noot 42).

(45) V. DE TOLLENAERE, *o.c.*, II, p. 1013, nr. 841.

(46) Zoals blijkt uit navragen ter plaatse.

(47) B.v. in het gehucht Donk te Maldegem (O.VI.), waar de roeptribune nog bewaard is; evenzo in het gehucht Wildenburg te Wingene (W.VI.).

(48) B.v. te Balegem (thans Oosterzele, O.VI.) ligt er weliswaar een roepsteen aan de kerk, maar ook Broek, een gehucht zonder kerk aldaar, beschikt over zijn eigen roepsteen.

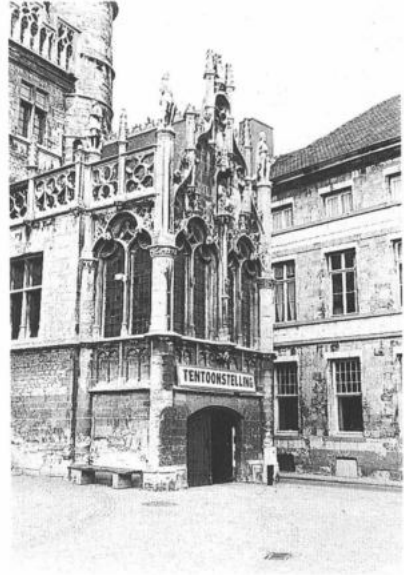
SINT-LIEVENS-HOUTEM, Letterhoutem. Evocatief standbeeld van een champetter op de roepsteen. (foto: P. De Win, 1986)

Afkondiging ter pui (ca. 1450). Anonieme miniatuur uit deel I van de *Chroniques de Hainaut* van Jacques de Guyse in Franse vertaling door Jean Wauquelin (Bergen, 1448). Brussel, Kon. Bibl. Albert I, Hs. 9242, f° 274v. (foto: Brussel, Kon. Bibl. Albert I)

GENT. De laatgotische roepstoel van het stadhuis uit 1518-19. (foto: P. De Win, 1984)

AALST. Het 'Gebiedhuisje' aan het stadhuis. (foto: P. De Win, 1984)

WICHELEN, Schellebelle. De roeptribune
aangebouwd tegen het 'kot' (gevangenis).
(foto: P. De Win, 1986)

LOKEREN, Daknam. Roephuisje.
(foto: P. De Win, 1982)

WORTEGEM-PETEGEM, Elsegem.
Roephuisje (toestand 1942). (foto: A.C.L.)

KLUISBERGEN, Zulzeke. Roephuisje.
(foto: P. De Win, 1983)

GENT, Mariakerke. Roephuisje.
(foto: P. De Win, 1986)

GENT, Desteldonk. Roeptribune.
(foto: P. De Win, 1985)

TEMSE, Elversele. Kerkpui.
(foto: P. De Win, 1982)

WAASMUNSTER. Kerkpui uit 1732.
(foto: P. De Win, 1986)

DENDERMONDE, Baasrode.
Roeptribune. (foto: P. De Win, 1983)

MALDEGEM, gehucht Donk.
Roeptribune. (foto: P. De Win, 1985)

GERAARDSBERGEN, Overboelare.
Roepsteen. (foto: P. De Win, 1984)

BRAKEL, Parike. Roepsteen.
(foto: P. De Win, 1984)

MERELBEKE, Munte. Roepsteen aan de gevel van de afspanning 'Oud Munte'.
(foto: P. De Win, 1986)

GERAARDSBERGEN, Grimminge. Roepsteen tegen de gevel van het (ex-)gemeentehuis. (foto: P. De Win, 1983)

NINOVE, Eichem. Roepsteen op de hoek nabij de kerkweg. (foto: P. De Win, 1983)

GERAARDSBERGEN, Onkerzele. Roepsteen onderaan de kerktrap. (foto: P. De Win, 1986)

GERAARDSBERGEN, Viane. Voormalig grafmonument als roepsteen tegen de kerkgevel. (foto: P. De Win, 1983)

ZWALM, Meilegem. Roepsteen, waarschijnlijk de basis van een doopvont. (foto: P. De Win, 1983)

AALST, Herdersem. Een stuk zuil als roepsteen. (foto: P. De Win, 1983)

MERELBEKE, Bottelare. Schandpaaltrede als roepsteen. Thans verdwenen. (foto: F. Moens, ca. 1950)

OOSTERZELE, Balegem. Ronde roepsteen met opstapje tegen de kerkgevel.
(foto: P. De Win, 1983)

HERZELE. Cilindrische roepsteen.
(foto: P. De Win, 1983)

OOSTERZELE, Scheldewindeke. Halfronde roepsteen tegenover het kerkportaal.
(foto: P. De Win, 1983)

KRUISSHOUTEM, Nokere. Zeskantige roepsteen. Thans verdwenen.
(foto: P. De Win, 1983)

Kortom: de Gemeentewet voorzag — en voorziet nog steeds — in de mogelijkheid om de gemeentelijke reglementen en verordeningen in de plattelandsgemeenten via omroeping bekend te maken na de zondagse kerkdienst. De wet bepaalde (en bepaalt) evenwel niet hoe en door wie deze omroeping diende te gebeuren.

Het ontbreken van richtlijnen i.v.m. de manier waarop dit omroepen diende te gebeuren, heeft geleid tot een enorme variatie aan uitingen, gaande van het eenvoudig aflezen op een geïmproviseerde staanplaats tot de gebruikmaking van speciaal daartoe opgerichte bouwsels nabij de kerk of op het dorpsplein.

De „omroeping" gebeurde veelal op een speciaal daartoe aangebrachte steen nabij kerkportaal⁴⁹, kerkgevel⁵⁰, kerktrap⁵¹ of kerkhofmuur⁵², op het kerkhof⁵³ of naast de kerkweg⁵⁴; de steen kon evenwel ook tegen-

(49) Hetzij geïncorporeerd, hetzij losstaand.

Geïncorporeerd: b.v. Wulpen (thans Koksijde, W.Vl.).

Losstaand: b.v. Rollegem (thans Kortrijk, W.Vl.), Spiere (thans Spiere-Helkijn, W.Vl.), Bulskamp (thans Veurne, W.Vl.), Brielen en Vlamertinge (allebei thans Ieper, W.Vl.), Heist aan Zee (thans Knokke-Heist, W.Vl.), Heule en Marke allebei thans Kortrijk, W.Vl.)

Een bijzondere situatie vormen de uitsparingen in het kerkportaal van Oudenburg (W.Vl.).

(50) Hetzij geïncorporeerd, hetzij losstaand.

Geïncorporeerd: b.v. Izenberge (thans Alveringem, W.Vl.), Ingelmunster (W.Vl.), Aartrijke (thans Zedelgem, W.Vl.), Sint-Denijs (thans Zwevegem, W.Vl.).

Losstaand: b.v. Keiem (thans Diksmuide, W.Vl.), Waregem (W.Vl.), Wingene (gehucht Wildenburg, W.Vl.), Viane (thans Geraardsbergen, O.Vl.), Denderbelle (thans Lebbecke, O.Vl.), Balegem (thans Oosterzele, O.Vl.), Eke (thans Nazareth, O.Vl.).

Iets verder ernaast: b.v. Schoonaarde (thans Dendermonde, O.Vl.). De meeste overdekte roepstenen en kerkpuien werden eveneens tegen de kerkgevel opgesteld (zie terzake de noten 62 en 64).

(51) Meestal onderaan: b.v. Leopoldsburg (Limb.), Onkerzele (thans Geraardsbergen, O.Vl.), O.L.V.-Lombeek (thans Roosdaal, Brab.). Soms was het enkel maar een verhoogde trede van de kerktrap (b.v. te Tollembek, thans Galmaarden, Brab.) of een staanplaats op de borstwerving naast de trap (b.v. te Ellignies-Sainte-Anne, thans Beloeil, Heneg.).

(52) Hetzij binnen, hetzij buiten tegen de muur aangebouwd.

Binnen: b.v. Leupegem (thans Oudenaarde, O.Vl.), Maldegem (gehucht Donk, O.Vl.), Neigem (thans Ninove, O.Vl.), Rozebeke (thans Zwalm, O.Vl.), Waarbeke (thans Geraardsbergen, O.Vl.).

Buiten: b.v. Herzele (O.Vl.), Ottergem (thans Erpe-Mere, O.Vl.), Sint-Goriks-Oudenhove (thans Zottegem, O.Vl.), Smeerebbe (thans Geraardsbergen, O.Vl.), Uitbergen (thans Berlare, O.Vl.), Zegelsem (thans Brakel, O.Vl.).

Meestal gelegen nabij één der hekkpalen aan de toegang tot het kerkhof: binnen: b.v. Meigem (thans Deinze, O.Vl.); buiten: b.v. Gijzenzele (thans Oosterzele, O.Vl.), Maarke (thans Maarkedal, O.Vl.), Nazareth (O.Vl.), Pollare (thans Ninove, O.Vl.), Sint-Lievens-Houtem (O.Vl.), Sint-Maria-Oudenhove (thans Zottegem, O.Vl.).

Soms uitgebouwd tot een soort tribune: b.v. Parike (thans Brakel, O.Vl.: tribune met ongelijke treden langs de buitenzijde van de kerkhofmuur vlak naast de toegang), Petegem (thans Wortegem-Petegem, O.Vl.: tegen de binnenzijde van de kerkhofmuur), Sint-Maria-Latem (thans Zwalm, O.Vl.: langs de binnenkant van de kerkhofmuur).

(53) B.v. te Grammene (thans Deinze, O.Vl.).

(54) B.v. te Eichem (thans Ninove, O.Vl.), Waterland-Oudeman (thans Sint-Laureins, O.Vl.).

over de kerkingang liggen aan de overzijde van straat of plein⁵⁵. Deze „roepsteen”, die wegens zijn ligging ook „kerksteen” („kerk(e)stichel(e)”, „kerkstegel(e)”) werd geheten, kon bestaan uit een eenvoudig vormloos⁵⁶, (half-)rond⁵⁷ of meerkantig⁵⁸ blok zandsteen, arduinsteen of ander gesteente, dat soms gemetst was op een bakstenen verhoog⁵⁹, soms voorzien was van een opstapje⁶⁰ of van enkele treden⁶¹ en soms overdekt was met een luifelte⁶²; soms was het geen steenblok, maar een

(55) B.v. te Appelterre (thans Ninove, O.Vl.), Hillegem (thans Herzele, O.Vl. : aan de overzijde van het plein), Kerkem (thans Maarkedal, O.Vl.), Leeuwergem (thans Zottegem, O.Vl.), Scheldewindeke (thans Oosterzele, O.Vl.), Velzeke (thans Zottegem, O.Vl.), Voorde (thans Ninove, O.Vl.).

(56) B.v. te Godveerdegem (thans Zottegem, O.Vl.), Kerkem en Maarke (thans allebei Maarkedal, O.Vl.), Rozebeke (thans Zwalm, O.Vl.), Schoonaarde (thans Dendermonde, O.Vl.).

(57) Cilindervormig : b.v. Balegem (thans Oosterzele, O.Vl.), Eke (thans Nazareth, O.Vl.), Herzele (O.Vl.), Leupegem (thans Oudenaarde, O.Vl.), Oosterzele (O.Vl.).

Halfronnd : b.v. Appelterre (thans Ninove, O.Vl.), Leeuwergem (thans Zottegem, O.Vl.), Scheldewindeke (thans Oosterzele, O.Vl.).

Boogvormig : b.v. Schorisse (thans Maarkedal, O.Vl.).

(58) Rechthoekig : b.v. Erwetegem (thans Zottegem, O.Vl.), Gijzenzele (thans Oosterzele, O.Vl.), Munte (thans Merelbeke, O.Vl.), Wieze (thans Lebbeke, O.Vl.), Zegelsem (thans Brakel, O.Vl.).

Vierkant : b.v. Erpe (thans Erpe-Mere, O.Vl.), Neigem (thans Ninove, O.Vl.), Onkerzele (thans Geraardsbergen, O.Vl.), Ottergem (thans Erpe-Mere, O.Vl.), Sint-Lievens-Houtem (O.Vl.), Sint-Goriks-Oudenhove en Sint-Maria-Oudenhove (thans allebei Zottegem, O.Vl.), Waterland-Oudeman (thans Sint-Laureins, O.Vl.).

Zeshoekig : b.v. Brugge-Sint-Andries (thans Brugge, W.Vl.), Oekene (thans Roeselare, W.Vl. : gedeeltelijk slechts), de verdwenen roepsteen van Nokere (thans Kruishoutem, O.Vl.).

Achthoekig : b.v. Wijlegem (thans Zwalm, O.Vl. : stuk schandpaaltrede), Arc-Ainières (thans Frasnes-lez-Anvaing, Heneg.).

In West-Vlaanderen zijn er ook meer bijzondere vormen te vinden van roepstenen : o.m. balk- of kubusvormige stenen met inspringend staanvlak : b.v. Reningelst (thans Poperinge, W.Vl.), Westouter en Woumen (allebei thans Diksmuide, W.Vl.) ; stenen met achthoekig bovenvlak op cilindrische voet : b.v. Vlamertinge (thans Ieper, W.Vl.) ; een in punt uitlopende steen : b.v. Ramskapelle-Brugge (thans Knokke-Heist, W.Vl.) ; stenen met rond bovenvlak en naar onder toe versmallend : b.v. Bulskamp (thans Veurne, W.Vl.), Pollinkhove en Reninge (thans allebei Lo-Reninge, W.Vl.) ; steen met vierkant bovenvlak op cilindrische voet : b.v. Nieuwmunster (thans Zuienkerke, W.Vl.) ; een loutere siersteen : b.v. Mannekensvere (thans Middelkerke, W.Vl.), Ramskapelle-Veurne (thans Nieuwpoort, W.Vl.). Dit meer voorkomen van bijzondere vormen in West-Vlaanderen heeft wellicht mede te maken met het feit dat vele kerken wegens de frontactiviteiten tijdens de eerste wereldoorlog werden vernield en vervangen door nieuwe gebedshuizen ; naar aanleiding daarvan dienden ook de oude roepstenen en kerkpuien veelal vervangen te worden door nieuwe, waarvoor dan dikwijls recuperatiemateriaal van het oude kerkgebouw werd aangewend.

(59) B.v. Eichem (thans Ninove, O.Vl.), Meigem (thans Deinze, O.Vl.), Onkerzele (thans Geraardsbergen, O.Vl.), Sint-Goriks-Oudenhove (thans Zottegem, O.Vl.), Sint-Maria-Latem (thans Zwalm, O.Vl.).

(60) B.v. Klemskerke (thans De Haan, W.Vl.), Eke (thans Nazareth, O.Vl.), Sint-Maria-Latem (thans Zwalm, O.Vl.), Bever (Brab.).

(61) B.v. Koekelare (W.Vl.), Maldegem (gehucht Donk, O.Vl.), Overboelare (thans Geraardsbergen, O.Vl.).

(62) B.v. Avekapelle, Steenkerke en Wulveringem (thans alle drie Veurne, W.Vl.) ; Baasrode (thans Dendermonde, O.Vl.) en Schellebelle (thans Wichelen, O.Vl.) zijn

gemetst substraat⁶³. Zoals reeds aangegeven werd, is de steen niet zelden een overblijfsel van een ouder kerkgebouw, van een grafmonument, een kerkhofkruis, een doopvont of een schandpaal. Slechts uitzonderlijk nam het „roepgestoelte" de vorm aan van een roephuisje⁶⁴ of van een kerkpui met smeedijzerwerk⁶⁵.

Soms lag die roepsteen niet nabij de kerk, maar nabij het gemeentehuis, dat dan gewoonlijk geen bordes had en niet te ver van de kerk af was gelegen⁶⁶. Ook lag de roepsteen wel eens tegen de gevel van een nabijgelegen herberg, die niet zelden vóór de Franse Tijd als vergaderplaats van de plaatselijke schepenbank en later nog als gemeentehuis had dienst gedaan⁶⁷.

bijzondere tribunes. Eertijds bestonden er ook te Assenede (O.Vl.) (GENT, Rijksarchief, Ambacht Assenede, nr. 72, f° 53v.-54r. anno 1741) en te Edegem (Antw.) (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, Edegem, 1974, p. 495, anno 1614/15).

(63) B.v. te Bekegem (thans Ichtegem, W.Vl.), Wulpen (thans Koksijde, W.Vl.), Iddergem (thans Denderleeuw, O.Vl.).

(64) Het is klaarblijkelijk een typisch Oost-Vlaams fenomeen. Roephuisjes vindt men er te Daknam (thans Lokeren, O.Vl.) (afb. o.m. in A. COCQUYT, Daknam, romantisch dorpje aan de Durme, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 15 (1966), p. 128), Mariakerke (thans Gent, O.Vl.) (P. DE WIN, Gent rechtsarcheologisch bekeken, o.c., p. 7) en Zulzeke (thans Kluisbergen, O.Vl.) (afb. in *Esthetische spiegel van Zuid-Oost-Vlaanderen*, Oudenaarde, s.d., p. 51). Het mooie roephuisje van weleer te Elsegem (thans Wortegem-Petegem, O.Vl.) is thans een halfvoltooide miskleun van een reconstructie geworden (afb. anno 1942 in M.J. TULLEKEN, Een verloren hoekje in Oost-Vlaanderen: Elsegem, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 35 (1986), p. 54). Het verdwenen roephuisje van Nevele (O.Vl.) is ons enkel nog bekend via oude tekeningen (door A. Heins in A. HEINS & G. MEUNIER, *En pays flamand*, Gent, 1902, p. 40) en foto's (A. JANSSENS & J. TAELDEMAN, *Nevele in oude prentkaarten*, Zaltbommel, 1973, Pl. 6, 7 en 17: postkaarten uit 1898-1912). Een merkwaardig geheel vormt het z.g. „kot" (gevangenis) van Schelbelle (thans Wichelen, O.Vl.), waar aan de voorkant een roeptribune werd tegenaan gebouwd.

(65) In West-Vlaanderen gaat het eerder om overdekte roepstenen dan om werkelijke kerkpuien. Kerkpuien vindt men o.m. te Elversele (thans Temse, O.Vl.) (afb. in A. BUVE, De „Puien" van Waasland, o.c., p. 271-272), Waasmunster (O.Vl.) (afb. in C.V. TREFOIS, *Verloren Dorp*, Sint-Niklaas, 1980, p. 230) en Diegem (thans Machelen, Brab.). Ook het „vosterhuisje" van Weelde (thans Ravels, Antw.) mag tot de kerkpuien gerekend worden (zie H. DE KOK, *Gids voor het oude Turnhout*, o.c., II, p. 214), evenals de bouwvallige constructie te Virelles (thans Chimay, Heneg.). Een bijzondere vorm is de roeptribune die ingewerkt is in de kerkhofmuur, zoals te Desteldonk (thans Gent, O.Vl.) (afb. in P. DE WIN, Gent rechtsarcheologisch bekeken, o.c., p. 6-7) en te Oordegem (thans Lede, O.Vl.).

(66) B.v. te Werken (thans Kortemark, W.Vl.), te Zonnebeke (W.Vl.) en te Grimminge (thans Geraardsbergen, O.Vl.).

Het bestaan van een bordes aan het gemeentehuis sluit evenwel een roepsteen niet uit, zoals b.v. te Boezinge (thans Ieper, W.Vl.), te Kanegem (thans Tielt, W.Vl.) en te Uitbergen (thans Berlare, O.Vl.) wordt bewezen. Toch is hierbij voorzichtigheid geboden: te Uitbergen werd het gemeentehuis met bordes slechts gebouwd in 1927 (P. DEVOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen* (Invent. Kunstpatr. Oost-Vlaanderen, 16-17), Gent 1982, I, p. 150-151), zodat de roepsteen chronologisch eerder in gebruik was dan het bordes; ook in beide andere voorbeelden gaat het om vrij recente gemeentehuizen.

(67) B.v. te Munte (thans Merelbeke, O.Vl.) en te Wieze (thans Lebbeke, O.Vl.).

Uitzonderlijk werden er twee roepstenen voorzien, hetzij allebei nabij de kerk gelegen⁶⁸, hetzij één nabij de kerk en één nabij het gemeentehuis⁶⁹. Soms kwam de roepsteen op het plein tussen gemeentehuis en kerkgebouw terecht⁷⁰ of lag hij onder de marktlinde⁷¹.

Maar niet overal werd er van een roepsteen gebruik gemaakt. Vaak stelde men zich al tevreden met een geïmproviseerde staanplaats nabij de kerkdeur of het kerkhofhekken. In sommige dorpen waar men over een gemeentehuis met bordes beschikte, werden de mededelingen van het bordes afgelezen⁷². Bij gebrek aan bordes en roepsteen gebeurde de bekendmaking wel eens vanuit een open venster van de eerste verdieping van het gemeentehuis of zelfs van een particuliere woning nabij de kerk⁷³. Soms werden de trappen van de oude schandpaal⁷⁴ of van de parochie-

(68) B.v. te Heule (thans Kortrijk, W.VI.), waar er langs weerskanten van het kerkportaal een grote, achthoekige roepsteen ligt. Te Vinkem (thans Veurne, W.VI.) zijn er eveneens twee nabij het kerkportaal gelegen, zij het dat de tweede steen duidelijk ter vervanging van de onbruikbaar geworden eerste steen was bedoeld. Te Leest (thans Mechelen, Antw.) liggen er ook twee nabij de kerk; evenzo te Moustier (thans Frasnés-lez-Anvaing, Heneg.). Te Escanaffles (thans Celles, Heneg.) liggen er zelfs meerdere. Te Loupaigne (thans Genappe, Brab.) zijn eerder twee podia nabij het portaal voorzien, evenals te Kessenich (thans Kinrooi, Limb.).

(69) B.v. te O.L.V.-Lombeek (thans Roosdaal, Brab.).

(70) B.v. te Kanegem (thans Tielt, W.VI.).

(71) B.v. de verdwenen roepsteen te Overpelt (Limb.) (J. FRÈRE, *De Kerkelinde van Overpelt*, in: *Natuur- en Stedenschoon*, 10 (1931), p. 78 en 170); de bewaarde roepsteen te Erpe (thans Erpe-Mere, O.VI.) en de roepsteen van Deftinge (thans Lierde, O.VI.) anno 1900 (cf. tekening door A. Heins in A. HEINS, *Vieux coins en Flandre*, 1e reeks, Gent, 1901, Pl. 38).

(72) B.v. te Retie (Antw.) (E. SNEYERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van Retie*, Retie, 1972², p. 84) en te Lo (thans Lo-Reninge, W.VI.) (J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 652).

(73) B.v. te Zwevezele (thans Wingene, W.VI.), te Ruddervoorde (thans Oostkamp, W.VI.) (G. ALTOOS, *Prochienieuws met de belle Zwevezele en ommeland*, in: *Biekorf*, (1964), p. 62) en te Wakken (thans Dentergem, W.VI.) ([O.] D[E] B[ORCHGRAVE], *De „roepstenen“*, o.c., p. 241-242: beslissing van het schepencollege d.d. 22 okt. 1922) gebeurde dit vanuit een venster van het gemeentehuis.

Te Veldegem (thans Zedelgem, W.VI.) gebeurde de afkondiging na de achtrennis in het bovenvenster van het huis van de familie Hollebeke rechttegenover de kerk (G. ALTOOS, o.c., p. 62). Te Aalter (W.VI.) gebeurde het afroepen dan weer vanuit het bovenvenster van herberg „Het Lammeke“ op de Markt; deze herberg fungeerde vóór 1830 evenwel als wethuis van de gemeente (A. RYSERHOVE, *Veldwachters te Knesselare*, in: *Jaarboek Appeltjes van het Meetjesland*, 4 (1952), p. 137; zie ook: P. DEVOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen, o.c.*, I, p. 118).

(74) B.v. op de treden van de nog bewaarde en in 1815 heropgerichte schandpaal van Wommelgem (Antw.) (A. SLEDSSENS, *Wommelgem door de eeuwen heen*, Boechout, 1965, p. 158-159), nabij de treden van de thans verplaatste schandpaal van Wilsmarsdonk (Antw.) (RAEYMAEKERS, *Piloris*, in: *Jadis*, 4 (1900), p. 70) of op de treden van de nog bewaarde schandpaal van Berlare (O.VI.) (H. BLANCQUAERT, *De Paalderijn en zijn mysteries*, in: *Tijdschrift Heem- en Oudh. Kring Berlare*, 2 (1984), nr. 1, p. 15). Ook te Sint-Lievens-Houtem (O.VI.) zou de thans verdwenen basis van de schandpaal eertijds als roepsteen gediend hebben (X., „Au Lion d'Or“ te Sint-Lievens-Houtem, in: *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, (1950-51), p. 77).

pomp/dorpspomp⁷⁵ gebruikt en er zijn zelfs voorbeelden gekend waarbij de marktlinde werd beklommen!⁷⁶

In de praktijk ging de omroeper eerst staan op de voor het afroepen in het dorp geëigende plaats. Daarna roerde hij de bel om de aandacht te trekken. Vervolgens werd gewacht tot het volk zich rondom hem verzameld had⁷⁷. Met luider stemme vond dan de eigenlijke afkondiging plaats.

De tekst van een reglement of verordening werd alleszins voorgelezen; andere berichten werden soms uit het geheugen gereciteerd. De aanhef van een reglement of verordening is wettelijk geregeld⁷⁸. Veelal werd de afkondiging besloten met de woorden „Elk zegge het voort!"⁷⁹. Vaak werd de tekst achteraf nog eens uitgehangen op een geijkte plaats nabij kerk en/of gemeentehuis⁸⁰.

Een voorbeeld van een gemeentelijke politieverordening is deze:

„Art. 1: Het is strengelijk verboden van binnen deze gemeente na te oogsten, het zij met de hand of met raken of krabbers met houten of ijzeren tanden.

Art. 2: Het is insgelijks ten allen tijde verboden van de akkers, bosschen en dreeven te doorkruissen, daer waer er geene publieke wegen zijn.

Art. 3: Alle overtredingen aen bovenstaende artikelen zal gestraft worden met eene boete van een tot vijf franken, (en in geval van onvermogen met eene gevangenzetting van eenen tot vijf dagen). In geval van hervalling zal er eene boete van vijf tot vijftien franken toegepast worden.

Art. 4: Dezelve straffen zullen toegepast worden aan diegene welke hun gevoeg of andere vuiligheid zullen doen op of rond het kerkhof.

Art. 5: Het Kollegie van Burgemeester en Schepenen zal de stelligste bevelen geven aen de veldwagters, op dat zij van alle overtredingen proces-verbael opmaken en zal des noods de hulp der Koninglijke Gendarmerie vragen."⁸¹

(75) B.v. te Vosselaar (Antw.) gebeurde het afroepen nabij de pomp op het dorpsplein; tegen de pomp hing ook een kastje met het gemeentenieuws (H. DE KOK, *Gids voor het oude Turnhout, o.c.*, II, p. 109-110).

(76) B.v. te Massemen (thans Wetteren, O.Vl.) zou de grootbladige en thans beschermde linde als „roepplaats" dienst hebben gedaan.

(77) Het standbeeld van de veldwachter op de kerksteen te Letterhoutem (thans Sint-Lievens-Houtem, O.Vl.) geeft hiervan een mooie impressie. Een afbeelding van een afroepende veldwachter werd gepubliceerd in *De Brabantse Folklore*, 18 (1938-39), p. 264 (op de roepsteen van Bever, Brab.) en in C. TREFOIS, *Verloren Dorp, o.c.*, p. 229 (in het roephuisje van Daknam, thans Lokeren, O.Vl.).

(78) In art. 102 van de Gemeentewet, nl. „De gemeenteraad (of het college van burgemeester en schepenen) van de gemeente X, provincie Y, besluit of beveelt".

(79) G. ALTOOS, *o.c.*, p. 62.

(80) Al werd één vorm van bekendmaking i.v.m. gemeentelijke verordeningen en reglementen reeds voldoende geacht (cfr. supra).

(81) Afgekondigd te Bellem (thans Aalter, O.Vl.), anno 1864 (gecteerd in F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld, o.c.*, I, p. 628; met andere voorbeelden p. 623-629).

De wet stipuleert wel dat de omroeping op zondag na de kerkdienst dient te gebeuren. Toch kon het tijdstip van de omroeping variëren naar gelang de plaatselijke gewoonte: het aflezen gebeurde wel eens na elke kerkdienst, maar meestal uitsluitend na de achturenmis⁸².

Zoals we verder zullen zien was het afroepen op zondag naar aanleiding van de (voor gelovigen) verplichte zondagsmis zeker geen uitvinding van de 19e-eeuwse wetgever, maar integendeel een uitvloeisel van een lange traditie, gestoeld op de praktische ervaring dat de verplichte en dus drukbijgewoonde zondagsmis in landbouwgemeenten de belangrijkste ontmoetingsplaats was voor de verspreid levende, maar diepgelovige boerenbevolking; deze zondagsmis was dan ook het uitgelezen moment om enig nieuws aan zoveel mogelijk toehoorders bekend te maken. Niet alleen de kerkelijke overheid maakte — en maakt nog steeds — van de zondagsmis gebruik om de parochianen in te lichten over allerlei officiële en minder officiële kerkelijke en parochiale aangelegenheden, maar ook de wereldlijke overheden en zelfs particulieren grepen eertijds deze kans aan om de plattelandsbevolking te bereiken.

De Gemeentewet bepaalt ook niet wie deze omroeping dient te verrichten. Toch werd het afkondigen van officiële berichten min of meer gerekend tot de normale taken van de plaatselijke veldwachter⁸³, veelal „garde” of „champetter” geheten, afgeleid van „garde champêtre”, het Franse equivalent⁸⁴. Al staat deze taak nergens wettelijk geëxpliciteerd⁸⁵,

(82) G. ALTOOS, *o.c.*, p. 62; M. FRÈRE, Over omroepen en andere middelen van publiciteit, in: *Limburg*, 32 (1953), p. 243 i.v.m. Bree en Peer (Limburg).

(83) Betreffende de veldwachter in de 19e-20e eeuw, zie o.m.: D. VERMANDERE, De veldwachter in het Leie-Departement (1795-1809), in: *Standen en Landen*, 44 (1968), p. 145-174; L. MALLIET, „De veldwachter, die onbekende”. Een historische studie over de wetgeving op de landelijke politie van de provincie Brabant in de periode 1791-1969, onuitg. licentiaatsverhandeling Criminologie, K.U. Leuven, 1980; F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld, o.c.*; IDEM, De veldwachter, een volksfiguur, in: *Oostvlaamse Zanten*, 61 (1986), p. 133-157 en 225-237; IDEM, Fidoeme, of sjampetter Camiel te Bellem, in: *Land van de Woestijne*, 9 (1986), nrs. 3-4, p. 20-46; P. DE MEESTER, De veldwachter, die onbekende, in: *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 27 (1973), nr. 105, p. 177-183; M. DEWAELE, *Koksijdse veldwachters 1799-1974*, Koksijde, 1974; A. RYSERHOVE, *Veldwachters te Knesselare, o.c.*

(84) Zie ook: F. BASTIAEN, De veldwachter, een volks-figuur, *o.c.*, p. 153-155.

Soms werd ook wel eens gesproken van „booï” (b.v. te Overpelt, Limb.: J. FRÈRE, De Kerkelinde van Overpelt, *o.c.*, p. 78 en 170); dit woord is afgeleid van „(gerechts)bode”, een politieel ambt dat vóór de Franse Tijd ongeveer vergelijkbaar was met dat van veldwachter. Dezelfde continuering in het volkse spraakgebruik vinden we elders met „vorster” (in feite verwant met het Franse „garde forestier” of boswachter), een vergelijkbaar politieel ambt in bepaalde gewesten vóór de Franse Tijd; deze benaming werd b.v. lange tijd gebruikt in de Kempen, o.m. te Weelde (thans Ravels, Antw.) met zijn nog bewaarde „vo(r)sterhuisje” (H. DE KOK, *Gids voor het oude Turnhout, o.c.*, II, p. 214).

(85) De administratieve taken van de veldwachter liggen vervat in art. 52 van het Veldwetboek (1886), enigszins beperkt door het Koninklijk Besluit van 10 nov. 1934. Het oorspronkelijke artikel luidde: „De veldwachters zijn hoofdzakelijk ingesteld om te waken over het behoud van de eigendommen, van oogsten en van de vruchten van de bodem. Zij helpen, onder het gezag van de burgemeester, mede aan de uitvoering der wetten en politieverordeningen, alsmede aan de handhaving van de orde en de rust in de gemeente”. Alle goede bedoelingen en waarschuwingen

het was alleszins een vrij algemeen ingeburgerde geplogenheid, die nog werd versterkt door het feit dat de veldwachter als de belichaming van „wet en orde" op het platteland ongetwijfeld de meest geschikte persoon werd geacht om een reglement als het ware met officieel gezag op te leggen ⁸⁶.

Maar niet alleen in de publiekrechtelijke sfeer is de bekendmaking een vormvereiste. Ook in de privaatrechtelijke sfeer legt de wet de bekendmaking op. Het bestaan van een rechtshandeling is immers principieel tegenstelbaar aan derden. Niet-bekendmaking maakt de gestelde rechtshandeling veelal niet-tegenstelbaar aan derden of zelfs gewoon nietig. Er zijn evenwel tal van publicatiewijzen voorzien in de wet, variërend naargelang de rechtshandeling die men wil stellen. Thans gebeuren de bekendmakingen nog enkel schriftelijk ⁸⁷. Eertijds werd daarnaast ook nog wel eens de orale bekendmaking voorzien.

Als sprekendste voorbeeld kunnen de formaliteiten i.v.m. een voorgenomen huwelijk gegeven worden. Enige historiek is hier noodzakelijk.

Gezien het een sacrament betrof, werd het huwelijk in onze gewesten steeds als een zuiver kerkelijke aangelegenheid beschouwd totdat keizer Jozef II in 1784 ⁸⁸ bepaalde dat het huwelijk in de eerste plaats een burgerlijk contract was en dus tot de uitsluitende bevoegdheid van de burgerlijke rechtbanken behoorde, d.w.z. dat het kerkelijk huwelijk verder gebruikelijk bleef maar dat de bevoegdheid over geschillen terzake aan de kerkelijke rechtbanken werd onttrokken ⁸⁹. In Frankrijk werd reeds door een edict van Lodewijk XVI, uitgevaardigd in 1787, de mogelijkheid van een burgerlijk huwelijk voor de rechter voorzien, maar het burger-

ten spijt, werd de veldwachter in de praktijk evenwel door de gemeentelijke overheid opgezadeld met allerlei taken en klusjes die met zijn veldwachtersambt niets te maken hadden, gaande van briefdrager en loopjongen van de gemeente tot het fungeren als klusjesman en getuige voor akten van de burgerlijke stand. Tenslotte greep de wetgever in en bij K.B. van 10 nov. 1934 werd art. 52 van het Veldwetboek aangevuld als volgt: „Bovendien staan zij ter beschikking van de burgemeester voor alle administratieve diensten welke met hun geschiktheid, de duur van hun andere werkzaamheden en het bedrag van hun wedde overeenkomen. Op verzoek van de burgemeester of de veldwachter, bepaalt de provinciegouverneur zo nodig de aard en maximumduur der diensten, die bij toepassing van vorig lid dienen verricht". In de praktijk heeft dit K.B. nochtans weinig verbetering gebracht (L. MALLIET, „*De veldwachter, die onbekende*", o.c., p. 40-43). Gezien deze situatie is het alleszins begrijpelijk dat aan de veldwachter ook de taak van afkondiger van officiële berichten werd toevertrouwd, al mag deze opdracht o.i. zelfs gerekend worden tot de meer normale administratieve taken verbonden aan zijn ambt.

(86) Cf. F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld*, o.c., I, p. 260-261. Het was ook van oudsher een taak van de gerechtsdienaren (cfr. infra).

(87) Zie: W. VAN GERVEN, *Beginselen van Belgisch Privaatrecht*, I. *Algemeen Deel*, Antwerpen-Utrecht, 1969, p. 379 sqq.

(88) Edict van 28 sept. 1784 (ed. P. VERHAEGEN, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 3e reeks, XII, Brussel, 1910, p. 380-385).

(89) Zie ook: R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedkundige inleiding tot het privaatrecht*, o.c., p. 208-211, nr. 90; J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, I, Tielt, 1971-72, p. 21.

lijk huwelijk werd slechts in 1792 voor iedereen verplicht gemaakt⁹⁰. In onze gewesten vond de regeling dat het burgerlijk huwelijk verplicht was en een eventueel kerkelijk huwelijk diende vooraf te gaan, slechts ingang na de annexatie bij Frankrijk in 1795 en het van kracht worden van de Franse wetgeving terzake. Deze regeling werd later ingeschreven in de Belgische Grondwet van 1831 (art. 16).

De formaliteiten die een *burgerlijk* huwelijk dienden vooraf te gaan, worden nog steeds geregeld door de artikelen 63 e.v. van ons Burgerlijk Wetboek. Het oorspronkelijke art. 63 (1804) bepaalde dat de ambtenaar van de burgerlijke stand vóór de voltrekking van het (burgerlijk) huwelijk twee bekendmakingen diende te doen, met acht dagen interval, op een zondag voor de deur van het gemeentehuis. Deze bekendmaking en de akte die ervan werd opgemaakt, dienden een aantal specifieke gegevens te bevatten i.v.m. de aanstaande echtgenoten, hun ouders en de tijd en plaats van de huwelijksvoltrekking zelf. De akte diende ook nog overgeschreven te worden in een speciaal register. Het oorspronkelijke art. 64 bepaalde dat een uittreksel van de akte van afkondiging aan de deur van het gemeentehuis aangeplakt diende te blijven tussen beide bekendmakingen in⁹¹. Er was dus sprake van twee bekendmakingen, die, naast de secundaire publiciteitsvoorschriften van aanplakking en inschrijving van de akte, in principe mondeling dienden te gebeuren. Dit blijkt niet alleen uit de bewoordingen van het oorspronkelijke art. 63 zelf, maar ook uit het gekozen tijdstip, namelijk de zondag, dag waarop vóór de Franse Tijd de huwelijksaankondigingen (of „huwelijksbannen”, „bans de mariage”) vanaf de preekstoel gebeurden⁹². Bij de wetten van 26 december 1891⁹³ en 7 januari 1908⁹⁴ werden deze voorschriften gewijzigd; sedert 1891 is er nog maar één afkondiging vereist en deze geschiedt nog uitsluitend door aanplakking⁹⁵. Vóór 1891 dienden de huwelijksafkondigingen dus in principe zowel mondeling als schriftelijk te gebeuren, al stelde men zich in de praktijk gaandeweg — zeker in grotere gemeenten en steden — tevreden met het louter vervullen van de schriftelijke publiciteitsvoorschriften⁹⁶; het is deze gewoonte *contra legem* die uiteindelijk

(90) Zie R. NAZ, *Mariage civil*, in: R. NAZ (ed.), *Dictionnaire de Droit Canonique*, V, Parijs, 1953, kol. 731-740.

(91) Zie voor de oorspronkelijke teksten van deze artikelen, zoals in 1804 van kracht geworden: J. A. ROGRON, *Code Civil expliqué*, Brussel 1828⁴, p. 20-21.

(92) Cf. F. LAURENT, *Principes de droit civil*, II, p. 537 sqq., nrs. 418 sqq.: „On voit que la publication est une annonce orale du mariage; elle remplace, au point de vue civil, les bans publiés jadis au prône”; het uithangen van de akten alleen „est tout à fait irrégulier”, zo meent hij, maar „l'usage l'a emporté sur la loi”.

(93) *Pasinomie*, 4e reeks, 26 (1891), p. 594 sqq.

(94) *Pasinomie*, 4e reeks, 43 (1908), p. 11 sqq.

(95) Cf. A. KLUYSKENS, *Beginselen van Burgerlijk Recht*, VII, Antwerpen-e.a., 1942, p. 226 sqq., nrs. 249 sqq.; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, p. 672 sqq., nrs. 620 sqq.

(96) Zoals LAURENT reeds opmerkte op het einde van de 19e eeuw (zie noot 92). Toch heeft de orale huwelijksafkondiging in het kader van art. 63 B.W. bestaan: b.v. te Wakken (thans Dentergem, W.VI.) in 1822 ([O.] D[E] B[ORCH-GRAVE]), De „roepstenen”, o.c., p. 241-242).

heeft geleid tot de wet van 1891. In kleinere, meer landelijke gemeenten beschikte men in de 19e eeuw niet steeds over een specifiek gemeentehuis; in deze gemeenten was het veelal gebruikelijk dat de huwelijksaankondigingen werden gedaan te zamen met het andere nieuws en wel nabij de kerk.

We hadden het tot nog toe enkel over de formaliteiten die een burgerlijk huwelijk vooraf dienden te gaan. I.g.v. een voorgenomen *kerkelijk* huwelijk — d.w.z. dus de enige vorm die in onze gewesten vóór de Franse Tijd bestond — legt het kerkelijk recht sedert het Concilie van Trente (1545-63) alleszins een orale afkondiging op⁹⁷. Sedert 1563 dienden er in principe drie huwelijksafkondigingen drie zon- of feestdagen na elkaar te gebeuren van de kansel in de parochiekerk door de parochiepriester⁹⁸. Van deze „bannen" kon dispensatie bekomen worden. Deze voorschriften werden in de canones 1022-1031 van de Codex Iuris Canonici (1917) herhaald en gepreciseerd. Sedert het IIe Vaticaans Concilie werden zij niet meer strikt toegepast, al bleef een beperkte orale afkondiging behouden. In de recente Codex Iuris Canonici (1983) wordt het bepalen van de huwelijksformaliteiten zelfs overgelaten aan de plaatselijke bisschoppenconferentie (can. 1067); thans wordt meestal volstaan met één beperkte mondelinge huwelijksafkondiging vóór de homilie en een schriftelijke bekendmaking in het kerkportaal en/of in het parochieblad.

In de privaatrechtelijke sfeer was ook het aankondigen van bepaalde verkopen, hetzij openbare (gerechtelijke of vrijwillige), hetzij particuliere (b.v. van maaigras, veldvruchten en hout; b.v. ten gevolge van een noodslachting), en verpachtingen eertijds via orale bekendmaking van oudsher gebruikelijk. Daarnaast werd ook ander nieuws omgeroepen: kermissen, velo- en paardekoersen, kaartwedstrijden en andere prijskampen, verloren en gevonden voorwerpen e.d.⁹⁹.

In plattelandsgemeenten was ook dit een taak die de plaatselijke veldwachter veelal voor zijn rekening nam. Maar al mag er dan weinig twijfel bestaan hebben of het afkondigen van officiële berichten tot de normale administratieve taken van de veldwachter gerekend diende te worden, bij het omroepen van particuliere en notariële berichten was dit veel twijfelachtiger. Het optreden als „openbaar roeper", d.w.z. als iemand die tegen betaling zaken, aan welke men publiciteit wenst te geven, openbaar omroept of afroept, en dan zeker het optreden als roeper bij openbare verkopen, werd als een afzonderlijk beroep gezien¹⁰⁰. De veldwachter

(97) Zie M. GRATIER, *Bans de Mariage*, in: R. NAZ (ed.), *Dictionnaire de Droit Canonique*, II, Parijs, 1937, kol. 90-96; A. ESMEIN, *Le mariage en droit canonique*, I, Parijs, 1929, p. 198-211 en II, Parijs, 1891, p. 170-176.

(98) Voor de Oostenrijkse Nederlanden, o.a. herhaald in het bovengenoemde edict van 28 sept. 1784, uitgevaardigd door Jozef II (supra noot 88), vnl. art. 31.

(99) Cf. G. ALTOOS, *Prochienieuws met de belle, o.c.*, p. 62.

(100) Waarvoor bij wet van 21 mei 1819 trouwens een patent vereist was (F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld, o.c.*, I, p. 256-260). Door het Hof van Beroep te Brussel werd op 7 jan. 1880 alleszins beslist dat het optreden

werd dan ook voor het uitoefenen van dit bijberoep in principe extra vergoed ¹⁰¹.

In de grotere gemeenten en steden werd een beroep gedaan op betaalde roepers voor het uitroepen van de particuliere en notariële berichten. Deze roepers, die „bellemannen”, „belders”, „rondgaanders”, „uitschelders”, „uitklinkers”, „omroepers” e.d. werden genoemd, droegen een uniform en maakten meestal gebruik van een bel om de aandacht te trekken; zij „belden” hun berichten „uit” langs de voornaamste straten, pleinen en kruispunten; zij kondigden en plakten de openbare verkopeningen aan; zij traden veelal ook op als roeper bij openbare verkopeningen, e.d. ¹⁰².

Maar ook gemeentelijke reglementen en verordeningen werden — alhoewel dit door de wet niet werd voorgeschreven — in sommige grotere gemeenten en steden wel eens door omroeping bekendgemaakt; deze omroeping was dan, naast de verplichte aanplakking, bedoeld als een extra publiciteitsmiddel. Een wijze maatregel, gezien de mate van de ongeletterdheid van de bevolking in de 19e eeuw. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat sommige bellemannen gewoon in stadsdienst waren en dat er al eens politie-agenten als belleman fungeerden. In sommige steden bestond er zelfs een duidelijk hoorbaar onderscheid tussen het afkondigen van officiële en het omroepen van andere berichten ¹⁰³. Het betreft hier gewoonlijk spontane voortzettingen van eeuwenoude tradities.

Vaak reeds eerder, maar zeker na de tweede wereldoorlog raakte het „omroepen” van officiële, notariële en particuliere berichten overal vrij snel in onbruik. De bekendmaking gebeurt sedertdien nog uitsluitend via aanplakking ¹⁰⁴. Het moet ons niet verwonderen dat we de aanplak- en mededelingenborden veelal in de buurt van de nog bewaarde roepstenen aantreffen. De grotere geletterdheid van de plattelandsbevolking, alsook

als openbaar oproeper (bij openbare verkopeningen) en openbaar aanplakker van de aanplakbrieven die openbare verkopeningen aankondigen, niet behoorde tot de normale bevoegdheden van de veldwachter (L. MALLIET, „*De veldwachter, die onbekende*”, o.c., p. 40).

(101) Cf. F. BASTIAEN, *De veldwachter in het spanningsveld*, o.c., I, p. 256-260.

(102) F. CYPERS, De belleman of omroeper te Diest, in: *Oost-Brabant*, 19 (1982), p. 123; M. J. VAN DEN WEGHE, De Belleman van Halle, in: *De Brabantse Folklore*, 3, (1923), p. 20-23; M. FRÈRE, Over omroepers en andere middelen van publiciteit, o.c., p. 242-243. Een afbeelding van een belleman-agent te Mechelen verscheen in de *Gazet van Antwerpen* van juni 1933 (afb. in *Welcome tot Mechelen. Informatie over Mechelen en omgeving*, Mechelen, winter 1986, p. 119).

(103) M. FRÈRE, Over omroepers, o.c., p. 242-243: b.v. te Tongeren werden de officiële berichten uitgetrommeld, de andere uitgebeeld; te Sint-Truiden werden de officiële berichten voorgelezen na het langzaam luiden van de vuurklok op het belfort. B.v. te Gent werd in 1805 een overwinningbulletin van de Franse troepen door de openbare roepers met trompetgeschal voorgelezen in de straten (P. CLAEYS (ed.), *Mémorial de la ville de Gand (1792-1830)*, Gent, 1902, p. 189).

(104) Duiden we hier volledigheidshalve aan dat deze aanplakking ook aan een aantal wettelijke vereisten en beperkingen is onderworpen (zie o.m. *Répertoire Pratique du Droit belge*, I, p. 204-211, v° 'Affiche-Afficheur').

de ontsluiting van het platteland via betere verkeerswegen en -middelen en het meer verspreid geraken van oudere (kranten) en nieuwere (radio, T.V.) communicatiemiddelen hebben het omroepen van plaatselijk nieuws tot een anachronisme gemaakt. Thans neemt de plaatselijke overheid nog slechts in noodgevallen zijn toevlucht tot het middel van de omroeping (b.v. via een radiowagen) om de bevolking in te lichten (b.v. bij dreigend onheil, rampen, e.d.)¹⁰⁵.

b) *Middeleeuwen en Nieuwe Tijd (vóór 1795)*

Het is niet onze bedoeling een exhaustieve analyse te maken van de verschillende publiciteitsvormen en -organen vóór de Franse Tijd (d.w.z. vóór 1795); dit gaat het bestek van dit artikel ruim te buiten. Wij wensen enkel aan te tonen dat men in de 19e eeuw, ondanks de juridico-politieke cesuur die de Franse Tijd gebracht heeft tussen de „Oude Tijd" en onze hedendaagse opvattingen, in bepaalde opzichten nog is blijven aanleunen bij de traditioneel gegroeide publiciteitsvormen uit het verleden.

Het op de huidige dag geldende principe dat de wetten en verordeningen eerst bekendgemaakt moeten worden om afdwingbaar of verbindend te zijn, werd in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd ook reeds in zekere mate gehuldigd¹⁰⁶. Maar waar het bekendmaken van de verschillende wetten, decreten, besluiten, reglementen en verordeningen thans aan specifieke en stricte regels is gebonden, daar waar de bekendmaking van de vorstelijke en plaatselijke wetgeving vóór de Franse Tijd dit weinig of niet.

Vóór de 18e eeuw bekommerden de vorstelijke kanselarijen en raden zich over het algemeen weinig omtrent de effectieve afkondiging en bekendmaking van de vorstelijke wetteksten; er werden ook geen vaste regels voor vastgesteld¹⁰⁷. Er zijn ook zelden specifieke richtlijnen en aanwijzingen betreffende de wijze van bekendmaking in de wettekst zelf terug te vinden; meestal werd gewoon verwezen naar de plaatselijke geplogenheden¹⁰⁸. De bekendmaking zelf liet daarom in de praktijk wel eens te wensen over, terwijl de controle erop — alle dreigementen van

(105) Welke bevoegdheid trouwens uitdrukkelijk voorzien werd in de Gemeentewet, waarvan art. 102, 2e lid, bepaalt: „In dringende gevallen mag het college van burgemeester en schepenen in laatstgenoemde gemeenten (= plattelandsgemeenten) de bekendmakingen op zodanige wijze doen als het raadzaam acht" (cf. M. DE JONGE, e.a., *Modern Gemeentebeleid, o.c.*, p. 33).

(106) Cf. supra sub noten 30-31.

(107) Alleszins in de Middeleeuwen niet: L. GÉNICOT, *La loi* (Typologie des sources du moyen âge occidental, 22), Turnhout, 1977, p. 34. In Duitsland kende men in de 14e eeuw de notie van een officiële geschreven bekendmaking of het werken met een officiële basistekst zelfs nog niet (*Ibidem*, p. 34-35).

(108) Zinsneden als „publiient et fachent publiier et denonchier és acoustuméz a faire cris et publications" en „ilz publiient ou facent publier et denuncier ou lieu et en la maniere acoustuméz a faire criz et publications en nostre ville de..." zijn dan ook schering en inslag (cf. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 218-220).

de vorst t.a.v. de verantwoordelijke gerechtsofficieren ten spijt — weinig effectief was ¹⁰⁹.

In de loop van de 18e eeuw werd de bekendmaking van vorstelijke edicten, ordonnanties, mandementen en plakaten in de Nederlanden stricter geregeld ¹¹⁰. Het belangrijkste daarbij was dat deze wetten niet alleen op de gebruikelijke wijze dienden bekendgemaakt te worden, maar dat de met de publicatie belaste gerechtsofficieren een schriftelijk relaas van de bekendmaking zelf dienden te doen; dit verslag diende vervolgens ter griffie van het hoogste gerechtshof in het vorstendom besteld te worden; bij inbreuken werd een geldboete voorzien, terwijl de correcte naleving ook werd gecontroleerd door vorstelijke ambtenaren. Zodoende werd aan het beginsel „*une loi non publiée ne peut obliger*” voldaan en had de vorst enige controle op de effectieve publicatie van de door hem uitgevaardigde wetgeving. Keizer Jozef II ging zelfs nog verder en beval, naast de gebruikelijke publiciteitsvormen, ook de voorlezing van zijn edicten en ordonnanties in de parochiekerken 's zondags vanop de kansel door de pastoor of onderpastoor; ook dezen dienden daarvan een schriftelijk relaas op te maken en over te maken aan de bevoegde instanties.

In Frankrijk gold sedert het midden van de 14de eeuw een registratieverplichting van de koninklijke bevelen en wetten (*ordonnances* en *lettres patentes*) bij de hoogste gerechtshoven of *parlements*; zonder *enregistrement* kon de vorstelijke wetgeving er niet toegepast worden ¹¹¹.

In de Nederlanden is de situatie verschillend, al zou men kunnen opmerken dat het graafschap Vlaanderen toch grotendeels onder Frankrijk ressorteerde en dat er in principe dus ook een verplichte registratie van de wetgeving van de Franse koning bij de Raad van Vlaanderen diende plaats te grijpen. Vlaanderen is evenwel steeds een buitenbeentje geweest, dat zich grotendeels onafhankelijk heeft gedragen ¹¹². Toen Filips de

(109) Zie J.-M. CAUCHIES, *o.c.*, p. 216-217 en 229-230.

(110) Zie terzake de ordonnanties van 1736, 1755 en 1785, opgesomd in noot 31.

(111) Zie o.m. F. OLIVIER-MARTIN, *Histoire du Droit français des origines à la Révolution*, Parijs, 1948, p. 541, nrs. 401 sqq.; J. GILISSEN, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen, 1981, p. 309-310; Vgl. A. ERLER, *Registrierung von Gesetzen*, in: *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, IV, 26e aflev., Berlijn, 1986, kol. 497-499.

In feite hadden de Parlementen deze gewoonte reeds sedert het begin van de 14e eeuw om zuiver pragmatische redenen aangenomen, waarbij de vorst wel eens uitzonderlijk een registratie beval; de globale registratieverplichting werd slechts in 1350 ingeschreven bij het aanvatten van een nieuwe reeks van „*Livres des ordonnances*” door het Parlement van Parijs. Deze „*enregistrement*” heeft meermaals geleid tot „*remonstrances*” vanwege de Franse Parlementen, die op deze manier enige greep op de vorst en de vorstelijke wetgeving kregen.

(112) Op juridisch vlak b.v. kon theoretisch beroep aangetekend worden tegen de sententies van de Raad van Vlaanderen bij het Parlement van Parijs. De steden en grote abdijen deden dit wel eens, meer als een daad van insubordinatie tegen hun vorst dan om zuiver juridische redenen; de vorst hield dan ook bijna nooit rekening met de sententies van het Parlement van Parijs. In 1521 verbood keizer Karel V dit beroep trouwens; de Grote Raad van Mechelen nam toen deze bevoegdheid van het Parlement van Parijs over. (J. BUNTINX, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, I, Brussel, 1964, p. 19). De arresten en „*jugés*” voor de periode 1320-1521 zijn thans uitgegeven: R.C. VAN CAENE-

Stoute in 1386 de Raad van Vlaanderen oprichtte, is er inderdaad sprake van „*que lesdicts conseillers et ceulx des comptes feront enregistrer diligemment par leurs clerks leurs actes et appointemens et aussi toutes lettres que seront à enregistrer*"¹¹³; op grond van deze laatste zinsede zou men kunnen besluiten dat ook de vorstelijke wetgeving van de Franse koning en van de hertog van Bourgondië als graaf van Vlaanderen diende geregistreerd te worden. Het onafhankelijkheidsstreven bereikte onder de Bourgondiërs een hoogtepunt onder Karel de Stoute met de oprichting van een onafhankelijk Parlement van Mechelen (1473-1477)¹¹⁴. Later verloor de Franse koning door het Verdrag van Madrid (1526) alle gezag in Vlaanderen, Artesië en het Doornikse. De andere vorstendommen bleven wel theoretisch deel uitmaken van het Heilig Roomse Rijk, doch door de Transactie van Augsburg (1548) werden zij feitelijk zelfstandig; deze Transactie bepaalde dat de „landen van herwaarts over" voortaan als Kreis Bourgondië volledig onttrokken waren aan elke keizerlijke jurisdictie, uitgezonderd in fiscale zaken; de keizerlijke wetten waren er niet van toepassing¹¹⁵. In het conglomeraat van de Nederlanden, waarvan elk vorstendom zijn principiële autonomie behield, kende men bij de justitieraden geen expliciete registratieverplichting naar Frans model, al werden de vorstelijke ordonnanties m.b.t. hun ressort sedert het einde van de 14de eeuw of in de loop van de 15e eeuw wel degelijk door de hoogste justitieraden — en zelfs door afzonderlijke gerechtsofficieren¹¹⁶ — bijgehouden en in registers opgetekend¹¹⁷; deze registratie stelde dus eerder op een gewoonte dan op een uitdrukkelijke verplichting¹¹⁸. De vorstelijke ordonnanties werden trouwens altijd doorgezonden naar de hoogste gerechtelijke en administratieve autoriteiten in het geviseerde ge-

GEM, *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands conservés dans les registres du Parlement (1320-1521)*, 2 dln. tekst (Brussel, 1966-1977) en 1 dl. indices (Brussel, 1986). Voor een voorbeeld van een casus: S. DAUCHY, Een bevoegdheidsgeschil tussen de stad Kortrijk en de Sint-Pietersabdij in de Middeleeuwen, voorwerp van een appel aan het Parlement van Parijs, in: *De Leiegouw*, 28 (1986), p. 229-234.

(113) Ordonnantie d.d. 15 febr. 1386 art. 16 (ed. *Placcaerten van Vlaenderen*, I, p. 236).

(114) Zie vnl. J. VAN ROMPAEY, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen* (Verhand. Kon. Acad. België, Klasse der Letteren, jg. 35, nr. 73), Brussel, 1973.

(115) J. GILISSEN, *Historische inleiding*, o.c., p. 312.

(116) Zelfs lagere vorstelijke gerechtsofficieren hielden vaak copieën van vorstelijke voorschriften bij (J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, o.c., p. 216 geeft daarbij het voorbeeld van de kasteelvoogd van Ath).

(117) Zoals b.v. blijkt uit de afzonderlijke registers van originele plakaten en ordonnanties, bijgehouden door de Raad van Vlaanderen sedert 1416; voordien was er van afzonderlijke registers nog geen sprake en werden de verschillende akten van de Raad gewoon chronologisch door elkaar genoteerd (zie J. BUNTINX, *Inventaris*, o.c., I, p. 47, 53-57, 101-103).

(118) Zoals dit ook het geval was in Frankrijk vóór 1350 (cf. supra nt. 111).

Vgl. J. GILISSEN, *Historische inleiding*, o.c., p. 314, die schrijft dat de justitieraden in elke provincie de plicht en het recht hadden de vorstelijke ordonnanties te registreren; ze konden, zoals de Franse Parlementen, remonstranties tot de vorst richten, maar slechts eenmaal.

bied ¹¹⁹; zij dienden op hun beurt immers te zorgen voor de afkondiging en bekendmaking ervan aan de bevolking; ook won de vorst (of zijn plaatsvervanger) niet zelden advies in bij deze autoriteiten nopens nieuwe verordeningen of maatregelen die hij in dat vorstendom wenste uit te vaardigen ¹²⁰.

Zoals aangegeven was de afkondiging en bekendmaking in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd dus grotendeels gewoonterechtelijk geregeld. Het meest gebruikelijke scenario was het volgende: de vorst vaardigde een wet uit m.b.t. een bepaald vorstendom; het document of een *vidimus* werd vervolgens door de vorstelijke kanselarij via een boodschapper doorgezonden naar de hoogste administratieve en gerechtelijke autoriteiten in het geïmagineerde vorstendom, met name de vorstelijke raad aldaar en de hoogste vorstelijke vertegenwoordiger ter plaatse. Deze laatste zond dan copieën van de wettekst aan die lagere gerechtsofficieren die met de bekendmaking waren belast, met het bevel onmiddellijk tot afkondiging en bekendmaking over te gaan ¹²¹.

De mate van publiciteit hing natuurlijk af van de territoriale draagwijdte, de door de wetgever geïmagineerde doelgroep van de bevolking en het belang dat de wetgever zelf hechtte aan de stipte en blijvende naleving van een bepaald voorschrift. Vandaar dat de variatiemogelijkheden groot waren, gaande van een eenvoudig aflezen in beperkte kring tot een eenmalige plechtige aflezing in het openbaar, tot het verder uitroepen in stad en land, eventueel gepaard gaande met de aanplakking van de wettekst zelf en/of van illustraties en toelichtingen; soms dienden de bekendmakingen op geregelde tijdstippen of na een speciale vorstelijke aanmaning herhaald te worden ¹²².

Vergeten we niet dat er naast de vorstelijke ook nog een lokale wetgeving bestond van steden en plaatselijke heren; deze plaatselijke verordeningen, „voorgeboden” ¹²³, „keuren”, „bans”, privileges e.d., die in principe aan de vorstelijke goedkeuring en supervisie onderworpen waren

(119) Vgl. P. JOHANEK, *Methodisches zur Verbreitung und Bekanntmachung von Gesetzen im Spätmittelalter*, o.c., p. 88-101.

(120) Een mooi schema is terug te vinden in: J. GILISSEN, *Historische inleiding*, o.c., p. 313.

De soevereine Raad van Brabant b.v. verkreeg van keizer Karel V zelfs het privilege dat geen edict, plakkaat, statuut of ordonnantie m.b.t. het hertogdom zou gepubliceerd worden zonder voorafgaandelijk advies van de Raad (A. GAILLIARD, *Le Conseil de Brabant*, I, Brussel, 1898, p. 98). Op wetgevend vlak mocht de Raad zijn eventuele bezwaren aan de vorst laten kennen nopens nieuwe edicten en hij mocht weigeren ze af te kondigen indien ze strijdig met de Blijde Inkomst of met de privileges werden geacht (Ph. GODDING, *De opkomst van de Raad van Brabant (1427-1472)*, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 2 (1985), p. 13).

(121) B.v. voor Henegouwen: J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, o.c., p. 229.

(122) Zie voor deze modaliteiten o.m. J.-M. CAUCHIES, *La législation princière*, o.c., p. 212-238; A. WOLF, *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten*, o.c., p. 558-562.

(123) Zie b.v. voor Gent: N. DE PAUW, *De voorgeboden der stad Gent in de XIVe eeuw (1337-1382)*, Gent, 1885; M. CUYPERS, *De Gentse voorgeboden (1337-1433). De stedelijke reglementen en een peiling naar de effectieve toepassing ervan*, onuitg. lic. verhand., gesch., R.U. Gent, 1976.

— al was dit in de praktijk zeker niet altijd en overal het geval¹²⁴ —, werden eveneens afgekondigd en bekendgemaakt op de gebruikelijke wijze.

Vóór de Franse Tijd werden de algemene en plaatselijke verordeningen bekendgemaakt door openbare uitroeping en door aanplakking. Zoals reeds aangegeven was er van aanplakking vóór de 16e eeuw nauwelijks sprake, terwijl deze vorm van publiciteit tot op het einde van de 18e eeuw slechts een secundaire rol vervulde naast en na de orale berichtgeving.

De orale bekendmaking gebeurde in de steden evenwel anders dan op het platteland.

In de steden werden de voorschriften gewoonlijk eerst op plechtige wijze afgelezen op de voornaamste markt van de stad in aanwezigheid van de nodige prominenten en omstaanders; de mate van decorum hing vaak nauw samen met de belangrijkheid van de maatregel¹²⁵. Vervolgens werd de verordening rondgeroepen langs de voornaamste pleinen en straten van de stad.

Het aflezen zelf gebeurde hoofdzakelijk vanaf de pui (bordes of roepstoel) of vanuit een venster van stadhuis, stadshalle, belfort of zelfs particuliere woning op de markt¹²⁶. Vergeten we niet dat deze puien niet

(124) Zie terzake o.m. D. VAN DEN AUWEELE, De evolutie van het recht in het Zuiden 12de-14de eeuw, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, III, Haarlem, 1982, p. 153-156; Ph. GODDING & J. Th. DE SMIDT, Evolutie van het recht in samenhang met instellingen, in: *Ibidem*, IV, Haarlem, 1980, p. 179-181; J. GILISSEN, *Historische inleiding, o.c.*, p. 301 sqq.

(125) De bekendmaking van een vredesverdrag b.v. ging altijd met meer plechtigheden en festiviteiten gepaard dan de bekendmaking van een gewone wet (J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 234-236).

(126) Zie de verschillende mogelijkheden bij J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 222-225.

Het meest gebruikelijk was de aflezing „ter poyen" of „ter puyen". B.v. te Brussel anno 1448: „waert de voors. ordiancien by den voirges. amman ende wethouderen te Bruessel openbairlic uutgeroepen ter poyen van der Stad", of anno 1450: „Ende es dese voirs. ordiancie by den lieutenant ende by den voirs. wethouderen ter poyen openbaerlic gecondicht ende uutgeroepen"; in de 17e-18e-eeuwse registers was de gebruikelijke formule trouwens: „Aldus gedaen ende ter grooter puyen aff van desen stadhuys gepubliceert ter presentien van mijne voors. heeren amptman, borgemeesteren, schepenen, tresoriers, rentmeesteren ende raedt" (Ph. GODDING, *Liste chronologique, o.c.*, p. 362-363). B.v. te Antwerpen anno 1784 werden ordonnantie eveneens „ter puye van het stadhuys gepubliceert" (J.F. & J.B. VAN DER STRAETE, *De Kronijk van Antwerpen (1770-1819)*, I, Antwerpen, 1929, p. 157 en 161).

Een 15e-eeuwse miniatuur uit de beroemde „*Chroniques de Hainaut*" van Jacques de Guise in Franse vertaling door Jean Wauquelin (Brussel, Kon. Bibl., Hs., nr. 9242, f° 274^v) geeft een mooie evocatie van een publieke afkondiging vanop de pui (o.m. afgebeeld in W. PREVENIER & W. BLOCKMANS, *De Bourgondische Nederlanden (Mercatorfonds)*, Antwerpen, 1983, p. 185, Pl. 157; *Les miniatures des Chroniques de Hainaut (15ème siècle)* (Hainaut Tourisme), Mons/Bergen, 1979, p. 80-81; W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 39).

In bepaalde steden sprak men eerder van een „brete(s)que" of „bretèche" (zie ook supra noot 9). B.v. te Gent anno 1568 werd „ter bretesque voor stadhuys uutghelesen een missive, ghesonden van sconincs wegheu anden Raedt van Vlaenderen, bevelende van nieuws de ordonnantie vanden jaere XV^c LXIII ende XXXI ghepubliceert te werdene ter plaetsen ghecostumeert alomme in Vlaenderen" (F. DE POTTER (ed.), *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene behelzende het*

alleen dienden voor het afkondigen van vorstelijke en lokale verordeningen, maar ook een belangrijke rol speelden in het stedelijk rechtsleven: straffen werden vaak vanaf de pui voorgelezen¹²⁷, voortvluchtigen werden soms ter pui gedagvaard¹²⁸, vorsten legden op de pui plechtig de eed af n.a.v. hun Blijde Intrede¹²⁹, enz.

In het prinsbisdom Luik vond het aflezen meestal plaats op de trappen van het „perron”¹³⁰.

Het aflezen werd voorafgegaan of begeleid door klok- of belgelui, tromgeroffel en/of trompetgeschal om de aandacht van de bevolking te trekken¹³¹.

Naast de officiële berichten werden er natuurlijk ook private nieuwsjes en berichten door omroeping bekendgemaakt; er was niet zelden een hoorbaar verschil tussen beide soorten berichten¹³².

verhaal der merkwaaardigste gebeurtenissen voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten (1566) tot den 5^{en} april 1571, Gent, 1870, p. 157).

In 1388 werden maatregelen van de raad van Maastricht „ter vynstern uytgeroepen” (W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 39).

(127) B.v. te Aalst (F. COURTEAUX, *Bij de restauratie van het Aalsters schepenhuis, o.c.*, p. 260).

(128) B.v. te Kortrijk, indien de woonplaats van de voortvluchtige niet gekend was (J. MONBALLYU, *Het Gerecht in de Kasselrij Kortrijk (1515-1621)*, onuitg. doct. diss., Rechten, K.U. Leuven, 1976, III, p. 723).

O.m. in de ordonnantie betreffende de Raad van Vlaanderen en in de Instructie voor de Deurwaarder d.d. 17 febr. 1594 zijn er desbetreffend al specifieke richtlijnen te vinden (zie *Placcaerten van Vlaanderen*, index sub 'bretesque').

(129) B.v. te Aalst, waar Filips II in 1555 de eed aflegde „*inde venster ten bretesque*” (F. COURTEAUX, *o.c.*, p. 260).

(130) Dit „perron” was het symbool van de stedelijke vrijheid onder prinsbischoppelijke suprematie in het prinsbisdom Luik. Het was de afkondigingsplaats bij uitstek. Men sprak trouwens van „Cris du Perron” (zie o.m. S. BORMANS, *Inventaire analytique des Cris du Perron de Liège*, Tongeren, 1870; M. DRIESSEN, Perrons in het Land van Loon, in: *Tijdspiegel*, 34 (1979), nr. 1, p. 1; J. PHILIPPE, *Propos sur l'origine controversée du Perron liégeois*, in: *Annales du XXXIVe Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique (Verviers 1951)*, (1954), p. 185; (...), *Anciennes ordonnances pénales concernant la ville de Tongres*, in: *Bull. de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg*, 11 (1871), p. 205-241, vnl. p. 228 en 232; C. VANDERSTRAETEN, *Het Hasseltschen peroen*, in: *Verzamelde opstellen uitgegeven door den geschied- en oudheidkundigen Studiekring te Hasselt*, 13 (1937), p. 329).

(131) B.v. te Gent werd in de 16e eeuw vaak gebruik gemaakt van een trompet (B.v. „*met een trompet es te kennen ghegheven van sheeren weghe datmen ten naesten daghe soude houden processie generael*”, „*Ten zelve daghe wierdt ontrent den XI huere smorgens met een trompet van schepenen vander Kuere weghe uitgelesen een ghebodt*”, „*heeft men bijder stede diverssche voorgheboden met een trompet uitgelesen*”, „*heeft men bijder stede met een trompet upde ghecostumeerde plaetsen verboden*”: F. DE POTTER (ed.), *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene, o.c.*, p. 94, 140, 329 en 341). B.v. te Tongeren werd van een trommel gebruik gemaakt (zie noot 132). B.v. te Halle (Brab.) werden ook officiële berichten uitgebeeld (cf. rekening van J.J. Maetens anno 1721 voor hetgeen hij „*door order van mijn heere den ballieu 's wegen en van 's heeren wege, gebelt hebbe*”: ed. M.-J. VAN DEN WEGHE, De Belleman van Halle, *o.c.*, p. 22) en te Poperinge zouden ook vonnissen door „uitklinkers” aan de bevolking bekendgemaakt zijn (zo in 1639: W. TILLIE, *Het straffen van dieften te Poperinge in de 17de en 18de eeuw*, in: *Aan de Schreve*, 15 (1985), nr. 4, p. 23).

(132) Te Tongeren b.v. werden officiële berichten vóór de Franse Tijd alleszins

Het af- en omroepen vormde een specifieke taak, die gewoonlijk werd toevertrouwd aan bepaalde lagere ambtenaren of gerechtsdienaren, zeker waar het officiële berichten betrof; zij fungeerden dan als „openbaar roeper" ¹³³. Daarnaast kon men voor het omroepen van private berichten gewoonlijk ook terecht bij een andere categorie van personen, die naar hun instrument veelal „bellemannen", „uitbelders", „(uit)klinkers" werden genoemd ¹³⁴. Het omroepen was trouwens niet zelden strict gereguleerd en de omroepers zelf in corporaties verenigd ¹³⁵.

In de dorpen op het platteland werd de bekendmaking van algemene en plaatselijke verordeningen, van verkoping of verhuring van goederen, van bepaalde gerechtelijke acten e.d. meestal gedaan op een geëigende plaats ¹³⁶. Als „*plaetse ordinair*" fungeerde tot in de 16e eeuw vaak het kerkgebouw zelf ¹³⁷. Men sprak dan ook van „kerkgeboden" ¹³⁸. In 1570

uitgetrommeld en private uitgebeeld door de stadstamboer, die tevens belleman was; deze traditie heeft tot het begin van de 20e eeuw standgehouden (M. FRÈRE, *Over omroepers, o.c.*, p. 242-243).

Te Gent werden officiële berichten blijkbaar met de trompet uitgelezen, terwijl meer private berichten door een stadsuitroeper werden uitgebeeld (b.v. in de tweede helft van de 16e eeuw: *Vlaemsche Kronijk of Dagregister van al het gedenkwaardig voorgevallen is binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585*, Gent, 1839, p. 128 (stadsuitroeper met de bel kondigt de openbare verkoop aan van huisraad) en p. 36 (een ordonnantie werd bij trompet gepubliceerd); zie ook supra noot 131).

(133) B.v. te Brussel beschikte de amman over een speciale agent „*die de gebode doet*" (Ch. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406)* (Verhand. Kon. Acad. België, Klasse der Letteren, 44), Brussel, 1949, p. 127; cf. Ph. GODDING, *Liste chronologique, o.c.*, p. 362 noot 3). In Antwerpen was dit in de 17e eeuw alleszins de taak van de roedragende boden, inzonderheid van de „korte roeden" (M. COPPENS & P. DE GRUYSE, *De Antwerpse stadsboden. Een bijdrage tot de kennis van de lagere ambtenarij in de 17e eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 63 (1980), p. 155-156).

Zie ook: M.-J. VAN DEN WEGHE, *De Belleman van Halle, o.c.*, p. 21-22, die voorbeelden aanhaalt van officiële afkondigers te Bergen, Dinant en Halle (1721).

(134) Zie voornamelijk A. VANDEWALLE, *Klinkers met de bel en met het bekken. De omroepers van boodschappen te Brugge, voornamelijk in de zeventiende eeuw*, in: *Van Middeleeuwen tot Heden. Bladeren door Brugse Kunst en Geschiedenis*, Brugge, 1983, p. 115-119. Zie ook: IDEM, *De stokhouders te Brugge. Het geval Adriaenssens (1678-1694)*, in: *Gedenkboek Michiel Mispelon*, Kortrijk-Handzame, 1982, p. 463-476; M.-J. VAN DEN WEGHE, *De Belleman van Halle, o.c.*, p. 21-23.

(135) Cf. A. VANDEWALLE, *Klinkers met de bel en met het bekken, o.c.*

(136) In de teksten komt vaak de uitdrukking „*ter plaetsen ordinair*" (*den volcke meest vergaert sijnde*) of iets dergelijks voor (b.v. te Schoten (Antw.): R. BAETENS, *Schoten. De geschiedenis van een tweeluik*, Schoten, 1982, p. 23; b.v. te Oekene, thans Roeselare, W.Vl.: M. DE BRUYNE, *De roepsteen te Oekene, o.c.*, p. 130 en nt. 9).

(137) De verklaring daarvoor is de nauwe samenhang tussen Kerk en wereld in de Middeleeuwen (W. JAPPE ALBERTS, *Publiciteit en publiciteitsorganen in de Middeleeuwen, o.c.*, p. 40).

Het gebruik was zeer ruim verspreid en vond zowel in steden als in dorpen plaats (zie o.m. B.H.D. HERMESDORF, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*, Nijmegen, 1980, p. 18-20 met talrijke voorbeelden; W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 40-41; zie b.v. ook: J. VAN GORP, *Het Keurbboek*

vaardigde kardinaal Granvelle evenwel een verbod uit om nog wereldlijke afkondigingen in het kerkgebouw zelf te doen; dit verbod werd hernomen door de bisschoppensynode van Mechelen d.d. 26 juni 1607¹³⁹. Sedertdien greep de mededeling van niet-kerkelijk nieuws buiten het kerkgebouw plaats tot Jozef II in 1785 het afkondigen van al zijn edicten en ordonnanties op zondag vanaf de kansel door de pastoor in alle kerken van de Oostenrijkse Nederlanden verplicht maakte¹⁴⁰.

Niet zelden reeds voordien, maar zeker na 1570 vond de bekendmaking van de publiekrechtelijke en private berichten dus plaats buiten het kerkgebouw zelf, zij het dan wel in de nabijheid ervan, nabij de kerkingang¹⁴¹ of op het dorpsplein¹⁴². Evenals in de 19e eeuw werd er gebruik gemaakt van een geïmproviseerde staanplaats of van specifieke verhoogjes en bouwsels tegen kerkgevel of kerkmuur¹⁴³; soms gebeurde de bekendmaking onder de markt- of gerechtsboom¹⁴⁴, soms op de treden van de

van Casterlee [Brab., anno 1548], in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 18 (1927), p. 190 (Van Schouwen te Vaeghen) en 191 (Van de Rulle).

Toch was het niet overal gebruikelijk: b.v. niet in Henegouwen: J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 225.

(138) Ook wel eens „kerkroep”, „kerkensprake” (zie E. VERWIJS & J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, kol. 1352, 1356-1357, 1361; W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 40-41) of zelfs „sonnendaegse geboden” (B.H.D. HERMESDORF, *Rechtsspiegel, o.c.*, p. 19) genoemd.

Ook na het verbod om nog wereldlijke afkondigingen binnen de kerk zelf te doen, bleef deze uitdrukking behouden.

Voor wat als „kerkgebod” kon afgeroepen worden zie o.m.: *Placcaerten van Vlaenderen*, index sub 'kerck-geboden', B.H.D. HERMESDORF, *Rechtsspiegel, o.c.*, p. 18-20; W. JAPPE ALBERTS, *o.c.*, p. 40-41.

(139) K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechstermen, o.c.*, I, p. 58.

Het synodaal verbod is o.m. uitgegeven in *Placcaerten van Vlaenderen*, II, p. 108 (cap. X).

(140) Ordonnantie d.d. 26 sept. 1785 (ed. P. VERHAEGEN, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 3e reeks, XII, Brussel, 1910, p. 440-441).

(141) B.v. te Kontich (Antw.), waar de bekendmaking op het kerkhof gebeurde („aen een jeder, comende uijt de kercke ende behoort hebbende de publicatie, die van allen tijden gewoon sijn te geschieden op het kerckhof”, klinkt het in 1758; R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Kontich*, Kontich, 1964, p. 547), evenals te Edegem (Antw.) (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem, o.c.*, p. 495).

(142) Dit blijkt b.v. zeer duidelijk uit de gedetailleerde beschrijving van de heerlijkheden in het hertogdom Aarschot (Brab.) door Adrien Carpentier en Charles Millet anno 1597 (*De Kronijk door Adrien Carpentier en Charles Millet van 1597 over (...) het Hertogdom Aarschot*, ed. in 3 dln. (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Land van Aarschot, III-V), Tielt, 1979-1981, I. *Langdorp-Messelbroek-Testelt*, p. 37, 77, 114; II. *Rillaar-Haterbeek-Ourodenberg*, p. 37; III. *Baal-Betekom-Gelrode*, p. 14, 59, 78).

(143) De bewaarde kerkpui van Waasmunster (O.Vl.) b.v. draagt nog het jaartal „1732”. We weten b.v. ook dat er in 1741 tegen de kerk van Assenede (O.Vl.) een afdakje werd gebouwd om het afkondigen in betere omstandigheden te laten verlopen (GENT, Rijksarchief, Ambacht Assenede, nr. 72, f° 53V-54r); in Edegem was er in 1614-15 eveneens een luifeltje nabij het kerkportaal aangebracht voor het doen van de kerkgeboden (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem, o.c.*, p. 495).

(144) Te Desselgem (thans Waregem, W.Vl.) werden de afkondigingen gedaan „onder den doorne”, vermoedelijk een meidoornboom, die voor het kerkhof stond geplant (vermeld anno 1455: F. DUCATTEEUW & M. DEBROUWERE, *Ontstaan en groei van de dorpskern van twee landelijke gemeenten, Beveren-Leie en Dessel*

schandpaal¹⁴⁵. Kerkdeur¹⁴⁶ en schandpaal¹⁴⁷ fungeerden daarnaast vaak als aanplakplaatsen.

Om het volk samen te roepen werd veelal gebruik gemaakt van de kerkklok¹⁴⁸.

De officiële berichten werden alleszins afgeroepen en geafficheerd door een lagere ambtenaar die met deze taak was belast. In de heerlijkheden was de houder van de dorpsheerlijkheid degene die in eerste instantie verantwoordelijk was voor de bekendmaking; de afkondiging zelf gebeurde door zijn plaatsvervanger of diens adjunct ter plaatse¹⁴⁹. Hing de heerlijkheid rechtstreeks af van de vorst, dan was zijn plaatselijke mandataris verantwoordelijk. De taak zelf werd evenwel meestal vervuld door een lagere functionaris, die naargelang de streek „meier", „prater", „bode", „vorster", „serg(e)ant" e.d. werd genoemd¹⁵⁰ en in feite de voorloper

gem, in: *De Leiegouw*, 21 (1979), p. 94).

Nabij Kortrijk (W.VI.) is er ook een toponiem, „De Evangelieboom" geheten; de volksmond beweert dat de omroeper eertijds onder die boom zijn nieuwsberichten of „evangelie" verkondigde (B. DEWILDE & J.-P. VIERSTRAETE, *Gids voor Oud-Kortrijk*, o.c., p. 278). In het Noordbrabantse Hilvarenbeek (Ned.) staat op het Vrijthof de z.g. „Gebodenlinde", waar eertijds de verordeningen werden afgekondigd (*Waar naartoe vandaag?*, VI: *Noord-Brabant*, A.N.W.B., s.l., 1979, p. 74).

(145) Een traditie die tot in de 19e-20e eeuw werd voortgezet (zie sub noot 25-26 en 74).

(146) B.v. te Schorisse (thans Maarkedal, O.VI.) (S. DE LANGE, *De taalgrens tussen Oost-Vlaanderen en Henegouwen*, in: *Handelingen Geschied- & Oudb. Kring van Oudenaarde*, 16 (1969), p. 200). B.v. te Edegem (Antw.) (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, o.c., p. 495) en te Kontich (Antw.) (IDEM, *Geschiedenis van Kontich*, o.c., p. 547).

(147) B.v. te Melsen (thans Merelbeke, O.VI.) (J. DE COCKER, *De heerlijkheid van Melsen*, o.c., p. 88-89), te Knesselare (O.VI.) in de 17e eeuw (A. RYSERHOVE, *Veldwachters te Knesselare*, o.c., p. 137), te Kontich (Antw.) anno 1752 (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Kontich*, o.c., p. 547) en aan de schandpaal van de heerlijkheid Havré te Bergen (L. D[EVILLERS], *Jurisdiction d'Havré à Mons*, in: *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 8 (1869), p. 263-264).

(148) B.v. te Baal (thans Tremelo, Brab.) (*De Kronijk door Adrien Carpentier en Charles Millet van 1597*, o.c., III, p. 14). B.v. te Kontich (Antw.) (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Kontich*, o.c., p. 547).

In het Keurboek van Schoten en Merksem anno 1545 luidt de slotbepaling zelfs „Item en ten laatste is geordonneerd dat zo wanneer door de heer, ter kerke uit, geboden zal wezen dat men de keuren lezen en vernieuwen zal, moet uit elk huis één persoon komen om die te aanboren en te accorderen, op pene van 4 stuivers" (F. PRIMIS, *Geschiedenis van Merksem*, Merksem, 1951, p. 97).

(149) Het publiceren van de ordonnanties was een voorrecht dat in principe voorbehouden was aan de dorpsheer en zijn gerechtsdienaren (zie o.m. R. BAETENS, *Schoten*, o.c., p. 23; E. DUCATTEUW & M. DEBROUWERE, *Beveren en Desselgem*, „sij hadden mallecandren soo lief...", in: *Jaarboek „De Gaverstreke"*, 11 (1983), p. 114-115).

(150) Te Edegem (Antw.) was het b.v. de taak van de meier (R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Edegem*, o.c., p. 495), evenals te Kontich (IDEM, *Geschiedenis van Kontich*, o.c., p. 547) en te Schoten (R. BAETENS, *Schoten*, o.c., p. 23).

Elders dan weer was het de taak van de vorster (R. KNAEPEN, *Lommel, de Vrijheid en het Tentendorp* (Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in-8°, 30), Brussel, 1972, p. 27) of van de prater („praeter(e)") (A. RYSERHOVE, *Veldwachters te Knesselare*, o.c., p. 137).

In Denée (thans Anhee, Luik) b.v. was het de taak van de „sergent" (F. DE MONTPELLIER D'ANNEVOIE, *La seigneurie liégeoise de Denée. Essai de mono-*

van onze huidige veldwachter was ¹⁵¹.

Evenals in de steden werd het andere nieuws soms door dezelfde functionarissen aan de bevolking bekendgemaakt, maar vaak ook door private beroepsuitroepers of „bellemannen”.

Het meest gebruikelijke tijdstip voor het afroepen was natuurlijk na de mis op zon- en feestdagen en eventueel tijdens de markturen op marktdagen ¹⁵².

Het voorschrift werd veelal van kracht vanaf het moment van de afkondiging en bekendmaking, tenzij een bepaalde datum werd voorzien; soms werd wel eens een (korte) wachttijd in acht genomen ¹⁵³.

De aantekening van het feit van de bekendmaking zelf was tot aan de vorstelijke ordonnanties uit de 18e eeuw niet strict gereguleerd. Vanaf het begin van de 15e eeuw vinden we evenwel al vermeldingen van dit feit terug, zij het eerder uitzonderlijk. Deze aantekeningen gebeurden hetzij na de transcriptie van de ordonnantie in een register, hetzij op de rug, in de marge of onderaan de akte zelf; soms kan het feit dat er een bekendmaking heeft plaatsgevonden, enkel afgeleid worden uit de onkostennota van de ermee belaste gerechtsofficier ¹⁵⁴. In de 17e en 18e eeuw worden de teksten van de ordonnanties in de daarvoor bestemde registers in principe steeds gevolgd door de vermelding van hun bekendmaking ¹⁵⁵.

*

Het „omroepen” of „uitbellen” van berichten behoort sedert enkele decennia tot ons rechtshistorisch en folkloristisch verleden, al wordt de oude traditie hier en daar nog wel eens levend gehouden of in beperkte mate nieuw leven ingeblazen ¹⁵⁶.

graphie historique, Leuven, 1952, p. 70-71). Soms werd zelfs de koster ingespannen: b.v. te Langdorp (thans Aarschot, Brab.) (*De Kronijk door Adrien Carpentier en Charles Millet van 1597, o.c.*, I, p. 37).

(151) Wat soms is blijven voortleven in het spraakgebruik in de 19e eeuw (zie supra noot 84).

(152) J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 220-222.

In de dorpen gebeurde de afkondiging veelal op zon- en feestdagen na de hoogmis: b.v. te Betekom (thans Begijnendijk, Brab.) (*De Kronijk door Adrien Carpentier en Charles Millet van 1597, o.c.*, III, p. 59) en te Oekene (thans Roeselare, W.Vl.) (M. DE BRUYNE, *De roepsteen te Oekene, o.c.*, p. 130 en nt. 9).

(153) B.v. Ph. GODDING, *Liste chronologique, o.c.*, p. 362-363 i.v.m. Brussel; K. STALLAERT, *Glossarium, o.c.*, I, p. 59 i.v.m. Aalter.

(154) J.-M. CAUCHIES, *La législation princière, o.c.*, p. 223.

(155) B.v. te Brussel: Ph. GODDING, *Liste chronologique, o.c.*, p. 363.

(156) Zo te Klemserke (thans De Haan, W.Vl.), waar sedert 1981 jaarlijks „roepsteenfeesten” worden georganiseerd, compleet met de verkiezing van de z.g. „Champetter Klemserke”. Te Vlamertinge (thans Ieper, W.Vl.) werd de traditie van de belleman op initiatief van dhr. J. Goeman rond het begin van de jaren '70 korte tijd in ere hersteld. In Gent bestaat er een vereniging, pub en Orde van de Belleman (Botermarkt 8), die in juni 1986 een tentoonstelling „Van Bel en Klepel” rond de figuur van de belleman organiseerde in de hoofdzetel van de Generale Bank te Gent en die van plan is in 1988 een boek rond dit thema uit te brengen; de „belleman” opent er traditiegetrouw de „Gentse Feesten”. De „Fiertel-Ommegang”

Onze bedoeling is het vooral de aandacht van de heemkundige en rechts-historische wereld te trekken op de kleine monumentjes die nog aan de orale bekendmaking van weleer herinneren. Door hun betekenis meer in het licht te stellen, hopen we te kunnen bijdragen tot een beter behoud van deze rechtsarchaeologica.

Ook menen we de lezer enkele merkwaardige geplogenheden i.v.m. deze „roepstenen" niet te mogen onthouden.

(a) Vooreerst hebben pui en roepsteen ook wel eens gediend als podium voor de uitvoering van bepaalde sancties. Vóór de Franse Tijd was het b.v. niet ongebruikelijk dat er een tepronkstelling op de pui van het stadhuis plaats vond¹⁵⁷.

Na de Franse Tijd bleef het „herroepen"¹⁵⁸ wel eens voortleven als een vorm van volksjustitie in kleinere, besloten landbouwgemeenschappen. In Moerzeke (thans Hamme bij Dendermonde, O.Vl.) b.v. spreekt men zelfs van een „herroepsteen" i.p.v. een „(af)roepsteen", omdat de steen volgens de mondelinge overlevering ook werd gebruikt als podium van waarop een kwaadspreker/kwaadspreester na de hoogmis ten overstaan van de goegemeente de door hem/haar geuite lasterlijke aantijgingen in het openbaar diende te herroepen. Volgens de overlevering zouden zich dergelijke taferelen nog afgespeeld hebben tot diep in de 19e eeuw¹⁵⁹.

(b) Daarnaast hebben de kerkpuien tot in de 20e eeuw ook wel eens dienst gedaan als verkooppui van door pelgrims geofferde dieren¹⁶⁰; deze dieren (kippen, konijnen, varkens, e.d.), die veelal in een speciaal kot werden opgesloten in afwachting van hun toewijzing¹⁶¹, werden open-

of St.-Hermesprocessie van Ronse wordt traditioneel door de „belleman" met luidende bel(len) voorafgegaan (afb. in J. VANDEWATTYNE, *Le Fiertel en Hainaut*, in: *Hainaut Tourisme*, nr. 116 (1966), p. 99-101), terwijl in Massmen (thans Wetteren, O.Vl.) de „sjampetter" nog steeds mee opstapt in de oogststoeten (zie ook: F. BASTIAEN, *De veldwachter, een volks-figuur, o.c.*, p. 153).

(157) B.v. te Lier: A. LENS & J. MORTELMANS, *Gids voor oud-Lier*, Antwerpen-Amsterdam, 1980, p. 13; te Antwerpen: J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak, o.c.*, I, p. 213-214.

(158) Vóór de Franse Tijd was het herroepen vaak een onderdeel van een veroordeling tot „eerlijke betering" („amende honorable" of openbare bede om vergiffenis) (zie terzake o.m. L. Th. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, Antwerpen-Den Haag, 1947, p. 433-435; J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak, o.c.*, I, p. 214-219) i.g.v. laster en beledigingen (zie b.v. J. MOLEMANS & J. MERTENS, *Opglabeeck, een rijk verleden*, Opglabeeck, 1984, p. 229-230; G. VAN BETSBRUGGE, „Lastherynghen ende injurien" in het Kortrijkse, in: *Biekorf*, 83 (1983), p. 259).

(159) B.v. ook te Heusden (thans Destelbergen, O.Vl.) zou een man „op den kerk(s)tegele" 's zondags na de vespers hebben moeten herroepen dat hij iemand voor dief had uitgemaakt (*Rond den Heerd*, 4 (1869), p. 304); te Sint-Joris-ten-Distel (thans Beernem, W.Vl.) zou dit herroepen aan de schandpaal plaatsgevonden hebben (*Rond den Heerd*, 4 (1869), p. 296).

(160) B.v. de kerkpui van Elversele (thans Temse, O.Vl.), waar het hok onder het podium werd uitgespaard (cf. A. BUVE, *De „Puiën" van Waasland, o.c.*, p. 272).

(161) Enkele „rennen" zijn nog steeds tegen de kerkgevel zichtbaar, o.m. de „ren" te Schellebelle (thans Wichelen, O.Vl.), de „zwinerene" te Blankenberge (W.Vl.), de „schettekotten" van Ramskapelle-Brugge (thans Knokke-Heist, W.Vl.) en Dud-

baar verkocht ten voordele van de kerk. Deze traditie is in enkele dorpen tot ca. 1960 blijven bestaan.

Laten we tenslotte nog aanstippen dat het aanwenden van roepstenen geen zuiver Belgisch fenomeen was. In Frankrijk¹⁶² en Nederland¹⁶³ b.v. zijn er eveneens roepstenen te vinden en dit is natuurlijk het gevolg van vrijwel gelijkaardige tradities en wetgevende bepalingen m.b.t. het bekendmaken van publiekrechtelijke, privaatrechtelijke en andere berichten in het verleden¹⁶⁴.

zele (thans Brugge, W.VI.) (J. BALLEGEER, *Gids voor de Zwinstreek*, Antwerpen-Weesp, 1984, p. 99, 185, 279-280; J. LAMBIN & L. VAN LINT, *La Côte belge et l'arrière-pays de Adinkerke au Zoute*, Gembloux, 1976, p. 271 en 302; J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 1381, 526 en 1049). De versleten „kiekennenne” van Machelen-Leie (thans Zulte, O.VI.) werd n.a.v. een tentoonstelling te Aalter in 1974 opgelapt (zie *Ons Heem*, 30 (1976): p. 25 en 143-144).

(162) B.v. de roepstenen van Armhoudscappel, Lynde, Oudezele, Renescure, Rexpoëde, Sainte-Marie-Cappel; het mooie kerkpuitje van Wormhoudt en het verbouwde kerkpuitje van Zeggers-Cappel (allemaal gelegen in het Département du Nord); in Bretagne vonden we ook een roepsteen te Plélo (nabij St.-Brieuc).

(163) B.v. te Bennekom (Gelderland) ligt er een ronde roepsteen naast de kerkdeur (J. BOUMAN, *Merkwaardigheden in Nederland*, V, Nieuwkoop, 1977², p. 43 met tekening). Te Leiden is er een speciale roeptribune aangebouwd tegen de voorgevel van het stadhuis (tekening in J. BOUMAN, *o.c.*, II, Nieuwkoop, 1976², p. 40; IDEM, *Nederlandse monumenten in beeld*, Nieuwkoop, 1981², p. 2). Vermelden we nog dat er te Weert (Ned. Limburg) op het pleintje nabij de St.-Maartenskerk een beeldje staat, het „umbelderke” geheten, ter ere van de laatste stadsomroeper, gestorven in 1920 (A. DUSAR, *Limburg: toeristisch trefpunt*, Tiel-Utrecht, 1973, p. 144).

(164) B.v. voor Nederland luidt art. 18 van de „Instructie voor de Gemeentebesturen”, uitgevaardigd d.d. 6 febr. 1801 door het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek: „Hy (= de Praesident van het Gemeente-Bestuur) zal gehouden zyn, zonder dat het noodig zy daar toe het geheele Gemeente-Bestuur te doen vergaderen, te zorgen, dat alle Publicatiën den volgenden dag, na den ontfang, door den Secretaris, ten overstaan van één of twee Commissarissen uit het Gemeente-Bestuur, worden gepubliceerd op de Residentieplaats, als mede zoo wel aldaar, als op iedere andere Plaats tot die Gemeente saamgevoegd, zoo veel als noodig zal zyn, worden aangeplakt.

Op dat echter de Wetten zoo veel mooglyk ter kennisse van ieder Ingezeten zouden worden gebracht, zullen in elk der saamgevoegde Plaatsen, het zy des Zondags daar aan volgende, of op andere aldaar gewoone tyd en wyze, dezelve nogmaals worden afgelezen, schoon die gerekend worden verbindende te zyn van den tyd af aan, dat dezelve in de Hoofdplaats zyn gepubliceerd geworden”. (B.S. VIS m.m.v. J.J.A. WOLDRING, *Naar één Gemeentewet. Uniformerende regelingen 1798-1850 voorafgaande aan de Gemeentewet 1851*, Zwolle, 1980, p. 9-10).

D. INVENTARIS VAN DE ROEPSTENEN EN KERKPUIEN IN DE
PROVINCIE OOST-VLAANDEREN (*)

1 — AALST, Herdersem

Roepsteen (n.b. 2/1983), gelegen tegen de voorgevel van de 19e-
eeuwse O.L.-Vrouw-Tenhemelopnemingkerk (1859-61).

Deze steen blijkt de basis van een stuk zuil te zijn — mogelijk
afkomstig van de oude parochiekerk, die in 1861 werd gesloopt
— en bestaat uit een rond bovenstuk op vierkante basis.

— Appelterre : Zie NINOVE

*2 — ASSENEDE, Assenede

Er bestond daar alleszins een soort kerkpui („'t bordesken" of
„bretesque vande kercke") in de 18e eeuw. In een resolutie van de
„parochieschepenen" van Assenede, vergaderd ten stadhuiuze van
Assenede op 19/9/1741, werd beslist een luifel te bouwen boven
de geëigende plaats voor het voorlezen van de kerkgeboden ; dit
afdakje diende 6 voet breed te zijn en 6 voet lang en zou afgedekt
worden met schaliën. Er bestond dus waarschijnlijk al een soort
roepsteen, die nu werd overdekt.

Deze pui bestaat thans niet meer. Zij verdween mogelijk reeds
bij de verbouwing van de kerk in 1864 of anders in 1944 toen
de kerk volkomen werd verwoest ; de in 1948 wederopgebouwde
kerk bezit in ieder geval geen kerkpui meer.

Bron : GENT, Rijksarchief, Ambacht Assenede, nr. 72, f° 53v.-
54r., waarvan de transcriptie in bijlage (met dank aan dhr. J.
Thiron, die mij dit document signaleerde).

— Baasrode : Zie DENDERMONDE

— Balegem : Zie OOSTERZELE

(*) Gebruikte sigles :

* en cursief = verdwenen ;

n.b. = nog bewaard (gevolgd door maand en jaar).

In hoofdletters is de huidige gemeentenaam (sedert de fusies in 1977) vermeld ;
daarachter volgt de naam van de deel- of postgemeente (thans), eventueel gevolgd
door een nog oudere naam van een gemeente die reeds vóór 1977 opgeslorpt was
in groter verband.

De achtergrondinformatie (betreffende kerkgebouw, gemeentehuis e.d.) werd voor-
namelijk gehaald uit J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen*, Antwerpen, 1985, de in-
ventarisdelen van *Bouwen door de eeuwen heen* m.b.t. Oost-Vlaanderen en P. DE-
VOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen* (Invent. Kunstpatr. Oost-Vlaanderen,
16-17), 2 dln., Gent, 1982.

3 — BERLARE, Uitbergen

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen aan de buitenkant van de kerkhofmuur, rechts van de toegang tot kerkhof en parochiekerk van St.-Pietersbanden.

Het is een eenvoudige, vierkante natuursteen, geïncorporeerd in de kerkhofmuur.

Opmerkelijk is wel dat het voormalige gemeentehuis (1927) een pui bezit met een half rond balkon voor de hoofdingang (afb. in P. DEVOS, *De gemeentehuizen van Oost-Vlaanderen* (Invent. Kunstpatr. Oost-Vlaanderen, 16-17), Gent, 1982, I, p. 150-151).

— Borsbeke : Zie HERZELE

— *Bottelare* : Zie MERELBEKE

4 — BRAKEL, Brakel, Zegelsem

Roepsteen (n.b. 5/1984), gelegen op het dorpsplein in de rechterhoek aan de buitenzijde van de noordelijke toegang tot het kerkhof, thans verscholen achter telefooncabine, glascontainer en vuilbak.

Het is een groot, rechthoekig blok zandsteen (60 x 65 cm.) van 30 cm. hoogte.

Bibl.: E. DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke* (Inventaris Kunstpatr. Oost-Vlaanderen, 7-8), Gent, 1971, I, p. 397.

5 — BRAKEL, Everbeek

Roepsteen (n.b. 7/1983), gelegen tegen de Z.-kant van de St.-Mariakerk in het Benedenkwartier.

Het is een massief, vierkant steenblok van ca. 60 x 60 cm. breedte en ca. 25 cm. hoogte.

6 — BRAKEL, Parike

Roeptribune (n.b. 5/1984) gelegen rechts vlak naast de toegang naar kerkhof en classicistische St.-Lambertuskerk.

Het is een soort bakstenen verhoog met onregelmatige, hoge treden langs de buitenzijde van de kerkhofmuur; de bovenkant van beide rechthoekige treden — die wel enige lenigheid vanwege de veldwachter veronderstellen! — is afgewerkt met een natuurstenen dekplaat.

— Daknam : Zie LOKEREN

— Deftinge : Zie LIERDE

*7 — DEINZE, *Gottem*

Verdwenen roepsteen, die, volgens getuigenis van ouderlingen ter plaatse, bestond uit een groot arduinen blok van wel 2 meter lang nabij het kerkportaal; de steen zou tot omstreeks 1945 gebruikt geweest zijn door de veldwachter en is nadien bij de restauratie van de kerk verdwenen.

8 — DEINZE, *Grammene*

Roepsteen (n.b. 9/1983), gelegen op het kerkhof rechts van de ingang van de neogotische St.-Jan de Doperkerk (1908).

De vierkante steen is thans vrijwel verzonken in de bodem.

9 — DEINZE, *Meigem*

Roepsteen (n.b. 6/1983), gelegen vlak achter de rechter toegangspaal tot het kerkhof en de neogotische St.-Nicolaaskerk (ca. 1900).

Het is een grote, vierkante steen op een gemetste bakstenen basis.

— Denderbelle : Zie LEBBEKE

10 — DENDERLEEuw, *Iddergem*

Roepsteen (n.b. 5/1984), rechts naast het portaal gemetst tussen twee steunberen.

Het is een bakstenen verhoog in de vorm van een driehoek met afgesneden hoeken aan de voorzijde.

11 — DENDERMONDE, *Baasrode*

Roeptribune (n.b. 11/1983), geplaatst tegen de zijgevel van de St.-Ursmaruskerk, die in 1830 werd vergroot.

De pui bestaat uit enkele verhakkelde stenen treden (de bovenste trede is voor de helft verdwenen; de onderste is in stukken gebroken), die als roepplaats fungeerden; erboven werd een houten zadeldakje aangebracht. De muur tussen dakje en treden wordt nog steeds als mededelingenbord gebruikt.

Bibl. : A. BUVE, „De Puien" van Waasland, in *Tijdschrift van de Touringclub van België*, 53 (1947), p. 271-272; J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 245.

12 — DENDERMONDE, *Schoonaarde*

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen rechts naast de neoclassicistische kerk van O.L.Vrouw-van-Zeven-Weeën (1830) voor een blind-

de muur van het nabijgelegen huis, die nog steeds wordt gebruikt voor het afficheren van berichten.

Het gaat om een onregelmatige balkvormige steen.

- Desteldonk : Zie GENT
- Eichen : Zie NINOVE
- *Eine* : Zie OUDENAARDE
- Eke : Zie NAZARETH
- Elsegem : Zie WORTEGEM-PETEGEM
- Elversele : Zie TEMSE
- Erpe : Zie ERPE-MERE

13 — ERPE-MERE, Erpe

Roepsteen (n.b. 7/1983), gelegen aan de voet van de vrijheidsboom (1796) op de 'Dorpsplaats' tegenover de ingang van de neoclassicistische St.-Martinuskerk.

De steen, weggestopt achter de wegwijzers, bestaat uit een groot, vierkant stuk arduin.

14 — ERPE-MERE, Ottergem

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen tegen de buitenkant van de kerkhofmuur aan, rechts van de toegang tot kerkhof en St.-Paulus-Bekeringskerk.

De eenvoudige, vierkante steen ligt naast het huidige mededelingenbord.

- Erwetegem : Zie ZOTTEGEM
- Everbeek : Zie BRAKEL

15 — GENT, Gent, Desteldonk

Roepstoel of roeptribune (n.b. 5/1985), ingewerkt in de bakstenen kerkhofmuur (opgetrokken ca. 1890-1900) rond de parochiekerk van O.L.Vrouw Geboorte en H. Cyprianus; de pui is niet ver verwijderd van de toegang tot de kerk.

In de kerkhofmuur is langs de buitenzijde een halfronde uitbouw aangebracht, die langs de binnenkant correspondeert met een halfronde open tribune, die men betreedt via twee treden.

Bibl. : P. DE WIN, Gent rechtsarcheologisch bekeken. Een snel-inventaris van het monumentale patrimonium, in *Stadsarcheologie Gent*, 8.3 (1984), p. 6 (afb.) en 7.

16 — GENT, Mariakerke

Roephuisje (n.b. 9/1986), geïncorporeerd in de omheiningsmuur rond de kerk, links van de ingang; het „afroepingshuisje" werd opgericht te zamen met de rest van de omheiningsmuur in 1898 en diende tevens als berging voor de lijkberrie.

Het vierkante huisje is opgetrokken in arduin, heeft een afsluitbaar venstertje langs de straatkant (uitziend over het Maria-kerkeplein) en is langs achter te betreden via een drietal treden; de deur is thans verdwenen; op het geheel prijkt een tentdakje, bedekt met schaliën; de versieringen boven venster en deur zijn neoromaans.

Bibl. : *Bouwen door de eeuwen heen*, dl. 4 nd, Stad Gent, p. 211; P. DE WIN, Gent rechtsarcheologisch bekeken, *o.c.*, p. 7.

17 — GERAARDSBERGEN, Geraardsbergen, Onkerzele

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen links onderaan de trap die leidt naar het portaal van de neogotische St.-Martinuskerk (1842).

Het is een groot opgemets verhoog met arduinen dekplaat. Erboven hangt nog steeds het mededelingenbord.

18 — GERAARDSBERGEN, Geraardsbergen, Overboelare

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen aan de buitenzijde van de kerkhofmuur nabij de ingang van de in 1864 uitgebreide St.-Aldegondiskerk.

De roepsteen bestaat uit 4 versmallende, rechthoekige, arduinen treden van ca. 20 cm. hoogte, aangebouwd tegen de kerkhofmuur.

19 — GERAARDSBERGEN, Grimminge

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen rechts tegen de gevel van het neoclassicistisch, voormalig gemeentehuis. Ernaast hangt nog steeds het mededelingenbord; aan de overzijde van de 'Plaats' is de ingang tot de kerk.

De roepsteen is ca. 30 cm. hoog en bestaat uit een aangece-menteerd, opgemets verhoogje bedekt met een vierkante arduinsteen van ca. 30 x 30 cm.

20 — GERAARDSBERGEN, Ophasselt

De basis van de schandpaal fungeerde daar tot vlak na W.O. II als roepsteen. Nadat de paal in de Franse Tijd was omverge- worpen, werd hij in de loop van de 19e eeuw als roepsteen aan-

gewend. Een meter hoog stuk van de onderkant van de zuil werd omgekeerd nabij de kerk in de grond gestoken tot enkel nog de vierkante basis boven stak om als staanplaats voor de veldwachter te fungeren. Na W.O. II werd de paal dan uitgegraven, gereconstrueerd en heropgericht ; hij prijkt thans op het plantsoentje nabij de kerk.

Bibl. : F. MOENS, De schandpalen, in *Tijdschrift van de Touring Club van België*, 53 (1947), nr. 24, p. 275 ; - X.X., De heropgerichte schandpaal te Ophasselt, in : *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, (1961-62), p. 31-33.

21 — GERAARDSBERGEN, Smeerebbe-Vloerzegem, Smeerebbe

Roepsteen (n.b. 7/1983), gelegen rechts tegen de buitenzijde van de kerkhofmuur aan, naast de toegang tot kerkhof en St.-Amanduskerk.

Het is een vierkante arduinsteen.

22 — GERAARDSBERGEN, Viane

Roepsteen (n.b. 9/1986), geplaatst rechts tegen de voorgevel van de neogotische St.-Amanduskerk (1843-47).

Het betreft hier een vierkante steen op een iets smallere, vrijwel balkvormige sokkel ; het arduinen geheel blijkt, op grond van de inscripties op de voorzijde, een restant te zijn van een obeliskvormig grafmonument uit het einde van de 18e eeuw (nl. van Petrus Van Neukeker, gestorven 26/9/1770), dat omgekeerd in de grond werd gestoken.

23 — GERAARDSBERGEN, Waarbeke

Roeptribune (n.b. 8/1983), gelegen aan de binnenkant van de kerkhofmuur, links van de toegang tot kerkhof en neoclassicistische St.-Amanduskerk (ca. 1847).

De roeptribune is thans verzonken in de bodem, zodat enkel nog het bovenstuk van de bovenste trede zichtbaar is ; volgens de pastoor bestond de tribune uit twee treden, die nu vrijwel geheel onder het aardoppervlak bedolven liggen.

— Gijzenzele : Zie OOSTERZELE

— Godveerdegem : Zie ZOTTEGEM

— *Gottem* : Zie DEINZE

— Grammene : Zie DEINZE

— Grimminge : Zie GERAARDSBERGEN

24 — HAMME, Moerzeke

Twee roepsteenreconstructies, links en rechts van het kerkportaal. Rechts bevindt zich de kubusvormige siersteen die op zondag 11/9/1983 plechtig werd ingehuldigd n.a.v. de opening van de kermis en ter viering van de herprofilering van het plein. Links ligt de later aangebrachte balkvormige steen (5/1986).

In Moerzeke zou de steen niet alleen gediend hebben voor het afroepen van gemeentelijke verordeningen en lokale nieuwsjes, maar hij zou ook wel eens gebruikt zijn als podium voor het „her-roepen" van lasterlijke uitspraken in het kader van een soort volksjustitie. Volgens de overlevering zouden deze geplengheden nog plaatsgevonden hebben tot diep in de 19e eeuw. Men spreekt er zelfs eerder van een „herroepsteen" dan van een „(af)roepsteen". De oorspronkelijke steen zou omstreeks 1950 verdwenen zijn n.a.v. herstellingswerken aan de kerk.

— Herdersem : Zie AALST

25 — HERZELE, Borsbeke

Roepsteen (n.b. 8/1984), eertijds gelegen tegen de buitenzijde van de kerkhofmuur op het voetpad (onder de wegwijzer naar Ressegem), naast de toegang tot kerkhof en kerk ; later werd de roepsteen uitgebroken (vóór 7/1982) en gelegd tegen de zijgevel van de kerk (n.b. 8/1984).

De steen was halfcirkelvormig en was vervaardigd uit zandsteen.

Bibl. : P. DE WIN, Hoever staat het met de „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België" ?, *o.c.*, p. 105.

26 — HERZELE, Herzele

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen op het 'Kerkplein' links van de St.-Martinuskerk tegen de kerkhofmuur.

Het is een cilindrische steen.

27 — HERZELE, Hillegem

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen tegenover de ingang van de neogotische St.-Bartolomeuskerk (1877-80), zij het aan de overzijde van het Hillegemplein tegen een schutting.

De steen is een laag, balkvormig steenblok. Ernaast hangt nog een mededelingenbord van de gemeente.

28 — HERZELE, Sint-Antelinks

Roepsteen (n.b. 11/1985), gelegen aan de buitenzijde van de kerkhofmuur, rechts van de toegang tot het kerkhof en de 19e-eeuwse St.-Gertrudiskerk (1847-48).

De steen is enigszins verzonken in het wegdek, bestaat uit een inspringende, balkvormige arduinsteen en ligt tegen de kerkhofmuur aan.

- Heurne : Zie OUDENAARDE
- Hillegem : Zie HERZELE
- Iddergem : Zie DENDERLEEuw
- Kerkem : Zie MAARKEDAL

29 — KLUISBERGEN, Kluisbergen, Zulzeke

Roephuisje (n.b. 8/1983), geplaatst als een soort schildwachthokje naast de linker toegangspaal tot kerkhof en St.-Janskerk. Het bakstenen, manshoog en mansbreed hokje, afgedekt met een zadellakje, is geïncorporeerd in de kerkhofmuur en is geheel open aan de voorzijde, die uitkijkt op het dorpsplein; op de grond ligt een arduinsteen. Kerk en kerkhofmuur — en dus ook het roephuisje — zijn beschermd bij K.B. van 29/10/1975.

Bibl. : [O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen” en de gemeentelijke bekendmakingen in de oude tijd, *o.c.*, p. 241; - *Esthetische spiegel van Zuid-Oost-Vlaanderen*, Oudenaarde, s.d., p. 51 (afb.).

*30 — KRUISSHOUTEM, Nokere

Verdwenen roepsteen, gelegen nabij de voorgevel van de St.-Ursuluskerk, rechts van het portaal.

De zeshoekige steen van ca. 35 cm. hoog en ca. 50 cm. diameter was nog bewaard op 9-8-1983, maar was bij een controlebezoek op 28-9-1986 verdwenen.

31-32 — KRUISSHOUTEM, Wannegem-Lede

(A) Roepsteen te Wannegem (n.b. 5/1983), gelegen aan de binnenkant van het kerkhof vlak achter de rechter toegangspaal tot kerkhof en St.-Machutuskerk. Het betreft een voormalige grafzerk, die wellicht in de plaats is gekomen van de vernielde steen die nog gedeeltelijk zichtbaar is op de hoek van het grasperkje schuin erover.

(B) Roepsteen te Lede (n.b. 5/1983), gelegen aan de buitenkant van het kerkhof vlak voor de linker hekkepaal die toegang geeft tot kerkhof en St.-Dionysiuskerk (ca. 1860). Het betreft een eenvoudige, vierkante steen naast de trap, waarnaast een grote, vierkante arduinsteen van meer recente datum ligt.

33 — LEBBEKE, Denderbelle

Roepsteen (n.b. 10/1983), geplaatst links van het portaal van de St.-Martinuskerk, tegen de neogotische westergevel (1897).

De steen lijkt haast uit hetzelfde materiaal opgetrokken en bestaat uit een overleunende deksteen met afgeronde hoeken vooraan, op een dito voet.

34 — LEBBEKE, Wieze

Roepsteen (n.b. 2/1983), gelegen tegen de gevel van het oud-gemeentehuis, thans herberg (Dorp 8-10), en waarschijnlijk te zamen met het gebouw beschermd bij K.B. van 8/9/1981.

Het gaat hier om een vrijwel vierkante, 15 cm. hoge arduinsteen zonder bijzondere kenmerken.

35 — LEDE, Oordegem

Roepstoel of roeptribune (n.b. 5/1983), links naast de trap die voert naar het portaal van de St.-Martinuskerk, met uitzicht over het dorpsplein.

De tribune is een halfronde uitsprong in de kerkhofmuur ; zij is in baksteen opgetrokken en afgewerkt aan de bovenkant met arduin.

— Leeuwergem : Zie ZOTTEGEM

— Lemberge : Zie MERELBEKE

— Letterhoutem : Zie SINT-LIEVENS-HOUTEM

— Leupegem : Zie OUDENAARDE

36 — LIERDE, Deftinge

Roepsteen (n.b. 7/1983), gelegen in de kromming van de buitenzijde van de kerkhofmuur. De steen lag eertijds niet ver van zijn huidige opstellingsplaats, zij het meer centraal, op het dorpsplein onder een boom (cf. getekend door A. HEINS, *Vieux coins en Flandre*, 1e reeks, Gent, 1901, Pl. 38). Thans is hij ingewerkt in het wegdek, waar hij nog nauwelijks bovenuit steekt.

Het zichtbare deel van de steen (de bovenkant) is halfronnd ; zoals blijkt uit de situatietekening ca. 1900 versmalde de steen daaronder enigszins.

37 — LOKEREN, Daknam

Roephuisje (n.b. 9/1986), aangebouwd tegen de kerkhofmuur met uitzicht op het dorpsplein. Het gewitte, bakstenen huisje heeft een met schaliën bezet tentdakje en is via een deurtje in de kerkhofmuur te betreden.

Het roephuisje is samen met de kerk en het toegangshek tot het kerkhof beschermd (K.B. van 13/10/1943); in de volksmond wordt het „de Pui” geheten.

- Bibl.: Bouwen door de eeuwen heen*, dl. 7 n 1, arr. St.-Niklaas, p. 347 (tek.), 348, 353 bis (afb.);
 A. BUVE, De „Puiën” van Waasland, *o.c.*, 53 (1947), p. 272;
 A. BUVE, Puiën en schandpalen, in : *Annalen Oudb. Kring van het Land van Waas*, 61 (1956), p. 235;
 A. BUVE, De stenen vertellen van..., in : *Annalen Oudb. Kring van het Land van Waas*, 66 (1963), p. 325 en 335 (afb.);
 A. COCQUYT, Daknam, romantisch Dorpje aan de Durme, in : *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 15 (1966), p. 128 (afb.) en 131;
 J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 643;
 A. GOVAERT & W. PERSOON, *Het Wase Wandelboek*, Nieuwkerken-Waas, 1983, p. 66-67 (afb.);
 N. KERCKAERT, Daknam,... „die rustige”, in : *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 17 (1968), p. 7 (afb.) en 8;
 N. K[ERCKAERT], Toen de Durme nog een pronte dame was. Het landschap vroeger en nu in het Land van Waas, in : *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 25 (1976), p. 33 (afb.);
 L. LEKENS, Een pareltje in het Land van Waas : de dorpskom van Daknam, in : *De Autotoerist*, 30 (1977), p. 656-657 (afb.);
 C. TREFOIS, *Verloren dorp, relieken en geaardheden*, St.-Niklaas, 1980, p. 229 (met afb. van veldwachter in actie);
 J. VAN OVERSTRAETEN, *Gids voor Vlaanderen*, Antwerpen, 1965, p. 178;
 V. VERSTEGEN, Daknam, in : *Ons Heem*, 29 (1975), p. 75.

— Maarke : Zie MAARKEDAL

38 — MAARKEDAL, Maarke-Kerkem, Kerkem

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen tegenover de ingang van de neogotische St.-Pieterskerk (19e eeuw) op de hoek van het pleintje.

Het is een ruw rond-vierkant blok ijzerhoudende, roodbruine steen, half verzonken in de grond; het blok werd tot omstreeks 1945 door de veldwachter als roepsteen gebruikt.

Bibl.: Wandelen te Maarkedal (V.V.V.-Maarkedal), (brochure; Nukerke, s.d. [ca. 1982], p. 49.

39 — MAARKEDAL, Maarke-Kerkem, Maarke

Roepsteen (n.b. 5/1982), gelegen aan de buitenkant van het kerkhof, vlak voor de rechter toegangspaal tot het kerkhof en de classicistische St.-Eligiuserk (1775).

Het gaat om een groot vierkant-rond blok van bruinroodkleurige ijzerhoudende zandsteen (ca. 60 cm. breed en ca. 25 cm. hoog).

Bibl. : [O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen”, *o.c.*, p. 241.

40 — MAARKEDAL, Schorisse

Roepsteen (n.b. 4/1983), gelegen naast de kerkdeur, gemetst tegen de linkersteunbeer.

De enigszins boogvormige en vooraan afgeschuinde steen van ongelijke afmetingen (ca. 25 cm. hoog en ca. 50 cm. lang) wordt wel eens als een fragment van de schandpaal van de heerlijkheid en baronie van Schorisse aangeduid, al lijkt dit op grond van de vorm betwijfelbaar.

De steen lag tevoren (nog in 1971) voor de pastorie en werd slechts later naar zijn huidige plaats overgebracht.

Bibl. : E. DHANENS, *Kanton Sint-Maria-Horebeke, o.c.*, I, p. 259; J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 663.

41 — MALDEGEM, Maldegem

Roeptribune te Maldegem-Donk (n.b. 6/1985), gelegen in de hoek aan de binnenzijde van de kerkhofmuur; de St.-Jozefkerk is neogotisch (1877-79).

De tribune bestaat uit drie verweerde treden en een driehoekig platform. Aan de buitenzijde van de kerkhofmuur hangt het mededelingenbord.

— Mariakerke : Zie GENT

— Meigem : Zie DEINZE

— Meilegem : Zie : ZWALM

— *Melsen* : Zie MERELBEKE

*42 — MERELBEKE, Bottelare

Verdwenen roepsteen, eertijds gelegen nabij het oud-gemeentehuis op de hoek van het dorpsplein en de baan Gent-Dendermonde; hij kwam op het stort terecht n.a.v. wegeniswerken omstreeks 1975/76 (cf. schrijven vanwege de burgemeester van Merelbeke d.d. 23/4/1982). De steen is alleszins als roepsteen gebruikt geworden, maar was in feite de bovenste trede van de oude schandpaal. Het was een achthoekige, arduinen steen met een vierkant inplantingsgat voor de schacht aan de bovenzijde.

Bron : P. DE WIN, Hoever staat het met de „Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België”?, *o.c.*, p. 105.

*43 — MERELBEKE, Melsen

Verdwenen kubusvormige roepsteen, eertijds gelegen tegen een blinde muur niet ver van de kerk af. De steen die nog tot ca. 1960 dienst deed als roepsteen, is alleszins vóór 1969 verdwenen.

Bron: J. DE COCKER, De heerlijkheid van Melsen, in: *Jaarboek van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, (1969), p. 88-89 (afb.).

*44 — MERELBEKE, Merelbeke

Verdwenen roepsteen, in de vorm van een vierkante arduinsteen nabij de kerk. De op 18/5/1983 nog bewaarde steen verdween bij wegenis- en herprofilingswerken (Vaststelling 25/2/1984).

45 — MERELBEKE, Merelbeke, Lemberge

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen tegen de buitenkant van het kerkhofmuurtje rechts van de ingang van de neogotische St.-Aldegondiskerk (einde 19e eeuw).

De kleine, vierkante steen staat enigszins naar voren geheld en is ca. 25 cm. hoog.

46 — MERELBEKE, Munte

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen tegen de gevel van de afspanning „Oud Munte” aan het Munteplein en tegenover de ingang van de neoromaanse St.-Bonifaciuskerk (1862-67).

Het is een balkvormig, gecementeerd blok met ca. 30 x 40 cm. grondplan en ca. 15 cm. hoogte.

47 — MERELBEKE, Schelderode

Roepsteen (n.b. 3/1983), gelegen onderaan de rechter hekkepaal aan de buitenzijde van het kerkhof, vlak naast de toegangspoort tot kerkhof en St.-Martinuskerk.

Het is een thans verzonken, vierkante steen.

— Moerzeke: Zie HAMME

— Munte: Zie MERELBEKE

48 — NAZARETH, Eke

Roepsteen (n.b. 3/1983), gelegen tussen twee steunberen aan de N.W.-hoek van de tijdens W.O. I zwaar geteisterde, neogotische St.-Amanduskerk (1912-1914; hersteld na W.O. I).

De roepsteen bestaat uit een hoge, cilindrische steen, geplaatst op een platte, ronde steen, die als tweede trede fungeert.

49 — NAZARETH, Nazareth

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen aan de buitenkant van het kerkhof, vlak voor de rechter toegangspaal tot kerkhof en neoclassicistische O.L.-Vrouwkerk (1861-64).

De grote, vierkante steen is thans haast geheel overwoekerd door klimop; hij staat op een iets grotere steen, die als opstapje fungeert.

— Neigem : Zie NINOVE

*50 — NEVELE, Nevele

Verdwenen roephuisje, eertijds geïncorporeerd in de kerkhofmuur rond de St.-Mauritiuskerk. Het was een huisje met tentdak, vergelijkbaar met dat van Mariakerke (bij Gent).

We kennen het enkel nog van een tekening gemaakt omstreeks 1900 door de Gentse kunstenaar A. Heins, en van oude postkaarten uit dezelfde tijd.

Bron : A. HEINS & G. MEUNIER, *En pays flamand*, Gent, 1902, p. 40 (tek.); A. JANSSENS & J. TAELEMAN, *Nevele in oude prentkaarten*, Zaltbommel, 1973, Pl. 6-7 en vnl. Pl. 17 (postkaarten uit 1898-1912).

51 — NINOVE, Appel terre-Eichem, Appel terre

Roepsteen van Appel terre (n.b. 9/1986), gelegen tegenover de ingang van de neogotische St.-Gertrudiskerk (1909), tegen de bakstenen muur aan de overkant.

De steen zelf bestaat uit een halfcirkelvormig arduinblok.

De steen is te zamen met kerk en 'kapittelhof' vermoedelijk beschermd als dorpsgezicht (K.B. 13/3/1979).

52 — NINOVE, Appel terre-Eichem, Eichem

Roepsteen (n.b. 8/1983), gelegen op de hoek van de Eichemstraat te Eichem, vlak onder de postbus en nabij het wegske dat voert naar de St.-Martinusparochiekerk. Om de hoek hangt nog steeds het mededelingbord.

De roepsteen bestaat uit een ca. 40 cm. hoge en 75 cm. brede verhevenheid, opgetrokken in baksteen.

53 — NINOVE, Neigem

Roepsteen (n.b. 6/1983), gelegen aan de binnenkant van de kerkhofmuur nabij de ingang van de St.-Margaretakerk.

Het is een eenvoudige, vierkante arduinsteen.

54 — NINOVE, Pollare

Roepsteen (n.b. 8/1983), gelegen vlak voor de linker toegangspaal tot kerkhof en St.-Christoffelkerk, aan de buitenzijde van het kerkhof.

Het is een lage, vierkante natuursteen.

55 — NINOVE, Voorde

Roepsteen (n.b. 7/1983), gelegen tegen de blinde muur, aan de overzijde van de toegang tot de St.-Pietersbandenparochiekerk.

Het is een eenvoudige, platte steen, die enigszins uitgesleten is aan de bovenzijde.

— *Nokere* : Zie *KRUISSHOUTEM*

— Onkerzele : Zie *GERAARDSBERGEN*

— Oordegem : Zie *LEDE*

56-57 — OOSTERZELE, Balegem

(A) Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen teegen de voorgevel van de 19e-eeuwse St.-Martinuskerk (1865-66), rechts van het portaal onder een brievenbus.

De roepsteen bestaat blijkbaar uit twee stukken, die thans op-eengestapeld zijn, maar eertijds vermoedelijk naast elkaar lagen, waarbij de kleinere (thans bovenste) steen als een opstapje fungeerde. De onderste steen is groter en cilindrisch; de bovenste is meer afgesleten rond. De onderste bestaat uit arduin; de bovenste uit Balegemse zandsteen; ze waren eertijds (nog in 1982) met een ijzeren band versterkt.

(B) Roepsteen (n.b. 11/1985) op de wijk Broek te Balegem, gelegen aan de straatkant nabij het voornaamste kruispunt.

De steen bestaat uit een ruwgekapt, cilindisch arduinblok.

58 — OOSTERZELE, Gijzenzele

Roepsteen (n.b. 8/1984), gelegen vlak naast de rechtse toegangspaal tot het kerkhof rond de St.-Bavokerk, in de hoek gevormd tussen de paal en het hekken.

Het is een kleine, rechthoekige steen.

59 — OOSTERZELE, Scheldewindeke

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen op het marktplein en gemetsel tegen de gevel van het huis tegenover de St.-Christoffelkerk.

Het is een vrij grote, halfronde steen.

— Ophasselt : Zie GERAARDSBERGEN

— Ottergem : Zie ERPE-MERE

60 — OUDENAARDE, Heurne

Roepsteen (n.b. 3/1983), eertijds (ca. 1914) gelegen aan de buitenzijde van de kerkhofmuur (cf. oude postkaart met zicht op de kerk, afgebeeld op de frontpagina van het boekje *Heurne zoals het vroeger was*, uitgegeven door de V.V.V.-Oudenaarde); thans ligt de steen verwaarloosd en omgekeerd aan de binnenzijde van de kerkhofmuur.

*61 — OUDENAARDE, *Oudenaarde, Eine*

Verdwenen roepsteen, eertijds gelegen rechts naast het kerkportaal tegen de gevel (ca. 1902 alleszins nog bewaard), en bestaande uit een neerliggend balkvormig steenblok.

Bron : A. HEINS, *Vieux coins en Flandre*, 1e reeks, Gent, 1901, Pl. 51 (tek.).

62 — OUDENAARDE, Oudenaarde, Leupegem

Roepsteen (n.b. 8/1983), gelegen binnen de kerkhofmuur, rechts naast de trap die voert naar de ingang van de classicistische St.-Amanduskerk (1830).

De cilindrische roepsteen van ca. 50 cm. doorsnede staat nog steeds onder het mededelingenbord.

— Overboelare : Zie : GERAARDSBERGEN

— Parike : Zie BRAKEL

— Petegem : Zie WORTEGEM-PETEGEM

— Pollare : Zie NINOVE

— Rozebeke : Zie ZWALM

— Schelderode : Zie MERELBEKE

— Scheldewindeke : Zie OOSTERZELE

— Schellebelle : Zie WICHELEN

— Schoonaarde : Zie DENDERMONDE

— Schorisse : Zie MAARKEDAL

— *Serskamp* : Zie WICHELEN

— Sint-Antelinks : Zie HERZELE

— Sint-Goriks-Oudenhove : Zie ZOTTEGEM

63 — SINT-LAUREINS, Waterland-Oudeman

Roepsteen (n.b. 8/1983), gelegen rechts tegen de zijmuur van de kerkweg naar de St.-Nicolaaskerk, iets voor de kerkhofmuur. Het is een eenvoudige, vierkante arduinsteen (30 x 30 cm.) van 15 cm. hoogte. Erachter staat een groot mededelingenbord.

64 — SINT-LIEVENS-HOUTEM, Letterhoutem

Gereconstrueerde roepsteen met erbovenop een levensgroot, bronsgetint standbeeld in polyester van de laatste veldwachter. Het geheel is opgesteld tegen de buitenkant van de kerkhofmuur. Het monument werd onthuld n.a.v. het Jaar van het Dorp in 1978. De hoge, gecementeerde roepsteen werd opgevat als een drietredig geheel met verhoogde middentrede, zoals gebruikelijk bij het uitreiken van prijzen bij sportmanifestaties; de veldwachter zelf is in uniform en roert met de ene hand de bel, terwijl de andere hand het opgerolde mededelingenblad omklemt.

Bibl. : B. DE SMET & A. DE WANDEL, *Een knipoog naar gisteren. Een overzicht van het patrimonium van Sint-Lievens-Houtem*, St.-Lievens-Houtem, 1986, p. 16 en 18 (afb.).

65 — SINT-LIEVENS-HOUTEM, Sint-Lievens-Houtem

Roepsteen (n.b. 9/1986), gelegen rechts naast de toegang tot kerkhof en St.-Michielskerk, vlak aan de buitenkant van de lage kerkhofmuur; erboven prijkt de richtingaanwijzer 'Letterhoutem'.

Het gaat om een vrij groot, vierkant blok steen.

Ook de basis van de schandpaal zou een tijdlang — tot aan de afbraak op het einde van de 19e eeuw alleszins — als roepsteen dienst hebben gedaan (zie o.m. P. DE WIN, *Een aspect van het rechtshistorisch patrimonium in België: schandstrafinstrumenten*, o.c., p. 83 nt. 81; F. DUQUET, *Zo was Sint-Lievens-Houtem*, s.l. n.d., p. 16; X. „Au Lion d'Or" te Sint-Lievens-Houtem, in: *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, (1950-51), p. 77).

— Sint-Maria-Latem : Zie ZWALM

— Sint-Maria-Oudenhove : Zie ZOTTEGEM

— Smeerebbe : Zie GERAARDSBERGEN

66 — TEMSE, Elversele

Kerkpui (n.b. 9/1986), aangebracht rechts van het kerkportaal.

De pui bestaat uit een in baksteen tegen de kerkgevel opgemetste verhevenheid, die men via drie trapjes langs de rechterkant kan betreden ; de bovenkanten van platform en treden zijn afgewerkt met arduin ; aan de voorzijde prijkt een sierlijke, smeedijzeren balustrade ; het geheel is overdekt met een van leien voorzien afdak, waaronder nog steeds het mededelingenbord hangt. Onder het platform is een smeedijzeren deurtje aangebracht, waarin de door gelovigen ten bate van de kerk geschonken dieren (kippen, konijnen) werden opgeborgen voor zij in het openbaar vanop de pui werden verkocht.

Bibl.: *Bouwen door de eeuwen heen*, dl. 7 n 1, arr. St.-Niklaas, p. 746 ; - A. BUVÉ, De „Puien" van Waasland, *o.c.*, p. 271-272 (afb.) ; A. BUVÉ, Puien en Schandpalen, *o.c.*, p. 235-236 ; - A. BUVÉ, De stenen vertellen van..., *o.c.*, p. 325-326 (afb.) ; - A. SI-RET, *Het Land van Waas*, St.-Niklaas, 1870, p. 130.

- Uitbergen : Zie BERLARE
- Velzeke : Zie ZOTTEGEM
- Viane : Zie GERAARDSBERGEN
- Voorde : Zie NINOVE
- Waarbeke : Zie GERAARDSBERGEN

67 — WAASMUNSTER, Waasmunster

Kerkpui (n.b. 9/1986), geplaatst tegen de voorzijde van de O.L.-Vrouw en St.-Petrus en Pauluskerk, links van de linkersteunbeer.

De pui bestaat uit een eenvoudig, vierkantig, stenen verhoog dat aan de voorzijde en gedeeltelijk ter linkerzijde is afgezet met een sierlijke, smeedijzeren balustrade ; achter en rechts wordt de pui begrensd door de kerkgevel en de steunbeer ; in het smeedijzeren ornament van de zijkant is het jaartal „1732" verwerkt. Eertijds lag er nog een trede achteraan links, die evenals de bovenkant van het verhoog uit arduin bestond ; de basis — thans verborgen achter arduinplaten — bestaat uit baksteen.

Bibl.: A. BUVÉ, De „Puien" van Waasland, *o.c.*, p. 271-272 ; - A. BUVÉ, Puien en schandpalen, *o.c.*, p. 236 ; - A. BUVÉ, De stenen vertellen van..., *o.c.*, p. 326 (afb.) ; - B. MOENS, *De identiteit van Waasmunster*, Nieuwkerken, 1982, p. 24 ; - C. V. TRE-FOIS, *Verloren dorp*, *o.c.*, p. 230 (afb.).

— Wannegem-Lede : Zie KRUISSHOUTEM

— Waterland-Oudeman : Zie SINT-LAUREINS

68 — WICHELEN, Schellebelle

Roeptribune aangebouwd tegen de voorkant van het bakstenen „kot” of de vroegere gevangenis uit 1679 (volgens gevelsteen boven de gevangenisdeur). Dit monumentje is beschermd bij K.B. van 28-5-1962 en staat op het dorpsplein tegenover de ingang van de St.-Jan-Onthoofdingskerk.

De naar de kerk gewende zijde is uitgebouwd als een soort tribune waarbij het bakstenen fronton van het met pannen bedekte zadeldakje gedragen wordt door twee bakstenen zuilen ; de tribune is langs beide zijkanten open en wordt betreden via enkele trappes ; vooraan zorgt een bakstenen borstwering en ijzeren stang voor enige afscherming. Deze tribune wordt nog altijd gebruikt voor het afficheren van allerlei mededelingen aan de bevolking.

Bibl.: B.V.N., Schellebelle en de Schelde, in : *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 27 (1978), p. 65 (afb.) ; - J. GERITS, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 1050 ; - A. HEINS, *Vieux coins en Flandre*, 1e reeks, Gent, 1901, Pl. 109 (tek.) ; - MVH, Het „kot” te Schellebelle, in : *De Gentenaar*, d.d. 9-8-1984 (afb.) ; - R. RUYSS, Wichelen en het „Jaar van het Dorp”, in : *Driemaandelijks Tijdschrift van de Heem- en Oudheidkundige Kring Wichelen*, 5.1 (1978), p. 18 ; - *Tijdschrift voor Heemkunde en Geschiedenis, heemkundige kring Jan Broeckaert te Wetteren*, 11.4 (1964), p. 60-61 ; - J. VAN OVERSTRAETEN, *Gids voor Vlaanderen, o.c.*, p. 681.

*69 — WICHELEN, Serskamp

Verdwenen roepsteen, eertijds gelegen nabij de neogotische St.-Dionysiuskerk (1857-58).

Bron : R. RUYSS, Wichelen en het „Jaar van het Dorp”, in : *Driemaandelijks Tijdschrift van de Heem- en Oudheidkundige Kring van Wichelen*, 5.1 (1978), p. 18.

— Wieze : Zie LEBBEKE

— Wijlegem : Zie ZWALM

70 — WORTEGEM-PETEGEM, Wortegem-Petegem, Elsegem

Roephuisje (n.b. 9/1986), geplaatst aan de toegang tot kerkhof en kerk met uitzicht op het dorpsplein.

Het oorspronkelijke gebouwtje was opgetrokken in gewitte baksteen en geleek sterk op dat van Daknam (thans Lokeren) met zijn tentdakje en open voor- en zijkanten ; men kon het betre-

den via enkele trapjes langs de kant van het dorpsplein. Dit gebouwtje is omstreeks 1950 ingezakt en uiteindelijk vervangen door de huidige roodbakstenen pui zonder dak die slechts een flauwe reminiscentie is van het pittoreske roephuisje van weleer.

Bibl.: [O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen", *o.c.*, p. 241 en 244 (tek.); - M.J. TULLEKEN, Een verloren hoekje in Oost-Vlaanderen: Elsegem, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 35 (1986), p. 54 (afb. anno 1942).

71 — WORTEGEM-PETEGEM, Wortegem-Petegem, Petegem

Roeptribune (n.b. 9/1986), gelegen langs de binnenzijde van de kerkhofmuur, nabij de ingang van de St.-Martinuskerk en met uitzicht op het dorpsplein.

Het is een ruim, rechthoekig, bakstenen verhoog, waarnaar twee treden leiden; de bovenkant van verhoog en treden is afgewerkt met arduinsteen.

— Zegelsem: Zie BRAKEL

72 — ZOTTEGEM, Sint-Maria-Oudenhove

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen vlak voor de linker hekkepaal aan de buitenzijde van het kerkhof en naast de gevel van de O.L.-Vrouw-Tenhemelopnemingkerk.

Het is een eenvoudige vierkante steen, waarboven nog steeds een mededelingenbordje hangt.

73 — ZOTTEGEM, Zottegem, Erwetegem

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen tegen de bakstenen muur van de pastorie, op het voetpad van de Erwetegemstraat.

Het is een lage, rechthoekige steen.

74 — ZOTTEGEM, Zottegem, Godveerdegem

Roepsteen (n.b. 5/1986), gelegen aan de buitenkant, naast de linkertoegangspaal tot het kerkhof.

Het is een ruw stuk witte steen.

75 — ZOTTEGEM, Zottegem, Leeuwergem

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen op het St.-Eligiusplein tegen een huisgevel tegenover de neoclassicistische St.-Amanduskerk (1834).

De steen bestaat uit een halfronde, en thans afgesleten, klomp vuilgeworden Balegemse zandsteen.

76 — ZOTTEGEM, Zottegem, Sint-Goriks-Oudenhove

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen aan de buitenzijde van de kerkhofmuur op het Kruiswaterplein, niet ver van de toegang tot het kerkhof en de St.-Gorikskerk.

Het is een vierkante natuursteen op een gemetst-bakstenen substraat; het geheel is ca. 25 cm. hoog. Het zou gaan om een gedeeltelijke reconstructie.

Bibl.: [O.] D[E] B[ORCHGRAVE], De „roepstenen”, *o.c.*, p. 241.

77 — ZOTTEGEM, Zottegem, Velzeke-Ruddervoorde, Velzeke

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen tegenover de ingang van de St.-Martinuskerk tegen de blinde muur ter linkerzijde.

Het is een kleine, vierkante steen, die thans vrijwel is verzonken in het plaveisel van het kerkplein.

*78 — ZULTE, Zulte

Verdwenen roepsteen, eertijds gelegen tegen de kerkhofmuur rond de St.-Pieterskerk. De steen verdween in 1959 samen met het kerkhof.

Bron: CY, Gaston Martens heeft nu zijn wandelpad te Zulte, in: *Het Laatste Nieuws*, d.d. 28/5/1983.

— Zulzeke: Zie KLUISBERGEN

79 — ZWALM, Munkzwalm, Meilegem

Roepsteen (n.b. 3/1983), gelegen nabij de kerkhofmuur tegenover de hoofdingang van de classicistische St.-Martinuskerk.

De grote vierkante steen met een soort vervaagde lobversiering is wellicht de basis van een oude doopvont; hij wordt door vier gemetste poten in de lucht gestoken.

80 — ZWALM, Munkzwalm, Rozebeke

Roepsteen (n.b. 5/1983), gelegen langs de binnenkant van het kerkhof, naast de toegang tot het kerkhof en O.L.-Vrouwkerk langs de kant van het Rozebekeplein.

Het is een vrij ruwe, rechthoekige klomp ijzerhoudende zandsteen.

81 — ZWALM, Munkzwalm, Sint-Maria-Latem

Roeptribune (n.b. 5/1983), gelegen aan de binnenkant van het kerkhof en opgebouwd tegen de rechter toegangspaal tot kerkhof en O.L.-Vrouwkerk.

Het is een hoog, gemetst bakstenen verhoogje, afgedekt met een natuurstenen dekplaat, met langs de zijkant een lager dito opstapje, zodat een trapeffect wordt bekomen.

82 — ZWALM, Munkzwalm, Wijlegem

Roepsteen (n.b. 1983), gelegen op het voormalig kerkhof rond de St.-Margaretakapel te Wijlegem, tussen kerkdeur en kerkhofmuur, nabij de steile trap die het hoogteverschil tussen straat en kerk overbrugt.

De achthoekige arduinsteen, met vierkant inplantingsgat in het midden aan de bovenkant, is de bovenste trede van de schandpaal van de St.-Pietersheerlijkheid te Wijlegem.

BIJLAGE

Resolutie van de parochieschepenen van Assenede d.d. 19/9/1741 betreffende het laten aanbrengen van een afdakje aan de kerk voor het aflezen van de kerkgeboden (Gent, Rijksarchief, Ambacht Assenede, nr. 72, f° 53 v. - 54 r.).

(f° 53 v.)

[in margine:]
Geresolv[eer]t de
affirmative ē[nde]
oversulcx /
't bordesken
in texte te
laeten maeken /
opde maniere
in texte [ver]melt.

Voorts alsoo ten tijde van quaet
weder ē[nde] voorvallenden regen
de ordinaire kerckgebodden die
dessondaegs ē[nde] 's Heijligdaegs
worden gepubliceert ten bretesque
vande kercke deser stede de
selve publicaetien aldaer nauwel[ijks]
en connen gebeuren, jae dat men
selfs genootsaect is int geval
van grooten regen daer toe reces
te nemen op ander huijsen ē[nde] de
selfs publicaetien te doene onder
t'een ofte t'ander bordes aldaer
dat men om die inconvenienten
te beletten behoorde een bordes
te maeken vande wijdde van
ses voeten, ē[nde] ses voeten breed
ter voors[eid]e plaetse ord[inai]re ende te
laeten bedecken met schaeljen
ter wijlent de wercklieden, ē[nde]
schaeljedeckers alhier jedenwordigen
jnt wercq sijn ande reparatien
des voors[ei]e kercke, om[me] den

gemelde publicaetien, ald[ae]r sonder
beletsel te connen doen, mits
de voors[eid]e kerckgeboden somwijlen
soodanigh nath e[nde] doorregent
sijn geweest dat men op de sel[ve]
nauwel[ijks] de [ver]haeste relaesen en
heeft connen opstellen, waer op
oversulcx oock geres[ol]ve[e]rt dient.

(f° 54r.)

HET VORSTELIJK DOMEIN TE GENT (ca. 1385 - ca. 1453): SPEELBAL TUSSEN VORSTELIJKE CENTRALISATIE EN STEDELIJK PARTICULARISME ? *

door

Marc BOONE

1. HET VORSTELIJK DOMEIN TE GENT : ELEMENTEN EN INZET VAN HET CONFLICT MET EEN PARTICULARISTISCH STADSBESTUUR

Wanneer Filips de Stoute op 13 december 1385 met de stad Gent de zogenaamde vrede van Doornik afsloot, waardoor een einde kwam aan de sinds 1379 woedende Gentse oorlog, impliceerde dit vanwege de vorst een aanvaarden in de meest algemene bewoordingen van de Gentse privileges en gebruiken¹. Dit geheel van voorrechten en aanspraken vormde de juridische onderbouw van het stedelijk particularisme, dat gericht was op het vrijwaren van de economische, politieke en juridische aspiraties van de stad over haar direct hinterland en bij uitbreiding over het gehele graafschap, dewelke in de loop van de 14de eeuw gestalte hadden gekregen. Het lag voor de hand dat, naarmate de Bourgondische hertogen meer en meer energie zouden besteden aan de uitbouw van hun Hausmacht in de Nederlanden, een proces dat na de herschikking van de politieke evenwichten en allianties in West-Europa n.a.v. de conferentie van Atrecht in 1435 in een versnellingsfase terecht kwam, deze staatsvorming onvermijdelijk met het stedelijk particularisme in conflict zou komen. De open militaire confrontatie tussen Gent en Filips de Goede waartoe dit alles aanleiding gaf en die uitliep op de vrede van Gavere (28 juli 1453) waarbij het Gentse particularisme gevoelig werd teruggeschroefd, zijn genoeg bekend. De wrijvingen en min of meer open conflicten die tussen de vredes van Doornik en Gavere aan de oppervlakte kwamen, zijn dit heel wat minder, al werd recent de aandacht op enkele van de meer spectaculaire krachtmetingen gevestigd². In onderstaande

(*) Gebruikte afkortingen : ARA : Algemeen Rijksarchief (Brussel) ; ADN : Archives départementales du Nord (Lille) ; BCRH : Bulletin de la Commission Royale d'Histoire ; RAG : Rijksarchief te Gent ; RK.AL : fonds Rekenkamers, acquis de Lille ; SAG : Stadsarchief Gent.

(1) Over deze vrede van Doornik, de wijze waarop ze tot stand kwam en de verdere verhouding tussen de stad Gent en de nieuwe Bourgondische machthebbers, cf. M. BOONE, *Gent en het Bourgondische staatsvormingsproces (ca. 1385 - ca. 1453). Een financiële en sociaal-politieke geschiedenis*, RUGent, 1987-88, onuitgegeven doctoraatsverhandeling (o.l.v. prof. dr. W. Prevenier), Band 2, pp. 453-500.

(2) Onder meer in : W. PREVENIER, De charmes van de diplomatie : centraliserende hertogen van Bourgondië in de (machts-)balans met een autonomistisch Gents stadspatriciaat, 1379-1438, in : *Naamkunde*, 17, 1985, [*Feestbundel voor Maurits Gysseling*, II], pp. 293-300, en M. BOONE, Particularisme gantois, centralisme bourguignon et diplomatie française. Documents inédits autour d'un conflit

bijdrage willen we aandacht vragen voor een op het eerst gezicht niet voor de hand liggende potentiële twisthaard: het vorstelijk domein in de stad Gent zelf en wat daarvan in de Bourgondische periode overbleef³.

Ca. 1300 was een proces waarin het Gentse schependom naast jurisdictie ook geleidelijk aan eigendom verwerfde op heel wat gronden die voordien aan de graaf hadden toebehoord, ten einde gekomen⁴. Toch waren enkele eilandjes van vorstelijk bezit bestaande uit gronden, rechten en functies overgebleven. Ten dele waren ze door de graven in leen gegeven⁵, andere zoals de residenties Posteerne en het Prinsenhof bleven direct ten behoeve van de vorst beschikbaar, of ze waren inmiddels als residentie in onbruik geraakt en ter beschikking van een centrale instelling gesteld, zoals het Gravensteen dat tijdens de door ons bestudeerde jaren grotendeels als standplaats aan de Raad van Vlaanderen was toegewezen. Ze hadden evenwel dit gemeen dat ze een eigen juridisch statuut behielden en als dusdanig niet aan de rechtspraak van de stedelijke rechtbank onderworpen waren⁶. In de context van het particularistische Gent stond dit statuut herhaaldelijk onder druk. Elke uitbreiding van het stedelijk particularisme ten nadele van de vorstelijke rechten, en o.m. van de domaniale rechten van de vorst werd dan ook door de stad als een overwinning beschouwd, en omgekeerd door de vorst en zijn ambtenaren als een aantasting van de vorstelijke waardigheid. Zo kan op een memorandum gewezen worden dat kort na 12 november 1435 vermoedelijk van de Rijksse rekenkamer is uitgegaan en dat ten behoeve van de Bourgondische administratie enkele richtlijnen bevat „Pour rescripre aux echevins de Gand. L'en doit remonstrer que la cognoissance du domaine de monseigneur le conte de Flandres appartient a lui, ou aux gens de ses

entre Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et Gand en 1401, in: *B.C.R.H.*, CLII, 1986, pp. 49-62.

(3) Een algemene, allesomvattende studie van het vorstelijk domein is voor de Bourgondische periode voorlopig enkel voor de regering van de eerste Bourgondische hertog uit het geslacht der Valois voorhanden, cf. A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Economie et politique*, Brussel, 1984, [ULB, *fac. de Philosophie et Lettres*, t. LXXXX], voornamelijk de pp. 55-214 (passim). Een indruk van de opbouw van het Vlaamse domein doet men het best op aan de hand van het bronnenoverzicht van R.-H. BAUTIER, J. SORNAY en F. MURET, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. Les états de la maison de Bourgogne. Vol. I. Archives des principautés territoriales. 2 Les principautés du Nord*, Parijs, 1984, pp. 73-153.

(4) Een overzicht van dit proces (met de nodige rechtzetting van vele onduidelijkheden en foute interpretaties in de oudere literatuur) bij: H. VAN WERVEKE, *Kritische studien betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933, [RUGent, *werken uitgegeven door de faculteit van de letteren en wijsbegeerte*, nr. 69], pp. 70-76.

(5) Een opsomming hiervan treft men aan bij: G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre*, Gent, 1898, [Université de Gand, *recueil des travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres*, n° 20], pp. 138-144.

(6) Ze ressorteerden daarentegen onder het leenhof van de Oudburg, cf. D. BERTEN, *Contume du Vieuxbourg de Gand (introduction)*, Brussel, 1904, [Contumes des Pays et comté de Flandre. Quartier de Gand, tome VII], pp. 424-463.

comptes a Lille" ⁷. De conflictstof waarover in dit memorandum sprake is, de pogingen van de Gentse schepenen om vorstelijke ambtenaren of onderdelen van het domein aan hun rechtspraak te onderwerpen dateren uiteraard niet van 1435. Reeds in een brief die de rekenkamer in januari 1425 (n.s.) aan de procureur-generaal richtte was er sprake van „qu'au-tresfois, eschevins de Gand ont esclairy et déclaré que leur intention n'estoit pas d'emprendre ou cognoistre sur les offices ou domaine de notre dit seigneur, ains en laisser la cognoissance la ou elle doibt appertenir" ⁸. Daar blijkt in de praktijk weinig van in huis te zijn gekomen, toch reageert de overheid met opvallende voorzichtigheid. De rekenkamer stelt namelijk de procureur-generaal van haar beslissing op de hoogte om eerst bij (de Gentenaar!) Hendrik Utenhove, lid van een aan de vorst verknocht geslacht van topambtenaren ⁹ informatie in te winnen, waarna hij opdracht krijgt om „poursuiver par gracieuse maniere devers les dis eschevins (...) et vous employer tellement a la conservacion de la seigneurie et domaine de notre dit seigneur, qu'il n'y soit point foulé". Amper twee jaar nadien is een erg gelijkaardig probleem aan de orde: de Raad van Vlaanderen stuurt immers op 10 augustus 1427 een brief naar kanselier Nicolas Rolin „faisans mencion de l'empeschement que les eschevins de Gand vouloient mettre ou cepage d'icelle ville en entreprennant sur la demaine de mon dit seigneur le duc" ¹⁰. Ofschoon dit conflict over de gevangenis niet bepaald op het belangrijkste onderdeel, zeker niet inzake opbrengsten, van het vorstelijk domein in Gent betrekking heeft, blijkt uit het feit dat van meetaf aan de top van de Bourgondische staat in deze zaak meegeëngageerd wordt, hoe dergelijke botsingen steeds in principiële termen gesteld en op hun verste consequenties getaxeeerd werden. Waarbij dient opgemerkt dat zelfs financieel onbeduidende domaniale inkomsten voor de vorst een extra belang hadden, omdat ze hem in staat stelden ambtenaren en lager personeel dat met het beheer belast was aan zich te binden ¹¹. Op dit terrein toegeven aan de druk van een particularistische schepenbank impliceerde derhalve niet alleen verlies aan inkomsten maar

(7) ARA, Rk., cartons, nr. 425. Ongedateerd stuk (op papier). Blijkens de inhoud, i.c. een uitdrukkelijke verwijzing naar de annulatie door de Gentse schepenen op 12 november 1435 van een verbanning door hun voorgangers tegen een zekere Roland du Bois uitgesproken, als reactie kort na deze rechtshandeling te dateren.

(8) ARA, Rk. 45857, f° 168 v°-169 v°, verzameling van afschriften (17e-18e eeuw) van brieven uitgaande van de Rijksse rekenkamer.

(9) Diverse Utenhove's wisten in deze periode en later tot de top van de Bourgondische staat door te dringen, cf. M. BOONE, *art. cit.*, p. 100, noot 78.

(10) ARA, Rk. 21802, f° 7 v°-8 r°, hetzelfde rekeningfragment meldt aangaande het met dezelfde bode teruggestuurde antwoord van de kanselier, dat de hertog zelf een brief naar de Gentse schepenbank zou sturen i.v.m. deze zaak „par la maniere que mes diz seigneurs du conseil lui avoient avisé et contenu estoit en leurs lettres".

(11) Dit blijkt ondermeer uit de speelhuizen die in Vlaanderen, met betekenisvol als uitzonderingen de grote steden Gent en Brugge, tot het vorstelijk domein behoorden: J. VAN HUMBEECK, *Exploitation et répression des jeux d'argent en Flandre aux XIVe et XVe siècles*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XLVI, 1978, p. 330 en 332.

ook, en vooral, aan prestige. Dit blijkt uit de scherpe bewoordingen waarin de Raad van Vlaanderen op 28 en 31 oktober 1433 aan de in afwezigheid van de vorst met het landsbestuur gelaste edelen melding maakt van enkele recente optredens van de Gentse schepenen die ondermeer „avoient prins congnoissance sur l'espier de Gand, anchieenne demaine de mon dit seigneur". De onderneming van de Gentse schepenen die er terzelfdertijd op uit waren om alle appels in beroep in hun kwartier aan de vorstelijke rechtbanken te onttrekken, wordt door de juristen van de Raad van Vlaanderen ingeschat als een poging „pour totalement destruire les seignourie et noblesse de mon dit seigneur"¹².

Het weze uit wat voorafgaat duidelijk dat het touwtrekken tussen vorst en stad over bepaalde elementen van het vorstelijk domein, een zoveelste concretisatie vormt van de fundamentele machtsstrijd die zich tussen hen afspeelt. In wat volgt gaan we dan ook niet enkel de omvang na van de inkomsten die de vorst uit zijn domein in Gent wist te halen, maar zullen we eveneens stilstaan bij de figuren die als ontvangers of leenmannen van dit domein te Gent optraden. Men mag immers als werkhypothese vooropstellen dat een dergelijke functie bekleeden in de toenmalige context een bijna automatische politieke stellingname aan de zijde van de vorst impliceerde, of getuigenis aflegde van de erkentelijkheid en het vertrouwen van deze laatste, dat niet zelden op zijn beurt het gevolg was van een beleiden politiek engagement. Volgende elementen uit het vorstelijk domein komen hierna aan bod: de tollén, de spijker en de ammannschappen en de ondergeschikte juridische ambten. Door hun ambtelijk karakter lenen ze zich immers bij uitstek voor een evaluatie van het hierboven geschetste spanningsveld tussen stedelijk particularisme en vorstelijke centralisatie. Op het tweede belangrijke luik van het vorstelijke domein, de diverse residenties, komen we in een latere bijdrage terug. Vanuit onze vraagstelling werd bewust, en na steekproeven in mogelijke alternatieve bronnenreeksen, voor het bij voorkeur aanwenden van de rekeningen van de algemene ontvanger van Vlaanderen en Artesië geopteerd¹³.

2. DE TOLLEN

Tollén worden door E. Van Cauwenberghe bij zijn overzicht van de domaniale bestanddelen als spanningspolen bij uitstek tussen heerlijke en stedelijke of particuliere belangen gekarakteriseerd¹⁴. Ofschoon ze

(12) ARA, Rk. 21806, f° 14 v° - 15 r°.

(13) Een overzicht bij R.-H. BAUTIER en J. SORNAY, *op. cit.*, pp. 49-55. De alternatieve reeksen die in eerste instantie hadden kunnen aangewend worden zijn: enerzijds de rekeningen van de „renenghelle": deze worden zo goed als volledig in de rekeningen van de algemene ontvanger (waarvan er bovendien meer bewaard bleven) overgenomen en anderzijds de grote brieven die om gelijkaardige redenen niet systematisch doorgenomen werden, cf. *ibidem*, pp. 75-77.

(14) E. VAN CAUWENBERGHE, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*, s.l., [Gemeentekrediet van België, historische uitgaven pro civitate, reeks in 8°, nr. 61], 1982, p. 93.

ook nog tijdens de Bourgondische periode in Vlaanderen tot de belangrijkste vorstelijke inkomstenbronnen behoorden (met het Brugse tollencolplex Brugge-Damme-Sluis als koploper), waren toch vele onder hen in de loop der tijden in handen van particulieren geraakt¹⁵. Dit laatste schijnt ook te Gent het geval te zijn geweest.

Pas voor het eerst in de op 1427 betrekking hebbende vijfde rekening die Gautier Poulain als algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië indiende, wordt in het daarvoor aangewezen hoofdstuk, dit m.b.t. de ontvangsten uit de „rentes hors renenghe”, van tolinkkomsten uit Gent gewag gemaakt: „du tonlieu en la ville et chatellenie de Gand, appellé de gheleeden, appertenant au dit tonlieu de Ruplemonde”¹⁶. Deze inkomstenbron, goed voor gemiddeld zowat 100 lb. par. per jaar keert voortaan jaarlijks terug, met een logische onderbreking tijdens de oorlog tussen Gent en Filips de Goede¹⁷. Aangaande de antwoorden op de vragen: waarom deze tol plots in 1427 in de rekening van de algemene ontvangers van Vlaanderen en Artesië opduikt, en op welke aloude Gentse tol hij kan teruggaan, tasten we volkomen in het duister. Uit de manier waarop de betreffende inkomst in deze rekeningen evenwel aangekondigd wordt, kan een eventuele boekhoudkundige afsplitsing uit de inkomsten van de tol van Rupelmonde afgeleid worden. Of het ogenblik waarop dit gebeurde ook samenviel met het door afkoop of vererving opnieuw in vorstelijke handen raken van deze tol zal verder onderzoek moeten uitwijzen. Dat het echter uitdrukkelijk gaat om een tol die zowel in de stad als in haar kasselrij geïnd werd en dat daarnaast de gemiddelde opbrengst aan de lage kant lag, dienen er ons echter voor te hoeden hierin een opvolger van de aloude grafelijke tolleren te willen herkennen.

Deze tolleren, zes in totaal, werden alle door Boudewijn IX op 15 juli 1199 van nieuwe tarieven voorzien¹⁸. Het feit dat er uit de daaropvolgende periode geen nieuwe toltarieven van een dergelijke omvang bekend zijn, en dat uit de teksttraditie van deze toltarieven opvallend blijkt hoe ze nog in de loop van de 14de en de 15de eeuw herhaaldelijk in (stads)cartularia werden gecopieerd en zelfs vertaald, kan erop wijzen dat ze ook dan nog actueel waren¹⁹. De belangrijkste tussentijdse her-

(15) A. VAN NIEUWENHUYSEN, *op. cit.*, p. 180.

(16) ADN, B 4096, f° 8 r°.

(17) In zijn rekening over de jaren 1452-53 noteerde algemeen ontvanger Laureins De Maech: „du dit tonlieu es ville et chatellenie de Gand, il a esté en non valoir depuis la dicte veille de Pasques mil CCCC cinquantedeux, pour cause de la guerre qui commença au dit jour de Pasques mil CCCC cinquantedeux jusques au jour de la paix”, ADN, B 4103, f° 15 v°.

(18) Cf. de uitgave (met de teksttraditie waarvan hierna sprake) bij: W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206) dl. II, uitgave*, Brussel, 1964, KCG in - 4°, pp. 226-248 (nrs. 106-111). Het gaat over de tolleren bij de Brabantpoort, de zogenoemde Wasselintol, de tolleren bij de Drongenpoort, de tolleren binnen de stad, de tolleren bij de stenen brug van Sint-Jacobs te Gent en de tol te Schelderode bij Gent.

(19) Algemene regels zijn hierbij niet te formuleren: voor elk geval zal de toestand van de overlevering enige aanduiding bevatten, zoals de opvolging door nieuwe of herwerkte tarieven, het aantal afschriften en de periode waarover men deze blijft aanmaken, enz., cf. G. DESPY, *Les tarifs de tonlieux*, Turnhout, 1976, [Typologie des sources du moyen âge occidental, A-IV 1*, fasc. 19], p. 34.

schikking van de tollén in Vlaanderen die tijdens de regering van Margareta van Konstantinopel in 1271 haar beslag kreeg, leverde alvast geen nieuwe tarieven van een dergelijke omvang op²⁰. Uit 1298 dateert dan weer een aanwijzing dat graaf Gwijde zijn algemene ontvanger voor de rest van diens leven met de Gentse tol zou begiftigd hebben²¹. Vermits reeds in het door gravin Margareta in 1271 uitgevaardigde tarief van de rechten van een „li sires Aisso” sprake was, mag men veronderstellen dat reeds voor deze datum een deel van de rechten op een tol in Gent in handen van de heren van Aishove was geraakt. J. Walters veronderstelt dat deze laatsten zich reeds voor 1230 als enige leenheren van de tol in kwestie hadden weten op te werpen²². Vermits in zowat alle hierna ter sprake gebrachte bronnen de tol van Aishove vermeld wordt, verdient het uiteraard aanbeveling uit te maken met welke van de zes onder Boudewijn IX onderscheiden tollén deze overeenstemt. Blijkens de teksttraditie van deze zes toltarieven bevat slechts een 16de eeuwse vertaling in haar rubriek een uitdrukkelijke verwijzing naar „den thol van Ghend, die men nu zeecht van Haishove”²³; deze vertaling heeft betrekking op de tol binnen de stad („*theloneum Gandense infra oppidum*”). Een stedelijk verpachtingsprotocol uit 1486 vermeldt de verplichting voor de pachter van het wolhuis „te betaelne trecht van der tholle van Ayshove zonder der stede cost”²⁴. Dit waagrecht had in concreto betrekking op wol, ijzer, kaas en boter en roet, terwijl uitgerekend in het toltarief van de tol binnen de stad sprake was van betalingen niet enkel aan de tollenaar maar uitzonderlijk eveneens „*ponderario*” (aan de waagmeester) voor was, wol, kaas en boter²⁵. Met betrekking tot de precieze situering van deze tol van Aishove kan terloops worden opgemerkt dat hij kennelijk betrekking heeft op de oude haven in het centrum van de

(20) Voor de context van de toenmalige grafelijke financiële politiek, cf. T. LUYKX, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijke patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinopel (1244-1278)*, Brussel, 1961, [Verhandelingen Koninklijke Academie, Klasse der Letteren, nr. 39], pp. 193-194. Een uitgave van de tarieven die in het kader van dit grafelijk optreden in mei 1271 voor diverse tollén op de Schelde en de Scarpe werden afgekondigd, cf. L. A. WARNKOENIG et A. E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques jusqu'à l'année 1305*, t. II, Brussel, 1840, pp. 480-483. De aldaar opgesomde tollén die op Gent betrekking hebben wijzen op een reeds ingezet proces van vervreemding van de grafelijke tollén vermits men de tolopbrengsten omschrijft die toekomen aan de burggraaf, aan heer Rogier van Montaigne, de heer Aisso (Ayshove), aan heer Matthias van Sint-Baafs, de abt van Sint-Pieters, eerder dan dat van een totale en systematische herschikking van de onder Boudewijn IX uitgevaardigde tarieven sprake zou zijn.

(21) D. E. QUELLER en E. E. KITTELL, Jakemon of Deinze, general receiver of Flanders, 1292-1300: a study in administrative history, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LXI, 1983, p. 317.

(22) J. WALTERS, *De heerlijkheid Aishove te Kruisboutem en haar heren*, Gent, 1949, p. 21.

(23) W. PREVENIER, *op. cit.*, dl. II, p. 239.

(24) SAG, reeks 145, nr. 1, f° 6 v°.

(25) W. PREVENIER, *op. cit.*, dl. II, pp. 242-243: artikelen nrs. 21-23, waarbij dient opgemerkt dat uitgerekend deze drie artikelen waarin van een waagrecht sprake is gegroepeerd in het tarief voorkomen.

stad waar aan de voet van het grafelijk castrum een vroeg tweede portus is tot bloei gekomen, vermits zowat alle teksten de Veebrug (nu Grasbrug) als een essentieel onderdeel van het betreffende leen beschouwen, en een tekst uit 1409 verder nog preciseerd „du tonlieu d'Aissove assis en la paroisse Saint-Michel à Gand”²⁶.

Een laatste voorbeeld uit de praktijk tenslotte om de band tussen de tol van Aishove en het oude door Boudewijn IX voor de tol binnen Gent uitgevaardigde tarief aan te wijzen, levert een vonnis van de schepenen van de keure d.d. 21 november 1442. Mattheus De Ruusschere wordt dan immers veroordeeld om in naam van de koopman Godefroit de Bouckel het verschuldigde recht voor door Gent gevoerde zalm te betalen aan Wouter Vander Zickelen die als pachter de ontvangsten uit de tol van Gent, genaamd de tol van Aishove (door Pieter Vander Zickelen in leen gehouden) int²⁷. Godefroit had namelijk gepoogd de zalm als haring de tol te laten passeren. In hun vonnis herinneren de schepenen aan het tarief voor zalm waarbij zij in het middelnederlands een letterlijke vertaling geven van het desbetreffend artikel nr. 19 uit de tarieflijst van 1199²⁸.

Tijdens de door ons bestudeerde periode exploiteerden de heren van Aishove, achtereenvolgens afkomstig uit het huis van Rochefort en vanaf kort voor 1419 uit het huis van Schorisse²⁹ niet langer meer zelf de

(26) ARA, Rk. 14109, f° 5 v° (rekening van Vranke Van Wybrouc, baljuw van de Oudburg, 6 mei - 16 september 1409). Twee vermeldingen waarin de tol van Aishove weliswaar als de tol binnen Gent maar dan toch „ter Mudepoorten waerts” (SAG, reeks 330, nr. 19, f° 314 v°, in een vonnis van de schepenen van gedele d.d. 19 april 1429 n.s.) of „de tol tot Meulestede” genoemd wordt (SAG, fonds Morel de Boucle-Saint-Denis, nr. 298, in dorso) zijn hiermee niet noodzakelijk in tegenspraak. Een leenboek van de lenen gehouden van het leenhof van Nevele uit 1460 preciseerd immers dat in de 15de eeuw de tol van Aishove zowat de tol binnen Gent moet geworden zijn „van alle manieren van goederen neyt uitgesteken noch gesondert dat binnen der stede van Ghendt, den poorten ofte vrijheden der selver stede ghebrocht wordt, ofte sal worden, het sy te schepe, te wagene, te peerde of te voet”, cf. Ch.-L. DIERICX, *Mémoires sur les lois les coutumes et les privileges des Gantois*, Gent, 1817, t. I, p. 171. Een gedecentraliseerde exploitatie (o.m. aan de Muide en bij Meulestede) lijkt in het kader hiervan dan ook aanvaardbaar. De rekeningen van *relevia*, die voor het van het leenhof van de Oudburg afhangend gedeelte van de tol van Aishove betaald worden, hebben het in 1415-17 over „le tonlieu d'Ayshove qui se lieve en la paroisse Saint Michiel en la dicte ville [de Gand]” (ARA, Rk. rolrekening 1921) of nog preciezer in 1417-19 over „le tonlieu d'Ayshove qui se cueille et lieve en la paroisse Saint Michiel dedens la ville de Gand” (ARA, Rk. rolrekening 1922) of dan weer eens in 1419-20 erg algemeen over „le quart du tonlieu que l'en lieve en la ville de Gand, appellé le tonlieu d'Ayshove” (ARA, Rk. rolrekening 1923).

(27) SAG, reeks 93, nr. 5, f° 332 v° - 333 v°.

(28) „Si currus vel navis duxerit salmone vel zebars vel hardren, quadraginta vel plures XL (mum) debet, si pauciores, nichil debet”: W. PREVENIER, *op. cit.*, dl. II, p. 242.

(29) J. WALTERS, *op. cit.*, pp. 57-60. Alvast van de heren van Aishove uit het huis van Rochefort mag verondersteld worden dat ze het Gents poorterschap bezaten: in een op 5 november 1401 door de schepenen van gedele geregistreerde verhoorzetting opgemaakt na het overlijden van heer Diederick van Rochefort, heer van Aishove, wordt immers gepreciseerd dat „van Diederics sepulturen, uutfrede,

Gentse tol. Deze werd door hen in leen gegeven aan diverse leden van het oude Gentse patricische geslacht der Vander Zickelens. De Vander Zickelenfamilie blijkt de zaak zelf in pacht (cf. supra) of aan een ontvanger te hebben toevertrouwd, zoals o.m. blijkt uit de stadsrekening over het jaar 1382-83 wanneer de stad de inkomsten uit de tol van Aishove als verbeurd goed opstrijkt³⁰. Uit de bewaard gebleven fragmentaire documentatie is niet steeds erg duidelijk op te maken, welk lid der Vander Zickelens op welk ogenblik welk deel van de tol in pacht heeft. Zo verkoopt Vincent Vander Zickelen aan zijn broer Victor in 1417 een kwart van de in leen gegeven tol „le quart du tonlieu d'Ayshove gisant en la ville de Gand au lieu appellé la Veebrugge avec telz drois et seignouries et telz chargez qui y appartiennent” voor de indrukwekkende som van 160 lb. gr.³¹. Deze gedeeltelijke verkoopwaarde zegt uiteraard niets precies over de jaarlijkse opbrengst van de Aishovetol, hij laat toch wel toe te veronderstellen dat deze niet onaanzienlijk moet geweest zijn. Een analoge indruk houdt men over aan de verkoop door heer Geeraard van Schorisse en zijn echtgenote, vrouwe Mergriete van Steenhuize „dame heritire de la seignourie d'Aeyshove”, van verschillende lijfrenten met de tol te Gent als onderpand in 1424-25. In totaal brengt deze lijfrentenverkoop 20.375 d. gr. op³². Terloops vernemen we bij deze verkoop dat de tol van Aishove deels van de Oudburg en deels van het leenhof van Nevele in leen wordt gehouden en dat het leen in kwestie bovendien erg gefractioneerd is. Dezelfde toestand blijkt nog in 1473, wanneer een leenregister van de Oudburg wordt opgesteld, bestaan te hebben³³. Het leen is dan in handen van Pieter Vander Zickelen, de tweede zoon van Victor aan wie het reeds op 22 juli 1431, toen de erfgenamen van Victor Vander Zickelen voor de schepenen van gedele verschenen om de verhoorzetting van diens goederen te laten registreren, was toegewezen³⁴. Uit ditzelfde indrukwekkende overzicht van de door Victor Vander Zickelen nagelaten erfenis blijkt overduidelijk de rijkdom van zijn geslacht, dat daarbij aan de tol van Aishove belang wordt gehecht, wijst eens te meer op haar belangrijkheid. Twee pachtovereenkomsten, de ene van 4

testamente, restoire ende ghyften gescien zal naer de wet van der point”: SAG, reeks 330, nr. 12, f° 175 r°.

(30) Ze ontvangt dan namelijk het bedrag in kwestie, 4 lb. 7 d. gr. van een zekere Pieter Vanden Hoghenhuus, „gadereere van den tolle van Hayshove”, cf. J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde*, Gent, 1891-1893, p. 323.

(31) ARA, Rk. 14111 (ongefolieerd), rekening van Johan De Stoppelare, baljuw van de Oudburg, 10 januari - 10 mei 1417, inkomsten uit de 10de penning op de verkoop van lenen. Op 29 januari 1417 (n.s.) had de Raad van Vlaanderen zijn instemming met deze verkoop „uut zekere noodzinnen” aan de baljuw kenbaar gemaakt en deze tot verdere afhandeling van de zaak aangespoord: ARA, Rk. AL, carton 211, 1e doos, ad datum 29-1-1417 (n.s.).

(32) ARA, Rk. 14112 (ongefolieerd), rekening van de baljuw van de Oudburg, 18 september 1424 - 8 januari 1425 (n.s.), inkomsten uit de 10de penning op de verkoop van lenen.

(33) ARA, Rk. 1089, f° 106 r°, cf. ook een copie van een gelijkaardige akte uit een leenboek van het land van Nevele uit 1460, uitgegeven door Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, pp. 171-172 en D. BERTEN, *op. cit.*, p. 437.

(34) SAG, reeks 330, nr. 20, f° 90 r° en v°.

augustus 1403, de tweede d.d. 25 september 1403, onderlijnen het belang van de tol als inkomstenbron: in de eerste akte verpacht Simon Vander Zickelen een kwart van de tol, de tolrechten op fruit, zout en vis uitgezonderd, voor 16 lb. 2 s. 8 d. gr. per jaar (= 3.872 d. gr.), in de tweede akte is sprake van een verpachting door Boudin Vanden Wijchuse, ontvanger van Aishove voor 48 lb. 10 s. gr. per jaar (= 11.640 d. gr.) van dezelfde tol³⁵. Ofschoon de tweede akte niet erg duidelijk is m.b.t. het aandeel van de Aishovetol dat verpacht wordt, lijkt het ons dat de verhoudingen inzake pachtprijs toelaten er het resterende $\frac{3}{4}$ e in te zien. Dat aldus binnen een korte tijdsspanne de hele tol verpacht wordt, ook al houden verschillende leden van het Vander Zickelengeslacht onderdelen ervan in leen, wordt aannemelijk gemaakt doordat in beide pacht-overeenkomsten dezelfde vier pachters en dezelfde vier borgen optreden. In totaal zou aldus de Aishovetol in 1403 15.512 d. gr. per jaar of de tegenwaarde van zowat 6,6 jaarlonen van een geschoold ambachtsmeester voor zijn eigenaars opbrengen. De werkelijke economische opbrengst-waarde moet evenwel nog groter geweest zijn, vermits men redelijkerwijs mag aannemen dat de pachters door een zucht naar persoonlijke winst zullen gemotiveerd geweest zijn³⁶.

Het zou echter verkeerd en overhaast zijn uit het feit dat Vander Zickelens van vader op zoon met het leen dat de oude grafelijke tol in Gent geworden was bekleed werden, te besluiten dat ze dan ook tot de vorstelijke partijgangers in de stad zouden behoord hebben. Oorspronkelijk kan dit wel het geval geweest zijn, voor de Bourgondische periode daarentegen staan tegengestelde indicaties tot onze beschikking. Alles draait rondom het nog steeds enigszins duistere lot van Jan Vander Zickelen, een gewezen raadslid van Lodewijk van Male³⁷ die tijdens de oorlog tussen deze graaf en Gent het slachtoffer werd van een politieke en familiale afrekening (met de familie Rijn)³⁸. De politieke ongenade waarin hij bij de vorst was gevallen, straalde eveneens op zijn familieleden af. Zo leest men in een vertrouwelijk memorandum betreffende de organisatie van het bestuur in Vlaanderen na 12 oktober 1385 aan de kanselier van Bourgondië overhandigd, dat Simon Vander Zickelen broer

(35) J. DE ZUTTER, *Regesten op de jaarregisters van de keure. Schepenjaar 1402-1403*, Gent, 1981, p. 185, nr. 1471 en E. PAIRON, *Regesten op de jaarregisters van de keure. Schepenjaar 1403-1404*, Gent, 1983, p. 14, nr. 106.

(36) Waarmee we niet automatisch de stelling van H. VAN WERVEKE onderschrijven m.b.t. de hogere opbrengsten van stedelijke assizen indien deze aan particuliere investeerders werden verpacht, dit in tegenstelling tot de door hem vastgestelde lagere opbrengsten in het geval van exploitatie in regie. We komen in een latere publicatie uitgebreid op de discussie die rond deze stelling in de literatuur is losgebarsten, terug, zie voorlopig: M. BOONE, *Gent en het Bourgondische staatsvormingsproces*, Band 2, pp. 223-226.

(37) Zoals blijkt uit de getuigenlijst van een door Lodewijk van Male op 30 juni 1376 aan Dowaaï verleend privilege, cf. J. BARTIER en A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur, t. I, 1381 - 1393*, Brussel, 1965, p. 65.

(38) A. HOLSTERS, Moord en politiek tijdens de Gentse opstand, 1379-1385, in: *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., XXXVII, 1983, pp. 102-103.

van Jan een bijzonder geschikt kandidaat zou zijn voor het belangrijke ambt van algemeen ontvanger van Vlaanderen en Artesië: „Simon de la Faucille, le plus sage et souffisant des IIII, enscient françois et latin, bien eloquent, riche et honneste mais il est frere feu Jehan de la Faucille”³⁹. Simon Vander Zickelen bracht het nooit tot algemeen ontvanger van de vorst. Zijn zoon, Victor heeft de antivorstelijke houding overgenomen en doorgetrokken, wat in 1423 op een spectaculaire wijze tot uiting kwam tijdens een scheldpartij met Simon Van Formelis, toenmalig president van de Raad van Vlaanderen⁴⁰. Afgezien van de fundamentele tegen-gestelde politieke opties die beide mannen incarneerden: stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie, lijkt het ons dat persoonlijke en familiale motieven mee ter verklaring van dergelijke uitbarstingen mogen ingeroepen worden. Dat uitgerekend het sinds de Gentse oorlog van 1379-85 voor de vorst uitgerangeerde geslacht der Vander Zickelens erfelijk met het leen van de oude vorstelijke tol in Gent bekleed was, zal daarbij wellicht olie op het vuur geweest zijn.

Vermelden wij nog dat bij het systematisch doornemen van de rekeningen van de *relevia* die voor het verheffen van lenen afhankelijk van het leenhof van de Oudburg te Gend bewaard bleven, wij op sporen van een derde tol te Gent zijn gestoten. In een dergelijke rekening over de jaren 1413-15 is namelijk sprake van een door het geslacht Van Vaernewijc in leen gehouden „cep de la ville de Gand, a cause du quel le heritier du dit fief prend certain drois de pluseurs vivrez et denrees que l'en amaine et met a vente en la dicte ville”⁴¹. Het in 1473 opgestelde register van de lenen en achterlenen gehouden van de Oudburg te Gent verschaft meer informatie: Johan Van Vaernewijc, zoon van Sander, wordt er namelijk in vermeld als leenman voor „le chep empres la marchiet de poisson en la dicte ville de Gand, ensemble tel tol et seigneurie que a ce appartient”⁴². Deze tol gaat meer dan waarschijnlijk op de oude, eveneens door Boudewijn IX op 15 juli 1199 bevestigde Wasselin-tol in Gent terug. Niet alleen heeft deze tol op een beperkt aantal goederen betrekking, wat met de bescheiden opbrengst van het leen schijnt in overeenstemming te zijn, er is ook de situering nabij de Vismarkt (de huidige Groentenmarkt) waar de tol en heerlijkheid van Ser Wasselin gevestigd was, en tenslotte de dorsale notitie uit de 14de eeuw op het origineel van dit toltarief („Ser Wasselin stol die hout Maes Van Varneweke) dat toelaat de band met de Vaernewijcfamilie te leggen⁴³.

(39) A. VAN NIEUWENHUYSEN, Documents relatifs à la gestion des finances de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et comte de Flandre (1384-1404), in: *B.C.R.H.*, CXLVI, 1980, p. 209.

(40) Cf. W. PREVENIER, *De charmes van de diplomatie*, pp. 298-299.

(41) ARA, Rk. rolrekening 1920: voor het leen in kwestie betaalt Sander Van Vaernewijc 10 lb. par. verheffingsgeld vermits hij het leen van zijn kort voordien overleden vader Jehan geërfd heeft.

(42) ARA, Rk. 1089, f° 162 r°, vermeldt eveneens de jaarlijkse pachtopbrengst van 30 lb. par.

(43) De situering van de tol van Ser Wasselin op de plaats van het Galgenhuisje (huidige Groentenmarkt): G. DES MAREZ, *op. cit.*, p. 363. Voor de dorsale notitie op het origineel toltarief uit 1199: W. PREVENIER, *De oorkonden der graven*, deel II, p. 232.

3. DE SPIJKER

Het spijker- en briefensysteem behoorde tot de oudste kern van de door de graven van Vlaanderen opgerichte organisatie om inkomsten op basis van hun domein te vergaren. In Gent werd dit systeem door een stapelplaats om de geïnde granen in onder te brengen (*spicarium*, vanwaar spijker) vertegenwoordigd⁴⁴. De in oorsprong in natura verschuldigde betalingen waren tijdens de door ons bestudeerde periode reeds geruime tijd via de verdingingsprocedure in geldelijke betalingen omgezet⁴⁵. Aan het hoofd van een dergelijk spijker stond traditioneel een erfachtig ontvanger⁴⁶. De Gentse spijker was aldus tijdens de Bourgondische periode het actieterrein van de turbulente familie Utenzwane.

Bij de aanvang van deze periode was de situatie in de Vlaamse landbouw tengevolge van de bijzonder verwoestende effecten van de Gentse oorlog van 1379-85 uitermate ernstig. De rekeningen van de algemene ontvanger van Vlaanderen en Artesië vertoonden voor de jaren 1387-88 i.v.m. de inkomsten uit de Gentse spijker uitstaande tegoeden van respectievelijk 7.261 lb. 14 s. 2 d. par., en 7.870 lb. 19 s. 8 d. par.⁴⁷, wat als alarmerend hoog mag bestempeld worden. Op lange termijn had deze noodsituatie voor het vorstelijk domein evenwel dit gunstige neveneffect, dat ze aanleiding gaf tot een grondige herziening en aanpassing aan de economische realiteit van de soms erg verstarde domaniale inkomsten⁴⁸. Voor de Gentse spijker startte dit proces op 30 maart 1389 (n.s.) wanneer ridder Jan Utenzwane, erfachtig ontvanger van de spijker, samen met enkele andere vorstelijke ambtenaren de opdracht kreeg tot een hervorming van de Gentse spijker over te gaan⁴⁹.

Dit betekent evenwel niet dat daarmee de opbrengst van de Gentse spijker voortaan op een heldere en ondubbelzinnige wijze uit de rekeningen van de algemene ontvanger kan afgeleid worden. Al vrij vlug verviel men in een weinig overzichtelijke toestand. Hiervoor was vooral verantwoordelijk de boekhoudkundige praktijk die men bij het beheer van de vorstelijke middelen huldigde, namelijk het niet via een centrale

(44) T. LUYKX, *op. cit.*, pp. 32-33.

(45) E. VAN CAUWENBERGHE, *op. cit.*, pp. 53-54.

(46) In zijn overzicht van de Vlaamse geschiedenis en instellingen verwoordt de Gentse jurist in hertogelijke dienst, Filip Wielant dit als volgt: „Pour le domaine sont XVIII ou XIX hommes de fief qui se nomment hofredenaers, en latin *rationatores dicticularii* qui sont receveurs heritables du domaine du conte, les aulcuns de grain (...) est asscavoire (...) l'espier de Gand”: Ph. WIELANT, *Recueil des antiquités de Flandre* [ed. J.J. DE SMET], Brussel, K. C. G., in -4°, 1865 [*Corpus chronicorum Flandriae*, t. IV], p. 237.

(47) ADN, B 4076, f° 3 v° (voor de periode 10-3-87 / 10-3-88) en B 4077, f° 3 r° (voor de periode 11-3-88 / 30-10-88), ter vergelijking na de hervorming van de spijkers (waarover hieronder meer) viel dit in 1394-95 op 433 lb. 18 s. 10 d. par. terug (ADN, B 4079, f° 3 v°).

(48) A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Les finances*, pp. 65-66.

(49) J. BARTIER en A. VAN NIEUWENHUYSEN, *op. cit.*, t. I, p. 319 (nr. 210). De uitvoering van deze opdracht concretiseerde zich o.a. in de aanmaak van een nieuw register van de aan de Gentse spijker verschuldigde betalingen: ARA, Rk. 45277.

kas laten verlopen van uitgaven verricht d.m.v. assignaties op nog niet gerealiseerde inkomsten. Wat ook in het geval van de inkomsten uit de Gentse spijker aanwijsbaar is⁵⁰. Dat men daarbij vaak betalingen verrichtte met gelden die pas in de eerstkomende boekjaren konden geïnd worden, verhoogde deze verwarring zo mogelijk nog meer. Het bracht anderzijds eveneens de ontvangers, die bij dergelijke verrichtingen uiteindelijk een creditoperatie ten voordele van de vorst uitvoerden, in verlegenheid wanneer het er op aan kwam de veelvuldige renten die direct op hun inkomsten drukten⁵¹ te betalen. Toch moet ongetwijfeld ook de van juridisme doortrokken mentaliteit der late middeleeuwen bij het querulente geslacht der Utenzwanes sterk aanwezig zijn geweest. Het aantal processen waarbij deze immers in hun hoedanigheid van erfachtige ontvangers van de Gentse spijker ooit betrokken waren, is namelijk indrukwekkend⁵².

Reeds kort na de door hem in 1389 verordende herziening van de inkomsten en uitgaven m.b.t. de Gentse spijker beveelt Filips de Stoute op 18 oktober 1395 heer Jan Utenzwane, ridder en erfachtige ontvanger van de Gentse spijker om de 10 lb. par. erfelijk per jaar die het Sint-Elisabethbegijnhof jaarlijks op diezelfde spijker heeft en die Jan Utenzwane sinds 1389 niet had uitbetaald ofschoon hij ze bij de afrekening van zijn ontvangsten telkens wel in rekening had gebracht, effectief uit te betalen⁵³. Weigert Utenzwane daarop in te gaan dan zal hij zich voor de Raad van Vlaanderen te Rijsel dienen te verantwoorden. Ridder Jan Utenzwane was bij deze laatste instelling verre van een onbekende: een steekproef in de oudste registers van dit gerechtshof dat bij uitstek voor het behartigen van zaken waarbij het vorstelijk domein of vorstelijke ambtenaren betrokken waren, bevoegd was⁵⁴, leert dat hij er zowat wekelijks op de rol moet gestaan hebben in een van zijn vele lopende zaken. De ene keer trad hij daarbij als eiser op, zo bijvoorbeeld tegen de erfgenamen van zijn ex-medewerker en ondergeschikt ontvanger wijlen Jehan Pieters-

(50) Zo was het de vorst zelf die zijn ontvanger van de Gentse spijker, i.c. op 19 mei 1425 Triestram Utenzwane (en zijn opvolgers), bevel geeft zich ten bedrage van 700 lb. par. borg te stellen t.o.v. Marc Guidouche, handelaar uit Lucca, verblijvend te Brugge. Een operatie die blijkens een kwijtschrift van algemeen ontvanger Gautier Poulain d.d. 12 juni 1425 achteraf door deze laatste geregistreerd werd: ARA, Rk. AL, carton nr. 401, 1e doos, charters ad datum. Dergelijke voorbeelden kunnen moeiteloos vermenigvuldigd worden.

(51) Een overzicht van deze jaarlijkse verplichtingen vindt men in de in vergelijking met de rekeningen van de algemene ontvangers uitvoeriger redeninges, bijvoorbeeld in deze uit 1420: ARA, Rk. 7807, f° 9 r° - 10 r°. De meeste van deze renten behoorden toe aan Gentse religieuze instellingen.

(52) Buiten deze die hierna ter sprake zullen worden gebracht, vindt men er enkele vermeld bij M. K. E. GOTTSCHALK, *De Vier Ambachten en het Land van Saafinge in de middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost-Zeeuws-Vlaanderen e.a.*, Assen, 1984, pp. 382, 407-408, 427-429.

(53) J. BETHUNE, *Cartulaire du béguinage de Sainte-Elisabeth à Gand*, Brugge, 1883, pp. 128-129 (nr. 185), dit bevel tot uitbetaling van de verschuldigde achterstellen werd door A. VAN NIEUWENHUYSEN, *op. cit.*, p. 407, n. 8 abusievelijk als een mandement om voor de raadkamer te Rijsel te verschijnen geïnterpreteerd.

(54) Een overzicht van deze zogenoemde „cas réservés” in: J. BUNTINX, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, deel 1, Brussel, 1964, p. 17.

zone die hij er op 28 oktober 1393 van betichtte voor een totaal van 2.800 lb. par. inkomsten uit de Gentse spijker verduisterd te hebben ⁵⁵, een zaak die onwaarschijnlijk lang bleef aanslepen ⁵⁶. Een andere keer was hijzelf de beklaagde, zoals in de zaak tegen Pieter De Rudder, priester, kapelaan verbonden aan het hotel van de hertog en kanunnik van Sint-Donaas te Brugge. De laatste eiste op 28 september 1394 voor de Raad van Vlaanderen 100 lb. par. achterstellen die Jan Utenzwane sinds 1389 als erfachtige rente aan hem op de inkomsten uit de Gentse spijker verschuldigd was. Reeds op 12 februari 1395 (n.s.) viel het vonnis waarbij Jan Utenzwane tot effectieve betaling van deze tegoeden en van de proceskosten veroordeeld werd ⁵⁷.

Zoals reeds gesuggereerd vertoonden ook de overige leden van het geslacht Utenzwane eenzelfde combattieve ingesteldheid. Jans zoon en opvolger als ontvanger van de Gentse spijker, Triestram Utenzwane, liet in dat verband meerdere sporen in het archief van de Rijselse rekenkamer na: zo gaf de algemene ontvanger van Vlaanderen en Artesië op 1 december 1433 de baljuw van Gent en de deurwaarder van de Raad van Vlaanderen het bevel om 926 lb. 20 d. par. achterstallige ontvangsten uit de Gentse spijker van Triestram Utenzwane los te krijgen. Confiscatie van diens goederen en zelfs gevangename werden daarbij als middelen gesuggereerd. In het verslag dat Henry Bossuot, deurwaarder van de Raad van Vlaanderen, op 11 december 1433 naar Rijsel terugstuurde, verhaalt hij hoe hij Triestram Utenzwane in diens verblijfplaats Denderbelle waar hij zich uit veiligheidsoverweging in de kerk had teruggetrokken, ging opzoeken. Pas nadat de deurwaarder met confiscatie bedreigd had en de baljuw van Dendermonde had ingeschakeld, slaagde hij erin Triestram Utenzwane uit de kerk te lokken en hem aan zijn ontvanger Jehan Gillis („dit le lombard”) opdracht te laten geven om de gevraagde betaling uit te ve-

(55) RAG, fonds Raad van Vlaanderen, nr. 2330, f° 284 v°, uit de bewoordingen van de aanklacht blijkt dat een ontvanger als Jan Utenzwane in persoon slechts heel indirect met de inning en vereffening van de inkomsten uit het door hem beheerde onderdeel van het vorstelijk domein betrokken was. Vermits de betichte overleden is, verhaalt Utenzwane zijn eis op diens weduwe Amele, hertrouwd met Jehan Coopman en op diens zoon Danequin Pieterszone. De Raad van Vlaanderen schakelt de baljuw van Hulst bij het dagvaarden van deze betichten in. Jehan Coopman en zijn echtgenote Amele Blancard, weduwe van Jehan Pieterszone behoorden tot de economische en politieke elite van dit stadje (ook de familie Pieterszone kan er zonder moeite in dezelfde periode worden teruggevonden) wat vermoedelijk verklaart waarom ze zo uitgebreid en aanhoudend geprocedeerd hebben, cf. J. ADRIAANSE en L. M. VAN WERVEKE, *Verzameling van akten der schepenen van Hulst (1226-1499)*, in: *Oudheidkundige kring „de Vier Ambachten”, Jaarboek 1938*, pp. 165-166, 225, 241, 243-244, 248-250, 262 en 497-498.

(56) Bijna wekelijks kwam de zaak in de Raad van Vlaanderen ter sprake of werd zij er om de een of andere juridische spitsvondigheid verdaagd, cf. RAG, fonds Raad van Vlaanderen, nr. 2330, f° 285 v°, 288 r°, 304 r°, 307 r°, 315 v°, 318 r°, nr. 2331, f° 5 v°, 10 r°, 14 r°, 18 r°, 24 v°, 29 v°, 35 v°, 42 v°, 48 v°, 56 r°, 59 v°, 70 v°, 76 r°, 80 v°, 84 v°, 99 v°, 112 v°, 129 v°, 137 r°, 198 v°, 226 r°, 255 r°, 337 r°; de uiteindelijke uitspraak ontsnapt ons, vermoedelijk viel ze tijdens het hiaat in de bewaarde registratie van 23 sept. 1396 tot 24 april 1397: cf. J. BUNTINX, *op. cit.*, p. 134.

(57) RAG, fonds Raad van Vlaanderen, nr. 2330, f° 33 r° en 85 v°

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

**SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN**

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

ren⁵⁸. Tegen het kapittel van Sint-Veerle dat — terloops — eveneens renten op de Gentse spijker bezat, procedeerden Triestram Utenzwane en zijn zoon Ghislain zelfs tot voor het Parlement van Parijs⁵⁹.

Een brief die de hertogelijke secretaris meester Jan Wielant op 15 juli 1450 aan de Rijselse rekenkamer richtte, hoedt er ons evenwel voor in de Utenzwanes louter onverbeterlijke lastposten te zien die de vorstelijke zaak meer hinder dan gewent opleverden. Ze blijken er immers stevig door in de Bourgondische administratie verankerd te zijn⁶⁰. Onderlinge huwelijken en nepotisme zoals Cockshaw dit voor de administratieve kaders van de Bourgondische staat kon aantonen, zijn vermoedelijk ook bij de financiële ambtenaren schering en inslag geweest⁶¹. De vraag blijft in hoeverre de merkwaardige mengeling van privé en openbaar belang in hun gedrag typerend is voor hun eigen geslacht, dan wel als kenmerk van een ambtenarij van een staat in volle groeicrisis moet beschouwd worden? Dat het bij dit alles met het hen toevertrouwde onderdeel van het vorstelijk domein, de Gentse spijker, eveneens een continu proces van vallen en opstaan was, bewijst een memorandum van de Rijselse rekenkamer d.d. 22 november 1453 waarin als advies wordt gegeven om, gezien de voorbije oorlog, de uitstaande tegoeden kwijt te schelden⁶². Men is daarmee opnieuw bij het vertrekpunt van de Bourgondische periode aangeland.

(58) ADN, B 1949, nrs. 56496 en 56497.

(59) Weliswaar niet met een of ander recht op de inkomsten uit de spijker als inzet, maar over het wegnemen door de Utenzwanes van een zetel in een zijkapel van de Sint-Veerlekerk, cf. R. C. VAN CAENEGEM, *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels flamands, conservés dans les registres du parlement, tome I : textes (1320-1453)*, Brussel, 1966, pp. 490-491 (nr. 272) : vonnis van 24 maart 1445 waarin het Parlement een eerder vonnis van de Raad van Vlaanderen bevestigt en de partijen voor de grond van de zaak naar deze laatste rechtbank terugverwijst. De Utenzwanes werden daarbij veroordeeld, de Raad inde in alle geval in 1445-46 van Ghislain Utenzwane („deceu en la court de parlement”) een boete van 135 lb. par. : ARA, Rk. 21813, f° 1 v°.

(60) Jan Wielant richt zijn brief aan Gillis Le Veau, raadsheer en eerste „maistre des comptes” van de hertog, hij komt daarmee tussen n.a.v. een proces tussen schildknaap Ghislain Utenzwane, erfelijk ontvanger van de Gentse spijker en de weduwe van Rogier Van Heule, over een graanrente door Utenzwane namens de vorst opgeëist. Wielant motiveert zijn tussenkomst aldus : „Je, qui a mon pouvoir feroie volentiers service et plaisir au dit Ghilain, en faveur de feu maistre Jehan de Gand, cui Dieu pardoint, en son vivant mon maistre, dont il a espousé la fille, vous pri tant et si tres cordialement comme plus puis qu'il vous plaise tant faire que les dis registres anciens veuz et visitez, le dit proces puist estre déterminé a fin deue a ces reneghes prouchain venant” : ADN, B 17671 (map : „Gand, espier”).

(61) Cf. P. COCKSHAW, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Kortrijk-Heule, 1982, [*Standen en Landen, LXXIX*], pp. 217-219.

(62) „Veu l'advis du receveur de l'espier de Gand, escript sur ceste requeste et le povre estat de ces supplians qui sont comme destruz de chevance par la derraine guerre et afin qu'ilz se puissent remettre sus et aucunement reediffier leurs maisons et edifices brulez, il semble aux gens des comptes a Lille que monseigneur fera bien de quittier aus dis supplians les deux annees qu'ilz doivent d'arrieraiges de leurs rentes et pour dix annees a venir les moderer a V heux d'avoine pour chacun bonnier, fait en la chambre des dis comptes, le XXIIe jour de novembre M CCCC LIII” : ADN, B 17674 (map „Gand-espier”).

We beschikken over geen aanduidingen die toelaten om de erfelijke ontvangers van de Gentse spijker met een of andere Gentse familie in relatie te brengen. De Utenzwanes waren een adellijke familie die geen enkele systematische poging heeft ondernomen, althans niet tijdens de periode die hier aan de orde is, om zich via huwelijken in de elite van de stad binnen te werken. Net als de bedrijvigheden waarop de door hen beheerde spijker betrekking had, bleven de Utenzwanes in een essentieel ruraal milieu. Vanuit het standpunt van de vorst kwam, gezien het erfelijk feodaal karakter van het ambt, de ontvangerij van de Gentse spijker amper in aanmerking om aan politieke werving te doen of om getrouwe medestanders materieel te belonen.

4. DE AMMANSCHAPPEN EN ONDERGESCHIKTE JURIDISCHE AMBTEN.

„Le conte de Flandre a a Gand trois officiers, est asscavoir : ung grand bailly, ung petit bailly et amman, a la semonce desquels les eschevins des dictz deux bancs font raison et justice”⁶³, aldus omschreef de jurist Filips Wielant aan het einde van de 15de eeuw een ambt dat blijkens de rekeningen van de algemene ontvangers voor Vlaanderen en Artesië voor een gedeelte van de vorstelijke domaniale inkomsten te Gent verantwoordelijk was: dit van amman. De Gentse situatie had overigens niets uitzonderlijks over zich: de praktijk om in Vlaanderen de lagere juridische ambten als schout en amman te verpachten was tijdens de Bourgondische periode erg algemeen verspreid⁶⁴ en zou in de daaropvolgende periode overigens geen terugval kennen⁶⁵. Zoals uit bovenstaand citaat van Filips Wielant kan afgeleid worden, bestond de voornaamste opdracht van de amman te Gent in het manen van de schepenen, evenwel met deze belangrijke restrictie dat hij dit enkel in civiele zaken deed (de strafrechterlijke kwamen aan de baljuw toe)⁶⁶. Verder was hij belast met het beheer van de stedelijke gevangenis, en werd hij steeds, in tegenstelling tot de baljuws, gerecruteerd onder de Gentse poorters⁶⁷. Een tweede fundamenteel

(63) Ph. WIELANT, *op. cit.*, p. 238.

(64) A. VAN NIEUWENHUYSEN, *op. cit.*, p. 122.

(65) Cf. vele 16de eeuwse voorbeelden in: E. VAN CAUWENBERGHE, *op. cit.*, p. 99.

(66) H. NOWE, *Les baillis comtaux de Flandre. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1929, p. 267, en J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1967, [*Verhandelingen Koninklijke Academie, klasse der Letteren, nr. 62*], p. 189.

(67) Naast de stedelijke gevangnissen had ook de vorst te Gent in het Gravensteen een gevangenis, het beheer ervan was erfelijk in leen gegeven aan de familie Heinrics, vermeld in de rekening van de relevia van de lenen gehouden van de Oudburg uit 1397-98 (ARA, Rk. rolrekening 1915), in 1417-19 van de overleden Clais Heinrics op diens broer Jehan Heinrics overgegaan: „le quel fief est la tourrie du chastel de Gand, au quel appartient la garde et garant de tous les prisonniers qui soient livrez ou dit chastel, a telz gaiges qu'il prend de monseigneur et a telz revenus, drois et prouffis que y appartiennent et que l'eritier du dit fief prend et lieve des prisonniers qui lui soient livrez et dont il est garant de lez rendre en la maniere accoustumee d'ancienneté”: ARA, Rk. rolrekening 1922. Blijkens het re-

contrast met de baljuws dat terzelfdertijd een verwijzing naar het oude karakter van het ambt in kwestie inhoudt, is het feit dat de amman niet door de vorst bezoldigd wordt, maar zijn vergoeding volledig uit een vast recht op de boetes putte en uit een dagvergoeding die de aan hem toevertrouwde gevangenen dienden te betalen⁶⁸.

Uit de rekeningen van de algemene ontvangers van Vlaanderen en Artesië waar de inkomsten uit het Gentse ammanschap in het uitgebreide hoofdstuk betreffende de inkomsten uit de „rentes muables, censés et fermes” voorkomen, blijkt dat er te Gent niet minder dan drie ammanschappen te begeven waren⁶⁹. Een eerste belangrijkste ammanschap heeft betrekking op het oude portus : „le maierie de Gand, ke on dist en flamenc ammanscep, en la vile de Gand entre le Escaut et le Liis, et devra li maires, ke on dist amman en flamenc, tenir le prison en le vile de Gand entre le Liis et le Escaut”⁷⁰ en omvat blijkens deze bepaling uit de keure door graaf Gwijde op 8 april 1297 aan Gent verleend, de centrale Gentse gevangenis aan de Koornmarkt, het chastelet, waarnaar het ambt in latere, Bourgondische bronnen zal genoemd worden („le mayerie du chastelet”). De twee overige ammanschappen, dit van de wijk Overschelde en van de Burgstraat, zijn in feite institutionele relicten uit de wordingsgeschiedenis van de Gentse agglomeratie. Ze weerspiegelen immers nog de 13de eeuwse stadsuitbreidingen, met name het schependom van Overschelde (op 29 juni 1254 door gravin Margareta met het Gentse schependom verenigd) en met het in 1300 door Robrecht van Bethune aan Gent verkochte gebied van Briel en Burgstraat, dat hij na ruil van de Gentse burggraven verworven had⁷¹.

De motieven waarom deze twee ammanschappen niet naar de stad zijn overgegaan ontsnappen ons, ten hoogste kan vermoed worden dat ze dermate financieel interessant waren op het einde van de dertiende eeuw dat de graaf ze in eigen handen heeft willen houden (naar analogie trouwens met het centrale ammanschap) ?⁷².

gister van de lenen gehouden van de Oudburg uit 1473 was het leen toen nog steeds in handen van dezelfde familie, vertegenwoordigd door Jehan Henry(cs) : ARA, RK. 1089, f° 170 v° - 171 r°.

(68) H. NOWE, *op. cit.*, pp. 104, 253 en vooral 356-360. Voor de pecuniaire aspecten van het Gentse ammanschap raadplege men bij voorkeur : J. DENYS, Opmerkingen over de rekening van de amman te Gent voor de jaren 1307-1309, in : *Annales de la Société d'Emulation*, LXIX, 1926, pp. 152-156. Uit de 16de eeuw bleef een tarief van de vergoedingen waarop de amman in zijn hoedanigheid van gevangenisuitbater kon aanspraak maken bewaard, cf. F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, Gent, 1882, dl. I, pp. 337-338. Een akte op 5 december 1402 voor de schepenen van de keure gepasseerd, leert dat de amman 6 d. gr. per dag (een dagloon van een ongeschoold arbeider) per gevangene kon opstrijken : J. DE ZUTTER, *op. cit.*, p. 52, nr. 394.

(69) Een overzicht van deze indeling met opsomming van de verschillende Gentse ammanschappen in : R.-H. BAUTIER en J. SORNAY, *op. cit.*, p. 51.

(70) A. E. GHELDOLF, *Coutume de la ville de Gand, t. I*, Brussel, 1868, pp. 496-497.

(71) Cf. het overzicht van de verschillende fazen van de uitbreiding van het Gentse schependom bij : H. VAN WERVEKE, *Kritische studiën*, p. 73.

(72) T. LUYKX, *op. cit.*, p. 198 (noot 2) vermoedt immers dat de opbrengsten uit de „mairie de Gand” voor de graaf niet onaanzienlijk waren.

Tijdens de door ons bestudeerde periode is van deze financiële aantrekkelijkheid maar weinig meer overgebleven. In het geval van het ammanschap van Overschelde stellen we voor het eerst in de rekening van algemeen ontvanger Jaques Van Screyhem over de jaren 1386-87 vast dat het ambt voor 36 lb. par. per jaar verpacht wordt aan een zekere Hue Vander Meersch⁷³. In 1388 laat deze pachter het afweten, hij wordt opgevolgd door Johan Van Bocstalle die nog 15 lb. par. per jaar voor het ambt overheeft⁷⁴. In 1395 krijgt algemeen ontvanger Pieter Adornes het betreffende ammanschap nog voor amper 10 lb. par. per jaar verpacht⁷⁵, een pachtprijs die in 1400 op nog eens de helft, 5 lb. par. per jaar terugvalt⁷⁶. Ofschoon akten uit de praktijk er geen twijfel over laten bestaan dat de functie nog steeds wordt uitgeoefend⁷⁷, blijft ze spijs alle munt-aanpassingen tot na de vrede van Gavere aan deze 5 lb. par. per jaar verpacht⁷⁸.

Het ammanschap van de Burgstraat levert een in hoge mate identiek relaas op: nadat ze na de Gentse oorlog, in 1386, voor het eerst opnieuw verpacht geweest was aan Mathys Francois voor 36 lb. par. per jaar⁷⁹, noteert de algemene ontvanger in 1394-95 „neant, elle est hors ferme et ne tienne l'en personne qui le veuille censir”⁸⁰. Pas in 1397 vindt men opnieuw een pachter die evenwel slechts 6 lb. par. per jaar meer betaalt, een bedrag dat bij de volgende pachtovereenkomst nog eens gehalveerd wordt: 3 lb. par. per jaar⁸¹. Ofschoon er ook in dit geval aanduidingen uit de praktijk zijn dat het ambt tijdens deze jaren bleef doorfunctioneren⁸² en spijs een tijdelijk optrekken van de pachtsom tot 5 lb. par. in 1409⁸³, diende men in de rekening over de jaren 1416-18 opnieuw vast te stellen dat men geen kandidaat-pachter had kunnen aantrekken⁸⁴. In 1418-20 drong de rekenkamer blijkens een apostille nog op verpachting

(73) ADN, B 4075, f° 20 v°, tijdens de opstand in 1381-82 had men precies omwille van de rebellie geen inkomsten geboekt, opmerkelijk is wel de lagere opbrengst die blijkens de rekening over de jaren 1381-82 als normaal werd beschouwd: „De le mayerie Oultre l'Escaut en le ville de Gand que soloit rendre VI lb., nient rechu depuis le chandeleur IIII^{xx} pour les esmeutes”: ADN, B 4071, f° 10 r°.

(74) ADN, B 4077, f° 12 r°.

(75) ADN, B 4080, f° 12 r°.

(76) ADN, B 4082, f° 12 r°.

(77) Cf. enkele akten waarin de amman van Overschelde in 1393 en 1400 als pander aan het werk blijkt, bij Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, pp. 380-381, waar eveneens verwezen wordt naar de aparte gevangenis (in Overschelde) die bij zijn ambt hoort.

(78) Cf. de rekening van algemeen ontvanger Laureins De Maech over de jaren 1457-58: ADN, B 4104, f° 22 v°.

(79) ADN, B 4075, f° 21 r°.

(80) ADN, B 4079, f° 12 v°.

(81) ADN, B 4082, f° 12 v° en B 4084, f° 12 r°.

(82) Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, pp. 564-566.

(83) ADN, B 4086, f° 13 r°.

(84) „on n'a trouvé aucun qui la dicte mairie a voulu prenre a ferme par le temps de ce present compte, et par ce est demouree vague par le dit temps et pour ce neant”: M. MOLLAT en R. FAVREAU, *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420. (Recueil des historiens de la France. Documents financiers, tome V, t. III)* p. 55.

aan⁸⁵, vanaf 1424 lijkt men zich bij de feitelijke toestand te hebben neergelegd: voortaan is het ammanschap van de Burgstraat met het centrale ammanschap de „mairie et garde du chastelet” versmolten⁸⁶. Aangaande dit laatste ammanschap noteert algemeen ontvanger Henry Lippin in zijn rekening over de opstandsjaren 1382-84 dat deze verpachting in normale jaren 120 lb. par. per jaar opbrengt (pro memorie: in hetzelfde jaar schat hij de inkomsten uit de ammanschappen van Overschelde en Burgstraat op respectievelijk 6 lb. en 18 lb. par.), maar dat deze inkomst sinds 1380 ten gevolge van de feitelijke oorlogstoestand niet geïnd werd⁸⁷. Pas in de rekening over het jaar 1402 is voor het eerst sprake van de verpachting van de gevangenis voor 7 lb. 10 s. gr. (of 90 lb. par.) per jaar⁸⁸. In de tussentijdse periode was deze inkomst „par don” door Filips de Stoute aan Jacob van Hertbuer, de deken van de vleeshouwers en van de kleine neringen die zich in de eindfase van de Gentse oorlog van 1379-1385 met succes had ingespannen om de oorlogsmoede stad tot een vergelijk met de hertog te bewegen, samen met enkele andere inkomstenbronnen voor het leven ter beschikking gesteld⁸⁹. Jacob Van Hertbuer moet begin 1402 overleden zijn, waardoor aan deze schenking automatisch een einde kwam: op 15 maart 1402 (n.s.) bracht de rekenkamer van Rijsel immers de algemeen ontvanger van dit overlijden op de hoogte en maande hem aan om met bekwame spoed tot de verpachting van dit vrijgekomen onderdeel van het vorstelijk domein over te gaan⁹⁰. Naast

(85) „Soit rebaillié qui pourra”: *ibidem*, p. 350.

(86) ADN, B 4094, f° 16 v°. In 1426 betaalde de stad overigens 1.200 d. gr. aan Jan De Meyer, zerkhouwer, die een steen met daarop het recht van het ammanschap gebeiteld, geleverd had: SAG, reeks 400, nr. 13, f° 339 v°.

In 1435 duikt dit ammanschap nog eenmaal in de bronnen op: Thierry de Stavere schrijft dan immers in een brief aan de Rijselse rekenkamer dat hij, in tegenstelling tot geruchten die er hebben toe geleid dat de rekenkamer de uitbetaling van zijn vergoeding als toezichter van het Gravensteen heeft laten stopzetten, niet jaarlijks 4 lb. par. opstreek als inkomsten uit de „ammanscap de la Bouchstrate a Gand”. Hij stelt voor de baljuw van Gent en de Raad van Vlaanderen in die zin zijn standpunt te laten bevestigen: ADN, B 17653, map „Gand” (originele brief op papier, Brussel 4 juni 1435).

(87) ADN, B 4072, f° 8 r°.

(88) ADN, B 4085, f° 21 r°.

(89) De rekening van algemeen ontvanger Jacques Van Scryhem over de jaren 1386-1387 vermeldt voor het eerst: „De le mayerie dou chastelet de Gand dont on soloit rendre 120 lb. par an, monseigneur l'a donné a Jaque Derbuer a rappel, et pour ce neant”: ADN, B 4075, f° 20 v°. Vanaf 1384 knoopte Jacob Van Hertbuer, samen met zijn collega deken van het eveneens politiek invloedrijke schippersambacht, Rogier Everwijn, in het geheim onderhandelingen aan met vertrouwelingen van hertog Filips de Stoute. Beiden vertegenwoordigden het oorlogsmoede gedeelte van de Gentse bevolking, dat bereid was zich na vijf jaar oorlog van de radicale partij, die hoofdzakelijk op wevers en op anglofielen steunde, te desolidariseren. Froissart omschrijft bij deze gelegenheid Everwijn en van Hertbuer als „deus vaillans hommes, sages et preudons, de belle vie et bonne, et de conversacion, de nacion et de linage moien, non des plus grans ne des plus petis de la dicte ville”: J. FROISSART, *Chroniques*, [ed. G. RAYNAUD], t. XI, Parijs, 1894, pp. 285-293.

(90) ARA, Rk. AL, carton nr. 428, 4e doos, charter ad datum 17 maart 1402 (n.s.). Blijkens deze kwijting had de rekenkamer op 15 maart 1402 (n.s.) de bode Jehan le Petit van Rijsel naar de te Brugge verblijvende algemene ontvanger van Vlaanderen gestuurd: „nous lui escripsimes le trespassement Jaque de Herbeur de

de overige emolumenten (het vruchtgebruik van een domein te Astene en een jaarlijks pensioen) was dit ambt voor Jacob Van Hertbuer duidelijk een bron van inkomsten. Hij trad immers niet persoonlijk als amman op, maar verpachtte op zijn beurt het ambt, aldus bleef ons een contract van 19 juni 1392 bewaard waaruit blijkt dat Arend Vanden Damme het ammanschap voor 6 lb. 13 s. en 3 d. gr. (ongeveer 160 daglonen van een geschoold arbeider) per jaar van Van Hertbuer pachtte⁹¹. Deze Arend Vanden Damme nam effectief het ambt van amman waar, hij genoot er de inkomsten van, doch diende eveneens de lasten te dragen zoals blijkt uit een veroordeling die hij in 1399 opliep omdat hij enkele hem toevertrouwde gevangenen had laten ontsnappen⁹². Met ingang van 1411 wordt dit centrale ammanschap tegen 170 lb. par. per jaar verpacht⁹³. Een gevoelige verhoging die kan verklaard worden vanuit de aankoop door de hertog, in april 1407 van het ammanschap van de Oudburg in Gent, voorheen door Johan Sersymoens, Gents poorter, van hem in leen gehouden. Deze transactie geschiedde vanuit de bekommernis om duidelijkheid te scheppen in de verwarring die was gegroeid doordat de geografische afbakening van de verschillende ammanschappen in Gent niet langer voor iedereen duidelijk was⁹⁴, een kwestie waarover reeds in 1403 de top van de Bourgondische administratie was gemobiliseerd⁹⁵. Door deze aankoop, in feite ging het om een ruiloperatie: de hertog stond drie bunder moer in Moerbeke af in ruil voor het ammanschap en een eenmalige betaling door Johan Sersymoens van 414 gouden schilden (aan 40 d. gr. het schild), schiep de hertog duidelijkheid inzake de ammanschappen te Gent: „veullans ad ce pourveoir mesmement que ad present, tous les aultres ammansceips de notre dicte ville soient et appartienent a nous”⁹⁶. Het aldus door fusie vergrote centrale ammanschap werd

Gand, qui avoit tenu par don de notre dit seigneur la garde et mayrie du chastellet d'illec a sa vie, et qu'il fessit diligence de ycelle mayrie et gard qui sont du demaine de notre dit seigneur baillier a ferme au plus tost qu'il pourroit”.

(91) Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, p. 138 en F. DE POTTER, *op. cit.*, dl. 1, p. 339.

(92) ARA, Rk. 14107, ongefolieerd, rekening van baljuw Dankaart van Ogierlande, 13 januari - 5 mei 1399: Arend Vanden Damme „amman du chastelet de Gand” betaalt een compositie van 60 lb. par. omdat hij gevangenen heeft laten ontsnappen.

(93) ADN, B 4086, f° 12 v°.

(94) „li quel ammanscap est et s'estent en jurisdiction et congnoissance dedens notre ville de Gand entre les aultres ammansceips que avons en icelle, qui est et donne a nous et a noz subgiez d'icelle notre ville plusieurs fois grand trouble et destourbier, tant pour cause des metes et separations du dit ammanscap comme pour plusieurs drois et congnoissances que le dit Jehan a cause d'icellui a lui vuet maintenir et devoir appartenir”: RAG, Oostenrijks fonds, charter ad datum april 1407, overgeleverd in een vidimus door de Gentse schepenen d.d. 3 mei 1407.

(95) Op 21 mei 1403 had de rekenkamer namelijk uit Rijsel een bode naar de kanselier van Bourgondië (Jean Canard, bisschop van Arras) te Parijs gestuurd met brieven „faisant mencion du cerquemenege requiz par Jehan Sersimons de certain ammanscip qui s'estent en la ville de Gand”: ARA, Rk. AL, carton nr. 428, 5e doos, charter ad datum 30 mei 1403.

(96) RAG, Oostenrijks fonds, charter ad datum april 1407, op 21 april 1407 oorkonden Dankaart van Ogierlande, baljuw van Gent en enkele leenmannen van de graaf in het leenhof van de Oudburg dat Jan Sersymoens en zijn erfgenamen

evenwel niet lang verpacht ; reeds op 1 oktober 1414 dwong de nood aan liquiden de hertog tot een verkoop van het ambt aan „Jehan Mainfroy, son orfevre et varlet de chambre” die er voor 600 gouden schilden levenslang kon over beschikken⁹⁷. Op 30 april 1415 verpachtte Jan Meynfroet het ammanschap aan Jan Van Caudenberg voor 140 lb. par. (= 280 daglonen van een geschoolde) per jaar⁹⁸. Na het overlijden van Meynfroet (1416) slaagde de vorst erin op 1 augustus 1417 dezelfde operatie door te voeren met Thierry Van Staveren eveneens kamerheer en goudsmid en Jaqueline Arnould, weduwe van Jehan Meynfroet. Beiden betaalden ditmaal zelfs 2.400 schilden (1.000 in goud en 1.400 aan 40 d. gr. Vl.) „bailliee et delivree comptant en ses mains pour le mettre en ses coffres pour son dit voyage et armee”⁹⁹. Op 10 september 1417 verpachtte Thierry Van Staveren het ambt op zijn beurt voor dezelfde 140 lb. par. per jaar aan dezelfde Jan Van Caudenberg¹⁰⁰. Nadat het ammanschap in 1432 aan Van Staveren onttrokken werd wegens malversaties door zijn pachter¹⁰¹ vernemen we met ingang van 27 november 1442 dat het opnieuw verpacht werd aan Paul Vanden Verre voor de jaarlijkse pacht som van 19 lb. gr. of 228 lb. par.¹⁰². Deze hoge opbrengst moet voor de hertog doorslaggevend zijn geweest, vermits deze amman die omwille van ernstige professionele tekorten in 1446 door de Raad van Vlaanderen afgezet was, vrij vlot remissie van de vorst verkreeg en aldus in dienst bleef¹⁰³. In 1451 werd het ambt nog verpacht voor 440 lb. par. per jaar. Tijdens de opstand van Gent tegen Filips de Goede ontvluchtte de pachter evenwel Gent „comme les bailliz et autres officiers de monseigneur”. De opstandige stad inde toen de inkomsten uit het ammanschap voor eigen rekening. Na de onderwerping verkreeg de vorst evenwel terugbetaling van de aldus gederfde inkomsten en werd het ambt eens

voor hen waren verschenen om hun instemming met de transactie te betuigen : RAG, Oostenrijks fonds, oorkonde ad datum 21 april 1407.

(97) ADN, B 4088, f° 18 v°. In de verkoopakte raamt de vorst de jaarlijkse opbrengst van dit ammanschap op 160 lb. par. per jaar : ADN, B 1601, f° 54 r° en v°.

(98) Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, p. 138.

(99) M. MOLLAT en R. FAVREAU, *op. cit.*, t. III, pp. 54-55 en pp. 348-349. Aan deze transactie ging een schatting door de rekenkamer van de jaarlijkse opbrengst op 60 lb. gr. per jaar vooraf : ADN, B 5391, nr. 147991. Een copie van de verkoopovereenkomst in : ADN, B 1602, f° 10 v° - 11 r°.

(100) Ch. - L. DIERICX, *op. cit.*, t. I, pp. 138-139.

(101) *Ibidem*, p. 139.

(102) ADN, B 4101, f° 24 r°.

(103) ARA, Rk. 14115 (ongefolieerd) : rekening van baljuw Boudin De Vos, 10 januari - 9 mei 1446 : Paul Vanden Verre had Adriaan Voet die in de gevangenis op zijn executie wachte laten ontsnappen „pour laquelle cause l'ammann a esté despendu de son office de par messieurs du conseil et ung aultre par maniere de provision commis en son lieu, dont il a obtenu remission de notre dit tres redoubté seigneur et par ce est par mes dis seigneurs du conseil le dit amman remis en son office comme il estoit paravant”. Op 26 april 1446 bevestigde de Raad van Vlaanderen Paul Vanden Verre in zijn ammanschap door de vorstelijke remissiebrief die hij verkregen had te interineren : ARA, Rk. AL, carton nr. 113, 2e doos, oorkonde ad datum 26 april 1446.

te meer verpacht : tegen 360 lb. par. in 1453 en tegen 340 lb. par. in 1456¹⁰⁴.

Afgezien van de uitgesproken politieke motieven die Filips de Stoute er toe brachten deze inkomsten aan overdeken Jacob Van Hertbuer af te staan, overheerst voor de volgende decennia de indruk dat het de hertogen voor alles om het realiseren van een zo groot mogelijke geldelijke opbrengst om doen was. Het valt daarbij op dat verschillende transacties worden afgesloten met figuren die weliswaar tot de vorstelijke entourage behoren, maar waarvan toch evenzeer mag verondersteld worden dat ze omwille van hun koopkracht in aanmerking kwamen (zowel Meynfroot als Van Staveren waren goudsmeden). De professionele integriteit van deze figuren en van diegenen aan wie ze het ambt doorverpachtten was kennelijk aan deze pecuniaire dwangidee ondergeschikt. Het verwondert dan ook niet dat bij de particularistische reactie van 1477 zowel in het algemeen privilege als in het privilege voor Vlaanderen dat Maria van Bourgondië verleende van een algemeen verbod op het verkopen en verpachten van gerechtsambten sprake is¹⁰⁵.

We vermelden nog, aansluitend bij deze bespreking van de Gentse ammannschappen, het sinds het midden van de 13de eeuw tot een leen geworden, van de graaf in zijn leenhof van de Oudburg gehouden ambt van de „clerc van den bloede”. Afgezien van de gebruikelijke verheffingsgelden had de vorst derhalve geen uitzicht op inkomsten uit dit ambt. De erfelijke houders van dit leen waren van de 13de tot het einde van de 14de eeuw het geslacht der Serlennoots en sindsdien de families Soetamys, De Gheent, Van Liedekerke en Triest, vooraleer het leen in handen kwam van de familie Bette in 1475. Deze zou het tot het einde van het Ancien Regime behouden. Inhoudelijk bestond het klerkschap van den bloede uit een honorifiek gedeelte : de klerk van den bloede nam immers van zowel de vorst bij diens blijde intrede als van baljuws, ammans, sergeanten en schepenen bij hun ambtsaanvaarding de bij deze gelegenheid gebruikelijke plechtige eed af ; daarnaast was de klerk eveneens met het werk van griffier in criminele aangelegenheden belast. Als dusdanig was hij tot het bijhouden van verschillende registers verplicht : uiteraard het ballingboek en de registers van beboete veroordeelden, terwijl bij bepaalde fazen in de juridische procedure (het schouwen van lijken en verwondingen bijvoorbeeld) zijn aanwezigheid vereist was. Aan zowat al deze optredens waren financiële vergoedingen verbonden ; vermits het ambt evenwel in leen gegeven was maken zij geen onderdeel meer uit van het vorstelijk domein¹⁰⁶. Het in 1473 opgestelde register van de lenen en ach-

(104) ADN, B 4103, f° 33 v° - 34 r° en B 4104, f° 22 v°.

(105) Cf. W. P. BLOCKMANS, Breuk of continuïteit? De Vlaamse privilegiën van 1477 in het licht van het staatsvormingsproces, in : W. P. BLOCKMANS (red.), *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk, 1985, [*Standen en Landen, LXXX*], p. 115 (artikel 17 in het algemeen en artikel 15 in het Vlaams privilege van 1477).

(106) Zowat alle aspecten van de Gentse klerken van de bloede, hun bevoegdheden, optreden en prosopografie werden uitvoerig behandeld in : V. FRIS, *Le clerc du sang à Gand*, in : *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 1922, 6e s.,

terlenen gehouden van het leenhof van de Oudburg te Gent schat deze inkomsten op 36 lb. par. per jaar¹⁰⁷.

Een tweede ondergeschikt juridisch ambt te Gent, dat van weddebode, een gerechtsdienaar die bij een schuldenaar werd ingekwartierd om over de in beslag genomen inboedel te waken¹⁰⁸, was eveneens in leen gegeven, vanaf 10 oktober 1369 aan de familie Bruusch¹⁰⁹. Bedoeld leen „gisant le dit fief en la ville de Gand et appellé en flamand welleboodscip” werd aan diverse leden van hetzelfde geslacht doorgegeven vooraleer het op 10 augustus 1455 door algemeen ontvanger Laureins De Maech namens de vorst werd aangekocht voor de niet onaardige som van 26 lb. gr.¹¹⁰. Het duikt achteraf niet als ontvangst in diens rekening op, omdat de hertog enkel de dienst van het weddeboodschap ontvangt en in ruil daarvoor aan de houder van het leen een heleboel op een oude oorsprong wijzende verplichtingen van domaniale aard verschuldigd is. Men vindt deze alle opgesomd in de door Filips de Goede op 15 november 1421 bevestigde rechten van Jehan Bruusch, toenmalig houder van het leen. Diens opdracht wordt er in volgende bewoordingen in omschreven: „de chevaucier ou aler avecques lui ou cas toutesvoies que le dit bailli ou cellui qui est en son lieu le lui requiert, pour aidier a faire la dicte saisine, et icelle saisine faicte, icellui bailli lui enjoint et commande de garder, sequestrer et tenir les biens soubz lui au prouffit de nous”¹¹¹. In de aan-

t. X, pp. 199-235. Een voorbeeld van de effectieve betaling van dergelijke rechten treft men aan in de rekening van de Raad van Vlaanderen over de periode september 1440 - september 1441. De Gentse schepenen hadden immers Joos Van Steelant, deurwaarder bij de Raad uit Vlaanderen verbannen omdat hij op verzoek van het Brugse Vrije „il avoit mis a execucion sur les diz de Gand certaines lettres patentes de mon avant dit seigneur”. De raad stuurde daarop op 26 september 1440 een memorandum betreffende deze zaak naar de te Brussel verblijvende vorst, samen met een copie van de verbanning. Voor dit afschrift betaalde de ontvanger van de Raad: „VIII s. [par.] au clerck du sang de la dicte ville de Gand pour la copie du dit tiltre”: ARA, Rk. 21809, f° 7 r°.

(107) ARA, Rk. 1089, f° 163 v° - 164 r°.

(108) Cf. de definitie van dit ambt bij F. DEBRABANDERE, *Stallaert's glossarium van verouderde rechtstermen (Stallaert, deel III)*, Handzame, 1974, kol. 697-699: te Gent blijkt dit ambt voornamelijk op civiele zaken betrekking te hebben en meer bepaald op het ten uitvoer brengen van pandingen, elders wordt een weddebode eveneens belast met het toezicht op misdadigers voor ze voor de baljuw verschijnen. Aanvankelijk moeten er in Gent drie weddeboodschappen gefunctioneerd hebben, cf. een nota uit ca. 1317 uitgegeven bij V. GAILLARD, *Archives du conseil de Flandre ou recueil de documents inédits*, Gent, 1856, p. 91.

(109) RAG, Oostenrijks fonds, charter ad datum 10 oktober 1369.

(110) Cf. de rekeningen van de *relevia* betaald voor de lenen gehouden van het leenhof van de Oudburg: ARA, Rk. rolrekening 1916 (voor de jaren 1405-07) en nr. 1930 (voor 1430-32). De transactie van 1455: RAG, Oostenrijks fonds, charter ad datum 10 augustus 1455.

(111) In ruil voor elk optreden als weddebode ontvangt de ambtenaar in kwestie 5 s. par., daarnaast zijn aan zijn functie volgende erfelijke jaarlijkse rechten verbonden: 24 hoed haver en 6 s. par. op de spijker van Gent, 5 s. par. op het ammanschap van Gent „que l'en appelle chastellet sur le Cornaert” en 21 vaten mout op de brieven en de spijker van Aalter, daarenboven hebben de leenman en zijn paard recht op voedsel en drank in het hotel van de vorst te Gent (of in de Sint-Baafs-, Sint-Pieters- of Bijlokeabdij) wanneer deze laatste er verblijft: RAG, Oostenrijks fonds, oorkonde ad datum 10 augustus 1455; aangehecht origineel van

koop van 1455 mag vermoedelijk de bedoeling onderkend worden om de archaische rechten verbonden aan het ambt en de omslachtige reeks van verplichtingen op het domein weg te saneren. Deze hadden immers bij de aanvang van de Bourgondische periode tot enige boekhoudkundige verwarring geleid ¹¹².

5. BESLUIT

Bij de aanvang van deze bespreking van enkele elementen uit het oude vorstelijk domein in de stad Gent formuleerden we de werkhypothese dat een optreden als ontvanger of bedienaar van deze rechten of ambten op een politiek engagement ten voordele van de vorst zou wijzen. Er bleken in de praktijk evenwel weinig feiten die deze stelling konden schragen aanwijsbaar. Doordat belangrijke domaniale functies als erfelijk leen gehouden werden en de vorst er derhalve niet vrij kon over beschikken om ze aan figuren die aan zijn zaak verknocht waren, toe te spelen, stelden we zelfs het tegendeel vast. Het in geld uitgedrukte belangrijkste onderdeel van de oude vorstelijke domeininkomsten, de oude tol „*infra oppidum Gandense*”, tijdens de Bourgondische periode beter bekend als de tol van Aishove, was zelfs in handen van het Gents patricisch geslacht Vander Zickelen, bij wie een anti-Bourgondische reflex bijna tot een erfelijk gegeven was geworden. Of de querulente Utenzwane's, erfelijke ontvangers van de Gentse spijker, tot de meest efficiënte beheerders van een dergelijke inkomstenbron behoorden, kan eveneens betwijfeld worden. In feite stond de vorst enkel het centrale ammanschap en de „garde du chastelet” te Gent ter beschikking om er gezagsgetrouwe volgelingen mee te belonen. Wat dan nog slechts eenmaal met uitgesproken politieke motieven gebeurde, met name in het geval van Jacob Van Hertbuer, amman „*par don de monseigneur*” van 1386 tot aan zijn overlijden in 1402. Van diens opvolgers als ammans mag verondersteld worden dat hun financiële welstand eerder dan hun verknochtheid aan de vorst (al kan men in enkele gevallen op bindingen met het hotel van de hertog wijzen) voor de laatste als motief voor het toewijzen van het ambt van amman zal gegolden hebben.

Bij de analyse van de stedelijke politiek inzake het verstrekken van giften en presenten stelden we een sterke mate van autarktie vast, die scherp contrasteert met wat voor andere steden uit de Bourgondische Nederlanden kon worden vastgesteld. In tegenstelling tot bevindingen voor steden als Rijsel en Sint-Omaars, waar politiek machtigen gelieerd met de centrale staatsmacht de stedelijke gemeenschap in een patronageverhouding hadden gedwongen en zich fors voor hun tussenkomst ten voordele van de

15 november 1421. In totaal zijn aan de definitieve aankoopakte van 1455 niet minder dan elf retroakten waarvan de oudste uit 1317 dateert verbonden. Samen laten ze toe de historiek van dit relatief ongekende ambt tijdens de late middeleeuwen te reconstrueren, we hopen er in een latere aparte bijdrage op te kunnen terugkomen.

(112) *Ibidem*, aangehechte originelen d.d. 14 november 1388 en 20 juli 1389.

betrokken stad bij de vorst lieten betalen, stelden we voor Gent een volledige afwezigheid van dergelijke verschijnselen vast¹¹³. Althans tot aan de voorlopige overwinning in 1453 van de centrale staat, nadien komen ze wel, zij het dan erg sporadisch voor. Hoe moet men dit verklaren? Ongetwijfeld speelt de omvang van de stad die spijs een vermoedelijke terugloop van haar bevolkingsaantal, toch nog de grootste stad in de Bourgondische Nederlanden bleef, een erg belangrijke rol. We hopen elders aan te tonen dat de specifieke Gentse politieke organisatie, die na Doornik en tot aan Gavere (van 1385 tot 1453) door de bijna absolute greep van de drie leden van de stad (poortერი, kleine neringen en weverij) werd gekenmerkt, evenzeer ter verklaring van een dergelijke gang van zaken kan worden ingeroepen. Dit regime der drie leden, dat na enige tijd niet alleen greep had verworven op het strikt politieke besluitvormingsproces, maar zowat alle belangrijke takken van het maatschappelijk leven in de stad beheerste of op zijn minst beïnvloedde, berustte op een weloverwogen evenwicht tussen sociaal-economische belangengroepen, wier onderlinge strijd aan de 14de eeuwse geschiedenis van de stad haar turbulent karakter had gegeven. Een dergelijk evenwicht, dat zich vertaalde in het proportioneel opsplitsen van politieke mandaten en van administratieve ambten over vertegenwoordigers der drie leden, bevatte afdoende verweermiddelen opdat conflicten van buitenuit, bijvoorbeeld via bedienaren van vorstelijke domaniale ambten, zomaar konden worden geïntroduceerd. In de loop der jaren '40 kon Filips de Goede overigens ten overvloede ervaren, hoe een politiek gesteund op de voor de Bourgondische staat vertrouwde informele manieren van machtsuitoefening, én op het behoedzaam binnenloodsen van zijn partijgangers in het stadsbestuur, op dit evenwicht stukliep, zodat enkel een open militair conflict met het Gentse particularisme als mogelijk bleef overblijven.

Dat het optreden van Van Hertbuer als amman geen reactie uit particularistische middens opriep, mag precies aan het hoger inschatten van de nood aan interne politieke stabiliteit worden toegeschreven. In het kader van een dergelijk scenario was een cohabitation met een deken van de beenhouwers, het weze dan een ondubbelzinnige vorstelijke partijganger, waardevoller dan een open conflictsituatie.

Zo er al sprake is van enig planmatig beheren van het vorstelijk domein te Gent blijkt dat financiële overwegingen aan de kant van de vorst doorslaggevend waren. Een systematisch aanwenden van het domein in politieke zin om er een wapen in de strijd tegen het Gents particularisme van te smeden, lijkt ons niet bewijsbaar. De vorst beschikte namelijk in instellingen als de Raad van Vlaanderen en in zijn fiscale politiek over betere wapens om weerwerk te geven. Dat omgekeerd de stad gepoogd heeft, om het vorstelijk domein net als de vorstelijke ambtenaren aan haar jurisdictie te onderwerpen, wat steevast kon rekenen op een heftige reactie van de juristen van de Raad van Vlaanderen voor wie de juridische en

(113) A. DERVILLE, *Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)*, in: W.P. BLOCKMANS, *1477...*, pp. 462-464, en M. BOONE, *op. cit.*, band 2, p. 144-145.

politieke consequenties van een dergelijk streven duidelijk waren, is daarmee niet in tegenspraak. De herhaalde waarschuwingen die de Raad dien-
aangaande aan de hoogste geledingen van de Bourgondische staat door-
stuurde, en waar we in de inleiding bij stilstonden, lijken dan ook in grote
mate op rekening van deze begrijpelijke bezorgdheden bij de raadsheren
te schrijven.

DE KUNSTENAAR IN HET LAAT-MIDDELEEUWSE GENT

II. De sociaal-economische positie van de meesters van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw *

door

Els CORNELIS

Inleiding

In een vorig artikel¹ bespraken we de ambachtsorganisatie van de Gentse Sint-Lucasgilde en schonken we aandacht aan de beroepsuitoefening van schilders, miniaturisten, beeldhouwers en glazeniers. We beschreven ook hoe de gevarieerde kunstproductie bij een zeer verscheiden koperspubliek terechtkwam.

Deze publicatie geeft een beeld van de maatschappelijke positie van de kunstenaars.

Eerst staan we stil bij de lonen en de concurrentie-positie van de meesters in hun ambacht.

Daarop volgt een korte bijdrage over de onroerende eigendommen en de belastingen van de kunstenaars, en een algemene beschouwing over hun financiële positie.

Tenslotte gaan we in op het sociaal prestige dat de meesters in hun tijd genoten.

Onze prosopografische studie sluit het artikel af.

1. LOON VAN DE KUNSTENAAR

De prijzen van de kunstproducties die we in rekeningen en schepenakten noteerden², stelden ons nauwelijks in staat het netto-inkomen van

(*) Gebruikte afkortingen :

ADN :	Archives départementales du Nord
ARA :	Algemeen Rijksarchief
JG :	Jaarregister van gedeele
JK :	Jaarregister van de keure
P :	Prosopografisch onderzoek
RAG :	Rijksarchief Gent
SAG :	Stadsarchief Gent
ST. REK. :	Stadsrekeningen
UBG :	Universiteitsbibliotheek Gent

(1) E. Cornelis, De kunstenaar in het Laat-middeleeuwse Gent. I. Organisatie en kunstproductie van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw in : *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, XLI, 1987, p. 97-128.

(2) Voor het gebruikte bronnenmateriaal, zie ons eerste artikel. Cf. E. Cornelis, *op. cit.*, p. 97-98.

de meester bij een opdracht te berekenen. We kregen in de bronnen immers geen precies beeld van de onkosten voor materiaal en hulpkrachten, noch van het aantal arbeidsuren dat de afwerking van het stuk ver-eiste.

Gelukkig vulden twee gevonden documenten onze lacunes grotendeels op. N.a.v. de aankoop in 1475 van een schilderij dat „de Passie” voorstelde, vermeldde de rekening van de O.-L.-Vrouwegilde op de Ra van Sint-Jans, een uitgave van 8 lb 16 s gr voor het loon van de kunstenaar Gherolf Van de Moortele, en een bedrag van 3 lb 9 s gr voor de onkosten van het materiaal³.

Een andere bron gaf ons een idee van het aantal dagen dat een schilder met een uitvoering kon bezig zijn. Volgens het contract dat Cornelis Van der Goux met de Gentse stadsmagistraat sloot op 4 augustus 1496 n.a.v. een bestelling van een „Laatste Oordeel”, moest de meester alle dagen aan het schilderij werken. Hij zou de afgesproken 40 lb gr ontvangen na de visitatie van de schepenen, op voorwaarde dat hij binnen de twee jaar de uitvoering voltooid had⁴. Als we veronderstellen dat Cornelis Van der Goux van de volledige leveringstermijn van twee jaar gebruik maakte, bedroeg zijn bruto-jaarloon 20 lb gr⁵. Onkosten voor materiaal en eventuele hulpkrachten schatten we op minimum 5 lb gr⁶. Een vergelijking van het netto-jaarloon van de meester-schilder met dat van een meester-metser of -ticheldekker maakte duidelijk dat de kunstenaar nauwelijks meer verdiende dan een geschoolde arbeider⁷.

De daglonen van de Gentse meesters die in april 1468 in Brugge meewerkten aan de decoratie-werken ter gelegenheid van het huwelijk van Karel de Stoute bevestigden onze stelling: hun salaris schommelde tussen de 8 en 14 d gr, vermoedelijk afhankelijk van de aard van het werk en hun reputatie⁸.

Ook het inkomen van de „doorsnee-hofkunstenaars” die vooral zeer talrijk waren aan het hof van Filips de Goede, bleek niet erg hoog te

(3) SAG, Nota's Kunstenaars, nr. 92.

(4) SAG, JK, 1495-96 f 135 v° en 1496-97 f 95 v°.

(5) Verdiensten van andere opdrachten kon hij praktisch niet hebben daar hij verplicht was alle dagen aan het schilderij te werken.

(6) We maakten deze schatting op basis van bovenvermelde cijfers in de rekening van de O.-L.-Vrouwegilde. Uiteraard spelen de omvang van het werk, de aard van de gebruikte materialen, de reputatie van de kunstenaar en het tijdstip van de uitvoering ook een rol.

(7) Het jaarloon van een meester-metser of -ticheldekker in dezelfde periode bedroeg 13 lb gr. Cf. E. Scholliers, Lonen te Gent (XV-XVIe eeuw) in: *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (gepubliceerd o.l.v. C. Verlinden), dl. II A, p. 422.

(8) Daneel De Rijke, die enkele jaren voordien deken van het schildersambacht was, verdiende uitzonderlijk 20 d gr. Georys, één van zijn hulpkrachten, verdiende 8 d gr, evenveel als de meester Jan Van Steenland! De Doornikse schilder Jacques Daret, die een opleiding genoot bij de beroemde Robert Campin, en reeds belangrijke werken op zijn actief had (Cf. E. Panofsky, *Early Netherlandish painting*, Cambridge, 1953, I, p. 155-158) verdiende 24 d gr per dag! Cf. A. Delaborde, *Les Ducs de Bourgogne; études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle, et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne*, Parijs, 1849-1852, II, p. 337-341.

zijn. Volgens F. Robin behoorden deze meesters tot de financiële middengroep van het hofpersoneel⁹. Alleen de kunstenaars die het brachten tot valet de chambre hadden een veel hoger salaris¹⁰. Claus Sluter bijvoorbeeld verdiende zo'n 4,5 keer meer dan een geschoold arbeider¹¹.

Bij de berekening van het inkomen van de meesters van de Sint-Lucasgilde mogen we de rol van het ambachtsbestuur niet vergeten. We veronderstellen dat de verdiensten van de kunstenaar bij het aanvaarden van een opdracht meestal min of meer beperkt waren, daar hij zekere „eenheidsprijzen" van deken en gezworenen in acht moest nemen¹². Volgens J.P. Sosson zou de meester wel hogere winsten kunnen maken bij „taswerken", dit zijn uitbestedingen van verschillende opdrachten samen, die bij voltooiing niet per stuk of tegen dagloon worden betaald, maar waar beide partijen een globale som vastleggen¹³. Wij denken bijvoorbeeld aan de beschildering van het houtwerk in het Belfort, waar opdrachtgever noch kunstenaar of ambachtsbestuur een preciese waardeschatting van het werk konden maken¹⁴.

Na dit alles blijft nog de vraag naar de frequentie van de opdrachten en de verdeling van de bestellingen onder de leden van het ambacht.

2. CONCURRENTIE-POSITIE VAN DE KUNSTENAAR

„De iure" moest het ambachtsbestuur zorgen voor een gelijke berechtiging van haar leden en voor de bestrijding van eventuele monopolieposities van bepaalde meesters. Maar „de facto" trokken volgens J.P. Sosson enkele ambachtslui de meeste opdrachten naar zich toe en was er op die manier sprake van vrije concurrentie¹⁵.

(9) F. Robin, *L'artiste de cour en France. Le jeu des recommandations et des liens familiaux (XIV-XVe siècle)* in: *Artistes, artisans et production artistique au moyen âge* (Colloque international, Université de Rennes II, 2-6 mai 1983), vol. I, p. 547-548. De gebroeders van Limburg, Polequin en Jehanequin, die voor Filips de Stoute een Bijbel verluchtten, kregen hiervoor elk 10 d gr per dag volgens een hertogelijke overeenkomst van 1402. Daarbij kregen ze een extra-som voor het maken van nieuwe kleren, en konden ze waarschijnlijk gratis logeren. Cf. F. Robin, *op. cit.*, p. 545. Ter vergelijking: Een dagloon van een Gentse meester-metser of -ticheldekker in 1406 schommelde tussen de 8 en 10 d gr. Cf. E. Scholliers, *op. cit.*, p. 415.

(10) Hoewel het loon van hof tot hof kon verschillen, moest het bedrag de valet de chambre in staat stellen één of twee dienaars en één of twee paarden te onderhouden. Cf. R. Robin, *op. cit.*, p. 548.

(11) W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983, p. 338-339.

(12) In ons eerste artikel toonden we aan dat het ambachtsbestuur hoogstwaarschijnlijk van de meeste opdrachten op de hoogte was, en het verloop van de uitvoeringen nauwgezet controleerde. Cf. E. Cornelis, *op. cit.*, p. 116-120.

(13) J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges. XIV-XVe siècles. Les matériaux. Les hommes*, s.l., 1977, p. 70 en 149-150. (Collection Histoire pro civitate, nr. 48).

(14) Volgens de stadsrekeningen kreeg Ghyselbrecht Blomme hiervoor 9 lb gr. Cf. SAG, ST. REK., 1467-68 f 314 v°.

(15) J.P. Sosson, *op. cit.*, p. 267. Id., *L'artisanat bruxellois du métal: hiérarchie sociale, salaires et puissance économique (1360-1500)*, in: *Cahiers bruxellois*, VII, 1962, p. 225-259.

Niettegenstaande het op grond van ons archiefmateriaal onmogelijk was een precies beeld te geven van de verdeling van de opdrachten onder de leden van de Sint-Lucasgilde, waren de volgende gegevens onziens bijzonder relevant. Gezien de aard van de produkties en de belangrijkheid van de opdrachtgever dachten wij dat bestellingen voor het hertogelijk hof, de medewerking aan de processie van Doornik en de deelname aan de decoratiewerken in Brugge ter gelegenheid van het huwelijk van Karel de Stoute in 1468, een maatstaf konden zijn voor de bepaling van het prestige en de concurrentie-positie van de kunstenaar¹⁶. In onderstaande tabel vindt men de namen van de kunstenaars die voor het Hof ter Walle (HTW) werkzaam waren, en/of meewerkten aan de processie van Doornik (Proc. Doornik), en/of gecontacteerd werden voor het feestdecor in Brugge in 1468 (Br. 68)¹⁷.

Het is opvallend dat voor de drie reeksen opdrachten slechts een relatief klein aantal kunstenaars in aanmerking kwam. Bovendien zijn enkele families sterk vertegenwoordigd¹⁸. De verklaring ligt voor de hand: voor belangrijke uitvoeringen deed de opdrachtgever een beroep op de meest gereputeerde kunstenaar¹⁹.

Dat we onder de vermelde meesters een aantal dekenen en gezworenen van het schildersambacht noteerden²⁰ is niet uitzonderlijk: J.P. Sosson stelde dat bij de Brugse bouwvakarbeiders het merendeel van de meesters die er een monopolie „de facto” genoten, deel uitmaakten van het ambachtsbestuur²¹.

(16) Voor de aard van de opdrachten zie: E. Cornelis, *op. cit.*, p. 111-116. Het archiefmateriaal over deze drie reeksen opdrachten is praktisch volledig, zodat de gegevens vrij representatief zijn.

(17) We schikten de namen alfabetisch. P verwijst naar het nummer in de prosopografische studie. Achter de naam van de kunstenaar vermeldden we of het om een schilder (sch), beeldsnijder (bsn) of glasmaker (gm) ging. In de kolom HTW noteerden we hoeveel keer de kunstenaar door het hof gecontacteerd werd. In de kolom ernaast vermeldden we hoeveel jaar de meester voor de processie van Doornik werkzaam was. In de laatste kolom stipten we de kunstenaars aan die aan het feestdecor in Brugge meewerkten.

(18) De volgende kunstenaars waren volgens ons prosopografisch onderzoek zeker verwanten: Jan en Cornelis Boone, Agneete, Lieven en Tristram Van den Bossche, Daneel, Jan en Pieter Bulteel en Jacob en Passchier Gheerolf.

(19) Onze prosopografische studie wees erop dat bijna alle vermelde meesters ook andere belangrijke opdrachten ontvingen zoals de uitvoering van schilderijen, beeldhouwwerken en glasramen voor kerken, kloosters, ambachten, broederschappen en patriciërs.

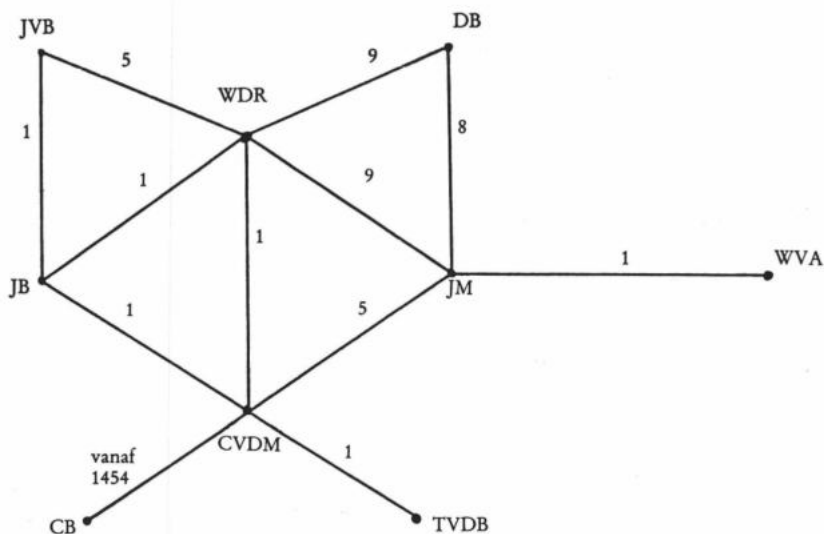
(20) Jacob Gheerolf en Willem De Ritsere waren deken in de periode dat ze voor het hof werkten. Claeys Van der Meersch werd op het ogenblik van zijn dekenchap voor de eerste keer door de stadsmagistraat gecontacteerd voor de processie van Doornik. Lieven Van den Bossche, Hugo Van der Gous en Daneel De Rijke waren deken voor en/of na de deelname aan de vermelde opdrachten. De twee laatste kunstenaars, maar ook Jan Boone, Pieter Bulteel en Jan Clincke waren gezworenen voor, tijdens of na de deelname aan de vermelde opdrachten.

(21) J.P. Sosson, *Les travaux...*, p. 119. J. Gimpel, *La liberté du travail et l'organisation des professions du bâtiment à l'époque des grandes constructions gothiques*, in: *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXIV, 1956, 3, p. 303-314.

P		HTW	Proc. Doornik	Br. 68
13	Van Bassevelde Jan (sch)	1	3 j.	
14	Baye Cornelis (sch)	1		
23	Beyaert Martin (gm)	5		
25	Blomme Ghyselbrecht (sch)	1		
30	Boone Cornelis (bsn)	1	13 j.	
33	Boone Jan (bsn)			X
35	Van den Bossche Agneete (sch)		3 j.	
37	Van den Bossche Lieven (sch)		5 j.	X
38	Van den Bossche Tristram (sch)		1 j.	
49	Bulteel Daniel (sch)		4 j.	
50	Bulteel Jan (bsn)		1 j.	
51	Bulteel Pieter (sch)			X
59	Clincke Jan (bsn)			X
85	Gheerolf Jacob (gm)	8		
87	Gheerolf Passchier (gm)	1		
98	Van der Gous Hugo (sch)			X
109	Van Heethuyse Jan (gm)	3		
123	Van den Kalckhovene P. (sch)		4 j.	
127	Van de Kerkchove R. (gm)	1		
135	Lodewijckx Daneel (bsn)	1		
143	Martins Jan (sch)		13 j.	
144	Martins Nabur (sch)	3		
148	Van der Meersch Cl. (sch)	1	25 j.	
172	De Rijke Daneel (sch)			X
173	De Ritsere Willem (sch)	3	23 j.	
186	Scalloet Jan (gm)	1		
202	Van Steenland Jan (sch)			X
208	De Stoevere Lievin (sch)			X
209	De Stoevere Roland (sch)		1 j.	
241	Van den Wynckele K. (sch)		1 j.	
242	Van Wytevelde Boudin (sch)	1		

Uit bovenstaande tabel blijkt duidelijk dat de dekens zich onderscheiden door frequentere opdrachten voor het Hof ter Walle en een langere deelname aan de processie van Doornik ²².

De monopoliepositie van de dekens Willem De Ritsere en Claeys Van der Meersch werd nog duidelijker op een netwerk-schema, waar we de kunstenaars samenbrachten die samen met andere meesters opdrachten uitvoerden ²³.

JVB	: Jan Van Bassevelde	(P 13)
DB	: Daniel Bulteel	(P 49)
WDR	: Willem De Ritsere	(P 173)
JB	: Jan Bulteel	(P 50)
JM	: Jan Martins	(P 143)
WVA	: Willem Van Axpoele	(P 5)
CVDM	: Claeys Van der Meersch	(P 148)
CB	: Cornelis Boone	(P 30)
TVDB	: Tristram Van den Bossche	(P 38)

We leiden hieruit af dat de dekens hun monopoliepositie niet alleen dankten aan hun naam als kunstenaar, maar ook aan hun centrale functie in het ambacht die hen toeliet belangrijke opdrachten naar zich toe te trekken.

(22) De dekens Jacob Gheerolf en Willem De Ritsere werden respectievelijk 8 en 3 keer gecontacteerd door het hof. De dekens Claeys Van der Meersch en Willem De Ritsere werkten respectievelijk 25 en 23 jaar lang mee aan de processie van Doornik.

(23) Hoewel we alle gemeenschappelijke opdrachten van de 15de eeuw in schema's voorstelden, was er slechts één dat duidelijk spilfiguren aangaf. De processie van Doornik bleek de belangrijkste gelegenheid te zijn waar kunstenaars samenwerkten.

3. ONROERENDE EIGENDOMMEN EN BELASTINGEN VAN DE KUNSTENAAR

Hier schoot ons bronnenmateriaal erg tekort. Slechts enkele niet-representatieve gegevens²⁴ toonden aan dat de deken van het schildersambacht wel eens bezitters van verschillende huizen konden zijn²⁵.

Op basis van de belastingstabellen van het einde van de 15de eeuw²⁶ konden we enkel vaststellen dat een aantal meesters in de sociale stratificatie bovenaan in de grote middengroep thuishoorden²⁷.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat er onder de ambachtsmeesters wel degelijk een hiërarchie bestond die zeker een belangrijke weerslag had op de financiële positie van de kunstenaars.

De deken had wellicht geen financiële zorgen en kon zijn geld beleggen in huizen en grond.

Ook een handjevol andere meesters stelden het vrij goed daar ze dank zij hun reputatie belangrijke opdrachten kregen. Wellicht waren zij naast de deken de enigen die over een atelier en personeel beschikten.

De overgrote meerderheid die het met veel minder waardevolle opdrachten moest stellen, en waarschijnlijk sporadisch werkloos was²⁸, leefde volgens ons aan de rand van de armoede.

4. DE SOCIALE STATUS VAN DE KUNSTENAAR

Tussen de kunstenaars van de Sint-Lucasgilde bestond er een verschil in waardering, en ons inziens op grond van de volgende factoren. De meester genoot hoogstwaarschijnlijk een groter sociaal prestige als hij bijvoorbeeld niet alleen heraldische stukken schilderde, maar ook in staat was een retabel te maken dat aan de ambachtsreglementering en de aanwijzingen van de opdrachtgever beantwoordde. Of sommige kunstenaars zich enkel met de „klassieke kunstproductie” en niet met „decora-

(24) De aantekeningen van A. Van Werveke en V. Van der Haeghen bevatten slechts enkele schaarse referenties naar schepenakten over huizenbezit van de kunstenaars. Voor de bronnen en methode van ons onderzoek, zie: E. Cornelis, *op. cit.*, p. 97-98.

(25) We vonden allusies op huizenbezit van Pieter Van Beervelde (P 16), Lieven Van den Bossche (P 37), Jacob Gheerolf (P 85) en Willem De Ritsere (P 173).

(26) Hiervoor maakten we gebruik van: M. Boone, *Sociale structuren te Gent op het einde van de 15de eeuw*, licentiaatsverhandeling o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier, RUG, 1977.

(27) Op het einde van de 15de eeuw onderscheidde men 3 grote groepen: een kleine groep rijken, meer dan de helft armen en een grote middengroep. Tot deze laatste groep behoorden in grote mate mensen die op de rand van de armoede leefden en waarvan men kon verwachten dat zij op een gegeven ogenblik zouden aansluiten bij het aangroeiende pauperleger, eerder dan bij de hogere stand. Cf. M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk, 1981 (Standen en Landen nr. LXXVIII).

(28) F. Antal, *Florentine painting and its social background. The bourgeois republic before Cosimo De Medicis advent to power: XIVth and early XVth centuries*, Londen, 1947, p. 282.

tiewerken" bezighielden, konden wij niet met zekerheid achterhalen. Een uitgave in de stadsrekeningen voor heraldische stukken aan Hugo Van der Gous, maakte niet duidelijk of het nu de meester was die de uitvoering verzorgde, dan wel zijn hulpkrachten²⁹. Dat echter de atelier-chef dergelijke bestellingen aan zijn leerlingen en gezellen overliet, leek ons heel waarschijnlijk.

M. Baxandall stelde dat in de contracten op het einde van de 15de eeuw in Italië minder nadruk werd gelegd op het gebruik van kostbare materialen, en steeds meer op de vaardigheid van de uitvoerder. Deze tendens, o.a. gedreven door een toenemend besef van individualiteit van de kunstenaar, gaf de meester zelf meer mogelijkheden tot groter prestige³⁰. Onze documenten lieten echter niet toe dit ook voor Gent vast te stellen.

Niet alleen de aard maar ook de frequentie van bepaalde opdrachten leek ons een maatstaf voor de sociale status van de kunstenaar. Als een meester door de stedelijke magistraat gecontacteerd werd voor de decoratiewerken van de processie van Doornik, kon dit vast en zeker als een uiting van waardering van de schepenen beschouwd worden, en nog meer als de kunstenaar de voorbereidingswerken gedurende opeenvolgende jaren mocht verzorgen³¹.

Hierbij aansluitend is ook de sociale status van de opdrachtgever zelf zeer belangrijk. Meesters die sporadisch in het Hof ter Walle of bij speciale gelegenheden voor de hertog werkten, waren niet de eerste de beste ambachtslui. In de hertogelijke rekeningen werden ze immers aangeduid als „les meilleurs ouvriers du pays”³².

Wanneer opdrachtgevers van buiten Gent meesters van de Sint-Lucasgilde contacteerden, vormde dit in de meeste gevallen een aanwijzing voor hun reputatie³³, en zeker als ook in het buitenland hun werken in de smaak vielen. Zo maakte de Portinari-triptyek van Hugo Van der Gous een diepe indruk in Florence³⁴.

Op de lijst van grote kunstenaars van Giovanni Santi, een 15de-eeuws Italiaans schilder die volgens M. Baxandall de meest objectieve en best geïnformeerde opsomming van kunstenaars in de 15de eeuw maakte, komen voor de Nederlanden enkel Rogier Van der Weyden en Jan Van Eyck voor³⁵. Op de wellicht bijzondere waardering voor deze laatste en ook

(29) Ook F. Robin wees op de moeilijke interpretatie van dergelijk bronnenmateriaal. Cf. R. Robin, *op. cit.*, p. 555.

(30) M. Baxandall, *Schilderkunst en leefwereld in het Quattrocento. Een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl*, Nijmegen, 1986, p. 23-26, 33, en P. Burke, *De Italiaanse renaissance*, Amsterdam, 1988, *passim*.

(31) In ons eerste artikel toonden we aan dat het Gentse stadsbestuur steeds op dezelfde kunstenaars een beroep deed. Cf. E. CORNELIS, *op. cit.*, p. 124.

(32) A. Delaborde, *op. cit.*, p. 342 nr. 4539.

(33) In ons eerste artikel toonden we aan hoe ook relaties of familiebanden aan de grondslag konden liggen van een bestelling vanuit een andere stad. Cf. E. Cornelis, *op. cit.*, p. 128 noot 221.

(34) E. Duverger, Hugo Van der Goes (ca. 1430-1482/83) in: *Imaginaire museum Hugo Van der Goes*, catalogus van de tentoonstelling sept. 1982 - feb. 1983 Oudergem, Gent, Leuven, p. 57.

(35) M. Baxandall, *op. cit.*, p. 134, 136.

voor de Gentse meester Hugo Van der Gous komen we onmiddellijk terug.

Funkties die de kunstenaar naast zijn werkzaamheden als schilder, beeldhouwer of glazenier bekleedde, kunnen een andere aanduiding zijn voor een hoger sociaal prestige. Wij denken aan de posten van deken en gezworene van het schildersambacht, en aan de functies van vinder en presentmeester die de deken van de Sint-Lucasgilde dikwijls met hun mandaat combineerden³⁶. Ook het lidmaatschap van een rederijkerskamer zorgde hoogstwaarschijnlijk voor een grotere erkenning³⁷.

Tenslotte kunnen ook relaties en familiebanden een rol spelen in de sociale waardering van de meesters. Een duidelijk voorbeeld is de kunstenaarsdynastie Van den Bossche die doorheen de hele 15de eeuw eervolle opdrachten uitvoerde, belangrijke functies bekleedde én een financieel prestige genoot³⁸!

De hofkunstenaars nemen volgens ons een aparte plaats in. Dit blijkt reeds uit het feit dat zij niet langer verplicht werden rekening te houden met de ambachtsreglementering³⁹.

Een aantal gefavoriseerde meesters genoten volgens F. Robin van extra materiële voordelen als gratis logement en kleren voor de familie. Bepaalde kunstenaars werden zelfs onder de Franse vorsten onderling uitgewisseld en door persoonlijke kwaliteiten en familiebanden ontstonden op die manier enkele kunstenaarsdynastieën die tot de kleine adel gingen behoren⁴⁰.

Wij zijn van oordeel dat de hofkunstenaars in vergelijking tot de ambachtsmeesters die slechts sporadisch voor de hertog werkten, meer gewaardeerd werden door hun opdrachtgever. Het waren de hofkunstenaars die de decoratiewerken ter gelegenheid van het huwelijk van Karel de Stoute in Brugge leidden⁴¹ en die ook in het Hof ter Walle de verbinding vormden tussen de hertog en de gecontacteerde Gentse meesters⁴². De kunstenaars die de titel van valet de chambre verwierven, hadden duidelijk de hoogste status. Zij beschikten over één of twee dienaren en één

(36) Zie E. Cornelis, *op. cit.*, p. 107-108.

(37) Niet weinig meesters werden in het rederijkersmilieu gesitueerd: Ghyselbrecht Blomme (P 25) had een rol bij het oprichten van de rederijkerskamer „Sint-Agnes”, Cornelis Boone (P 30) was bestuurslid van de rederijkerskamer „De Fontaine”, Ghiselin Gillis (P 92), Cornelis De Smet (P 196) en Jan Spierinc (P 201) waren lid van de rederijkerskamer „Marien Theeren” en Matthijs Van Roden (P 177) was lid van de rederijkerskamer „Sint-Agnes” en van het „Gheselschap van der minen vulmaect”.

(38) Zie ons prosopografisch onderzoek P 35 tot P 38.

(39) Zie E. Cornelis, *op. cit.*, p. 111.

(40) F. Robin, *op. cit.*, p. 537-554.

(41) A. Delaborde, *op. cit.*, p. 332 e.v.

(42) In het volgende uittreksel van een hertogelijke rekening blijkt duidelijk dat de hofschilder Guy de Bouloigne een belangrijke rol speelde bij de uitbesteding van werken in het Hof ter Walle: „Guillaume le Ritsere, maistre pointre demourant audit lieu de Gand, auquel au mois d'avril en l'an mil CCCXXIII avant Pasques fu marchandé en tache par Gautier Poulain, receveur general de Flandre, et Guy de Bouloigne, maistre pointre de mondit seigneur de Bourgoigne, de faire de peinture ...” ARA, *Rk.* 27421, Rekening door Jacop de Smitere, 1422-1429, f 20 r° en v^o.

of twee paarden. Zij voerden de meest eervolle opdrachten uit, terwijl hulpkrachten instonden voor minderwaardige werken. Daarenboven kregen ze niet zelden extra financiële beloningen als teken van appreciatie ⁴³.

Tenslotte schenken we aandacht aan drie kunstenaars die in ons onderzoek qua prestige boven de rest van de meesters uitstaken.

Hubrecht Van Eyck, de ontwerper van het Lam Godsretabel en ook auteur van andere altaarstukken ⁴⁴, werd in september 1426 begraven in de Sint-Janskerk. Zijn grafsteen lag in de Vijdkapel tegenover het altaar met het Lam Godsretabel. Gelet op de toenmalige gebruiken inzake begrafenisrechten duidt dit op een persoonlijke tussenkomst van het echtpaar Vijd-Borluut en was het een blijk van grote waardering ⁴⁵. Zijn broer Jan werd zoals hierboven vermeld reeds in de Italiaanse historiografie van de 15de eeuw opgenomen. Zijn status als hofschilder van Filips de Goede en vooral zijn diplomatieke opdrachten bij verschillende vorsten hebben zijn bekendheid bevorderd. Hij en zijn broer Hubrecht werden sinds de 16de eeuw als de stichters van de Vlaamse schildersschool beschouwd en de uitvinders van het schilderen in olieverf ⁴⁶.

Ook Hugo Van der Gous maakte een buitengewone indruk op zijn tijdgenoten. Niemand minder dan de rijke Florentijnse koopman en bankier Tommasso Portinari bestelde bij hem een triptiek die naar Florence moest worden verscheept.

Gaspard Ofhuys, monnik-kroniekschrijver in het Rode Klooster te Oudergem waar de kunstenaar zijn laatste levensjaren doorbracht, zei dat een evenwaardig meester aan deze zijde van de Alpen niet te vinden was. Groten en edelen waaronder aartshertog Maximiliaan kwamen hem opzoeken. De Leuvense stadsmagistraat die Hugo Van der Gous in 1480 en 1481 had ontboden om de enige onvoltooide schilderijen van Dirk Bouts te schatten, beschouwde hem als „eenen den notabelsten scildere die men binnen den landen hier omtrint wiste te vindene”.

Volgens de dichter Jan Lemaire de Belges (1473 - ca. 1525) moeten het hard realisme van de schilder en diens scherpe en nauwkeurige manier van tekenen zijn opgevallen.

En als Albrecht Dürer in 1520-1521 in de Zuidelijke Nederlanden rondreisde, noteerde hij de naam van drie Vlaamse meesters, namelijk van Jan Van Eyck, van Rogier Van der Weyden en van Hugo Van der Gous... ⁴⁷.

Wij willen besluiten met de volgende vraag: In hoeverre werden de Gentse meesters door hun tijdgenoten van de 15de eeuw als ambachtsman of als kunstenaar beschouwd?

Vroeger toonden we reeds aan dat de Sint-Lucasgilde gekenmerkt werd door een rigide ambachtsstructuur waar geen plaats was voor originaliteit

(43) F. Robin, *op. cit.*, p. 548-550.

(44) Zie P 82.

(45) E. Dhanens, Hubert Van Eyck in: *Nieuw Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1981, dl. 9, p. 245.

(46) E. Dhanens, Jan Van Eyck in: *Nieuw Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1981, dl. 9, p. 260-261.

(47) E. Duverger, *op. cit.*, p. 57.

of persoonlijke creativiteit⁴⁸. De kunstwerken hadden er meestal een praktische bestemming en van een esthetisch motief was er vermoedelijk slechts sporadisch sprake⁴⁹.

De volgende aanwijzingen zijn volgens ons slechts schuchtere symptomen van een vermoedelijk langzaam wijzigende mentaliteit.

Tijdens de voorbereidingswerken in 1468 in Brugge ter gelegenheid van het huwelijk van Karel de Stoute hadden een aantal aanwezige schilders en beeldhouwers besloten tot een jaarlijkse samenkomst van de schildersambachten uit verschillende steden⁵⁰, vermoedelijk om ervaringen en ideeën uit te wisselen. Doch slechts twee congressen na 1468 konden door archiefmateriaal aangetoond worden⁵¹. Waren de ontmoetingen niet vruchtbaar? Of werd de vrees voor externe concurrentie door deze samenkomsten gestimuleerd, en wilden de kunstenaars helemaal geen doorbreking van de ambachtsmentaliteit?

In het reglement van het Leuvense Schildersambacht lezen we dat de burgerij die de schilderkunst wou beoefenen „uuyt recreation of synlycheyt" niet tot het ambacht hoefde toe te treden⁵². Hier blijkt duidelijk dat de middeleeuwse tijdgenoot het kunst bedrijven los van het ambacht kon zien, maar dan wel alleen met betrekking tot aanzienlijke families.

Verder toonde ons onderzoek aan dat een zekere Jacob Ketelboetere, visverkoper en vleeshouwer, in 1444 de vrijheid van het schildersambacht kocht. Hij betaalde het intredegeld af op 6 maand⁵³, terwijl alle overige meesters een aflossingstermijn gebruikten van 3 à 4 jaar⁵⁴. Hoogstwaarschijnlijk lag het niet in de bedoeling van De Ketelboetere om het ambacht te beoefenen, maar wou hij door zijn lidmaatschap de Gentse meesters in hun artistieke productie steunen.

Het lijkt ons waarschijnlijk dat het grootste deel van de Gentse meesters geen kunstenaarsstatus genoten en als gewone ambachtslui werden beschouwd. In vergelijking tot hun collega's in Italië gold de uitspraak die Albrecht Dürer bij een bezoek aan Venetië maakte hoogstwaarschijnlijk ook voor hen: „Hie bin ich ein Herr, doheim ein Schmarotzer"⁵⁵.

Slechts enkelen, zoals de gebroeders Van Eyck en Hugo Van der Gous, stegen door hun persoonlijke stijl boven de andere ambachtslui uit en

(48) Originaliteit en persoonlijke creativiteit zijn termen die wij vandaag met het begrip kunstenaar associëren.

(49) Zie E. Cornelis, *op. cit.*, p. 99-128.

(50) A. Pinchart, Un congrès de peintres en 1468, in: *Bulletin de l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique*, L, 1881, p. 363-365.

(51) *Ibidem*.

(52) E. Van Even, *L'ancienne école de peinture de Louvain*, Brussel, 1870, p. 213 art. 11.

(53) SAG, JK, 1443-44 f 94 v°. Het was hoogstwaarschijnlijk dezelfde Jacob De Ketelboetere die in 1448 de wandschildering van de Geboorte van Christus in de kapel van het Vleeshuis liet aanbrengen. Cf. E. Cornelis, *op. cit.*, p. 125-126, noot 202.

(54) Zie E. Cornelis, *op. cit.*, p. 106 noot 66.

(55) „Hier ben ik een heer, thuis een klaploper". Cf. P. Burke, *op. cit.*, p. 74-75.

werden om hun individualiteit gewaardeerd. Of deze hoge waardering ook samenviel met een identificatie als kunstenaar — zoals dit begrip zich toen in Italië ontwikkelde⁵⁶ — en niet meer als ambachtsman, mag worden betwijfeld. De documenten geven ons hierover geen uitsluitsel.

PROSOPOGRAFISCHE STUDIE

Hieronder schikten we alle kunstenaars die op grond van ons archiefmateriaal tussen 1400 en 1500 als meester, gezel of leerling deel uitmaakten van het Gentse Schildersambacht⁵⁷.

De biografische gegevens werden afgekort in een bepaalde volgorde genoteerd. Aan de rechterkant vindt men in kapitalen de bronvermelding. We kozen zoveel mogelijk voor de referentie naar de originele archiefbron. Enkel bij de genoteerde functies van deken en gezworene, verwezen we naar het werk van V. Van der Haeghen (VdH) waarin de auteur de verschillende referenties van deze biografische details naar de archieven optekende.

Na de familienaam en de voornaam⁵⁸, vindt men het beroep van de meester, als het tenminste expliciet in een of andere archivalische bron werd vermeld. Tussen haakjes zijn de data van de vroegste en laatste vermelding van de kunstenaar in de archieven aangegeven.

Eerst gaan we in op de familie (F) van de kunstenaar: vader (v), moeder (m), broers (br), zusters (z), huwelijk (X) en kinderen (k). Vervolgens schenken we aandacht aan zijn loopbaan binnen het ambacht: bij wie genoot hij een opleiding (LL), wanneer werd hij meester (M) van het ambacht — we vermelden hier de datum van de schuldbekentenis n.a.v. de aankoop van zijn vrijheid —, gaf hij zelf een opleiding in het vak aan kandidaat-meesters, en had hij hulpkrachten in dienst (LM). Werd hij ooit tot gezworene (Gzw) of tot deken (D) van het ambacht gekozen?

Hierna gaan we in op zijn werken (W), en bespreken zowel de stukken die in opdracht werden gemaakt, als de produkties die voor de markt bestemd waren.

(56) Studies over het Italië van het Quattrocento wijzen erop dat naar het einde van de 15de en in de 16de eeuw een grotere aandacht ontstaat voor individuele stijlen, dat de kunstenaar een hogere status verwerft, van hogere afkomst is en meer onafhankelijk staat t.o.v. de mecenas. Als voorbeelden gelden o.a. Mantegna, Leonardo da Vinci, Rafaël en Michelangelo. De termen genie, fantasie en stijl worden op de kunst toegepast. Maar zelfs in Italië dat een voorloper was, waren deze tendenzen eind 15de eeuw slechts tot enkele verlichte geesten doorgedrongen. Zelfs Leonardo da Vinci voelde zich nog verplicht het op te nemen tegen het idee dat de schilderkunst slechts een mechanische kunst zou zijn. Cf. M. Baxandall, *op. cit.*, p. 33. P. Burke, *op. cit.*, p. 29, 73, 77, 79, 81, 129, 212 en 213.

(57) We namen niet alleen de meesters op van wie we het lidmaatschap van de Sint-Lucasgilde direkt konden afleiden uit een aankoop van de vrijheid, maar ook alle kunstenaars die op grond van indirecte aanwijzingen opgenomen waren in het ambacht.

(58) Gezien de vaak verschillende spellingen van de naam in de archieven, kozen we voor de meest voorkomende schrijfwijze. We hebben de spelling niet geaktualiseerd.

Daarna vermelden we andere functies (AF) die de meester bekleedde, en andere gilden of verenigingen waarvan hij deel uitmaakte (AG). Vervolgens schenken we aandacht aan het vermogen (VERM) van de kunstenaar en noteren we voor wie de meester zich borg stelde (B). Tenslotte vermelden we de sporadische referenties naar een bewaard testament (T).

PROSOPOGRAFIE

Gebruikte afkortingen:

- ADN, B: Archives départementales du Nord, fonds Rekenkamer (Rijssel)
 AF: andere functies
 AG: andere gilden of verenigingen
 ARA: Algemeen Rijksarchief (Brussel)
 B: borg voor
 bcs: boucscrifer
 BEY: M. Beyaert, *Opkomst en bloei van de Gentse rederijkerskamer Marien Theeren*, Gent, 1978
 br: heeft als broer(s)
 BSG: Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand
 bsn: beeldsnijder
 COOLS: M. Cools, *Parochieboek van Akkerghem*, Gent, 1882
 D: deken van het schildersambacht
 DA: Documents Artistiques, SAG, Nota's Van der Haeghen, Kunst en Kunstambachten, Documents Artistiques, 2 delen (ongenummerde reeks)
 DE BUS: E. De Busscher, *Recherches sur les peintres gantois des XIVe et XVe siècles. Indices primordiaux de l'emploi de la peinture à l'huile à Gand*, Gand, 1859
 DELAB: A. Delaborde, *Les ducs de Bourgogne, études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle*, Paris, 1849-1852, 3 parties
 f: folio
 F: familieleden
 FdG: Filips de Goede
 FRIS: V. Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1510*, Gent, 1901-1904 (Maatschappij der Vlaamse Bibliophilen, reeks 4 nr 12)
 fs: filius, is zoon van
 Gm: glasmaker
 Gw: glaswerker
 Gzw: gezworene van het schildersambacht
 HTW: Hof ter Walle
 hs: handschrift
 HULIN: G. Hulin De Loo, Notes sur deux peintres gantois du XVe siècle: Lieven Van den Bossche et Willem Van Lombeke, alias De Ritsere, in: *Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Gand*, VIII, 1908, p. 52-64
 JG: Jaarregister van gedeele, SAG, reeks 330
 JK: Jaarregister van de keure, SAG, reeks 301
 k: heeft als kinderen
 KdS: Karel de Stoute

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT
 SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
 INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
 DER MIDDELEEUWEN
 Blandijnberg 2 - 9000 GENT

- LL*: is leerling bij
LM: is leermeester van
m: zijn/haar moeder is
M: vrijmeester in het schildersambacht
min: miniaturist
MOULIN: J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, Gent, 1982
NK: Nota's Kunstenaars, SAG, ongenummerde reeks (alfabetisch op naam van de kunstenaar)
NOTA'S VW: Nota's Van Werveke, SAG, ongenummerde reeks
proc. Doornik: processie Doornik
r^o: recto
RAG: Rijksarchief Gent
R Ek: Rekeningen Ekkergem-kerk, RAG, Kerkarchieven, Kerkarchief Sint-Maartens-Akker-
 gem Gent, Kerkrekeningen 48-49
REUS: B. Reusens, *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters*
 1483-93, licentiaatsverhandeling o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier, RUG, 1977
RK: Rekenkamer
S: Stadsrekeningen, SAG, reeks 400
SAG: Stadsarchief Gent
sch: schilder
sch.amb: schildersambacht
ST. en LDSCH.: *Steden en Landschappen*, Gent-Antwerpen, X, 1947, p. 264-267 (J. Dhondt
 en P. De Keyser)
T: heeft testament
TB: Thieme Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, s.d., 37 Bände
UBG: Universiteitsbibliotheek Gent
v: zijn/haar vader is
v: van
v^o: verso
VdH: V. Van der Haeghen, *Mémoire sur les documents faux relatifs aux anciens peintres, sculp-
 teurs et graveurs flamands*, Bruxelles, 1899
verl: verluchter
VERM: vermogen
W: werken
WD: Wijsdommen der dekenen van de neringen der Stad Gent 1357 ad 1583, SAG, reeks
 156/1
wschl: waarschijnlijk
z: heeft als zus(sen)
X: gehuwd met
+: gestorven

1. AKAERT FRANSE sch (1471-74)
 - F: v=Bertram DA, II, p. 97
 - LL: Jan De Stoevere 1471-74 IBID.
2. AKEN JAN, VAN Gw (1401)
 - B: Willem V. Axpoele (sch) 1401 NK, 10
3. AKEN PIETER, VAN Gm (1417-1423/24)
 - B: Gilisse Den Coenen v. Zwijndrecht JK, 1416-17f 115v°
4. AX(EL)POELE JAN, VAN (1410)
 - F: v=Daneel JK, 1409-10 f 36v°
 - M: 1/1/1410 IBID.
5. AX(EL)POELE WILLEM, VAN (1404-1419/20)
 - LM: Willekine V. Lovendeghem JK, 1404-05 f 14
 - W: met Jan Martins vernieuwen v. muurschilderingen in schepenhuis v.d. keure
JK, 1418-19 f 95v°; S, 1418-19 f 225 v°, 1419-20f 292
 - B: Jan V. Axpoele, intrede sch.amb. JK, 1409-10 f36v°
6. BAERS HANNEKIN Gm (1484)
 - LL: Passchier Gheerolf JK, 1483-84 f 172
7. BAERSE JACOB, DE (1402/03)
 - W: stoppen v. glasvensters S, 1402-03f 59v°
8. BAILGET JACOB sch (1423-1443)
 - M: 18/8/1423 JK, 1423-24 f 1
 - VERM: heeft huis in de Koningstraat JK, 1443-44 f 63
9. BAKE WILLEM, DE (1450-1488) (TB, II, 378)
 - F: v=Arend, m=Catharina Ijsewijn TB, II, 378; NK, 16
 - M: 28/11/1474 JK, 1474-75 f 10v°
 - VERM: koopt 4° deel v. 5 huizen JK, 1472-73 f 79v°
10. BASSEVELDE CASIN, VAN (1449/50 - 1451-52)
 - W: - schilderen v. heraldische stukken en kruisen S, 1451-52 f 256v°
 - met Nabur Martins en Haetslet V. den Bossche
schilderen v. heraldische stukken S, 1451-52 f 260v°
11. BASSEVELDE JACOB, VAN (1407-1423) (TB, III, 12)
 - W: - aanbrengen v. tekeningen op munten,
vernissen v. schilderij S, 1418-19f 252v°
 - kalligrafisch schrijven, verlichten en binden v. boek IBID. f 352 v°
 - kalligrafisch schrijven v. boek S, 1420-21f 320r°
 - leveren v. perkament, maken en schilderen v. lantaarn S, 1422-23f 69 v°
12. BASSEVELDE JACOB, VAN (1484-1502) (TB, III, 12)
 - F: - v=Jan, sch; X Catheline De Mil; br=Lieven, geestelijke,
'de schildere' genoemd TB, III, 12
 - D: 1499 tot 1502 VdH, p. 43
 - W: schoonmaken v. relikwiekast Rek, 1489-90 f82r° en 1490-91f 97 r°
13. BASSEVELDE JAN, VAN (1411-1423)
 - W: - schilderen v. oorlogsmateriaal S, 1411-12 f 318r°
 - vergulden v. haan in HTW ADN, B 4091, 1419-20 f 149 v°
 - met Willem De Ritsere en Jan Bulteel schilderwerk
op de rekenkamer S, 1420-21f 320 v°
 - Met Willem De Ritsere schilderwerk aan stadspoorten IBID.
 - Proc. Doornik: met Willem De Ritsere in 1418 S, 1418-19, f 238
 - in 1422 (f 54 v°), in 1423 (f 92v° en 131v°)

14. BAYE CORNELIS sch (1462-1466)
 — F: v=Jacob JK, 1461-62 f 53
 — M: 20/2/1462 IBID.
 — W: - schilderwerk in HTW ADN, B4109, 1463-64f 96
 — B: - Hemery V. Bueren, intrede sch. amb. JK, 1462-63f 94v°
 - Heindric De Zweertvaghère, intrede sch.amb. JK, 1463-64 f 26
 - Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f 99
15. BEELDE JAN, DE (1436-1441/42)
 — W: verlichten v. register BSG, 1900, p. 124
 — AF: priester, ontvanger v. H. Geesttafel v. St-Jacobskerk Gent
 IBID.; JG, 1441-42f 44
16. BEERVELDE (BERENVELT) PIETER, VAN (1377-1414)
 alias Poele V. Beervelt of Pieter-Pauwel v. Beervelt ST.&LDSCH., p.266
 — F: X Aechte Blondeels + 1382 TB, III, 171-173
 X Beatrijs sClercx IBID.; JK, 1414-15f 46
 — LM: Pieter Tavernier 1377-78 NK, 43
 — D: 1401-02, 1408-10 VdH, p. 40
 — W: - heraldische stukken S, 1404-05 f 86v°
 - schilderijen en verlichte bladen voor Jan De Bloc
 en Jan De Honghere JK, 1404-05 f 70
 - heraldische stukken S, 1407-08f 158r°
 - schilderijen en beelden voor Willem De Cupere 1408 TB, III, 171-173
 - heraldische stukken S, 1409-10 f 206r°
 - schilderij voor H. De Gruwel (1409) TB, III, 171-173
 - gesneden retabel voor kerk v. Eksaarde 28/3/1409 JK, 1409-10 f 50v
 - schilderen v. kamer S, 1410-11 f 231 r° en 233r°
 - heraldische stukken S, 1411-12 f 316v°
 - beelden voor Mathijs Sceyvel (1412) TB, III, 171-173
 - beelden voor Johannes V. Ghender 1412-13 IBID.
 — AF: - presentmeester 1386 tot 1413 IBID.; S, PASSIM
 - vinder St-Jansparochie 1405-1406 TB, III, 171-173
 - schilder-diplomaat 1382 IBID.; ST.&LDSCH., p. 266
 — AG: - St-Jacobsgilde in St-Jansparochie 1379 TB, III, 171-173
 — VERM: - bezit helft v. huis in de Hoogpoort JK, 1375-76f 26v°
 - koopt huis in de Erpelsteeg JK, 1377-78f 15v°
 - verkoopt recht v. huis en stede in de Hoogpoort JK, 1383-84f 3v°
 - koopt helft v. huis in de Hoogpoort JK, 1386-87f 47v°
 - verpandt huis en stede in de Brabantdam en
 hofstede uitkomende in de Huckelram JK, 1402-04f 6
 - bezit en bewoont huis en hof in Vierweegschede
 JK, 1397-98 f 24, JK, 1414-15 f 46
 — T: JK, 1414-15f 60
17. BELLE WILLEM, VAN sch (1478-1485)
 — F: X Elisabeth De Grave JK, 1500-1501f 73
 — M: 11/2/1478 JK, 1478-79f 78v°
 — VERM: huurt huisje aan de Hoofdbrug JK, 1484-85f 82
18. BENING ALEXANDER verl (1481-1561) (TB, III, 326)
 — F: X Catherine V. der Goes
 k: Cordelia, Simon, Paul (verl) TB, III, 326
 — M: 19/1/1469 JK, 1468-69f 66
 — AG: in Brugse schildersambacht 1508 TB, III, 326

- W: verlichten voor o.a. Lodewijk v. Brugge, Margaretha v. Oostenrijk...
TB, III, 326
- VERM: verhuurt huis JK, 1476-77f 30
- B: Cornelis V. der Goux, intrede sch.amb. JK, 1481-82f 79
19. BERCHEM HANNEKIN, VAN (1468)
— LL: gezet of ll. van Jan Boone DELAB, II, p. 341
— W: decoratiewerk n.a.v. huwelijk KdS Brugge 1468 IBID.
20. BERNAERT JAN sch (1442) JK, 1442-43 f 109v°
21. BERNIER PIETER sch (1404-5)
— F: v: Gillis, m=Mergriete V. den Wyncl, br en z:
Liefkine, Joeskine, Betkine, Gallekine JG, 1404-05f 6v°
— LL: in testament v. overleden vader daartoe beslist IBID.
22. BEYAERT ANTHONIS Gm (1494)
— VERM: bezit huis in de Nieuwstraat JK, 1494-95f 52
23. BEYAERT MARTIN Gm (1432-1460/61)
— W: - herstellen v. vensters en maken v. lantaarn voor HTW
ADN,B 4097, 1432, f 127 r°
- maken en leveren v. vensters voor HTW ADN,B 4097, 1432, f 155 r°
- idem U.B.G., HS.G.6049, 1442-43f 17
- schoonmaken v. glasramen S, 1442-43f 112
- leveren en herstellen v. vensters in HTW
U.B.G., HS.G.6049, 1443-44 f 23v°
- idem IBID. f 30v°
- maken v. glasramen voor klooster v. minderbroeders JK, 1443-44f 23
- met Nabur Martins decoratie v. venster in HTW
U.B.G., HS.G.6049, 1445-46f 40
- maken en herstellen v. glasramen S, 1446-47f 335
- leveren v. glasramen S, 1454-55f 139
- maken en herstellen v. glasramen S, 1455-56f 139
- maken en leveren v. glazen lantaarnen S, 1460-61f 412
24. BLOC JAN, DE bsn (1393-1410)
— LM: Vrancken Van Haken JG, 1402-03f 5v°
— W: - beeldhouwwerk St-Jacobskerk Gent JK, 1393-94f 21
- snijden v. beeld voor Janne Tobbin in 1394 JK, 1399-1400f 63
- met Rogier V. der Wostinen beeldhouwwerk voor
H. Geesttafel v. St-Niklaaskerk Gent 1404-1405 NK, 82
— VERM: - huurt huis in Oudburg JK, 1399-1400f 9
- verkoopt grond JK, 1403-1404f 52v°
— B: - Pieter V. Olselaer, Gm 14/12/1408 NK, 22
25. BLOMME GHYSELBRECHT sch (1437-1469)
of Blommaert
— M: - 9/10/1437 JK, 1437-38f 22v°
- heeft waarschijnlijk gezellen S, 1468-69f 88; ADN 4111, 1466-67f 115
— W: - schilderen v. beelden S, 1465-66f 79v°
- vergulden v. kruis voor HTW ADN 4111, 1466-67f 115
- schilderen v. houtwerk S, 1467-68f 314v°
- decoratiewerk n.a.v. blijde incomste S, 1468-69f 88
— AF: - rol bij oprichting v. rederijkerskamer St-Agnes 1469-71 TB, III, 132

26. BLONCKERY ROGIER, DE Gm (1468-69)
 — F: X Sandrine V. Regable NK, 85
 — AG: St-Jorisgilde 1469 IBID.
27. BOGAERDE LIEVIN, VAN DEN bsn (1483)
 — F: v=Gillis JK, 1482-83f 195v°
 — LL: Ghyselbrecht V. Meerlo 9/5/1483 IBID.
28. BOGAERDE SYMOEN, VAN DEN sch (1473-77)
 — F: X Catheline sWalen JK, 1473-74f 125v°
 — M: betaling voor vrijmeesterschap v. hem of v. Jehannekin Brakelman ? IBID.
29. BOLLOC JACOB (1434-68)
 — F: v=Zegher, schipper TB, IV, 247
 — M: 24/4/1439 JK, 1438-39f 158v°
 — D: 1439/40 tot 1446/47 VdH, p. 41
 — AF: - klerk vd. dekenen 1445 WD, LIJST DEKENS v. 1445
 - secretaris vd. schepenen TB, IV, 247
 - schepen v. gedeede 1440 en 1443 FRIS, p. 357
 - deken vd. schippers 1447-48 IBID.
 - baljuw v. Sluis, verbannen 1451 IBID.
 - 's heerenkiezer 1468 IBID.⁵⁹
 — AG: - St-Jorisgilde 1439 MOULIN, p. 88
30. BOONE CORNELIS (1439-1455)
 — W: - 12 beelden voor kapel ? JK, 1440-41f 121
 - tafel voor St-Niklaaskerk JK, 1442-43f 12
 - houtsnijwerk in HTW U.B.G., HS.G.6049,1443-44f 23v°
 - schrijn voor St-Michielskerk JK, 1443-44f 105
 - deel van altaar en predikstoel voor kerk v. Nazareth JK, 1447-48f 16
 - retabel en tabernakel voor kapel v.h. sch.amb. JK, 1449-50f 84
 - vanaf 1454 met Claës V. der Meersch staat hij in voor
 de processie v. Doornik, beslissing v. schepenen JK, 1453-54, f132
 - bidstoel voor Christoffels V. Horenbeke JK, 1455-56f 116v°
 — AF: lid v. eed van rederijkerskamer 'De Fontaine' NK, 105
 — B: Jacob Symoens, intrede sch.amb. JK, 1438-39f 158v°
31. BOONE DIERIC (1473)
 — F: v=Jan JK, 1472-73f 79
 — M: 1/7/1473 IBID.
32. BOONE JACOB (1443)
 — F: v=Gillis JK, 1442-43f 168
 — M: vóór 6/4/1443 IBID.
33. BOONE JAN bsn (1468-1510)
 — F: v=Cornelis NK, 105; X Cathelyne V. der Poele JK, 1509-10f 102v°
 — LM: heeft gezelschap Hannekin V. Berchem 1468 DELAB, II, p. 341
 — Gzw: 1468-69, 1489-90 VdH, p. 46-47
 — W: - decoratiewerk Brugge n.a.v. huwelijk KdS 1468 DELAB, II, p. 341
 - maken v. 2 kolommen met beelden Rek, 1474-75f 145v°
 — VERM: verkoopt huis en stede in de Muide 19/3/1509 JK, 1508-09 f82

(59) Gaat het om dezelfde J. Bolloc ?

34. BOONE LIEVEN (1498-1511)
 — D: 1498-99, 1502-03, 1503-04, 1509-10, 1510-11 VdH, p. 43
35. BOSSCHE AGNEETE, VAN DEN sch (1457-1500)
 — F: v=Tristram m=Katheline V. den Dale DA II, p. 79
 br=Lievin JK, 1468-69 f 66
 X Heinric Crabbe IBID.
 — M: - 19/1/1469 JK, 1468-69 f 66
 - heeft gezellen S, 1482-83 f 68r°
 — W: - vergulden en schilderen v. beelden en vensters S, 1467-68 f 314
 - vergulden en schilderen v. ijzerwerk S, 1470-71 f 226
 - heraldische stukken IBIDEM f 235v°
 - heraldische stukken REk, 1474-75 f 145v°-146r°
 - heraldische stukken en decoraties n.a.v. blijde incomste S, 1476-77 f 288r°
 - schilderen v. kruisen S, 1477-78 f 142r°
 - maken en schilderen v. wimpels S, 1477-78 f 146r°
 - schilderen v. kruisen S, 1480-81 f 248v°
 - schilderen v. luifel en tabernakel IBID. f 257v°
 - schilderen v. heraldische stukken S, 1481-82, DE BUS, p. 93
 - maken v.e. plan S, 1482-83 f 166v
 - schilderen v.e. wimpel S, 1483-84 f 368v°
 - met Pieter Bulteel maken en schilderen v.e. kruis
 en herstellen v.e. beeld S, 1487-88 f 379
 - schoonmaken en herstellen v. heraldische stukken S, 1487-88 f 383 r°
 - schilderen aan een portaal S, 1488-89 f 114v°
 - schilderen v. 2 retabels in kerk v. Poesele (?) JK, 1493-94 f 71v°
 - vergulden v. vlaggetjes S, 1496-97 f 83v°
 - maken v. heraldische stukken S, 1496-97 f 85v°-86
 - schilderwerk voor schietspel St-Jorisgilde 1499 MOULIN p. 115, NK, 109
 - schilderen v. kruis en schoonmaken v. sieraden S, 1500-1501, f 103v°
 - Processie Doornik: met de beelddesnijders en haar (?) gezellen in 1474
 S, 1474-75 f46), in 1482 (f68), in 1483 (f 262v)
36. BOSSCHE HAETSELET, VAN DEN (1428-1451/52)
 Achelet, Achilles
 — M: 21/2/1428 JK, 1427-28 f 42v
 — D: 1451-52 VdH, p. 41
 — W: - schilderen v. heraldische stukken S, 1451-52 f 226r
 - met Nabur Martins en Cassin V. Bassevelde schilderen
 v. heraldische stukken S, 1451-52 f 260v
 — B: - Jan Zegherien, intrede sch.amb. JK, 1440-41 f 52
37. BOSSCHE LIEVEN, VAN DEN sch (1459-1500)
 — F: v=Tristram, m=Katheline V. den Dale, z=Agneete DA II, p. 16
 1°: X Marie Pauweljoens, vrij coopwif JK, 1471-72 f 133v°
 2°: X Isabelle V. den Paercke, weduwe v. Jan V. Reynscoot
 NK, 109; TB, IV, 400
 — D: 1479-80 VdH, p. 42
 — W: - met Gheerolf V.d. Moortere retabel voor kerk v. Evergem
 JK, 1461-62 f 12
 - decoratiewerk Brugge n.a.v. huwelijk KdS 1468 DELAB, II, p. 338
 - maken v. standaard S, 1477-78; NK, 109
 - rood schilderen v. oorlogsmateriaal S, 1479-80 f 127v°
 - schilderij met portretten voor kerk v. Gavere JK, 1480-81, f 128v
 - schilderen v. beelden S, 1480-81, f 258r

- decoratiewerken n.a.v. doop prins Karel S, 1499-1500, f 263 v°
- processie Doornik: met de beelddesnijders en hun gezellen in
1475 (S, 1475-76 f 175), in 1480 (f 183),
in 1481 (f 314), in 1485 (f 45), in 1486 (f 172).
- AF: - vinder v.d. St-Niklaasparochie 1459 NK, 109
- bode v. schepenkamer v. gedeele S, 1486-87 f 210; NK, 109
- conciërge v. gildenhuis St-Joris HULIN p. 53
- VERM: - koopt een 1/2 en een 1/2 vierendeel v. huis en stede in de Liefstrate JK, 1466-67 f 119
- koopt en/of (?) verkoopt huis en stede aan het
'plaetsekin' achter de Vrijdagmarkt JK, 1477-78 f 110v
- heeft huis in de Mageleinstraat JK, 1479-80 f 143
- verkoop 1/4 v. huis in de Hoogpoort 20/8/1480 NK, 109
- verkoopt huis in de Minnemanssteghe JK, 1480-81 f 136
- verkoop 1/2 v. huis en stede in de Breidelstege JK, 1480-81 f 28
- huurt huis aan brouwersambacht 1480 NK, 109
- B: - Cornelis Baye, intrede sch.amb. JK, 1461-62 f 53
- Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f 99
- Agneete V. den Bossche, intrede sch.amb. JK, 1468-69 f 66
- 38. BOSSCHE TRISTRAM, VAN DEN sch (1433-1480)
- F: X Katheline V. den Dale DA II, p. 16
- M: vóór 16/12/1433 JK, 1433-34 f 44
- LM: - Hannekin De Haze JG, 1434-35 f 65 v°
- heeft gezellen S, 1451-52 f 164
- Gzw: 1455-56 VdH, p. 46
- W: - retabel voor St-Janskerk JK, 1441-42 f 31
- beeld en tabernakel voor kerk v. Bassevelde JK, 1442-43 f 133
- blazoenen voor trompetten S, 1453-54, DE BUS, p. 93
- met Claïs V. der Meersch decoratiewerk n.a.v. blijde incomste S, 1465-66, DE BUS, p. 93
- processie Doornik: met zijn gezellen in 1451 S, 1451-51 f 164
- AF: bode v. schepenkamer v. gedeele S, 1456-57 f 378, 1458-59 f ? NK, 109
- VERM: huurt huis 1438 NK, 109
- B: - Nabur Martins, intrede sch.amb. JK, 1435-36 f 18
- Cornelis Baye, intrede sch.amb. JK, 1461-62 f 53
- Heinderic De Zweertvaghère, intrede sch.amb. JK, 1463-64 f 26
- 39. BOUCKE GHEERAERT, VAN DEN (1418-1420)
alias De Moer
- M: 2/12/1418 JK, 1418-19 f 34
- W: retabel voor klooster Nieuwen Bosch JK, 1420-21 f 24
- 40. BOXTALE AREND, VAN (1443-46)
- W: retabel voor kerk v. St-Maria-Horebeke JK, 1443-44 f 23 v°
- VERM: heeft huis in Pisteghe JK, 1445-46 f 152
- 41. BRABY JAN, VAN (1423-25)
- LM: - Hannekin Ser Robberechts JG, 1423-24 f 8
- Joes Kerrekine JG, 1425-26 f 12
- 42. BRANDIUS WILLEM (1439/40)
- W: retabel voor kerk v. Deftinge JK, 1439-40 f 62
- 43. BRUGGHEN JAN, VAN DER sch (1459-1488 TB, V, 113)
- F: v=Justaes JK, 1458-59 f 54v
- M: 12/2/1459 IBID.

- D: 1478-79, 1486-87 VdH, p. 42⁶⁰
 - W: - schilderij voor Cisterciënzerklooster in Doornzele JK, 1475-76f 108v°
 - 4 wimpels n.a.v. blijde incomste 4/5/1477 TB, V, 113
 - schilderij voor kerk v. Knesselare 2/10/1477 IBID.
 - schilderij voor kerk v. Latem 12/4/1483 IBID.
 - met Philip Clincke schilderij voor kerk v. Meere JK, 1485-86 f 86
 - VERM: zijn zoon Jan neemt de werk- en verkoopplaats in het geërfde huis in de Brabantdam over TB, V, 113
 - B: Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f 99
44. BRUNE AUGUSTIN, DE sch (1466-1488/89)
- F: v=Pieter JK, 1465-66 f 99
 X Margarethe Everdey TB, V, 123
 - M: 16/4/1466 JK, 1465-66f99
 - D: 1484-85 VdH, p. 42
 - Gzw: 1487-88 VdH, p. 47
 - LM: Gheerolfkine Willems, zoon v. Willem JK, 1488-89 f 90
 - AG: in Brugs sch.amb. 1488⁶¹
 - W: - decoratiewerk Brugge n.a.v. huwelijk KdS 1468 DELAB, II, p. 367
 - schilderijen voor abdijkerk v. St-Pieters 1481 TB, V, 123
 - herstelt schilderij in vergaderzaal v. Raad v. Vlaanderen 1482 ARA, RK. 21.852
 - maken v. schets voor stenen leeuwen S, 1484-85f 356v en 395
 - ontwerpen v. heraldische stukken n.a.v. blijde incomste S, 1485-86f 120v
 - schilderen v. heraldische motieven n.a.v. blijde incomste S, 1486-87f 224v
 - schilderwerk voor H. Kerstkerk JK, 1486-87 f 159
 - plan voor sacramentshuis voor Ekkergermerk 1488-89 NK, 146, COOLS, p. 28
 - VERM: - verkoopt huis en stede in Burgstraat 28/9/1485' JK, 1485-86f 18v°
 - koopt huis en stede in Burgstraat 10/2/1486 JK, 1485-86f 88v°; JK, 1488-89f 15v°
 - B: Hendric V. Hossendrecht, intrede sch.amb. JK, 1468-69f 78
45. BRUNE DIEDERIK, DE sch (1471/72)
- W: register ontbreekt in SAG S, 1471-72f 14v°
46. BRUNE ROBBRECHT, DE bsn (1404-1413)
- F: br: Jan, Gillis JK, 1405-06f 57v
 - LM: Martin V. Hersy IBID.
 - W: - werken aan tabernakel voor H. Geesttafel
 v. St-Niklaasparochie 1404-05 NK, 146
 - beeld v. St-Joris voor St-Jorisgilde v. Tiel 15/6/1407 DA, I, p. 30
 - retabel voor kerk v. Rozebeke JK, 1412-13 f85v°
 - VERM: koopt huis JK, 1406-07 f23v°
47. BRUNHALS CLAIS (1409-1411/12)
- M: 3/7/1409 JK, 1408-09 f82
 - W: - maken van beelden voor H. Geesttafel
 v. St-Niklaasparochie 1411-12 NK, 147

(60) Ook zijn zoon Jan zal de functie van deken waarnemen in 1506 en volgende jaren. Gaat het hier al om hem? Cf. VdH p. 43.

(61) We weten niet zeker of het om de Gentenaar AdB gaat. In de akte staat expliciet vermeld dat het om een vreemdeling gaat die een 9-jarige zoon heeft. Cf. An. soc. d'ém. de Bruges, 3°, T.I. p. 127.

48. BUEREN HEMERY, VAN verl, bcs (1463-1468)
 — M: 12/7/1463 JK, 1462-63 f94v°
 — W: decoratiewerk n.a.v. blijde incomste v. Margaretha
 v. York te Gent 1468 TB, V, 194-5
 — VERM: heeft huis in de Hoogpoort 1467 TB, V, 194
49. BULTEEL DANIEL (1425-1428)
 —W: Proc. Doornik: in 1425 met Willem De Ritsere (S, 1425-26 f 291), in 1426 met
 W D R en Jan Martins (f325), in 1427 met W D R en JM (f46), in 1428 met
 W D R en JM (f85)
50. BULTEEL JAN bsn (1409-1442)
 geboren in Bossuit JK, 1408-09 f50v°
 — F: k: Hannekin en Grietkine JG, 1416-17 f59
 — LM: Willem Van Pudevelde JK, 1427-28 f104v°
 — W: - snijden v. koorgestoelte voor O.L.V.-kerk St-Pieters JK, 1408-09 f50v°
 - snijden v. tabernakel voor St-Janskerk 25/7/1410 NK, 155
 - beeldhouwwerk voor St-Pietersabdij IBID.
 - afwerken v. meubels en beeldhouwwerk S, 1418-19, f252
 - maken v. stoelen voor St-Michielskerk JK, 1420-21 f30
 - beeldhouwwerk in schepenhuis v.d. keure S, 1420-21 f320v°
 - met Willem De Ritsere en Jan V. Bassevelde
 schilderwerk op de rekenkamer IBID.
 - herstellen v. beeld voor H. Geestkamer v. St-Niklaasparochie 1430-31 IBID.
 - afwerken v. meubel S, 1430-31 f281
 - maken v. stoelen voor O.L.V.-broeders 26/6/1433 NK, 155
 - snijden v. retabel S, 1442-43 f 113v°
 - Proc. Doornik: met Claës V. der Meersch in 1442 S, 1442-43 f84
 — B: - Jan V. Weerleere, intrede sch.amb. JK, 1414-15 f12
 - Daneel Loekins, intrede sch.amb. JK, 1424-25 f1v°
51. BULTEEL PIETER sch, bsn (1455-1487/88)
 — F: v=Daniel NK, 155
 — Gzw: 1455-56 VdH, p. 46
 — W: - decoratiewerk Brugge n.a.v. huwelijk KdS 1468 DELAB, II, p 341
 - afwerken v. toortsen 1476-77 DE BUS, p. 133
 - maken v. kruisen en tabernakel, versieren v. altaarboek S, 1480-81 f247
 - maken v.e. luifel IBID., f257v
 - schilderen v. heraldische motieven S, 1483-84 f 334r°
 - met Agneete V. den Bossche maken en schilderen
 v.e. kruis en herstellen v.e. beeld S, 1487-88 f 379
52. CANT COPPIN Gm (1463)
 — LL: Jacob Gheerolf (of gezel) JK, 1463-64 f 29
53. CALOO JAN, VAN Gm (1410-19)
 — W: - leveren v. frans glas voor de grote zaal v. Raad v. Vlaanderen okt. 1410
 NK, 9
 - idem 1419 NK, 9
54. CARRE JOS sch (1425-1453)
 — LL: Jan V. Barry JG, 1425-26 f12
 — Gzw: 1447-48 VdH, p. 46
 — W: - schilderwerk in kapel v.d. schippers JK, 1441-42 f127r
 - met Nabur Martins en Cassin V. Bassevelde,
 heraldische stukken S, 1451-52 f226r°
 - heraldische stukken 1453-54 NK, 29

- B: - Jan Seys, intrede sch.amb. JK, 1441-42 f65
 - Hannin Seyszon, intrede sch.amb. JK, 1444-45 f153v°
55. CAUDENHOVE JAN, VAN (1430)
 of Van Coudenbergh
 — F: v=Jan JK, 1429-30 f 85v° (na 96v°)
 — M: 14/2/1430 IBID.
 — W: met Mark V. Ghestele retabel voor kerk v. Ruiselede JK, 1429-30 f107v°
56. CAUSMAKERE MARTIN, DE (1455)
 — W: vergulden v. houtwerk en herstellen v. kandelaar S, 1455-56 f129v°
57. CLERC JAN, DE (1422)
 — F: v=Heyrix, Gm JK, 1422-23 f15v°
 — M: 23/11/1422 IBID.
58. CLINCKE FILIP bsn (1481/82-1507)
 — F: v=Jan, bsn; zwager = Jan Salaert bsn JK, 1486-87 f107
 — Gzw: 1488-89 VdH, p. 47
 — W: - met sch. Jan V. der Bruggen maken v. retabel
 voor kerk v. Meere JK, 1485-86 f86
 - maken v. retabel voor kerk v. Ursel en St-Kruis JK, 1486-87 f107
 — VERM: - koopt huis in de Vierweegschede JK, 1481-82 f185
 - verlaat Gent in 1507 TB, VII, 107
59. CLINCKE JAN bsn (1446-81)
 — F: X Baerbele sPape JK, 1446-47 f133v°
 br = Pieter, schrijnwerker NK, 55
 — LM: heeft hulpkracht DELAB, II p. 340
 — D: 1453/54 tot 1455/56, 1458/59, 1465/66 tot 1473/74, 1477/78 VdH, p. 41-42
 — W: - met Boudewijn V. Wytevelde maken v. retabel voor
 kerk v. Nederbrakel JK, 1456-57 f123
 - decoratiewerk n.a.v. huwelijk KdS Brugge 1468 DELAB, II, p. 340
 — AF: vinder in St-Jansparochie 1455 tot -57 NK, 55
 — VERM: koopt huis in de Vierweegschede naast St-Joris
 JK, 1446-47 f133v°; JG, 1451-52 f4
 — B: - Hendric V. Hossendrecht, intrede sch.amb. JK, 1468-69 f78
 - Jan Salaert, intrede sch.amb. JK, 1479-80 f141v°
60. CLITE LIEVIN, VAN DEN sch (1386-1413)
 — F: grootv. = M. De Grote JG, 1386-87 f29
 — LL: IBID.
 — W: schilderij voor Raad v. Vlaanderen 1413 NOTA'S VW, 1062
61. CNUETS GHERT, DE (1447/48)
 — Gzw: 1447-47 VdH, p. 46
62. COLINS JAN sch (1430-67)
 alias Hardevuust JK, 1429-30 f85v°, na f96
 — F: v = Jan IBID.
 — M: vóór 20/6/1430 IBID.
 — W: ? 1466-67 DELAB, I, p. 495
 — AG: schildersamb. Doornik 1449 NK, 78
63. CONINCK MOERKIN, DE (1484)
 — F: v = Pieter NK, 74
 — LL: Jan V. der Moere, verl 1484 NK, 74

64. COOLS DONAES bsn (1495-1534) (NK, 79)
 — F: X Gertrude Blomme, dochter v. bsn Olivier B. NK, 79
 — M: 8/8/1496 JK, 1495-96 f134
 — VERM: heeft huis in de Muide JK, 1511-12 f107v^o
65. COSTER (COSTERS) JAN, DE sch (1412-1424/25)
 — F: v = Jan, m = Kateline v. Smetlede JK, 1412-13 f15
 — M: 17/11/1412 IBID.
66. COUNEMYNS JAN (1426)
 — M: vóór 18/11/1426 JK, 1426-27 f19
67. CRIECKE INGHELBRECHT (1489-1499)
 geboren in Utrecht⁶²
 — F: X Margaretha Rutaert, z van bsn Daneel en weduwe
 bsn Willem Hughe NK, 97
 — M: 20/10/1489 JK, 1489-90 f28
 — W: - maken v. kruisen en een sacramentshuisje
 S, 1489-90 f82r^o; M. COOLS, p. 29
 - maken v. retabel voor St-Rochus en St-Antoniusgilde JK, 1491-92 f77
 — VERM: - heeft huis in Burgstraat JK, 1492-93 f2v^o
 — vestigt zich als poorter in Bergen-Op-Zoom voor zijn werk, na 1499⁶²
68. CROP JAN, DE bsn (1476-1499/1500)
 — F: v = Jan JK, 1489-90 f91
 — M: 16/3/90 IBID.
 — AG: waarschijnlijk reeds meester in schrijnwerkersgilde sinds 1476 NK, 102
 — W: - voltooiing v. beeldhouwwerk voor St-Sebastiaansgilde,
 door zijn vader begonnen 1490 NK, 102
 - beeldhouwwerk in schepenkamer v.d. keure S, 1493-94 f223
 - maken v. meubels voor schepenkamer v.d. keure S, 1499-1500 f275
 — VERM: - heeft huis in de Muide 1487 NK, 102
 — B: Jan De Voghelare, intrede sch.amb. JK, 1497-98 f34
69. CUELNEERE JAN, DE (1408)
 komt uit Brugge JK, 1408-09 f19
 — M: 28/11/1408 IBID.
70. CUPERE JORIS, DE sch (1483-1498)
 — Gzw: 1483-84 VdH, p. 47
 — W: - schilderen v. heraldische stukken S, 1488-89 f118
 - schilderen v. sanctuarium REk, 1488-89 f58
 - schilderen v. horloge S, 1489-90 f240r^o
 - schilderen v. kruis REk, 1489-90 f81
 - schilderen v. wijzers IBID., 1490-91 f96v^o
 - schilderen v. kruis IBID., 1491-92 f122r^o
 — VERM: huurt huis JK, 1494-95 f23
 — B: Jan V. Sycleer, intrede sch.amb. JK, 1497-98 f114; JK, 1508-09 f126v^o
71. CUSEN LIEVIN (1448/49)
 — W: verlichten van teksten S, 1448-49 f454

(62) *Aspekten van de laatgotiek*, Katalog v. tentoonstelling in Stedelijk Museum te Leuven v. 11 sept.-28nov. 1971, p. 464.

72. DEBBAUT WILLEM verl (1480)
 - F: v = Rogier, m = Judit Vander Straten JK, 1480-81 f63v°
 - LL: Jan Spierinc IBID.
73. DICKELE GILLIS, VAN bsn (1494-1499)
 - F: br = Jan JK, 1493-94 f102
 - M: 6/8/1494 IBID.
 - AG: is reeds schrijnwerker IBID.
 - LM: Bastiaen Crop JK, 1505-06 f13
 - W: - maken v. doksaal voor O.L.V.-kapel 1481 NK, 28
 - maken v. portaal voor Dominikanenkerk 1487 TB, IX, 216
 - beeldhouwwerk voor klooster H. Clara in Gentbrugge IBID.
 - AF: vinder in St-Jacobsparochie 1498-99 NK, 28
 - VERM: - heeft en bewoont huis in de Brabantdam JK, 1512-13 f146
 - B: - Hendryc Fredryc, intrede sch.amb. JK, 1498-99 f107v°
 - Jan V. Dickele, intrede sch.amb. IBID, f99
74. DICKELE JAN, VAN (1499-)
 - F: v = Gillis, br = Olivier, sch JK, 1502-3 f13
 - M: 4/7/1499 JK, 1498-99 f99
 - Gzw: 1512-13 VdH, p. 48
75. DIJCKE HANNEKIN, VAN DE (1498-)
 ll. of gezel van Gerard Hoorenbaut JK, 1498-99 f24v°
76. DIST HANS, VAN (1468)
 - gezel of leerling van Daneel De Rijke DELAB, II, p. 338
 - W: decoratiewerk n.a.v. huwelijk KdS Brugge 1468 IBID.
77. DOERNE ROBBRECHT, VAN DEN (1453-84)
 - F: v = Matthijs JK, 1453-54 f8v°
 - M: 16/10/1453 IBID.
 - Gzw: 1483-84 VdH, p. 47
 - W: beeldhouwwerk voor hoogbaljuw v. Gent JK, 1459-60 f7v°
 - VERM: verkoopt huis en stede gelegen in Moerbeke 21/12/1479 NK, 48
78. DOOREMAN JACOB bsn (1482/83) NK, 50
79. DUNINC SIMON (1420)
 - M: 27/1/1420 JK, 1419-20 f30
80. EECHOUTE JACOB, VAN DEN (1484-1501/02)
 - M: 19/7/1484 JK, 1483-84 f207v°
 - Gzw: 1487-88 VdH, p. 47
 - VERM: in testament wordt de H. Geesttafel v.d.
 St-Niklaasparochie bedacht 1501-02 NK, 1
81. EVERWIN JAN (1445-90)
 - F: v = Christoffel JK, 1445-46 f6v°
 - M: 28/8/1445 IBID.
 - AG: St-Jorisgilde 1439 MOULIN, p. 88
82. EYCK HUBRECHT, VAN (1424-26)
 - LM: heeft leerlingen S, 1425-26 f288
 - W: - maken v. ontwerpen voor retabel S, 1424-25 f270
 - retabel voor Robert Portier JG, 1425-26 f63
83. FREDERYC HENDRIK (1498)
 - M: 9/8/1498 JK, 1498-99 f107v°

84. GEORYS (1468)
 gezel van Daneel De Rycke DELAB., II, p. 338
 — W: decoratiewerk n.a.v. huwelijk KdS Brugge 1468 IBID.
85. GHEEROLF JACOB Gm (1455-1490)
 — F: v = Jakob, z = Passchier JK, 1481-82 f100v°
 X Katheline Polleyts NK, 16
 — M: 4/10/1448 JK, 1448-49 f30
 — LM: - Hannekin Maes JK, 1461-62 f4v°
 - Hannekin V. Hoosch en Coppin Cant JK, 1463-64 f29
 — Gzw: 1455-56, 1468-69 VdH, p. 46
 — D: 1461-62, 1476-77, 1489-90⁶³ VdH, p. 42
 — W: - leveren v. nieuw glas, herstellen v. oud glas in HTW
 ADN, B 4104, 1457-58 f99r° en v°
 - leveren v. glas voor rekenkamer S, 1459-60 f327
 - maken v. glas voor HTW ADN, B4105, 1460, f112
 - maken en herstellen v. glas voor HTW ADN, B4106, 1461 f87
 - leveren v. nieuw glas, herstellen v. oud glas in HTW
 ADN, B4109, 1463-64 f97v° - 98r°
 - idem ADN, B4109, 1464 f103v°
 - idem ADN, B4110, 1464-65 f99r°
 - idem ADN, B4111, 1466-67 f116
 - herstellen en schoonmaken v. glasvensters S, 1470-71 f
 - maken en lveren v. glas voor HTW
 - maken v. leeuwen (?) S, 1480-81 f261v°
 - herstellen v. glasvensters S, 1484-85 f406v°
 - maken v. glasvensters S, 1484-85 f412r°
 - stoppen v. glasvensters S, 1492-93 f106v°
 - herstellen, schoonmaken en leveren v. glasvensters
 1494-95 f107r° en v°, 109r° en v°
 — VERM: - bezit grond gelegen rond Smetlede JK, 1475-76 f76v°
 - verkoopt huis en stede gelegen voor de halle
 aan zoon Passchier 2/4/1484 IBID.
 - verkoopt huis in de Bogaardstraat over de Schelde,
 waar hij het huis ernaast bewoont JK, 1484-85 f81v°
 - koopt huis in de Minnemeers 24/11/1483 REUS bijlage p. 56
 - koopt rente bezet op een huis 12/3/1484 IBID.
 - idem 18/11/1489 IBID.
 — B: Johannes Nicolai, intrede sch.amb. JK, 1460-61 f73v°
86. GHEEROLF JAN Gm (1486)
 — VERM: verkoopt huis en stede in de Baaisteeg 19/12/1486 NK, 16
87. GHEEROLF (S) PASSCHIER Gm (1466/67-1490)
 — F: v = Jacob JK, 1481-82 f100v°
 — LM: Hannekin Baers JK, 1484-85 f172
 — Gzw: 1481-82, 1488-89 VdH, p. 47

(63) Waarschijnlijk is de deken voor het jaar 1489-90 Jacob Gheerolf, en niet Jacob Gheerolfs. Deze laatste wordt pas in 1493 meester van het ambacht.

- W: - herstellen en stoppen v. glasvensters in HTW
 ADN, B4123, 1466-67 f132
 - herstellen v. glasvensters in schepenhuis S, 1485-86 f122v°
 - herstellen v. lantaarn en leveren van glas S, 1486-87 f247v°
 - herstellen v. glasvensters in schepenhuis S, 1487-88 f382r°
 - herstellen v. glasvensters en lantaarn S, 1488-89 f114v°
 - herstellen v. glasvensters in schepenhuis S, 1489-90 f251v°
 — VERM: - verkoopt huis en stede in Tussen Poorten JK, 1483-84 f81v°
 - verkoopt huis en stede in de Muide bij de Meerembrug 18/8/1490 NK, 16
88. GHEEROLFS JACOB (1481-)
 — F: v = Jan JK, 1492-93 f95
 — M: 10/6/1493 IBID.
 — D: 1518/19 tot 1522/23, 1524/25, 1525/26, 1528/29 VdH, p. 44
 — W: met Karel V. der Meere retabel voor Heynric V. Campene JK, 1480-81 f32
89. GHESTELE MARC, VAN sch (1429-1448)
 — F: X Baerbelen sHazen JK, 1445-46 f4
 — M: 14/2/1430 JK, 1429-30 f85v°
 — W: - schilderij voor schepenhuis v. Kortrijk 1429 TB, XIII, 529
 - met Jan V. Coudenberghere retabel voor kerk v. Ruiselede JK, 1429-30 f107v°
 - glasramen voor schepenhuis v. Kortrijk 1442 TB, XIII, 529
 - schilderij voor St-Maartenskerk v. Kortrijk JK, 1445-46 f49
 - schilderij voor kerk in Huise JK, 1447-48 f157
 - schilderij in kapel v. Lochristi (?) DE BUS, p. 155
 — B: Pieter V. der Meulen, intrede sch.amb. JK, 1431-32 f69
90. GHIESKIN JACOB Gm (1490) JK, 1489-90 f128
91. GHISELIN GILLIS bsn (1422)
 — B: Jacob dHamer, intrede sch.amb. JK, 1421-22 f52
92. GHISELINS GILLIS (1484-)
 — F: v = meester Erstyn JK, 1398-99 f104v°
 — M: 21/7/1499 IBID.
 — AG: rederijkerskamer Marien Theeren 1484 NK, 27
93. GHUCHTE JACOB, VAN DER (1463)
 — F: br: Passchier en Arent JK, 1462-63 f94
 — M: 13/7/1463 IBID.
94. GLABBEKE DANEEL, VAN bsn (1484-)
 — F: v = Jan NK, 33
 — W: - schilderij voor ambacht v.d. kaaskopers JK, 1484-85 f114
 - maken v. beelden voor klooster Nieuwenbosch 1486 NK, 33
 — B: Jan Lybaert, intrede ambacht v.d. fruiteniers 1486 NK,33
 in 1514-15 woonachtig te Bergen NK, 33
95. GLABBEKE JAN, VAN Gm (1456-1466/67)
 alias Ghelas JK, 1455-56 f110
 — M: 14/2/1456 JK, 1455-56 f110
 — W: - schilderen en herstellen v. glasvensters in schepenhuis S, 1466-67 f162
96. GOES PIETER sch (1460-61)
 — F: X Yde V. Bulleghem JK, 1461-62 f53v°
 — M: vóór 20/8/1461 IBID.

97. GONTERGHEM PIETER, VAN (1432)
 — M: 9/5/1432 JK, 1431-32 f88
98. GOUS HUGO, VAN DER sch (1467-82)
 — M: 5/5/1467 JK, 1466-67 f131
 — LM: heeft gezellen S, 1468-69 f88v°
 — Gzw: 1468-69
 — D: 1473-74, 1474-75
 — W: - schilderwerk n.a.v. de Grote Aflaat S, 1467-68 f303
 - decoratiewerk Brugge n.a.v. huwelijk v. Kds 1468 DELAB, II, p. 338
 - schilderen v. blazoenen S, 1468-69 f85v°
 - met zijn gezellen decoratiewerk n.a.v. blijde incomste IBID. f88v°
 - heraldische stukken S, 1470-71 f216v°
 - schilderwerk n.a.v. de Grote Aflaat S, 1471-72 f106
 - schilderijen n.a.v. blijde incomste IBID. f109v°
 - heraldische stukken S, 1472-73 f208
 - idem S, 1473-74 f324v°
 - triptiek voor Tommaso Portinari ± 1475-76
 - triptiek voor Hippoliet Berthoz en echtgenote, Brugge ± 1475
 - diptiek voor kanunnik E. Bonkil, Groot-Brittannië ± 1476
 - schilderij voor kerk te Vosselare
 - schilderwerk in kerken en huizen te Brugge
 - epitaaf in St-Jacobskerk
 - schilderij voor de kapel v. OLV-Broeders
 - schilderwerk in woning v. Jacob Weytens⁶⁴
 — VERM: huurt huis in St-Pietersnieuwstraat 1473-77⁶⁵
 — B: - neef Sander Bening, intrede sch.amb. JK, 1468-69 f66
 - Heinric V. Hossendrecht, intrede sch.amb. IBID., f78
 - Ghiselbrecht V. Meerlo, intrede sch.amb. JK, 1471-72 f4
 - Willem Huucker, intrede sch.amb. JK, 1472-73 f144
 - Willem Hughe, intrede sch.amb. JK, 1475-76 f35v°
 — AF: schatten v. werken v. Dirk Bouts 1480⁶⁶
 als lekebroeder in het Rode Klooster in Oudergem, 1478⁶⁷
99. GOUX CORNELIS, VAN DER sch (1481-1499/1500)
 — F: X Jeanne Hemery, weduwe Charels des Marez, sch.v.DoorNIK NK, 38
 — M: 17/12/1481 JK, 1481-82 f79
 — LM: Michel De Mares NK, 27
 — Gzw: 1489-90 VdH, p. 47
 — D: 1495-96, 97-98 VdH, p. 43
 — W: - schilderij voor schepenhuis JK, 1493-94 f106v°; f223v°
 - idem JK, 1495-96 f135v°; 96-97 f95v°; 97-98 f189v°; 99-1500 f266v°
 - decoratiewerk n.a.v. blijde incomste S, 1496-97 f82v°
 — B: - Ingelbert Criecke, intrede sch.amb. JK, 1489-90 f28
 - Jan De Voghelaere, intrede sch.amb. JK, 1497-98 f34
100. HACQUINET (1468)
 gezel van Daneel De Rycke DELAB, II, p. 338
 — W: decoratiewerk n.a.v. huwelijk Kds Brugge 1468 IBID.

(64) E. DUVERGER, *Hugo van der Goes*, in *Imaginaire museum HvdG*, catalogus, 1982-83, p. 42-53

(65) *ibid.*, p. 65 document XV

(66) *ibid.*, p. 69 document XXVIII

(67) *ibid.*, p. 39

101. HAEC JACOB (1456)
 — M: 24/2/1456 JK, 1455-56 f45
102. HAKEN VRANKEN, VAN (1402/3)
 — LL: Jan Block Pauwelszone JG, 1402-03 f5v°
103. D'HAMER JACOB (1422)
 — M: 25/2/1422 JK, 1421-22 f52
104. HAUTERE AREND, VAN DEN sch (1480-87)
 — F: v = Vranc JK, 1480-81 f31v°
 — M: 30/10/1480 IBID.
 — Gzw: 1481-82 VdH, p. 47
 — W: - met Lieven De Stoevere schilderen v. beelden S, 1484-85 f395
 - heraldische stukken IBID., f410r°
 - retabel in St-Niklaaskerk⁶⁸
 — T: 1487 NK, 24-25
105. HAZE HANNEKIN, DEN sch (1435)
 — F: v = Jan JG, 1434-35 f65v°
 — LL: Tristram V. den Bossche IBID.
106. HECKE JAN, VAN DEN sch (1470-91)
 — F: v = Arent br = Bertelmeus JK, 1467-68 f31
 — M: 1470 IBID.
 — Gzw: 1481-82 VdH, p. 47
 — VERM: erft renten en huis in de Burgstraat 1491 NK, 33
 woont in de Gingebeerstr. 15/2/1491 REUS bijlage p. 60
 — B: - Lieven V. den Hecke, intrede sch.amb. JK, 1483-84 f2v°
 - Ingelbert Criecke, intrede sch.amb. JK, 1489-90 f28
107. HECKE LIEVIN, VAN DEN (1483-)
 — F: v = Jan JK, 1483-84 f2v°
 — M: 21/8/1483 IBID.
 — Gzw: 1487-88 VdH, p. 47
 — W: decoratiewerk n.a.v. huwelijk S, 1501-02 f17
108. HEEDE DIEDERYC, VAN DEN
 — M: 2/4/1432 JK, 1431-32 f1
 — VERM: bezit huis in de Korte Steenstr. IBID.
109. HEETHUYSE JAN, VAN (a) Gm (1390-1426)
 — F: X Tanne Speiters, weduwe v. Jan Rycquaert NK, 39; JK, 1400-01 f78v°
 — LM: Hannekin Scaloet JK, 1408-09 f85
 — W: - maken v. glasvensters in St-Niklaaskerk JK, 1392-93 f45
 - herstellen v. oud en leveren v. nieuw glas in HTW ADN, B4088, 1415-16 f156v°...
 - idem ADN, B4091, 1418-20 f153
 - idem ADN, B4093, 1423 f911r°
 - stoppen v. glasvensters ADN, B4094, 1424 f101v°
 - leveren v. nieuw glas en stoppen v. oud glas ADN, B4095, 1425-26 f136r°
 - leveren v. nieuw geschilderd glas en herstellen v. oud glas ARA, Rk. 27421, 1426 f27v°
 - bedrijf in Ninove en Doornik⁶⁹
 — VERM: - koopt huis in Kalandeberg 1390/91 NK, 39

(68) Zonder datum, cf. K. DE VOLKAERSBEKE, *Les églises de Gand*, Gent, 1857, II, p. 167(69) J. HELBIG, *De glazeniers*, Flandria Nostra, II, p. 368

- verkoopt eigendom in Koestraat 1424
 - B: Jan De Clerc, intrede sch.amb. IBID.
 JK, 1422-23 f15v°
110. HEETHUYSE JAN, VAN (b) (1424)
 - M: 14/1/1424 JK, 1423-24 f38
111. HERPE JOHANNES, VAN verl (1463)
 - M: 20/8/1463 JK, 1463-64 f1
112. HERSY MARTIN, VAN bsn
 - LL: Robbrecht De Brune JK, 1405-06 f57v°
113. HOEYBANT DANEEL (1383/84 - 1444)
 - F: X Soetine v. Platvoorde JG, 1443-44 f94
 - LL: Boudin V. Lebbeke, sch.v. Kortrijk JG, 1383-84 f186v°
 - LM: Hannekin De Pester JK, 1419-20 f65
 - W: - vernissen v. oorlogsmateriaal S, 1418-19 f253v°
 - schilderen v. retabel in St-Pietersabdij 1424 NK, 72
 - retabel voor kerk v. Wachtebeke JK, 1431-32 f8
 - VERM: - heeft huis en stede voor het klooster v.d. minderbroeders
 JG, 1443-44 f94
 - B: Joos Van Sols, intrede sch.amb. JK, 1427-28 f42v°
114. HOORENBAUT GERARD sch, verl (1465-1540)
 - F: v = Willem JK, 1487-88, 1° deel, f7
 X Margaretha De Vander⁷⁰
 - M: 27/8/1487 JK, 1487-88, 1° deel, f7
 - LM: Hannekin V. den Dijcke (gezel) JK, 1498-99 f24v°
 Heinric Heinricszzone JK, 1502-03 f12v°
 - valet de chambre 1/4/1515
 - VERM: koopt huis in Drabstraat 1503⁷⁰
115. HOSSCHE HANNEKIN, VAN (1463/64)
 - LL: Jacob Gheerolf JK, 1463-64 f29 en 38
116. HOSENDRECHT HEINRIC, VAN (1469)
 - F: v = Willem JK, 1468-69 f78
 - M: 25/2/1469 IBID.
117. HOVE ROBEERTE, VAN DEN (1448/49)
 - W: kalligrafisch schrijven en schilderen S, 1448-49f450
118. HUERNE DIERYC, VAN (1500-)
 - F: v = Heyndryc JK, 1499-1500 f99v°
 - M: 11/8/1500 IBID.
 - Gzw: 1524-25, 1528-29 VdH, p. 49
119. HUGHE WILLEM bsn (1475-1487/88)
 - F: X Margriete Ruuthaerts JG, 1485-86 f25v°
 - M: 18/8/1475 JK, 1475-76 f35v°
 - D: 1483-84, 1487-88 VdH, p. 42-43
 - W: - retabel voor St-Gertrudiskerk in Bergen-op-Zoom in 1482⁷¹
 - retabel voor ambacht v.d. merseniërs 1483 JG, 1485-86 f25v°

(70) Zie G. CHABOT, GÉRARD HORENBAUT, PEINTRE ET MINIATURISTE GANTOIS, *Schets*, 1956, 5, p. 346-354.

(71) *Aspekten van de laatgotiek*,... p. 464. De auteur vergiste zich waarschijnlijk in het transcriberen. Ons inziens gaat het om W. Hughe en niet om W. Vuy, beeldestnijder uit Gent.

120. HULST PIETER, VAN verl (1480-)
 - F: v = Lauwereyn JK, 1480-81 f28
 - M: 22/10/1480 IBID.
 - LM: Theunkin V. Trompen JK, 1486-87 f10
121. HUUCKE (R) WILLEM Gm (1473-1508/09)
 - F: X Margriet V. der Linden, dochter v. Bertelmeus NK, 89
 - M: 1/7/1473 JK, 1472-73 f144
 - Gzw: 1483-84, 1489-90, 1500-01 VdH, p. 47
 - AG: St-Jorisgilde NK, 89
 - W: - maken v. lantaarn S, 1490-91 f374v°
 - herstellen v. lantaarn, maken en stoppen v. glasvenster IBID., f379v°
 - herstellen v. lantaarnen en glasvensters S, 1496-97 f100v° en 103v°
 - leveren v. beelden en glas 1508-09 NK, 89
122. JANSZONE SYMOEN Gm (1449-1450/51)
 - M: 8/1/1449 JK, 1448-49 f89v°
123. KALCHOVENE PIETER, VAN DEN (1400-04)
 - W: - Proc. Doornik: in 1400 (S, 1400-01, f10), in 1402 (f48v°), in 1403 (f25v°),
 in 1404 (f72v°).
124. KASINS JAN (1418/19)
 - W: kalligrafisch schrijven S, 1418-19 f252
125. KEERSMAKER PIETER, DE (1478)
 - M: 15/9/1478 JK, 1478-79 f56v°
126. KERCKHOVE JACOB, VAN DEN (1443)
 - F: v = Rogier JK, 1442-43 f51
 - W: maken v. glasvensters voor Joris De Badre IBID.
127. KERCKHOVE ROGIER, VAN DEN Gm (1421-1442/43)
 - W: - maken v. glasvenster voor kloosters v. O.L.V.-broeders JK, 1420-21 f70
 - maken v. lantaarnen, herstellen v. glasvensters S, 1429-30 f151
 - maken v. glasvensters en lantaarnen S, 1433-34 f369, 370, 372
 - maken en herstellen v. glasvensters S, 1442-43 f114v°
 - met Claeys V. der Meersch leveren v. glasvensters U.B.G., HS. G. 6049,
 1443-44 f23v°
 - VERM: - koopt huis in Nopstege 29/12/1426 DA, I, p. 118
 - B: - Jan Counemyns, intrede sch.amb. JK, 1426-27 f19
 - Pieter V. Gonterghem, intrede sch.amb. JK, 1431-32 f88
128. KETELBOETERE JACOB, DE (1444)
 - M: 28/1/1444 JK, 1443-44 f94v°
129. KETGHE JANNE, VAN (1414)
 „Gheseit de Glaesmakere” 1414 NK, 11
130. KNUT GILLIS, DE (1416)
 - M: 22/10/1416 JK, 1416-17 f56
131. LATHEM LIEVIN, VAN sch verl (1454-93)
 - F: v = meester Loenis JK, 1454-55 f35v°
 - M: 30/10/1454 IBID.
 1459: uit het ambacht gestuurd.
 - AG: schildersamb. Antwerpen 1462
 - wordt hofschilder v. Maximiliaan v. Oostenrijk ca. 1487⁷²

(72) Voor meer biografische details J. DUVERGER, *Hofschilder Lievin Van Lathem (ca. 1430-93)*, Jb.v.h.Kon. Museum voor Sch.Kunsten, Antwerpen, 1969, p. 97-104.

- B: - Lieven V. den Hecke, intrede sch.amb. JK, 1483-84 f2v°
 - Jan De Voghelare, intrede sch.amb. JK, 1497-98 f34
141. MANAUT HEINRIC bsn (1401)
 — M: 20/10/1401 JK, 1401-02 f6v°
142. MARES MICHEL, DE (?)
 — LL: Cornelis V. der Goux NK, 27
143. MARTINS JAN sch (1419-1447/48)
 — W: - met Willem v. Axpoele vernieuwen v. muurschilderingen
 in schepenhuis v.d. keure JK, 1418-19 f95v°,
 S, 1418-19 f255v°, S, 1419-20 f292
 - vernissen van oorlogsmateriaal 1422-23 NK, 24
 - schoonmaken v. oorlogsmateriaal 1423-24 IBID.
 - schilderen v. beeld 1424-25 DE BUS, p. 51
 - met Willem De Ritsere schoonmaken en schilderen
 v. kapel v.d. keure S, 1427-28 f31
 - schilderen v. heraldische stukken n.a.v.
 blijde incomste 1429-30 DE BUS, p. 60
 - afwerken v. schilderwerk in schepnhuis v.d. keure S, 1431-32 f281v°
 - Proc. Doornik: met Willem De Ritsere en Daniel Bulteel in 1426 (S, 1426-27
 f325), in 1427 (f46) in 1428 (f85), in 1429 (f128), in 1430 (f218), in 1431 (f261),
 in 1432 (f 301), in 1433 (f 348); met Claïs v. der Meersch in 1443 (f141), in 1444
 (f197), in 1445 (f252), in 1446 (f311), in 1447 (f368).
 — VERM: - bezit huis in de Kwaadham JK, 1447-48 f102
144. MARTINS NABUR sch (1435-1455/56)
 — F: z = Liefkine WD, 1453, f113v°
 — M: - 7/9/1435 JK, 1435-36 f18
 - heeft gezellen S, 1451-52 f236
 — W: - schilderwerk in kapel v. schepenen v. gedeel
 S, 1440-41 f368r°; 1441-42 f17v°, 50r° en v°
 - retabel voor kapel v. schepenen v.d. keure S, 1442-43 f117
 - schilderwerk in HTW U.B.G., HS.G.6049, 1443-44 f24v°
 - schilderij voor St-Walburgakerk in Oudenaarde 1443⁷³
 - schilderij voor kerk v. Lede 1444 DEBUS, p. 73
 - schilderij voor Lievin Sneevoet 1444⁷³
 - schilderwerk in HTW U.B.G.,HS.G.6049, 1445-46 f40
 - met Martin Beyaert werken aan glasramen in HTW IBID.
 - schilderwerk in kapel v.d. schepenen S, 1445-46 f283; 1448-49 f453v°
 - schetsen voor ballustrade v. belfort 1448 ST. & LDSCH., p. 266-77
 - Met Jos Carre, Casin Van Bassevelde en Haetsel Van den Bossche
 heraldische stukken S, 1451-52 f226 en 260v°
 - decoratiewerk met zijn gezellen aan Keizerspoort S, 1451-52 f236
 - schilderwerk in schepenhuis S, 1452-53 f326v°
 — B: - Jacob Bolloc, intrede sch.amb. JK, 1438-39 f158v°
 - Jacob De Ketelboetere, intrede sch.amb. JK, 1443-44 f94v°
 - Symoen Janszone, intrede sch.amb. JK, 1448-49 f89v°
145. MEERE CHRISTOFFELS, VAN DER (1488-1490)
 — F: v = Martin JK, 1488-89 f20v°
 — M: 9/10/1488 IBID.
 — Gzw: 1489-90 VdH, p. 47

(73) *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, I, Museum voor Sch.Kunsten Gent, 1975, p. 160 noot 13.

146. MEERE KARELE, VAN DER (1470)
 — F: v = Lievin, br = Lievin JK, 1469-70 f144
 — M: 5/8/1470 IBID.
147. MEERLO GHISELBRECHT, VAN bsn (1471-)
 — M: 27/8/1471 JK, 1471-72 f4
 — LM: Liefkin V. den Bogaerde JK, 1482-83 f196v°
 — Gzw: 1481-82 VdH, p. 47
 — W: - retabel voor St-Walburgagilde v. Oudenaarde 1476 NK, 67
 - retabel voor O.L.V.-gilde op de Rade v. St.-Janskerk 1478-79 IBID.
 - retabel voor kerk in Nieuwkerke 1484 IBID.
 - maken v. patroon voor kroon op een beeld S, 1484-85 f356v°
 - retabel voor ambacht v.d. cordewaniers 1486 NK, 67
 — AG: St-Jorisgilde NK, 67
148. MEERSCH CLAEYS, VAN DER sch (1442-1470)
 — LM: heeft gezellen (proc. Doornik)
 — D: 1447-48, 1448-49 VdH, p. 41
 — W: - schilderwerk in hal S, 1440-41 f304
 - maken v.e. houten bord S, 1442-43 f114
 - schilderen v. heraldische stukken 1443-44 DE BUS., p. 56
 - schilderij voor kerk in Temse 1443 NK, 45
 - met Willem De Ritsere decoratief schilderwerk in HTW
 DELAB, I, p. 15 (VERMELDE DATUM KLOOPT NIET)
 - schilderen v. heraldische stukken 1445-46 DE BUS, p. 55
 - idem 1446-47 IBID., p. 57
 - schilderen v. vlaggen voor proc. Doornik,
 en heraldische stukken 1447-48 IBID.
 - schilderen v. heraldische stukken 1448-49 IBID.
 - herstellen v. lantaarnen 1450-51 NK, 45
 - herstellen v. glasvensters S, 1450-51 f113
 - schilderen en herstellen v. beeld 1452-53 DE BUS, p. 57
 - schilderen v. heraldische stukken 1452-53 NK, 45
 - idem 1453-54 IBID.
 - schilderwerk aan belfort 1458-59 DE BUS, p. 57
 - schilderen v. koffer S, 1459-60 f327v°
 - schilderwerk aan belfort 1467-68 NK, 45
 - Proc. Doornik: met Jan Bulteel in 1442 (S, 1442-43 f81), met Jan Martins in
 1443 (f141), in 1444 (f197), in 1445 (f252), in 1446 (f311) in 1447 (f368), met zijn
 gezellen in 1448 (f407), in 1449 (f9v), in 1450 (f86), in 1452 (f300), in 1453 (f389),
 in 1454 (f32), in 1455 (f98 en 176), in 1456 (f260 en 350), in 1457 (f29), in 1458
 (f92), in 1459 (f183), in 1460 (f270 en 319), in 1463 (f106), in 1464 (NK, 45), in
 1465 (f26), in 1466 (f111), met de beeldesnijders en hun gezellen in 1467 (f250),
 in 1468 (f43), in 1470 (f282).
 — AF: deken v.d. rederijkerskamer de Fontaine 1453 NK, 45
 — B: - Hemery V. Bueren, intrede sch.amb. JK, 1462-63 f94v°
 - Heinderic De Zweertvagher, intrede sch.amb. JK, 1463-64 f26
149. MEERSCH PIETER, VAN DER sch (1498)
 — VERM: koopt huis in de Steenstraat JK, 1498-99 f57
150. MEULEN PIETER, VAN DER sch (1431)
 — M: vóór 14/3/1431 JK, 1431-32 f69
151. MEYS WILLEM (1481)
 — M: 17/12/1481 JK, 1481-82 f79v°

152. MINNEBODE JAN Gm (1408)
vermeld in 1408 NK, 73
153. MOORTELE GHEROLF, VAN DEN sch (1453-85)
— M: vóór 18/9/1453 JK, 1453-54 f6v°
— LM: Claiskin Toet JK, 1465-66 f7v°
— Gzw: 1468-69 VdH, p. 46
— W: - met Lieven V. den Bossche retabel voor kerk in Evergem JK, 1461-62 f12
- retabel voor Ekkergem-kerk en schilderen v. houtwerk
REk, 1474-75, f125r° en 145r°
- schilderij v. kruis IBID., 1475-76 f169r°
- schilderij voor OLV-gilde op de Rade v. St-Janskerk 1475 NK, 92
- retabel voor St-Baafskerk 1478-79 BSG, 1908, p. 155
- schilderwerk voor OLV-gilde op de Rade v. St-Janskerk 1479-80 NK, 92
- schilderen v. beeld S, 1484-85 f185v°
- decoratief schilderwerk op collacie-zolder IBID., f412
— VERM: - woonachtig in de Oudburg (bezit ?) REk, 1474-75 f125r°
— B: - Robrecht V. den Doerne, intrede sch.amb. JK, 1453-54 f8
- Hendric V. Hossendrecht, intrede sch.amb JK, 1468-69 f78
154. MOTEN AREND, VAN DER (1463-1478)
— M: 12/8/1463 JK, 1462-63 f98r°
— B: Pieter De Keersmakere, intrede sch.amb. JK, 1478-79 f56v°
155. MULAERD GHEERAERD (1383-1401)
— LL: Rogier V. der Wostine JK, 1382-83 f12v°
— M: vóór 27/7/1401 JK, 1400-01 f78v°
156. NICOLAI JOHANNES (1461)
— M: 10/4/1461 JK, 1460-61 f73v°
157. OLSELAER PIETER, VAN Gm (1402/03 - 1408/09)
— VERM: huurt huis JK, 1408-09 f17v°
158. PALE PIETER, VAN DER (1413-1422)
— D: 1413-14, 1414-15, 1421-22 VdH, p. 40
159. PANNART JAN sch (1448-)
gaat naar Leuven vóór 16/7/1448⁷⁴
160. PANNART LYOEN (1412-37)
— F: v = Pieter JK, 1412-13 f7
— M: 22/11/1412 IBID.
— Gzw: 1436-37 VdH, p. 46
161. PASMAN ANTHONIS (1439)
— M: vóór 20/5/1439 JK, 1438-39 f136
162. PAUWELS JAN, FILIUS JANS (1499-)
— M: 11/9/1499 JK, 1499-1500 f9v°
— AG: is waarschijnlijk reeds (goud)smid IBID.
— Gzw: 1518-19 VdH, p. 48
163. PAUWELS JAN, FILIUS YEWEINS (1499-)
— M: 23/1/1499 JK, 1498-99 f43v°

(74) E. VAN EVEN, *L'Ancienne école de peinture de Louvain*, Brux.-Louvain, 1870, p. 37.

173. RITSERE WILLEM, DE sch (1419-1447)
 alias Van Lombeke
 - F: - X Catherine V. den Houdenhuuse NK, 35
 - z: Lievin IBID.
 - D: 1420/21 tot 26/27, 29/30 en 31/32 VdH, p. 40
 - W: - met Jan Bulteel en Jan v. Bassevelde schilderwerk
 op de rekenkamer S, 1420-21 f320v°
 - met Jan V. Bassevelde schilderwerk aan de poorten IBID.
 - schilderen v. houtwerk IBID.
 - schilderen in HTW ARA, RK.27421, 1424-1426 f20 r° en v°
 - met Claeys V. der Meersch schilderwerk in HTW
 DELAB, I p. 15 (VERMELDE DATUM KLOOPT NIET)
 - heraldische stukken S, 1425-26 f305v°
 - vernissen v. oorlogsmateriaal IBID., f308
 - heraldische stukken 1426-27 DE BUS, p. 59
 - met Jan Martins schilderen en schoonmaken v. kapel
 v.d. keure S, 1427-28 f31
 - heraldische stukken n.a.v. blijde incomste 1430-31 DE BUS, p. 59
 - schilderwerk voor St-Sebastaansgilde 1429 JK, 1429-30 f52
 - schilderwerk in HTW ARA, RK. 2742, 1429 f27
 - schilderen van kruis... 1436-37 DE BUS, p. 59
 - heraldische stukken 1437-38 DE BUS, p. 149-50
 - Proc. Doornik: in 1419 (S, 1419-20 f274v°), in 1420 (f308), in 1421 (f16); met
 Jan V. Bassevelde in 1422 (f54v°), in 1423 (f92v°); in 1424 (f252v°); met Daneel
 Bulteel in 1425 (f291); met D.B. en Jan Martins in 1426 (f325), in 1427 (f46),
 in 1428 (f85), in 1429 (f128), in 1430 (f218), in 1431 (f261), in 1432 (f301), in 1433
 (f348), in 1434 (NK, 35); in 1435 (f15), in 1436 (f68v°), in 1437 (f125), in 1438
 (f218), in 1439 (f276), in 1440 (f331), in 1441 (f22).
 - AF: - presentmeester 1424-1433 NK, 35
 - vinder in St-Niklaasparochie 1424 NK, 35
 - VERM: - bezit huis in de Pitstege JK, 1411-12 f35v°
 - bezit huis 'De Gouden Leeuw' of 'Leeuw te Putte' JK, 1430-31 f98v°
 - verkoopt 1/2 huis in de Rijngasse 1439 NK, 35
 - B: - Jan Zegherien, intrede sch.amb. JK, 1440-41 f52
174. RIVIEREN JAN, VAN DER (1414)
 - M: 7/2/1414 JK, 1413-14 f47
175. RIVIEREN LIEVIN, VAN DER sch (1480-)
 - F: v = Heynric JK, 1480-81 f16v°
 - M: 16/11/1480 IBID.
 - LM: Hannekin V. den Zweerde JG, 1486-87 f8v°
 - Gzw: 1488-89 VdH, p. 47
 - W: - schilderen v. houtwerk REk, 1491-92 f122r°
 - idem IBID., 1494-95 f178r°
 - decoratiewerk n.a.v. blijde incomste S, 1496-97 f84r°
 - VERM: - verkoopt huis en stede in Onderbergen 1497 NK, 36
176. ROBBERECHTS HANNEKIN, S' sch (1423)
 - LL: Jan Van Braby (Barry) JG, 1423-24 f8
177. RODEN MATHIJS, VAN sch (1475-)
 - F: X Margriete Eermans JK, 1516-17 f91
 - M: 17/7/1475 JK, 1474-75 f132v°
 - Gzw: 1488-89 VdH, p. 47

- W: - decoratiewerk n.a.v. blijde incomste S, 1477-78 f106^o
 - schilderen v. beeld voor OLV-gilde op de Rade, St-Jans 1480-81 NK, 38
 - herstellen en schoonmaken v. tabernakel voor OLV-gilde
 op de Rade, St-Jans 1481-82 IBID.
 - medewerking aan feest voor hertog Filips S, 1483-84 f340^o
 - schilderwerk voor St-Jorisgilde 1497 MOULIN p. 118 en 122
- AF: - lid v.d. rederijderskamer St-Agnes 1469 e.v. NK, 38
 - deken v. 'Gheselschip v. der minen vulmaect' S, 1482-83 f165^o; NK, 38
- AG: - St-Antonius- en St-Rochusgilde NK, 38
- VERM: - huurt huis buiten de Waalpoort JK, 1488-89 f19^o
 - heeft schildersatelier JK, 1516-17 f91
- B: Arent V. den Hauteere, intrede sch.amb. JK, 1480-81 f31^o
178. ROEGEERS JAN (1423-1437)
 — M: 18/8/1423 JK, 1423-24 f1
 — Gzw: 1436-37 VdH, p. 46
179. RUUTAERT CLAIS (1500/01)
 — F: halfbr. v. Jan R. (of Van Lovendeghem) NK, 65
 — Gzw: 1500-01 VdH, p. 47
180. SALAERT JAN bsn (1480-)
 — F: v = Jan JK, 1479-80 f141^o
 — M: 25/8/1480 IBID.
 — W: leveren v. benodigdheden voor decoratie S, 1483-84 f381^o
 gaat naar Spanje, draagt daar de naam v. 'Juan de Flandes' ST. & LDSCH., p. 278
 — B: Theunkin Salaert, intrede sch.amb. JK, 1484-85 f28^o
181. SALAERT THEUNKIN (1484)
 — F: br = Jan JK, 1484-85 f28^o
 — M: 15/10/1484 IBID.
 — B: Marc V. Vaernewyc, intrede sch.amb. JK, 1495-96 f61
182. SAMMELINS JOOS sch (1490-1542/43)
 — F: - 1° X Marguerite De Backer; - 2° X Baerbele Seseyen
 - v = Symoen JK, 1489-90 f112^o
 — M: 14/5/1490 IBID.
 — LM: heeft 2 ll.
 — Gzw: 1500-01, en vertegenwoordiger v.h. ambacht tot 1514
 — AG: kruidenier
 — W: - herstellen v. schilderijen in kerk v. Sleidinge 1510
 - schilderwerk in Gravensteen 1516
 — VERM: - bezit huis op de hoek v.d. Burgstraat en Ramen⁷⁶
183. SANDAERTS MARIE (1435)
 — M: 10/12/1435 JK, 1435-36 f58
184. SAYWINE HANNEKINE sch (1405/6)
 — LL: Clais de ? JG, 1405-6 f37
185. SCALLOET BOUDIN (1417-45)
 — F: br = Jan JK, 1416-17 f107
 — M: met broer Jan 18/6/1417 IBID.
 — B: - Bertelmeus V. der Linden, intrede sch.amb. JK, 1444-45 f172^o

(76) V. VAN DER HAEGHEN, *Les peintres Sammelins*, Handelingen der Maatschappij voor de Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XIX, 1911, p. 58-60.

186. SCALLOET JAN Gm (1409-1445)
 — F: v = Clement JK, 1408-09 f85
 — LL: Jan V. Heethuys IBID.
 — M: met broer Boudin 18/6/1417 JK, 1416-17 f107
 — D: 1435-36, 49-50, 50-51 VdH, p. 41
 — W: leveren v. glasvensters voor HTW
 ARA, RK.27421, 1426 f27v°; U.B.G.,HS.G.6049, 1444-45 f33
 — B: Bertelmeus V. der Linden, intrede sch.amb. JK, 1444-45 f172v°
187. SCALLOET PAUWELS (1477) S, 1476-77 f428 en 437v°
188. SCAT MAES, VAN DER (1436)
 — M: 11/5/1436 JK, 1435-36 f145
189. SCELLING HEINRIC (1426-)
 — M: 25/5/1426 JK, 1425-26 f118
 in Leuven vermeld in 1455⁷⁷
190. SCHEYMEL JAN, DE sch (1400/01)
 vermeld in 1400/01 NK, 29
191. SEGHERS JOORIS (1456)
 — M: 12/2/1456 JK, 1455-56 f61v°
192. SEYS AUGUSTIJN sch (eind 15° e.)
 — AF: rederijkerskamer Maria Theeren eind 15° e. BEY, p. 28
193. SEYS JAN (1442)
 — F: v = Jan JK, 1441-42 f93
 — M: 15/3/1442 IBID.
194. SEYSZOONS HANNIN (1445)
 — F: v = Jan, m = Lysbette Radyts JK, 1444-45 f153v°
 — M: 23/5/1445 IBID.
195. SHALOOT COPKINE Gm (1430-31)
 — LL: Jan De Stomme 1430-31 NK, 96
196. SMET CORNELIS, DE bsn (eind 15° eeuw)
 — AF: rederijkerskamer Marien Theeren eind 15° eeuw BEY, p. 28
197. SMET JAN, DE (1449)
 — M?: 9/8/1449 JK, 1448-49 f204
198. SMET JAN, DE (1493-)
 — F: v = Vincent JK, 1492-93 f51
 — M: 19/2/1493 IBID.
 — Gzw: 1512/13, 19/20, 28/29 VdH, p. 48-49
 — D: 1534/35, 35/36, 38/39 VdH, p. 44-45
199. SOLS JOOS VAN (1427-37)
 — M: vóór 13/2/1427 JK, 1427-28 f42v°
 — Gzw: 1436-37 VdH, p. 46
200. SPIERINC CLAEYS (1476-)
 — werkt voor Kds TB, XXXI, 372
 — B: Jan Spierinc, intrede sch.amb. JK, 1476-77, f29

(77) E. VAN EVEN, *op. cit.*, p. 78.

201. SPIERINC JAN verl (1477-)
 - F: v = meester Claeys S. JK, 1476-77, 2° deel f29
 - M: 14/7/1477 IBID.
 - LM: Willem Debbaut JK, 1480-81 f63v°
 - AG: schildersamb. in Brugge 1477-78 TB, XXXI, 373
 - W: o.a. in Holland werkzaam IBID.
 - AF: rederijkerskamer Marien Theeren eind 15° e. BEY p. 28
202. STEE(N)LAND JAN, VAN sch (en bsn) (1457-89)
 - M: heeft gezellen JK, 1465-66 f2
 - W: - schilderwerk in schepenkamer v. Eeklo ARA, RK.34392, 1457-58 f7v°
 - schilderwerk in huis v. Vincent Lietart JK, 1465-66 f22
 - decoratiewerk n.a.v. huwelijk v. KdS Brugge 1468 DELAB, II, p. 338 en 350
 - schilderwerk in schepenhuis S, 1488-89 f114v°
 - VERM: huurt huis JK, 1468-69 f21
203. STEELAND PIETER, VAN (1436/37)
 - Gzw: 1436-37 VdH, p. 46
204. STOEVERE GHEERAERD, DE (1412/13)
 - D: 1412-13 VdH, p. 40
205. STOEVERE JACOB, DE sch (1378-1412)
 - F: X Mergriete Coolman NK, 97
 k: Roland (bastaard), (T)anne JK, 1412-13 f10r°
 - M: heeft schildersatelier IBID.
 - LM: Gheenine Wauts JG, 1389-99 f43v°
 - W: - schilderwerk in schepenhuis v. gedele v. 1378 en 1383 TB, XXXII, 97
 - schilderwerk in St-Pietersabdij 1400-01 NK, 97
206. STOEVERE JAN, DE (a) sch (1419-1443)
 - F: v = Gheeraerd JG, 1419-20 f13v°
 - LL: Robert Campin, Doornik JG, 1419-20 f13v°
 - D: 1438-39 VdH, p. 41
 - W: - schilderwerk voor H. Kerstkerk 1425 NK, 97
 - koopt 2 retabels aan Gillis Van Berringhen JK, 1439-40 f105
 - verkoopt 2 retabels aan Janne Woldin JK, 1441-41 f122
 - met Boudin V. Wytevelde maken v. retabel voor klooster Nieuwen Bosch JK, 1443-44 f59v°
207. STOEVERE JAN, DE (b) sch (1472-)
 - LM: Franse Akaert (goudslaan !) 1472 DA, II, p. 97
 - D: 1480/81, 81/82, 93/94 VdH, p. 42
 - AF: vinder in St-Michielsparochie 1493-94 NK, 97
 - B: - Inghelbert Criecke, intrede sch.amb. JK, 1489-90 f28
 - Jan De Voghelare, intrede sch.amb. JK, 1497-98 f34
208. STOEVERE LIEVIN, DE sch (1468-)
 - W: - decoratiewerk n.a.v. huwelijk KdS Brugge 1458 DELAB, II, p. 338
 - heraldische stukken S, 1483-84 f368r°
 - met Arend V. den Haute schilderen v. beelden 1484-85 DE BUS, p. 102
 - heraldische stukken en schilderen v.e. kruis 1490-91 NK, 97
 - schilderen v. lantaarnen S, 1490-91 f374v°
 - B: - Arent V. den Hautere, intrede sch.amb. JK, 1480-81 f31v°
 - Gheeraerd Horenbaut, intrede sch.amb. JK, 1487-88 f7

209. STOEVERE ROLAND, DE (1412-35)
 — F: bastaardzoon v. Jacob JK, 1412-13 f10r°
 — W: Proc. Doornik: in 1416 S, 1416-17 f175v°
 — B: Marie Sandaerts, intrede sch.amb. JK, 1435-36 f58
210. STOEVERE SALADIJN, DE sch (1434-68)
 — LM: heeft helpers JK, 1434-35 f22v°
 — W: - retabel voor Willem de Busoen IBID.
 - werkt voor de Bourgondische hertog in 1452-53, 1453-54, 1467-68
 DELAB, I, p. 424 en II, p. 396-7
 - waarschijnlijk werkzaam in Oudenaarde TB, XXXII, 97
211. STOMME JAN, DE Gm (1430/31)
 — LM: Copkine Shaloot 1430-31 NK, 96
 — W: maken v. glasvensters en schoonmaken van lantaarnen S, 1430-31 f191
212. STRATEN JACOB, VAN DER Gm (1416-20)
 — D: 1416 tot 1419/20 VdH, p. 40
213. STREVEL MATTHEUS sch (1439)
 vermeld in 1439 NK, 99
214. SYCLEER JAN, VAN (1498-)
 — F: v = Jooris JK, 1497-98 f114
 — M: 6/3/1498 IBID.
215. SYMOENS JACOB (1439)
 — M: vóór 23/4/1439 JK, 1438-39 f158v°
216. TEMSEKE PIETER, VAN (1441)
 — F; br = Jan JK, 1441-42 f65
 — M: 11/12/1441 IBID.
217. THOMAES JEHANNEN (1431)
 — M: 28/7/1431 JK, 1430-31 f41
218. THOREYN HEINDRIC, VAN sch (1442-44)
 — M: 7/2/1442 NK, 23
 — W: - schilderwerk en andere werken in schepenhuis JK, 1441-42 f78
 - schilderen v. beelden S, 1442-43 f117
 S, 1443-44 f166r°
219. TIELMAN SEVERIN (1442)
 — M: 7/2/1442 JK, 1441-42 f93
220. TOET CLAISKEN sch (1465)
 — LL: Gheerolf V. den Moortele JK, 1465-66 f7
221. TROMPEN ANTHEUNIS, VAN verl (1486/87-)
 — F: v = Daneel JK, 1486-87 f10
 — LL: Pieter Van Hulst IBID.
 in 1496 in Brugge als verl vermeld NK, 47
222. VAERNEWIJC MARC, VAN bsn (1496-)
 — M: 20/10/1496 JK, 1495-96 f61
 — AG: misschien reeds elders bsn IBID.
 — Gzw: 1526-27 VdH, p. 49
223. VISCH ROGER, DE (1421-35)
 — M: 30/7/1421 JK, 1420-21 f96
 — B: - Nabur Martins, intrede sch.amb. JK, 1435-36 f18

224. VISSCHERE JACOB, De Gm (1484-)
 - M: 29/7/1484 JK, 1483-84 f214
 - Gzw: 1512-13 VdH, p. 49
 - W: - herstellen v. glasvensters in schepenhuis 1498 NK, 45; MOULIN, p. 120
 - maken v. glasvensters en lantaarnen S, 1500-01 f80v° en f103
 - herstellen v. glasvensters voor OLV-gilde op de Rade 1503-4 NK, 45
 - idem 1506-7 IBID.
 - schoonmaken en stoppen v. glasvensters 1512-13 IBID.
 - AG: St-Jorisgilde IBID.
 - VERM: - heeft rente op huis in de Korte Munt JG, 1493-94 f23
 - verkoopt 1/2 huis en stede in de Koestraat JK, 1503-4 f39
 - woont in huis in de Koestraat JK, 1506-7 f107v°
225. VOGHELARE JAN, DE (1497-)
 - M: 3/11/1497 JK, 1497-98 f34
 - Gzw: 1500-01 VdH, p. 47
 - B: - Inghelbert Criecke, intrede sch.amb. JK, 1489-90 f28
 - Hendryc Frederyc, intrede sch.amb. JK, 1498-99 f107v°
226. VOS CLAEIS, DE (1440)
 - M: 27/7/1440 JK, 1439-40 f178
227. VOS JAN, DE (1449-64)
 - M: 4/8/1449 JK, 1448-49 f196
 - D: 1464-65 VdH, p. 42
 - B: - Michiel De Vos, intrede sch.amb. JK, 1449-50 f105v°
 - Joos V. Wassenhove, intrede sch.amb. JK, 1464-65 f8
228. VOS MICHIEL, DE (1449-50)
 - F: br = Jan JK, 1449-50 f105
 - M: 20/7/1450 IBID.
 - B: Jan De Vos, intrede sch.amb. JK, 1448-49 f196
229. VOS PIETER, DE sch (1474-)
 - F: v = Andries JK, 1473-74 f126
 - M: 11/7/1474 IBID.
 - Gzw: 1483-84 VdH, p. 47
 - D: 1488-89 VdH, p. 43
 - AG: goudslager JK, 1506-7 f20v°
 - VERM: - verpacht... 1489 NK, 65
230. WASSENHOVE JOOS, VAN sch (1435/40-)
 of Justus v. Gent⁷⁸
 - M: 6/10/1464 JK, 1464-65 f8
 - AG: schildersamb. in Antwerpen 1460
 - W: - heraldische stukken S, 1467-68 f303
 - triptiek voor St-Janskerk
 vertrekt waarschijnlijk ca. 1469-70 naar Italië
 - B: - Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f99
 - Hugo V. der Goes, intrede sch.amb. JK, 1466-67 f131
 - Sanders Bening, intrede sch.amb. JK, 1468-69 f66
 - Agneete V. den Bossche, intrede sch.amb. JK, 1468-69 f66
231. WAUTS GHEENKINE sch (1398/99)
 - F: v = Boudin JG, 1398-99 f43v°
 - LL: Jacob De Stoevere IBID.

(78) Voor meer biografische details J. LAVALLEYE, *Juste de Gand, peintre de Frédéric de Montefeltre*, Leuven, 1936, pp. 13-28.

232. WEERLEERE JAN, VAN (1414)
 — M: 25/8/1414 JK, 1414-15 f12v°
233. WESTKERKE OBRECHT, VAN sch (1479)
 — W: schilderen v. relikwiekast voor kerk v. Nevele JK, 1478-79 f156
234. WILLEMS GHEEROLFKINE 1489
 — F: v = Willem JK, 1488-89 f90
 — LL: Augustin De Brune IBID.
235. WISPELEERE PIETER, DE (1427-35)
 — F: X Marie Houweel JK, 1431-32 f88
 — D: 1427-28, 30-31, 31-32, 33-34 VdH, p. 40-41
 — AF: vinder in St-Niklaasparochie 1434-1435 NK, 40
 — B: - Maerc V. Ghestele, intrede sch.amb. JK, 1429-30 f85v°
 - Maerc V. Ghestele en Jan V. Coudenberghe, bij bestelling
 door Ruiselede-kerk JK, 1429-30 f107v°
236. WITTE GHISELIN, DE (1470-)
 — F: grootv. = Pieter; v = Jan JK, 1477-78 f53
 — LL: P. Truffin V. Doornik 1470 NK, 43
 — M: 7/1/1478 JK, 1477-78 f53
 — VERM: - bezit huis IBID.
237. WOSTINEN ROGIER, VAN DER (-1415)
 — W: - met Jan De Bloc beeldhouwwerk voor H. Geesttafel
 v. St-Niklaaskerk Gent 1404-05 NK, 82
 - ontwerp voor tabernakel door Jan Bulteel gemaakt
 voor de St-Janskerk 1410 NK, 155
 - Proc. Doornik; in 1413 (S, 1413-14 f36), in 1414 (f64), in 1415 (f119v°)
238. WULF JAN, DE (1428-53)
 — F: X Lysbette V. der Meersch JG, 1453-54 f73v°
 v = Pieter JG, 1427-28 f67
 — M: 28/2/1428 IBID.
 — D: 1452-53 VdH, p. 41
239. WULF PIETER, DE (1482)
 — F: v = Lievin JK, 1481-82 f187
 — M: 21/6/1482 IBID.
240. WYNCELE JAN, VAN DEN (1499-)
 — F: X Avizoete Pappals NK, 57
 v = Pieter JK, 1499-1500 f53v°
 — M: 30/11/1499 IBID.
 — AG: St-Jorisgilde NK, 57
241. WYNCELE KERSTIAEN, VAN DEN sch (1416/17)
 — LM: heeft wschl. gezellen S, 1416-17 f163
 — W: - schilderwerk in en aan het vleeshuis S, 1416-17 f146v° en 163
 - schilderen v. vlaggen en heraldische stukken S, 1417-18 f217
 - Proc. Doornik: in 1417 S, 1417-18 f203v°
242. WYTEVELDE BOUDIN, VAN sch (1442-1459)
 — W: - retabel voor Jan Oeterman en Arent V. Bucstale JK, 1442-43 f36
 - retabel voor kerk v. St-Denijs-Boekele 1443 NK, 44
 - met Jan De Stoevere retabel voor klooster Nieuwen Bosch JK, 1443-44 f59
 - 2 retabels voor voldersambacht 1451 NK, 44

- met Jan Clincke retabel voor kerk v. Nederbrakel JK, 1456-57 f123
- schilderwerk in HTW ADN, B.4104, 1457-58 f99v°
- schilderen v. horloge aan het belfort 1458-59 NK, 44
- B: - Klerbout V. Witevelde, intrede sch.amb. JK, 1454-55 f12
- Jan V. der Bruggen, intrede sch.amb. JK, 1458-59 f54v°
- 243. WYTEVELDE KLERBOUT, VAN sch (1454-66)
- F: - neef v. Boudin JK, 1454-55 f12
- M: 10/10/1454 IBID.
- W: - retabel voor kerk v. Wachtebeke JK, 1456-57 f8
- retabel en schilderwerk in kerk te Asper JK, 1459-60 f101
- B: - Jan V. der Bruggen, intrede sch.amb. JK, 1458-59 f54v°
- Cornelis Baye, intrede sch.amb. JK, 1461-62 f53
- Heinderic De Zweertvaghère, intrede sch.amb. JK, 1463-64 f26
- Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f99
- 244. ZEEVE(RE) PIETER, VAN sch (1489-)
- M: 4/12/1489 JK, 1489-90 f59
- W: schilderij voor St-Jacobskerk JK, 1496-97 f116v°
- 245. ZEGHERIEN JAN, VAN sch (1440-48)
- M: 25/12/1440 JK, 1440-41 f52
- W: retabel voor kerk v. Kluizen JK, 1448-49 f26
- 246. ZEVECOTE ANTHONIS, VAN (1486)
- F: v = Heyndric JK, 1486-87 f33v°
- M: 24/10/1486 IBID.
- 247. ZWEERDE HANNEKIN, VAN DEN sch (1487)
- F: m = Gheertrude Jooris JG, 1486-87 f8v°
- LL: Lievin V. der Rivieren IBID.
- 248. ZWEERTVAGHERE HEINDERIC, DE (1463-66)
- M: 28/11/1463 JK, 1463-64 f26
- B: Augustin De Brune, intrede sch.amb. JK, 1465-66 f99

ZONDERLINGE LUCHTVERSCHIJSSELEN BOVEN HET ZESTIENDE-EEUWSE GENT IN PAMFLETTEN VAN DIE TIJD

door

W.L. BRAEKMAN

Drie ongewone gebeurtenissen, die zich in het laatste kwart van de zestiende eeuw boven Gent voordeden, hebben op de mensen uit die tijd een grote indruk gemaakt. Twee ervan staan niet alleen opgetekend in de kronieken, maar gaven ook aanleiding tot het drukken van pamfletten, typische produkten van de toenmalige sensatiepers. Van een derde gebeurtenis wordt in de kronieken geen melding gemaakt; ze is ons alleen bekend uit een te Parijs verschenen, anoniem boekje dat echter wel — naar de tekst ons althans verzekert — gebaseerd is op een ooggetuigeverslag.

Men mag gerust aannemen dat de indruk die men nu heeft bij het lezen ervan, sterk verschilt van die welke deze en gelijkaardige anonieme werkes gemaakt hebben op de eigentijdse lezers.

De feiten die aan de basis ervan liggen zijn, vooral in de gevallen waar ze ook in betrouwbare bronnen geattesteerd zijn, wetenschappelijk verklaarbare natuurfenomenen, luchtverschijnselen in de aard van een windhoos, een wolkbreuk of een ander atmosferisch of meteorologisch gebeuren. De hedendaagse lezer heeft daarmee geen moeite, het kan allemaal heel nuchter en wetenschappelijk worden verklaard. Eigenaardig is wel dat deze verschijnselen door een zestiende-eeuwse lezer blijkbaar helemaal niet als dusdanig werden geaccepteerd of (en) in alle geval niet als dusdanig werden verklaard¹. In plaats van er een natuurwetenschappelijke uitleg aan te geven, zag men dergelijke, spektakulaire verschijnselen steeds als manifestaties van God die ze teweegbrengt of in alle geval toelaat met het doel er de mens een vingerwijzing, een teken door te geven².

Veelal wordt aan het verschijnsel naast een voorspellende ook een morele dimensie verleend. Men ziet er de gelegenheid in om de mensen te waarschuwen voor nog groter onheil en ze aan te sporen om hun leven dringend over een moreel gans andere boeg te gooien. De moraliserende interpretatie heeft in de pamfletjes steeds de neiging de feitelijke gegevens te overwoekeren, zodat menig sensatie-produkt veeleer de allures van een belerend traktaat of een prediking gaat aannemen.

**

(1) W. Hess, *Himmels- und Naturerscheinungen in Einblattgedrucken des XV. bis XVIII. Jahrhunderts* (Leipzig, 1911), p. 2.

(2) J.P. Seguin, *L'Information en France avant le périodique* (Paris, 1964), pp. 48-54.

In het jaar 1579 verscheen te Parijs een boekje dat over een Gentse gebeurtenis informeert³. De alleszins zonderlinge luchtverschijnselen die toen boven de stad te zien waren, worden er op 9 februari 1579 gedateerd⁴:

De l'estrangé apparition advenue sur la ville de Gand, en Flandres, le lundy neufiesme Feburier 1579. dernier.

DE
L'ESTRANGÉ
APPARITION ADVE-
NUE SUR LA VILLE DE
Gand, en Flandres, le lundy
neufiesme Feburier
1579. dernier.

A PARIS,
Par Ican d'Ongoys, en la rue du
bon Puits, pres la porte
S. Victor.
Aucc permission.

(3) J.-P. Seguin, *Op. cit.*, nr. 281.

(4) In de tekst zelf worden de gebeurtenissen op maandag 11 februari gedateerd; één van beide data is alvast duidelijk onmogelijk, daar niet zowel 9 als 11 februari een maandag kunnen geweest zijn.

Het werd gedrukt : *A Paris, Par Iean d'Ongoys, en la rue du bon Puits, pres la porte S. Victor. Auec permission.*

De kleine houtsnede op het titelblad (zie afbeelding) stelt een gevecht voor dat tussen twee groepen ridders te paard, in de lucht wordt uitgevochten.

Het boekje in octavo-formaat, dat heel zeldzaam is⁵, telt vijftien pagina's en werd met Romeinse letters gedrukt.

Het begint met een „lettre escrite en ceste ville de Paris de l'Isle, le tresieme Feurier 1579 à vn Gentil-homme”, waarbij er aan deze laatste wordt gemeld dat er boven Gent, „vne apparition en l'air” heeft plaatsgevonden, die, als we de bijgelovige doctoren in de astrologie mogen geloven, „portend quelque euenement sinistre”. De anonieme schrijver vreest dan ook dat het volk van deze stad „qui est maintenant si adonné à plusieurs vices”, nog niet aan het einde van zijn ellende is.

Daarop volgt een kort „Advertissement de l'Imprimeur, aux Lecteurs”. Hij verklaart de tekst, „escrit de main de Flamend, & en langage Vvallon” gedrukt te hebben zonder er iets aan te veranderen, „tout lourd qu'il soit”.

Dan volgt de eigenlijke „Conte narratif de cela qu'on a vev a Gand, le nuit deuant le lundie iour vnziesme de Feurier” (pp. 4-15).

In feite worden alleen de eerste twee bladzijden aan de „conte narratif” besteed, de overige ruimte is gewijd aan de interpretatie van deze feiten.

Kort nadat men de avondklok (le cloque) had geluid, zag men boven de stad een grote bliksemschicht die lang duurde. Daarop zag men wel een „demi quartier d'heure” lang een groot gevecht van een menigte mannen in volle wapenrusting en te paard tegen een grote massa voetvolk. Deze laatsten droegen een groot zwart banier dat fel waaide. Op de achtergrond zag men een stad of een kasteel dat in brand scheen te staan. Men hoorde daarbij een slag „comme vn coup de canon ou de tonnoirre”, gevolgd door geweerschoten. Daarop verdween dit luchtgevecht even plots als het verschenen was.

Enkele uren later echter, rond twee uur in de morgen, zag men nog een groter wonder. Een verschrikkelijk uitziend man zag men toen verschijnen, zittend op een spierwit paard en half wit, half zwart gekleed. Hij was tot de tanden gewapend, had een kroon op het hoofd en werd gevolgd door een grote menigte „grandes gens”, die van de kant van de zee oprukten naar het volk dat, nederig knielend, zijn komst scheen af te wachten.

Tot daar de feiten, of wat als feiten wordt voorgesteld. De historische echtheid ervan wordt immers niet bevestigd door betrouwbare historische bronnen.

De overblijvende bladen van het boekje gaan uitvoerig in op de mogelijke betekenis van deze luchtverschijnselen. Want, „ces admirables visions semblent ne venir pour neant”, zoals gelijkaardige voorvallen in het verleden aantonen. Daarop volgen een aantal voorbeelden. In het tweede boek der Machabeëën wordt verhaald hoe boven Jeruzalem gewapende ruiters de vernietiging van de stad aankondigden. Ook uit profane ge-

(5) Een exemplaar bevindt zich in de B.N. te Parijs (Sig. Réserve p. M. 66).

schriften zijn dergelijke gevallen bekend: Plutarchus en de „chroniques d'Alemaigne". In deze laatste lezen we — steeds volgens de tekst van het pamfletje — hoe de dood van hertog Maurits werd aangekondigd door luchtgevechten en door het vallen van een rode regen op de dag van zijn dood en van drie druppels op de wapens van de hertog.

Al deze voorbeelden doen voor Gent het ergste vrezen, maar toch is de prognostische waarde van de verschijnselen niet zo zeker:

„De ceste apparition sur la ville de Gand, ne se doit pourtant presager aucune guerre ou malediction sur icelle, car l'interpretation de tels signes celestes, excedans la nature & l'entendement humain, est reseruee à l'Omnipotent...".

Het is natuurlijk wel zo dat de Kronieken van Vlaanderen vol staan (sont toutes pleines) van opstanden door de Gentenaars tegen hun vorsten gepleegd en waarvoor ze ook werden gestraft, zo bij voorbeeld „la iuste punition qu'ils receurent de Charles-Caesar, dernier decedé, leur souuerain seigneur".

Toch wil de auteur daardoor niet als zijn mening te kennen geven dat de „superbeté des Gantois" op het punt staat gestraft te worden. Dergelijk wonderbaarlijke verschijnselen „apparoissans hors toute reigle de nature, il n'y a Philosophe qui n'y perde le sens, sans en pouuoir tirer vne raison assuree".

Het is in alle geval duidelijk dat de luchtverschijnselen, zoals die in het Franse pamfletje beschreven worden, a.h.w. vragen om een verklaring die past in de politieke constellatie van de Nederlanden in die tijd. De Calvinistische republiek te Gent lijkt door de gekroonde man (Filips II?) aan zijn gezag te zullen worden onderworpen en de twee groepen vechtende krijgslieden kan men gemakkelijk interpreteren als een referentie aan de strijd te Gent en elders in de Nederlanden tussen de Spanjaarden en de opstandelingen.

Maar laten we ons met de anonieme auteur niet te ver aan een interpretatie wagen, want — we zagen het hierboven reeds — „l'interpretation de tels signes... est reseruee à l'Omnipotent...".

**

Op 4 augustus van hetzelfde jaar 1579 had te Gent, vooral in de omgeving van de Bijloke, een vreselijk onweder met wolkbreuk plaats, die alom grote vrees inboezemde. Dit onweder ging gepaard met bliksemschichten en een windhoos, die allerlei voorwerpen in de lucht meevoerde, huizen verplaatste, dieren liet verdwijnen en andere merkwaardige dingen meer teweegbracht.

De bekende kroniekschrijver De Jonghe⁶ noteert hierover:

„De Menschen wierden bovendien zeer verschrikt door een grouwzaam Onweder, van Wind, Donder en Blixem, waer door de Aerde dreunde, en de Boomen gescheurd wierden, besonderlyk ontrent de Bylocke".

(6) B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen ofte Kronyke van de Beroerten... binnen en ontrent de stad van Gend...* (Gent, 1781), II, p. 172.

Wat hier vooral „ontrent de Bylocke” wordt gelocaliseerd, blijkt zich volgens een aantekening in de als handschrift bewaarde kroniek van Christoffel van Huerne, vooral in de eveneens als blekerijen gebruikte Munkmeersen te hebben afgespeeld ⁷:

„Den iii^{en} augusti (1579), tusschen 6 en 7 huren inden auont, is een groot oraegie van eene wolke ghebuert, sonder eenighen grooten wint of reghen, tSt pieters inden munckmeersch; de welcke wolcke, nederdalend vp de lakenen al drayende, heeft diuersche sticken vp inde lucht gheheuen ende neder laten vallen in menighe van sticken ende bedoruen, haer dan inde lucht streckende inde lijnde ⁸ van .ij. soo .iiij. mastboomen scheerpere altijts hende nemende ende alzo vergaerend met groot ghetier mackend int water daer ontrent al vooren siende fijn lucht; voor des. welcke ront wesende vliegghen een goede quantiteyt van rauen van vutnemender groote, gheliick kinders van .j. of .ij. jaren; gheen ander meerkelick schade doende dan inde bleekende lakens inden voors. munckmeersch”.

De historische authenticiteit van deze gebeurtenissen is dus wel voldoende gewaarborgd. Dit moge nog ten overvloede blijken uit een derde kroniek in handschrift voor de periode 1538-1590 te Gent en „andere quaertieren” ⁹:

„Item in een stille weder ¹⁰ buijten de petercelly poorte in een bleekerij wel 20 lakenen opgenomen ende inde locht gevoert ende in sticken gescheurt ende waeren sommige cleene stucken vonden quaertier uren verre”.

De wonderlijke gebeurtenis die ook hier in augustus 1579 te Gent wordt gelocaliseerd, heeft ook in ruimere kring de aandacht getrokken. Dit kan men opmaken uit het feit dat de toenmalige sensatiepers er brood in heeft gezien door er een anoniem boekje over te laten verschijnen. Door dit slordig drukwerkje, waarin de feiten sterk in de verf gezet worden en ingekapseld in uitvoerige morele beschouwingen, kreeg uiteraard een veel ruimer publiek kennis van wat er te Gent was voorgevallen.

Dit kwarto-drukje van vier bladen ¹¹ draagt als titel (zie de afbeelding):

„Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse | ghebeurt buijten Ghendt op de Bylock Anno M.D.LXXIX in Augustus | welcke gheschiedenisse haer aldaer eerst gheopereert heeft in die locht ende daer na opter aerden. Waer wt men sien mach Gods wonderlijcke wercken om ons te trecken | wt een quaet leuen in een goet leuen | want daer en gheschiet niet ten gheschiet met Godts wille”.

Het boekje werd te Antwerpen gedrukt, maar door wie wordt niet

(7) Chr. van Huerne, *Gendsche aude gebeurtenissen... beginnende van den 22. September 1576 tot en met 1589...* (R.U. Gent, Hs. 3645, fol. 60v).

(8) *lijnde*: lengte.

(9) R.U. Gent, Hs. 3814: *Boeck der gheschiedenisse binnen Ghent ende andere quaertieren*, fol. 35r.

(10) *in een stille weder*: bij stil weer.

(11) Er zijn twee exemplaren van bekend: het ene bevindt zich in de K.B. in Den Haag, het andere in het Plantijnmuseum te Antwerpen.

Een wonderlijcke nieu

gheschiedenisse / ghebeurt byten Ghendr op
 de Sylck Hms. M. D. LXXIX. In Augustus / welke
 gheschiedenisse haer aldaz eerst gheopereert heeft in die locht
 en daer na opter aerden. Want wt men sien mach Gods won-
 derlijcke wercken om ons te trecken / wt een quart leuen
 in een goet leuen, want daer en gheschiet niet ten
 gheschiet met Godts wille.

(..)

Gedachte Thanswerpen / en men vintse te coope
 in Donsichdag inden Guden Bydel.

aangegeven. Op grond van het drukkersadres echter kan men met zekerheid stellen dat het door de weduwe van H. Braeckvelt in 1579 op de markt werd gebracht¹².

De titel laat er geen twijfel over bestaan dat dit natuurverschijnsel als een manifestatie van bovennatuurlijke machten dient te worden geïnterpreteerd. De gebeurtenissen worden er immers bestempeld als een vingering van God, een waarschuwing aan de mensen om dringend hun zondig leven te laten varen en zich zonder verwijl tot „een goet leuen” te bekeren.

De grote, stuntelig uitgevoerde houtsnede op de titelpagina werd speciaal voor dit drukje gesneden. De voorstellingen die erop voorkomen verwijzen immers duidelijk naar een aantal wondere dingen die ook in de tekst ter sprake komen. In de houtsnede kunnen we, met veel goede wil, de volgende taferelen onderscheiden :

1. *bovenaan* : kraaien en „menichte van ghedierte” voert op de blekerij bij de Bijloke lange repen lijnwaad mee in de lucht en laat ze „vlieghen ghelijck Vendels”.

2. *in het midden, links* : de man die, onder de molen schuilende, het onweder heeft gezien. Een „dier” is bezig de zeilen van de molen af te rukken.

3. *onderaan, rechts* : afbeelding van de dronken soldaten in de „pusselepoorte” ; een soldaat zit buiten de poort op zijn knieën en wijst naar de luchtverschijnselen¹³.

4. *onderaan links* : lijkt een grondplan voor te stellen en refereert wellicht aan het huis op de „Bleyckerie” dat „verzet” werd.

Heeft het pamfletje ook een politieke betekenis? Deze vraag kan worden gesteld als men bedenkt dat dit merkwaardig luchtverschijnsel zich te Gent voordeed in de „beroerlijke tijden”, toen aldaar de Calvinistische, theocratische republiek was gevestigd (1576-1584). Men kan zich voorstellen dat zowel de voorstanders van de nieuwe als zij die aan de oude religie trouw waren gebleven, deze luchtverschijnselen elk op hun eigen manier konden interpreteren en exploiteren¹⁴. Toch lijkt het vrij twijfelachtig of de plaatselijke politieke en religieuze toestand te Gent hierbij een noemenswaardige relevantie heeft. Bij andere, gelijkaardige pamfletten uit andere plaatsen en tijden, wordt immers ook steeds weer naar bovennatuurlijke interventie verwezen¹⁵. Daar tegenover staat dan weer dat in het Frans pamflet een politieke en religieuze implicatie wel degelijk aanwezig lijkt.

Het boekje begint als een sermoen, met de aanspreking van de lezers als

(12) G. Glorieux, *Belgica Typographica 1541-1600* (Nieuwkoop, 1977), II, nr. 7183.

(13) Van het meisje met haar koe is op de voorstelling echter geen spoor.

(14) V. Fris, *Bibliographie de l'Histoire de Gand* (Gent, 1921), II, p. 95 gaf als zijn mening te kennen dat het pamflet een satire zou zijn op Hemybyzes vertrek naar Duitsland. Afgezien van het feit dat dit vertrek pas einde augustus 1579 plaats had, lijkt niets in de tekst een dergelijk verband te wettigen.

(15) W. Hess, *Op. cit.*, p. 1.

„beminde Christenen”. Wij zijn allen, zo wordt deemoedig gesteld, wel eens van het smalle pad der deugd afgeweken, zodat het niemand hoeft te verwonderen dat God bij gelegenheid toont „dat hij vergramt is op ons”. Dit maakt Hij dan kenbaar „deur verscheyden teekenen”, maar toch blijven de mensen „al euen blindt”. De tekenen die Hij te Gent heeft gegeven zijn, zo moet men vrezen, bedoeld „tot onser straffinghe”, vermits dat „die liefde Godts en tot onsen naesten soo vercaudt is onder ons lieden”.

Na deze belerende inleiding volgt het relaas van wat er te Gent dan wel is voorgevallen¹⁶.

„Item in Augustus Anno .1579. soo is daer ghecomen een groot omweder (*sic*) met groote duysternisse / ouer die stadt Ghendt soo dat hem elck een daer af verwonderde / ende daer na is gheschiet eenen grooten Donderslach / ende na desen Donderslach is inde Lye het welcke is een nieuwe ghegrauen water¹⁷ groote menichte van ghedierte ghecoemen / in een ghedaente van Craeyen maer daer warender veel met steerten / seer afgrijselijck om sien ende lieten hen daer van bouen neder in dwater vallen / so dat het water wel een huys hooghe op spranck door den val / ende maecte alsulcken ghedruysche dat de menschen hen hayr recht op stont / diet hoorden /

daer na zijn sy al te samen by den anderen ghecomen / ende sijn gheuloghen in eenen Bleychof oft Bleyckerie / daer veel Lywaets lach, die genaemt was de Bylock / ende sys hebben aldaer het lywaet op genomen inde locht en hebbent laten vliegghen / ghelijck Vendels / ende daer na hebben sy laten vallen / een stuck op They cant / ende noch een isser gheuonden (int Leyrgher¹⁸ buyten Sinte Lieuens Poorte / ende dat selue was al verbrandt datment plucken soude /

voerder so heeft ghestaen een huys in die Bleyckerie / daermen die Tobben in sette / ende het Lywaet in lochde¹⁹ / dat huys is verset gheweest wel een straet verre van zijn plaetse / die Tobben die daer in waren / en weetmen niet waer dat sy zijn / en daer was lywaet dat daer stont ghestapelt op den candt van dwater dat is in malcanderen gecnopt / datment in enen dag niet en cost²⁰ ontkenopen / en het een is hier geworpen en dander is daer geworpen / ende het heeft daer wel dry vren na so ghestoncken / datmen by den Bleychof niet en cost gedueren²¹ ende dat Lywaet dat daer noch is blijuen ligghende / dat sach also leelijcken / dat hem alle menschen daer in verwonderde(n) diet sagen /

noch sat een meysken opt veldt en melckte een koe / ende die koe is van haer wech ghenomen ende het meysken met den melcke is blijuen sittende ende men weet niet waer die koe gheuaren is /

(16) De tekst werd door mij in alinea's verdeeld.

(17) De verbinding die tussen de Sassevaart en de Leie werd uitgegraven, via de Tichelrei en de Schipgracht (zie A. Vermeulen, *De Leie Natuur en Cultuur* (Tielt, 1986), p. 84.

(18) *Leyrgher*: betekenis onzeker: leger (?) of: lager gelegen deel (?).

(19) *lochde*: loogde.

(20) *cost*: kon.

(21) *gedueren*: blijven, vertoeven.

en noch was daer een meysken van .xvi. iaren op het velt / en dat is oock wech genomen / so datmen niet en weet waer dat veruaren is /

noch heeft daer eenen man gheweest / ende heeft dit onweder gesien / en heeft gaen staen onder eenen wintmeulen / daer bij dit wonder al gesien heeft / onder desen wintmeulen staende / so is daer een ghedierde gecomen ende heeft die seyle van den Meulen afgeruct / den man dit siende / was alsoo verschrickt dat hy meynde ghestoruen te hebben /

ende die Wacht van de pusselepoorte²² dit al siende aen / daer waren sommighe die seer droncken waren. Maer door dit wonderlyc werck / dat sy saghen / syn nuchteren gheworden / oft sy gheen bier gheproeft en hadden ende zijn neder gevallen op haer lieden²³ knien / ende baden God aen : vreesende dat den lasten²⁴ dach voor ooghen was..."

Met deze woorden gaat de tekst over in het slot, waar nog eens een vermanende, moraliserende vinger wordt opgestoken : „Daerom waect en bidt beminde leser / en laet v niet verwonderen van dusdanighe teekenen / want Godt laet die dickmael geschieden..."

Om te bewijzen dat „dusdanighe teekenen" wel meer door God worden gegeven, verwijst de tekst naar een gelijkaardige gebeurtenis te Mechelen. Hier trof de bliksem in de buurt van de „Neckers poel" een „poorte daert Poeder lach", zodat het buskruit ontplofte. Dit refereert aan de ontploffing van de Zandpoort te Mechelen in 1546, een gebeurtenis die eveneens via de toenmalige sensatiepers in ruime kring bekend werd²⁵.

Ook te Brussel, zo lezen we in ons pamflet, is een „Poeder muelen" door een blikseminslag ontploft. Dit zou daar gebeurd zijn in 1506 of 1507. Een man werd daarbij onthoofd, nadat hem al het haar uit zijn hoofd was gerukt. Van twee vrouwen „die op den velde wieden" is de ene „wech ghenomen / ende dander ontfincck veel wonden soo dat sijt bestierf".

Een zwangere vrouw werd toen zo „ghemarteliseert", dat ze voortijdig een dood kind ter wereld bracht.

Het pamflet besluit met een gebed tot God, „want sijn wercken sijn wonderlijck".

**

Zeven jaar later had te Gent opnieuw een gelijkaardige gebeurtenis plaats en dat dan nog tweemaal kort na elkaar, op 15 en op 28 augustus 1586.

In een anonieme kroniek verhaalt een ooggetuige wat er precies is gebeurd²⁶ :

(22) Bedoeld is de Percellepoort of Kortrijkse Poort aan de heirbaan naar Kortrijk, in de buurt van het Hebberechtshospitaal.

(23) *haer lieden* : hun.

(24) *lasten* : laatste, dag van het Laatste Oordeel.

(25) R. Foncke, *Die Explosion des Mechelner Sandtores (1546) in Flugschriften der damaligen Zeit* (Werken uitgegeven door de Fac. der Wijsbeg. en Lett., R.U. Gent, 68e Aflev., Antwerpen, 1932); dezelfde, „Nog eens het springen van de Zandpoort te Mechelen in het jaar des Heren 1546", in: *Album Prof. Dr. Fr. Baur* (Antwerpen, 1948), I, pp. 253-56.

(26) R.U. Gent, Hs. 2562, *Cort begryp van eenighe vreemde geschiedenissen soo binnen als buyten der stede van Ghendt...* (1538-1590), fol. 74r.

„Op onse L. Vrouw dach half oug(s)t was het groot onweder van donder, blixem ende anderssins en waeren aen St. Janstorre ²⁷ veel schaelen afghesmeten...

ende den 28 aug. reijnde ²⁸ het seer ende het donderde wat in de lucht ende daer geschiedde veel wonders in de lucht binnen en buijten de stadt dat het onghelooelick was: de boomen waeren wt der aerden ghetrocken al oft maer een stroo cooren ²⁹ gheweest en hadde, peerboomen seer ghelaeden, al de peeren wech ende de boomen blijuen staen, veel huijsen ontdeckt ³⁰, maer meest ontrent de nieuwbrugge, een lappershuijschen ³¹ omver gheworpen met man met al, het huijschen in sticx ende de man niet ghequetst; veel ghevooghelt in de lucht sien vliegghen met hoy en stroo, een blecker op de schelde in sijn banquet ³² isser met schip met al wter riuier ghedregghen ende sonder schade op de drooghe cassije gheset.

In een ander plaetse het waeter wtter schelde ghedregghen soo dat men den grondt drooghe sach, tot dat den stroom weder ander aenbraght met ander wonderen hier te lanc om te verhaelen.

Niemant en laete hem dencken ³³ dat het fabelen sijn maer is waerachtigh ghebeurt soo menich mensche wel weet diet ghesien hebben...”

In een andere, eveneens handgeschreven en anonieme kroniek ³⁴, komen dezelfde gebeurtenissen eveneens ter sprake. Ze worden et echter op 15 en 18 augustus gedateerd:

„Op onse Lieve vrouwen dag alf ougste was het sulck een ongeweerte datmen dies noyt gesien en heeft. Ste Jans torre leede groote schaede, daer was eenen man van den boosen vyandt op syne rugge gesmeten dat hij een lijckteecken daer af behielt; eene vrouwe, daer sy in huys sat, was wech gedraegghen een straete van daer.

Den 18en ougste waeren in de locht gesien veele quaede geesten in de gedaenten van craeijen. Sij dede(n) over alle veele schaede: een waeck huijseken op de nieuw brugge met een stuck van de caye weert opgenomen ende int water geworpen, ende het lijnwaet op de meerschen wiert in de locht gedreven ende geschuert, twee vrouwen wierden wegh genomen die men noyt vinden en conde, eenen moerbesien boom wiert uijt d'aerde getrocken ende met den wortel opwaerts geplant, twaeter hief boven natuere ³⁵, daer waeren schepen uijt de waeteren genomen ende in vremde landen gedregghen”.

Uit dit relaas blijkt ook weer hoe vanzelfsprekend de kroniekschijver deze gebeurtenissen toeschrijft aan bovennatuurlijke krachten en in de eerste plaats natuurlijk aan de persoonlijke tussenkomst van „den boosen vyandt”, de duivel.

(27) de huidige St.-Baafskathedraal.

(28) *reijnde*: regende.

(29) *stroo cooren*: strohalm.

(30) *ontdeckt*: ontdukt, het dak weg.

(31) *lapperschuijschen*: huisje van een schoenlapper.

(32) *banquet*: platte boot.

(33) niemand mag zich veroorloven te denken.

(34) R.U.Gent, Hs. 2338, pag. 204-205.

(35) *hief boven natuere*: rees tot onnatuurlijke hoogte.

Zoals gezegd hebben ook deze voorvallen weerklank gevonden in gedrukte pamfletten en wel tot ver buiten de grenzen van de Nederlanden.

Zo werd door Josiam Woerlij te Augsburg een boekje op de markt gebracht met als titel ³⁶ :

Erschro^eckenliche Zeytung | von einem Grausamen Vngewytter den 18. Augusti | Anno 1586. Jar | zu^o Gennt fu^ergangen ist.

Het boekje dat wellicht in 1587 verscheen, heeft een houtsnede op het titelblad (zie de afbeelding) waarop een duivel een man in de lucht meevoert terwijl rechts een vrouw machteloos toekijkt. In de verte kan men in de hevige neervallende regen, het silhouet onderscheiden van een grote stad. Met deze stad is natuurlijk Gent bedoeld, maar typische Gentse torens of gebouwen kan men er niet op herkennen.

De gebeurtenissen zelf worden dik in de verf gezet en alles is uiteraard toe te schrijven aan bovennatuurlijke machten, in dit geval aan de duivel, „den bo^se Erbfeindt des Menschlichen Geschlechts”.

Het verhaal begint als volgt :

„Es hat sich den xvij. tag Augusti dises 1586 vmb 2 vhr nach Mittag zugetragen / das zu Gennt in Flanderen / ein gar sehr grosses vngestumes Wetter von Donner vnnd Blitzgen sich erhaben hat...”.

Satan, de ervvijand van het mensdom, ligt immers steeds, bij dag zowel als bij nacht, op de loer om de mensen in het verderf te storten.

Welcher bo^ser Geyst auff obgemelten 18 tag / sich ob der Statt Gennt / vnnd in derselben Gegent / mit seiner bo^sen w^urkung inn dem Lufft schwebende / vnnd sonsten inn der Statt / an Menschen / Kirchen / He^usseren / Blaycken / Ga^rtten und Fa^ldern / grewlich vnderschro^eckenlich erzayget / vnnd grossen schaden gethan...”

Die dag werd gans de stad opgeschrikt en zoveel werd er toen verwoest dat het bijna onmogelijk is — zo wordt ons verzekerd — alles op te sommen.

Een edelman werd door de duivel uit zijn kasteel gehaald en „denselben in den l^uften zu stucken zerissen” ; de stukken vlees en been werden dan in de Gentse straten neergeworpen.

Het huisje van een schoenmaker (Schu^ehflicker) werd door de lucht meegevoerd alsof het een bundel vlas geweest ware. Een oude edeldame schrok zich bijna een ongeluk, zwangere vrouwen hadden een miskraam. Een oude man, die bij zijn schip stond, werd onder de oksels vastgegrepen en weggevoerd door de lucht.

De klaarlichte dag werd door zwarte wolken zogoed als verduisterd, de bliksemschichten waren zo hevig dat alles „lauter Fe^ur” scheen te zijn.

Deze vreselijke toestand duurde drie uren lang, menigeen dacht dat het Laatste Oordeel was aangebroken en allen, menende dat hun laatste uur geslagen was, baden tot God om erbarmen.

Het boekje eindigt met een kort gebed : „O Gott / wir bitten dich von Hertzen / du wollest... deinen Gerechten toren / von vns Va^tterlichen abwenden”.

(36) In de R.U. Gent bevinden zich hiervan twee exemplaren : G. 4408 en Acc. 57661 (18).

Erſchöckeliche:
 Zeyttung/von einem
 Grausamen Vngewytter den
 18. Auguſti/Anno 1586. Jar/
 zu Gemt fürgegangen iſt.

Gedruckt zu Augspurg/durch Jo-
 ſiam Wörlj/ bey dem heyligen Creutz/
 hinder dem Predighauß/ inn ſanct
 Otmarſgaffen

Onderaan op de laatste bladzijde wordt ten slotte nog meegedeeld dat dit boekje reeds vroeger (het jaar te voren) in de Nederlanden was gedrukt: „Zu^euor schon inn der Niderlaⁿdischen sprach zu Antdorff Getru^ckt worden / im Jar 1586". Het Augsburgse drukje is dus een vertaling van een werkje dat te *Antdorff* (wellicht is hiermede eigenlijk Antwerpen bedoeld) in de maanden volgende op de Gentse gebeurtenissen was verschenen. Dit Nederlandstalig pamfletje is echter — voor zover mij bekend — niet bewaard gebleven.

DE 17de-EEUWSE SCHEPENREGISTERS EN DE RENTE- EN IMMOBILIËNTRANSACTIES TE GENT : ENKELE BESCHOUWINGEN *

door

Johan DAMBRUYNE

In verschillende Vlaamse en Brabantse steden werden sinds de late middeleeuwen door de stadsmagistraat schepenregisters bijgehouden¹. Een der eerste steden die hiermee een aanvang nam, was de stad Gent. Het oudst bewaard gebleven Gentse schepenregister dateert immers van 1339².

De Gentse schepenregisters bevatten in hoofdzaak de akten van de vrijwillige rechtspraak, die verleden werden voor de stadsmagistraat. Concreet vindt men in deze lijvige registers: verkopeningen, verhuringen en verpachtingen van onroerende goederen, verkopeningen, overdrachten en aflossingen van renten, schenkingen en ruilingen, borgstellingen, schuldbekentenissen, huwelijkscontracten, testamenten en allerlei andere gesloten overeenkomsten. Het gros van de akten heeft betrekking op rente- en immobiliënttransacties. Alhoewel het stedelijk onroerend goed centraal staat in de schepenregisters, vindt men er tevens informatie over immobiliën die buiten de stad gelegen zijn.

De afgesloten contracten werden in de schepenregisters geregistreerd omdat het contract hierdoor openbaar werd gemaakt, waarborg bood voor de uitvoering en de naleving ervan en rechtskracht bezat bij eventuele betwisting³. De eigenlijke rechtshandeling voltrok zich vóór het moment

(*) Met dank aan Prof. Dr. H. De Ridder-Symoens en Dr. M. Boone. Gebruikte afkortingen: SAG: Stadsarchief te Gent; RAG: Rijksarchief te Gent; 301: Jaarregisters; 303: Schepenregisters 'vrij huis, vrij erve'; 330: Staten van goed; 333: Schepenregisters van gedele.

(1) Te Mechelen zijn de schepenregisters bewaard gebleven sinds 1345, te Leuven sinds 1362, te 's-Hertogenbosch sinds 1368, te Antwerpen sinds 1394, te Aalst sinds 1400, te Brugge sinds het midden van de 15de eeuw. H. Soly, De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 87, 1974, p. 522. Zie ook H. Nelis, Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300), in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXX, 1937, pp. 48-49.

(2) SAG, 301, nr. 1. In een oorkonde van 10 juli 1286 wordt evenwel een allusie gemaakt op een ouder schepenboek, dat ten minste sinds 1286 bestaat ('ende daer af es oec I copie hute scepenen bouc'). W. Prevenier, *Oorkondenleer der Middeleeuwen*, syllabus, Gent, 1986, p. 133.

(3) Ph. Godding, *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge*, Brussel, 1960, p. 234; Ph. Lardinois, *Diplomatische studie van de akten van vrijwillige rechtspraak te Gent van de XIIIde tot de XVde eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1976, pp. 70, 83-84; Id., Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de 1e helft van de 14e eeuw, in *Handelingen*

van optekening in de schepenregisters. Tijdens deze rechtshandeling ontvingen de deelnemende partijen een geschreven bewijs van de schepenen, veelal in de vorm van een chirograaf⁴.

1. DE BEVOEGDHEID OVER DE VRIJWILLIGE RECHTSPRAAK

Tot dusver is voor de stad Gent enkel de bevoegdheid inzake de vrijwillige rechtspraak tijdens de middeleeuwen bestudeerd geworden⁵. Aanvankelijk bezaten de erfachtige lieden (de *virī hereditarii*), die meestal ook de schepenfuncties bekleedden, het monopolie over de gracieuze rechtspraak te Gent⁶. Maar door de hervorming van het stadsbestuur in 1301 verloren ze dit monopolie. Voortaan kende Gent twee schepenbanken van elk 13 schepenen: de schepenbank van de keure en die van gedele. De schepenen van de keure kregen de contentieuze rechtspraak in civiele en in criminele zaken, de vrijwillige rechtspraak alsook het algemeen bestuur van de stad toebedeeld; de schepenen van gedele waren een soort vrederechters (paisierders) en traden *ex officio* op als oppervoogden van minderjarige wezen⁷. In de 14de eeuw participeerden de erfachtige lieden nog steeds aan de voluntaire jurisdictie, desondanks verloren ze toch geleidelijk hun positie⁸. Het waren hoofdzakelijk gegoeden, standgenoten en geestelijken die zich in de 14de eeuw nog steeds wendden tot de erfachtige lieden. De andere Gentse burgers kozen daarentegen voor de schepenen van de keure⁹. Tijdens de 15de eeuw verwierf de schepenbank van de keure uiteindelijk het monopolie over de vrijwillige rechtspraak¹⁰.

der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XXXI, 1977, pp. 65-76.

(4) Ph. Lardinois, *Diplomatische studie*, p. 84. Ook in de door ons doorgenomen schepenregisters wordt er diverse malen melding gemaakt van een chirograaf. Zo kan men bijvoorbeeld in een akte uit 1590 lezen: 'Jan Beths, welcke kende ghecedeert en ghetransporteert thebbene alzulcke eene wettelicke chirographie inhoudende 30 s.gr. tsaers losselick den penninck 18'. SAG, 330, nr. 110, f° 120 v°.

(5) Zie hiervoor Fr. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s-Gravenhage, 1938; P. Rogge, De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2de helft der 14de eeuw, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, IV, 2, 1949-1950, pp. 22-31; Ph. Lardinois, *Diplomatische studie*; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Standen en Landen, LXXVIII, Kortrijk-Heule, 1981; M. Boone, Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de Late Middeleeuwen (14de-15de eeuw), in *Het openbaar initiatief van de gemeenten van België. Historische grondslagen (Ancien Régime). 11e internationaal colloquium, Spa, 1-4 september 1982. Handelingen*, Historische Uitgaven, reeks in-8°, nr. 65, Brussel, 1984, pp. 71-114.

(6) Fr. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat*, p. 330.

(7) J. Decavele, J. Vannieuwenhuysse, *Archiefgids, Stadsarchief van Gent, deel I: Oud Archief*, Gent, 1983, pp. 73, 145.

(8) M. Boone, *Openbare diensten*, pp. 78-80.

(9) Ph. Lardinois, *Symptomen*, pp. 72, 75-76.

(10) B. Reusens, *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de Keure, 1483-1493. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuni-

Aangezien de bevoegdheid over de gracieuze rechtspraak te Gent tijdens het Ancien Régime nog in geen enkele studie aan bod is gekomen, willen we dit aspect van de rechtsbedeling in onderhavig artikel even onder de loep nemen. De hamvraag is uiteraard of de schepenen van de keure hun alleenrecht inzake vrijwillige rechtspraak gedurende het Ancien Régime hebben weten te behouden.

De schepenbank van de keure

De contracten verleden voor de schepenen van de keure vonden vanaf de 14de eeuw hun neerslag in de zogenaamde 'jaarregisters'. Deze schepenregisters zijn ondergebracht in het Gentse stadsarchief en vormen aldaar de huidige reeks 301 (van het oud archief). De reeks vangt aan in 1339 en loopt door tot 1679¹¹. Na 1679 hield deze reeks op te bestaan. Telkens de magistraat werd vernieuwd, werd ook een nieuw schepenregister aangelegd. Van 1540 tot 1783 begon het nieuwe schepenjaar steeds op 10 mei¹². De enige uitzondering hierop vormde de periode van het calvinistische bewind (1578-1584): toen keerde men heel eventjes terug naar de toestand van vóór 1540, en begon het schepenjaar op 15 augustus¹³. Dit verklaart waarom de eerste akten van elk schepenregister steeds gedateerd zijn rond het midden van mei of augustus. Van 1468 tot 1648 werd de band van elk register kunstig versierd met het wapen van de voorschepen¹⁴.

Vanaf 1529 hebben de schepenen van de keure naast hun jaarregister een bijkomend register aangelegd. Dit tweede register was enkel bestemd voor de registratie van transacties op onroerende goederen en renten gevestigd op immobiliën, die het juridisch statuut 'vrij huis, vrij erve' bezaten. Deze schepenregisters zijn samengebracht in de huidige reeks 303¹⁵. Vóór 1529 werden deze 'vrij huis, vrij erve' transacties gewoon genoteerd in de jaarregisters. De benaming 'vrij huis, vrij erve' is een typisch Gentse uitdrukking. Hiermee werden de bebouwde erven aangeduid die volledig eigendom waren van de bezitter en die aan geen enkele recognitieve betaling aan de oorspronkelijke grondeigenaar onderworpen waren¹⁶. Los daarvan kon de eigenaar van een 'vrij huis, vrij erve' uiteraard zijn bezit als onderpand bij een hypothecaire overeenkomst aanwen-

versiteit, Gent, 1977, p. 31; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiëlenmarkt*, p. 47.

(11) J. Decavele, J. Vannieuwenhuysse, *Archiefgids*, p. 156. De reeks omvat in totaal 167 registers.

(12) *Ibidem*, p. 74.

(13) M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiëlenmarkt*, pp. 48-49.

(14) J. Decavele, J. Vannieuwenhuysse, *Archiefgids*, p. 156.

(15) De reeks 303 bevat in totaal 42 registers.

(16) J. Decavele, J. Vannieuwenhuysse, *Archiefgids*, p. 83; G. Desmarez, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre, avec plans et tables justificatives*, Gent-Parijs, 1898, pp. 1-5. Op verschillende historische gevels te Gent prijkt nog steeds het opschrift 'vrij huis, vrij erve'. Zie bijvoorbeeld de huizen 'Het Waepen van Zeelant' en 'De Maecht van Ghent' op de Korenmarkt.

den (b.v. als waarborg bij een renteverkoop). In verschillende akten betreffende 'vrij huis, vrij erve' transacties kan men lezen: 'wesende vrij eyghen goet ende bydien onbelast'¹⁷. Nochtans waren vele 'vrij huis, vrij erve' immobiliën in de 17de eeuw wel belast met recognities (onlosbare renten, sourenten, landcijzen en andere lasten). In de akten betreffende deze immobiliën leest men: 'vrij huus ende eervve wesende en nochtans int gheheele belast met...'. Wat er dus op wijst dat de oorspronkelijke betekenis van 'vrij huis, vrij erve' voor heel wat huizen met dit statuut in de 17de eeuw niet meer gold¹⁸. In tegenstelling tot de jaarregisters werd er jaarlijks geen nieuw 'vrij huis, vrij erve' register aangelegd. Zo omvat bijvoorbeeld het eerste register van de reeks 303 de gehele periode 1529-1547 (het register telt 319 folio's). De reden hiervoor is dat er veel minder 'vrij huis, vrij erve' transacties dan transacties op gewone immobiliën werden verleden voor de schepenen van de keure. De reeks 303 is blijven bestaan tot 1796.

Nieuw voor de 16de eeuw is ook het feit dat in 1552 voor het eerst melding wordt gemaakt van een normatieve tekst die de registratie van transacties op onroerende goederen gelegen in de stad en de vrijheid van Gent verplicht stelde¹⁹. Volgens deze stedelijke ordonnantie diende de registratie te geschieden voor de schepenen van de keure. Hadden de schepenen van gedele dan geen registratiebevoegdheid?

De schepenbank van gedele

Sinds 1349 bezaten ook de schepenen van gedele eigen registers. Deze schepenregisters zijn ondergebracht in de huidige reeks 330. De reeks 330 omvat de periode 1349-1795 en is beter gekend onder de benaming 'staten van goederen'. Net zoals bij de schepenbank van de keure werd bij elk nieuw schepenjaar een nieuw register begonnen. Ook werd van 1468 af op de boekbanden het wapen van de voorschepen geschilderd.

De 'staten van goederen' hebben tijdens de 16de eeuw een inhoudelijke evolutie doorgemaakt. Dit blijkt uit een aantal steekproeven, die wij in

(17) Zie onder andere SAG, 303, nr. 7, f° 15 v°.

(18) Het verlies van de oorspronkelijke betekenis van 'vrij huis, vrij erve' is zeker geen 17de-eeuws verschijnsel, maar ligt veel vroeger in de tijd; reeds op het einde van de 15de eeuw was 'vrij huis, vrij erve' niet meer synoniem voor onbelast. M. Dumon, *Verkoop en berening van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de Keure, 1493-1503. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1978, p. 17.

(19) '...ordonneren ende statueren bij dese, dat men van nu voortan gheene belastinghen, veranderinghen, ghiften ofte vercoopinghen van den zelve eyghen huusen erven en zal vermoghen te doene, omme voor souffisante ende effectuele erfvenesse ofte realisatie bekent te zijne, tenzij dat zulcke alienation, ghiften ofte belastinghen voor scepenen vander kuere deser stede, ghepasseert ende verkennt wesen, ende voorts dat de ghone die daertoe van baillu ende scepenen weghe ghecommitteert es, ofte werden zal, danof de kenesse hebbe, de zelve aggrere ende met zijnen handteekene subsignere, metgaders tzijnen boucke annotere...'. A. Du Bois, L. De Hondt, *Coutumes de la ville de Gand*, II, Brussel, 1887, pp. 291-295: 'ordonnance sur la vente et la dation en hypothèque de maisons et héritages francs'.

deze registers hebben uitgevoerd. Er mag gesteld worden dat op het einde van de 15de eeuw de rentetransacties en de verhandeling van onroerende goederen in de 'staten van goederen' nog een onbeduidende minderheid vormden²⁰. Het gros van de akten had namelijk betrekking op staten van goed, 'hoysatingen', testamenten, aanstelling van voogden, presentatie van voogdijrekeningen, schuldbekentenissen, borgstellingen, giften en verpachtingen. Dit verandert tijdens de eerste helft van de 16de eeuw; van dan af neemt het aantal transacties betreffende renten en immobiliën gestadig toe. Wel gaat het bijna steeds om erfeniskwesties, m.a.w. één van de twee handelende partijen treedt op als voogd of als erfgenaam.

Tijdens de tweede helft van de 16de eeuw blijft het aantal rente- en immobiliëntransacties verder toenemen. Opmerkelijk hierbij is dat nu ook steeds meer personen voor de schepenen van gedele compareren die niet betrokken zijn (hetzij als erfgenaam, hetzij als voogd) bij een of andere erfeniskwestie. Het stijgend aantal akten inzake renten en onroerende goederen verklaart waarom vanaf 1599 de schepenen van gedele jaarlijks een tweede register zijn gaan bijhouden. Deze registers (in totaal 136 volumes) zijn samengebracht in de huidige reeks 333 en omhelzen de periode 1599-1788. Vanaf 1599 kwam er een duidelijke scheiding tussen de staten van goed (de boedelbeschrijvingen van de sterfhuizen waar minderjarigen als erfgenamen voorkwamen) en de transacties betreffende renten en immobiliën. Voortaan werden in de oude registerreeks (reeks 330) alle staten van goed genoteerd, terwijl in de nieuwe reeks (reeks 333) alle transacties aangaande renten en vastgoed werden geregistreerd. Volledigheidshalve moet hier nog worden aan toegevoegd dat de 'rolle' eveneens verhuisde van de oude naar de nieuwe reeks. Deze rubriek bevat de akten waarin de schepenen van gedele optreden in hun hoedanigheid van oppervoogden over minderjarige erfgenamen²¹. De 'rolle' treft men steeds achteraan in het schepenregister aan.

Welk soort schepenregister bevat nu het meest aantal akten betreffende transacties van stedelijke onroerende goederen en renten gevestigd op stedelijke immobiliën? We hebben dit onderzocht voor een aantal steekproefjaren (zie Tabel 1).

Uit deze tabel blijkt duidelijk het overwicht van de schepenregisters van gedele. Gedurende alle steekproefjaren bedraagt het aandeel van de schepenen van gedele steeds meer dan de helft. In 1590 en 1620 werd zelfs driekwart van alle akten voor de schepenbank van gedele verleden. Meteen is ook duidelijk waarom men vanaf 1599 de transacties betreffende renten en immobiliën in een apart register is beginnen noteren. De sterke toename van het aantal akten dat in de loop van de 16de eeuw voor de schepenen van gedele werd gepasseerd, noodzaakte tot het aanleggen van een tweede register.

(20) In hun studie over de Gentse immobiliënmarkt (1483-1503) hebben M. Dumon en B. Reusens dan ook deze schepenregisters achterwege gelaten. M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiliënmarkt*, p. 45.

(21) De 'rolle' bevat onder andere borgstellingen, aanstellingen van voogden en opheffingen van het voogdijschap over meerderjarige wezen.

Tabel 1: *Procentueel aandeel van de verschillende schepenregisters, 1590-1661.*

Jaar	Aandeel schepenregister van gedele	Aandeel jaarregister v.d. keure	Aandeel schepenregister 'vrij huis, vrij erve'	Aandeel jaarregister + 'vrij huis, vrij erve'
1590	74,1 %	22,3 %	+ 3,6 %	= 25,9 %
1600	65,2 %	34 %	+ 0,8 %	= 34,8 %
1610	61,7 %	30 %	+ 8,3 %	= 38,3 %
1620	74,1 %	17,7 %	+ 8,2 %	= 25,9 %
1630	65 %	23,4 %	+ 11,6 %	= 35 %
1641	62,5 %	23,3 %	+ 14,2 %	= 37,5 %
1661	52,4 %	20 %	+ 27,6 %	= 47,6 %

In vergelijking met de 15de eeuw was het aandeel van de jaarregisters in de 17de eeuw gering. Het procentuele aandeel van de jaarregisters kon wel sterk schommelen (b.v. 34 % in 1600, slechts 17,7 % in 1620). Het kleinste part vertegenwoordigen de schepenregisters 'vrij huis, vrij erve'. Wel groeide na 1620 hun aandeel aan, zodat in 1661 het percentage van de 'vrij huis, vrij erve' registers zelfs hoger lag dan dat van de jaarregisters. Uit de tabel kan ook worden afgeleid dat na 1620 het procentuele aandeel van de schepenen van de keure (jaarregister + 'vrij huis, vrij erve' register) opnieuw is toegenomen. Deze procentuele toename geeft ons echter een vertekend beeld, want de stijging komt niet tot uiting in absolute cijfers: in 1641 werden 161 akten voor de schepenen van de keure verleden, in 1661 waren er dit nog slechts 69. De daling van het aantal akten zowel in de schepenregisters van de keure als in die van gedele doet vermoeden dat de stadsmagistraat in de loop van de 17de eeuw zijn monopolie inzake de registratie van transacties op stedelijke immobiëlen en rentetransacties m.b.t. stedelijke onroerende goederen heeft verloren.

In tegenstelling tot de schepenen van de keure hebben we voor de schepenen van gedele geen normatieve tekst teruggevonden, waaruit hun bevoegdheid over rente- en immobiëltransacties blijkt. De ordonnantie uit 1552 maakt enkel melding van de schepenen van de keure. Wij menen dat het niet vernoemen van de schepenen van gedele in deze ordonnantie moet worden toegeschreven aan het feit dat op het moment dat de verordening werd uitgevaardigd, de schepenen van gedele zich nog inzake rentetransacties en transacties op immobiëlen beperkten tot de erfeniskwesties (sinds de 14de eeuw bezaten zij bevoegdheid over en jurisdictie in erfeniskwesties). Het is pas na 1552 dat het aantal akten betreffende gewone rente- en immobiëltransacties in de schepenregisters van gedele sterk is toegenomen. Typierend voor deze evolutie is dan ook een stedelijke ordonnantie inzake transacties op stedelijke immobiëlen uit 1653, waarin niet meer wordt gesproken over de schepenen van de keure, maar over

de 'weth' ²²; waarmee zowel de schepenbank van de keure als die van gedele wordt bedoeld.

De reden waarom tijdens de 16de eeuw steeds meer rente- en immobiliëntransacties werden gepasseerd voor de schepenen van gedele i.p.v. voor de schepenen van de keure is ons niet bekend. Misschien houdt het verband met de daling van de politieke macht van de schepenen der keure na 1540 (Karolijnse Concessie). Enkel een exhaustieve studie van de vrijwillige rechtspraak voor de 16de eeuw zou hiervoor een plausibele verklaring kunnen geven.

Het notariaat

Terwijl tijdens de 16de eeuw de verschuiving van de registratiebevoegdheid betreffende rente- en immobiliëntransacties zich heeft voltrokken binnen de Gentse stadsmagistraat, is dit geenszins het geval in de 17de eeuw. Gedurende de 17de eeuw is de wijziging inzake de registratiebevoegdheid te zoeken buiten de twee schepenbanken, namelijk bij het notariaat. De notaris heeft in Vlaanderen en Brabant nooit het succes gekend dat hem in andere Europese regio's en landen te beurt viel. Dit komt omdat in tegenstelling tot bijvoorbeeld het zuidelijk deel van België, Frankrijk, Italië, Spanje, Portugal en Zwitserland de Vlaamse en Brabantse notaris sterke concurrentie had van de stedelijke en plattelandsschepenbanken ²³.

Het openbaar notariaat deed tijdens het laatste kwart van de 13de eeuw zijn intrede in onze gewesten ²⁴. Te Gent duikt een notaris voor het eerst op in 1311 ²⁵. De middeleeuwse notarissen werden door of namens de Duitse keizer en de paus benoemd, en behoorden bijna steeds tot de geestelijke stand ²⁶.

Pas onder de regering van keizer Karel V werden de eerste belangrijke verordeningen met betrekking tot het notarisambt in de Nederlanden uitgevaardigd ²⁷. Door het plakkaat van 7 oktober 1531 werd bepaald dat

(22) SAG, 301, nr. 165, f° 192 v°.

(23) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 522; Cl. Desama, Les rentes en argent fournissent-elles un diagnostic de l'activité économique? Enquête dans un protocole liégeois du XVIIe siècle, in *Annuaire d'Histoire liégeoise*, X, nr. 34, 1967, pp. 1-32; B. Roth-Lochner, L'évolution de l'activité notariale à Genève, XVIIe-XVIIIe siècles, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXXIII, janvier-mars 1986, pp. 100-105.

(24) Ph. Godding, L'évolution du notariat dans nos régions: du moyen-âge à la loi de Ventôse, in *Le notariat en roman pays de Brabant et l'enseignement du notariat à l'Université catholique de Louvain*, Brussel, 1986, p. 11; P.L. Neve, Het openbaar notariaat op de drempel van de Nieuwe Tijd (15de en 16de eeuw), in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, Nijmegen, 1987, p. 19; M. Oosterbosch, Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de Middeleeuwen: institutionele aspecten, in *Het notariaat in Brabant*, Brussel, 1982, pp. 17-18.

(25) H. Nelis, Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320), in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, II, 1923, p. 276.

(26) Ph. Godding, *L'évolution du notariat*, p. 11; P.L. Neve, *Het openbaar notariaat*, pp. 17, 36; M. Oosterbosch, *Het openbare notariaat*, pp. 19-21; A. Fl. Gehlen, Schets van de inrichting van het notariaat in de Nederlanden tijdens het Ancien Régime, in *Het notariaat in Brabant*, p. 59.

(27) Ph. Godding, *L'évolution du notariat*, p. 12; A. Fl. Gehlen, *Schets van de*

als openbaar notaris alleen nog geadmitteerd zouden worden 'vermaerde ende wel gefameerde lieden, ende degene die bij examinatie ende onderzoek van den Hooft ende Lieden van onsen Raden ende Provinciale Rechteren, in elk landt besondere, bevonden sullen worden daer toe expert, bequame ende sufficient te sijne ende voor sulke geappelleert' ²⁸. Hierdoor werd de benoeming van de notarissen en de controle op het notariaat toevertrouwd aan de provinciale justitieraden, zoals de Raad van Vlaanderen en Brabant. Door de ordonnantie van 4 oktober 1540 werden de notarissen verplicht tot het houden van 'goet ende rechtveerdich register ende prothocolle van alle contracten, testamenten ende andere acten die sy passeren ende ontfangen sullen, ende de selve registreren by oerdene dat sy die ontfangen ende gepasseert sullen hebben' op straffe van ontzetting uit hun ambt ²⁹. Bovendien werd aan de notarissen verboden akten te verlijden voor onbekenden, tenzij de getuigen de identiteit van de partijen konden bevestigen. In het edict werd ook bepaald dat de notarissen de woonplaats van de partijen in de akte moesten vermelden en de identiteit van de getuigen dienden op te geven. De middeleeuwse notarissen hebben in Vlaanderen en Brabant geen minuten of protocollen nagelaten ³⁰. Te Gent dagtekenen de oudst bewaarde notariële minuten uit 1559 ³¹. Voor de gehele 16de eeuw zijn slechts van vier Gentse notarissen minuten bewaard gebleven ³². Tijdens de 16de eeuw is het notariaat geleidelijk aan geëvolueerd van een overwegend kerkelijke tot een wereldlijke instelling ³³.

Voor de notarissen werden zowel akten in de obligatoire en zakenrechtelijke sfeer (verkoopingen, verhuringen en verpachtingen van onroerende goederen, rentetransacties, naastingsakten, ruilingen, schenkingsakten, borgtochten...), akten betreffende het familie- en erfrecht (testamen-

inrichting, pp. 59-60; G. Van Dievoet, *Het notariaat in Brabant gedurende de Nieuwe Tijd*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 69.

(28) *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten soo van weghen der keyserlyke ende koningblyke maiesteyten, als heurlieder doorlughtigheste voorsaeten, graven ende graefneden van Vlaendren*, Gent, 1639, p. 753. Zie ook M. J. Lameere, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, III, Brussel, 1902, p. 266.

(29) M. J. Lameere, H. Simont, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, IV, Brussel, 1907, p. 236.

(30) Ph. Godding, *L'évolution du notariat*, p. 12; M. Oosterbosch, *Het openbare notariaat*, p. 24.

(31) Deze zijn van de hand van de Gentse notaris George De Hane. RAG, Notariële akten, nr. 259. Te Maastricht, te Dinant, te Luik en te Hoei vangen de notariële protocollen respectievelijk aan in 1521, 1566, 1568 en 1587. A. Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeberig Maastricht. Een rechthistorische schets van de inrichting en practijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeberigheid over de stad (1292-1794)*, Assen, 1981, p. 298; P. L. Neve, *Het openbaar notariaat*, p. 43.

(32) De notariële minuten van George De Hane voor de periode 1559-1563, de notariële minuten van Léonard Zantvliet voor het jaar 1565, de minuten van Arnuld De Bisschop voor de periode 1585-1615 en de minuten van Jean Jacopsen voor de periode 1587-1622. RAG, notariële akten, nrs. 196, 197, 259, 700 en 701.

(33) A. Fl. Gehlen, *Schets van de inrichting*, p. 59; P. L. Neve, *Het openbaar notariaat*, p. 37.

ten, huwelijkscontracten...), als akten in semi-litigieuze zaken (getuigenverklaringen, ondervragingen, protesten...) verleden³⁴. In talrijke Vlaamse en Brabantse steden was het echter verplicht dat de transacties van stedelijke onroerende goederen en de rentetransacties m.b.t. stedelijke immobiliën gepasseerd werden voor de stadsmagistraat³⁵. Dit betekende dat notariële akten betreffende deze transacties dienden overgeschreven te worden in de schepenregisters om rechtsgeldig te zijn³⁶. Daardoor werd bereikt dat de transactie werking kreeg ten opzichte van derden.

Wij menen echter verschillende bewijzen te bezitten om te mogen stellen dat te Gent in de loop van de 17de eeuw : 1. steeds minder transacties aangaande stedelijke immobiliën en renten voor de schepenen werden verleden en 2. steeds meer akten betreffende stedelijke rente- en immobiliëntransacties gepasseerd werden voor de notarissen, zonder ze nadien te laten overschrijven in de schepenregisters. Een eerste aanwijzing hiervoor is het verdwijnen van de jaarregisters (reeks 301) na 1679. Dit is op zijn minst vreemd te noemen, aangezien deze schepenregisters de oudste reeks vormen van de vrijwillige rechtspraak te Gent. Men kan zich uiteraard de vraag stellen of het wegvallen van de jaarregisters na 1679 niet wordt gecompenseerd door een toename van het aantal akten in de schepenregisters van gedele (reeks 333) en de schepenregisters 'vrij huis, vrij erve' (reeks 303). We hebben deze mogelijkheid onderzocht en zijn tot de conclusie gekomen dat er van compensatie geen sprake is. Een tweede aanwijzing heeft betrekking op de schepenregisters van gedele. Op het eerste zicht lijkt er met deze reeks in de 17de eeuw niets aan de hand ; immers deze reeks loopt door tot in 1788. Maar wanneer men de registers inhoudelijk controleert, blijkt dat er vanaf juli 1681 zo goed als geen rente- en immobiliëntransacties meer vallen te bespeuren³⁷. Van dan af worden de schepenregisters van gedele volledig in beslag genomen door de 'rolle'. Aldus verdwijnen tussen 1679 en 1681 de twee voornaamste reeksen met betrekking tot de rentetransacties en de transacties op immobiliën. Enkel de reeks 'vrij huis, vrij erve' blijft tot het einde van de 18de eeuw voortbestaan.

Is dit verdwijnen plots gebeurd of heeft men te maken met een geleidelijke afname van het aantal akten tijdens de 17de eeuw? Om dit te achterhalen hebben we een aantal steekproeven uitgevoerd in de reeksen 301 en 333. In de reeks 301 werd voor een aantal willekeurige jaren het totaal aantal geregistreerde akten geteld³⁸. De evolutie die hieruit kan worden opgemaakt, is overduidelijk : tussen 1641 en 1679 deed er zich

(34) J. Tyteca, De praktijk van een notaris aan het einde van de 18de eeuw, in *Het notariaat in Brabant*, pp. 76-77 ; A. Fl. Gehlen, De notaris in de Republiek der Verenigde Nederlanden, in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, p. 66 ; Id., *Het notariaat in het tweeberig Maastricht*, pp. 172-259 ; G. Van Dievoet, *Het notariaat in Brabant*, pp. 69-70.

(35) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 522 ; G. Van Dievoet, *Het notariaat in Brabant*, p. 70.

(36) J. Tyteca, *De praktijk van een notaris*, pp. 75-76 ; A. Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeberig Maastricht*, pp. 122-123, 209-210, 215-217.

(37) SAG, 333, nr. 51. Dit register beslaat de periode juli 1681-mei 1682.

(38) Aantal geregistreerde akten in :

een aanhoudende daling voor. Vooral tussen 1645 en 1650 valt er een spectaculaire terugval van de akten waar te nemen : op vijf jaar tijd daalde het aantal akten met 57 %. Ook in de reeks 333 hebben we voor bepaalde jaren het totaal aantal akten geteld³⁹. Net zoals bij de jaarregisters valt er bij deze reeks tussen 1641 en 1681 een geweldige afname van het aantal akten te bespeuren. Alleen reeds tussen 1641 en 1645 daalde het aantal akten met 31 %.

De evolutie van het notariaat te Gent volgen, is minder eenvoudig, omdat er voor de 17de eeuw geen lijsten bewaard zijn gebleven van het aantal notarissen dat te Gent heeft gepraktiseerd. Om toch een beeld te krijgen van het Gents notariaat hebben we voor bepaalde jaren het aantal notarissen geteld dat ons notariële minuten heeft nagelaten⁴⁰. Ziehier de resultaten :

1620 :	10	Gentse notarissen.
1641 :	10	Gentse notarissen.
1661 :	30	Gentse notarissen.
1680 :	58	Gentse notarissen.

Het spreekt voor zichzelf dat het hier uiteraard gaat om minimumcijfers, aangezien de minuten en protocollen niet voor alle notarissen bewaard zijn gebleven. Maar ons interesseert minder het werkelijk getal der notarissen, dan wel de verhouding bij benadering tussen het aantal notarissen tijdens het eerste en laatste kwart van de 17de eeuw. Uit de cijfers blijkt dat het aantal notarissen dat te Gent werkzaam was tussen 1620 en 1641 vrij constant moet zijn geweest. Dit kan daarentegen niet worden gezegd van de periode 1641-1661. Men constateert hier een verdrievoudiging van het aantal notarissen en dit terwijl de Gentse bevolking gedurende deze periode slechts toenam met ongeveer 17 %⁴¹. Tussen 1661 en 1680 verdubbelde het aantal notarissen bijna nog eens⁴². We zijn van oordeel dat deze cijfers de resultaten van onze andere steekproeven bevestigen.

1641 : 189 akten. SAG, 301, nr. 158.

1645 : 175 akten. SAG, 301, nr. 160.

1650 : 75 akten. SAG, 301, nr. 161.

1660 : 67 akten. SAG, 301, nr. 165.

1672 : 33 akten. SAG, 301, nr. 167.

1679 : 3 akten. SAG, 301, nr. 167.

(39) Aantal folio's en geregistreerde akten in

1641 : 196 folio's = 362 akten. SAG, 333, nr. 20, 21.

1645 : 144 folio's = 249 akten. SAG, 333, nr. 22.

april 1650-mei 1651 : 91 folio's = 243 akten. SAG, 333, nr. 26.

mei 1659-mei 1660 : 76 folio's = 112 akten. SAG, 333, nr. 30.

mei 1665-april 1666 : 37 folio's = 58 akten. SAG, 333, nr. 35.

oktober 1670-december 1671 : 37 folio's = 56 akten. SAG, 333, nr. 40.

mei 1676-mei 1677 : 20 folio's = 25 akten. SAG, 333, nr. 46.

mei 1680-juni 1681 : 6 folio's = 8 akten. SAG, 333, nr. 50.

(40) Een alfabetische lijst met de namen van de notarissen, waarvan minuten bewaard zijn gebleven, vindt men in de inventarissen 219 A, B, C en D van het rijksarchief te Gent.

(41) Volgens de berekeningen van H. Van Werveke telde Gent omstreeks 1620 37.380 inwoners en omstreeks 1640 43.829. H. Van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*, Brussel, 1948, p. 52.

(42) De bevolking steeg daarentegen slechts met ongeveer 3,5 %. *Ibidem*, p. 52.

De sterke toename van het aantal notarissen vanaf de jaren veertig van de 17de eeuw loopt mooi parallel met de aanhoudende daling van het aantal akten in de schepenregisters.

Een andere aanwijzing voor het feit dat de stadsmagistraat in de 17de eeuw zijn monopolie inzake transacties op stedelijke onroerende goederen en rentetransacties m.b.t. stedelijke immobiliën aan het verliezen was, is het uitvaardigen in 1653 van een stedelijke ordonnantie. De ordonnantie zelf hebben we niet teruggevonden, maar ze wordt wel terloops vermeld in een verkoopakte uit 1661⁴³. In deze akte kan men lezen: 'ende omme te voldoende ande ordonnantie ofte placcaete vanden jaere 1653, daerby ghestatueert is dat dierghelycke vercoopynghen, opdrachten ofte cession moeten geschieden voor de weth vanden vercooper ofte cedent'. Het lijkt ons geen toeval te zijn dat deze verordening tijdens de jaren vijftig is uitgevaardigd geworden, wanneer men weet dat in 1641 nog 551 akten werden verleden voor de schepenen, terwijl negen jaar later het aantal akten reeds met meer dan de helft was teruggelopen⁴⁴. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat de stedelijke overheid tegen deze drastische daling heeft gereageerd. Toch heeft de uitgevaardigde ordonnantie weinig of niets uitgehaald. Dit wordt aangetoond door een steekproef, die werd uitgevoerd in de notariële minuten uit 1661⁴⁵. Uit deze bundels werden alle akten genoteerd die betrekking hadden op rentetransacties en transacties op stedelijke immobiliën. De meeste van deze akten hebben we nadien niet teruggevonden in de schepenregisters. Hieruit mag worden afgeleid dat het merendeel van de akten dat voor het notariaat werd verleden niet werd overgeschreven in de schepenregisters.

Uit dit alles mag worden besloten dat het verdwijnen tussen 1679 en 1681 van de jaarregisters enerzijds en van de rente- en immobiliëntransacties uit de schepenregisters van gedele anderzijds niet plotseling is gebeurd, maar dat het een eindpunt vormde van een evolutie die reeds verschillende decennia aan de gang was. Het begin van dit proces moet waarschijnlijk gesitueerd worden rond 1640. Dit kan gedeeltelijk worden afgeleid uit de schepenregisters en het aantal gekende notarissen. Een vergelijking tussen 1630 en 1641 betreffende de rente- en immobiliëntransacties leert ons dat het aantal akten in 1641 merkkelijk hoger lag dan in 1630; terwijl na 1641 er zich een voortdurende daling heeft voorgedaan. Steekproeven hebben evenwel uitgewezen dat reeds in 1641 niet langer alle transacties aangaande renten en stedelijke immobiliën in de schepenregisters werden genoteerd. Anderzijds telt men voor zowel 1620 als 1641 tien notarissen, wat laat vermoeden dat het notariaat te Gent pas na 1641 een spectaculaire uitbreiding heeft gekend, en dit ten nadele van de stadsmagistraat.

(43) SAG, 301, nr. 165, f° 192 v°.

(44) De akten uit het register 'vrij huis, vrij erve' werden niet meegeteld.

(45) Wij namen hiervoor de akten van drie Gentse notarissen door, die in 1661 een drukke praktijk hadden:

1° Jacques Artsens: RAG, Notariële akten, nr. 7.

2° Charles Schillewaert: RAG, Notariële akten, nr. 1056.

3° Charles Schillewaert (zoon van nr. 2): RAG, Notariële akten, nr. 1071.

Hoe komt het nu dat de Gentse notarissen in de loop van de 17de eeuw vaste voet hebben verworven inzake transacties op stedelijke immobiliën en rentetransacties m.b.t. stedelijke onroerende goederen? Wij zijn de mening toegedaan dat de verwerving van deze bevoegdheid het eindpunt vormt van een evolutie die de vrijwillige rechtspraak te Gent sinds de 16de eeuw heeft doorgemaakt. Het aandeel van het notariaat in de gracieuze rechtspraak is te Gent, evenals in andere Vlaamse en Brabantse steden, tijdens de 16de en 17de eeuw voortdurend toegenomen⁴⁶. De Gentse bevolking is zich vanaf de 16de eeuw voor het opstellen van een juridische akte steeds meer gaan wenden tot de notaris, en heeft zich steeds meer afgewend van de stadsmagistraat, althans voor die soort van akten waarbij de bevolking vrij mocht kiezen tussen het notariaat en het stadsbestuur (zoals huwelijksakten, testamenten, volmachtakten, huurcelen, verpachtingen, schenkingen, borgtochten...). Dit kan worden afgeleid uit de daling van het totaal aantal geregistreerde akten in de schepenregisters. Terwijl het gemiddeld aantal akten per jaar gedurende de periode 1478-1483 2.500 à 3.000 bedroeg⁴⁷, ligt het gemiddelde tijdens het eind van de 16de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw steeds onder de 1.000 akten⁴⁸. Deze daling is te aanzienlijk om die alleen toe te schrijven aan de vermoedelijke bevolkingsdaling tussen het einde van de 15de en het einde van de 16de eeuw. Het lijkt ons vrij logisch dat wanneer men zich reeds voor al zijn (wettelijk toegelaten) juridische akten wendt tot een notaris, men uit praktische overwegingen geneigd zal zijn dit uiteindelijk ook te doen voor de rentetransacties en de transacties op stedelijke immobiliën. Wij geloven dan ook dat de notarissen deze bevoegdheid niet hebben verkregen van de stadsmagistraat, maar wel van hun cliënteel.

Samenvattend kan men zeggen dat de vrijwillige rechtspraak te Gent tegen het laatste kwart van de 17de eeuw voor het grootste deel in handen is geraakt van het notariaat. Slechts een peulschil van de gracieuze rechtspraak bleef in handen van de stadsmagistraat (cf. de schepenregisters 'vrij huis, vrij erve'. Deze situatie veranderde niet meer in de 18de eeuw⁴⁹.

(46) Ph. Godding, *L'évolution du notariat*, p. 12; L. Van Buyten, Het beroep van notaris: een sociaal onderzoek naar de toestand einde 17de-einde 18de eeuw, in *Het notariaat in Brabant*, p. 88.

(47) I. Schoups, Un mode de traitement des registres échevinaux gantois en vue d'une analyse statistique, fin XVe siècle, in *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek*, Studia Historica Gandensia, nr. 267, Gent, 1986, p. 10.

(48) Bijvoorbeeld tijdens het schepenjaar mei 1640-mei 1641 werden er in totaal 645 akten voor de schepenen verleden. We tellen 394 akten in het schepenregister van gedele (reeks 333, nr. 20), 185 akten in het jaarregister (reeks 301, nr. 158) en 66 akten in het 'vrij huis, vrij erve' register (reeks 303, nr. 9). De 'rolle' in het schepenregister van gedele werd hier uiteraard niet meegerekend. Wanneer men alleen de jaarregisters in beschouwing neemt, komt de daling van het aantal akten nog sterker tot uiting:

schepenjaar 1482-1483: 3.555 akten. I. Schoups, Een aanzet van gecomputeriseerd historisch onderzoek, in *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Gent, 1983, p. 53.

schepenjaar 1550-1551: 1.294 akten. SAG, 301, nr. 104.

schepenjaar 1610-1611: 289 akten. SAG, 301, nr. 141.

(49) Vermelden we hier voor de 18de eeuw de algemene ordonnantie van 20

Aldus wijkt Gent tijdens de 17de en 18de eeuw af van talrijke Zuid- en Noordnederlandse steden, waar de stedelijke rente- en immobiliëntransacties tot op het einde van het Ancien Régime genoteerd moesten worden in de schepenregisters om rechtsgeldig te zijn ⁵⁰.

De expansie en de bloei van het notariaat te Gent tijdens de 17de eeuw houdt evenwel implicaties in voor het historisch onderzoek. Aangezien de schepenregisters naarmate men vordert in de 17de eeuw ons een steeds onvollediger beeld geven van de vrijwillige rechtspraak en van de omvang van de stedelijke rente- en immobiliëntransacties in het bijzonder, is het duidelijk dat deze bron vanaf het midden van de 17de eeuw niet meer in aanmerking komt voor systematisch en kwantitatief onderzoek. De studie van de Gentse rente- en immobiliënmarkt, de Gentse economische conjunctuur en de sociale structuren van de stad op basis van de schepenregisters is voor de periode ca. 1650-1800 een onmogelijke taak. Het verlies van de schepenregisters wordt tijdens de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw wel enigszins gecompenseerd door het aangroeiend notariaatsarchief. Toch zijn ook voor de tweede helft van de 17de eeuw en de 18de eeuw lang niet alle minuten van de Gentse notarissen bewaard gebleven, zodat ze ons geen volledig beeld geven van de vrijwillige rechtspraak en van de Gentse rente- en immobiliënmarkt in het bijzonder.

2. DE RENTETRANSACTIONEN EN DE IMMOBILIËNTRANSACTIONEN

Aangezien de rentetransacties m.b.t. stedelijke immobiliën en de transacties op onroerende goederen het gros uitmaken van de geregistreerde akten in de schepenregisters willen we in dit artikel een paar aspecten van deze transacties belichten.

Alhoewel de Sint-Pietersheerlijkheid gedeeltelijk binnen de Gentse stadsmuren lag, werden de rentetransacties en de transacties op immobiliën aldaar gelegen niet verleden voor de Gentse schepenen. Dit kwam omdat de Sint-Pietersheerlijkheid enkel op bestuurlijk vlak deel uitmaakte van de stad Gent, en niet op juridisch vlak ⁵¹. De enige uitzondering hierop

juni 1704. In deze ordonnantie werd het wettelijk aantal toegelaten koninklijke-erfelijke notarissen voor de diverse steden en districten van de Zuidelijke Nederlanden vastgelegd. Uit deze verordening blijkt opnieuw de vooraanstaande plaats die Gent innam, voor wat het notariaat aangaat. Gent kreeg namelijk, samen met Brussel, het meest aantal notarissen toegewezen. In beide steden mochten 50 notarissen praktiseren. Antwerpen, de meest bevolkte stad van de Zuidelijke Nederlanden, kreeg slechts 40 notarissen. Op de derde plaats kwamen Brugge en Mechelen met elk 20 notarissen. Alle andere steden moesten zich tevredenstellen met minder dan 20. Wij denken dat de centrale overheid bij het bepalen van het aantal toegelaten koninklijke-erfelijke notarissen zich onder meer zal hebben laten leiden door de bestaande toestand van het notariaat in de diverse steden en districten. *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, 3de reeks, I, 1700-1706, p. 534: 'Edit perpétuel de Philippe V supprimant tous les notaires actuellement en fonctions et établissements des notaires royaux et héréditaires pour chaque ville, lieu et district des Pays-Bas'.

(50) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 522.

(51) H. Van Werveke, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van*

vormde de periode van de calvinistische republiek. Toen gebeurde de registratie van rentetransacties en transacties op immobiëliën, die gelegen waren binnen de stadsmuren en behoorden tot de jurisdictie van de Sint-Pietersheerlijkheid, voor de schepenen van de keure ⁵².

De renteverkoop

Onder de renteverkoop (la constitution de rente) moet te Gent in de 17de eeuw verstaan worden, de periodieke en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag (de erfrente), gevestigd op een welomschreven onroerend goed, in ruil waarvoor een persoon (de renteverkoper) van een andere persoon (de rentekoper) een bepaald kapitaal (de koopsom) ontving.

De verhouding tussen de erfrente en de koopsom werd uitgedrukt in 'penningen'. Een rente 'tegen de penning 16' betekende dat de rente werd verkocht voor een jaarlijkse uitkering die een zestiende deel van de koopsom bedroeg. De rentevoet was dus 1 op 16 of 6,25 %. De penningverhouding werd te Gent in de 17de eeuw, alsook tijdens het grootste deel van de 16de eeuw, steeds expliciet in de akten vermeld. Dit was niet het geval tijdens de 15de eeuw ⁵³. Ook te Antwerpen werd de penningverhouding in de 15de-eeuwse schepenregisters slechts sporadisch opgetekend ⁵⁴. Deze penningverhouding kan evenwel berekend worden, met name door de koopsom te delen door de erfrente ⁵⁵.

In tegenstelling tot de 16de eeuw is er te Gent tijdens de 17de eeuw een algemene tendens om de rentevoet van erfrenten te verlagen ⁵⁶ (zie Tabel 2).

Het is duidelijk dat de rentevoeten 5 % en 5,55 % tussen 1590 en 1661 steeds meer aan belang hebben gewonnen, en dit ten koste van rentevoet 6,25 %. De jaren dertig van de 17de eeuw lijken in dit opzicht cruciaal

de stad Gent, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933, pp. 73-76; Id., *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, p. 117.

(52) Getuige hiervan is een register dat we hebben teruggevonden voor de periode april 1581-september 1584. Dit register bevat uitsluitend transacties op onroerende goederen, die gelegen zijn binnen de Gentse stadsmuren én behoren tot de Sint-Pietersheerlijkheid. Dit boek is met een 'vrij huis, vrij erve' boek in de 19de eeuw samengevoegd geworden tot één register. SAG, 303, nr. 4.

(53) M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiëlienmarkt*, p. 56.

(54) C. De Pooter, *Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1980, pp. 21-22.

(55) Aldus bekomt men voor Gent voor de periode 1483-1493 een gemiddelde penningverhouding van 16,08 of een gemiddelde rentevoet van 6,22 %; tijdens de periode 1493-1503 bedroeg de gemiddelde rentevoet 6,53 %. M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiëlienmarkt*, pp. 58-60.

(56) Zowel te Gent als te Antwerpen was 6,25 % gedurende de 16de eeuw de meest courante rentevoet. H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, Brussel, 1977, p. 57. In het prinsbisdom Luik was 6,6 % (penning 15) de officiële intrestvoet voor erfrenten. J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle*, Luik-Parijs, 1939, p. 64.

Tabel 2: *Evolutie van de rentevoet voor erfrenten, 1590-1661.*

Jaar	Penning 16 6,25 %	Penning 17 5,88 %	Penning 18 5,55 %	Penning 20 5 %	Rest
1590	98,1 %	-	0,95 %	0,95 %	-
1600	97,6 %	0,6 %	-	0,6 %	1,2 %
1610	98,8 %	-	1,2 %	-	-
1620	95,1 %	1,1 %	3,4 %	0,4 %	-
1630	89,8 %	1,5 %	4,1 %	4,6 %	-
1641	53,6 %	0,9 %	12,6 %	32,9 %	-
1661	30,6 %	-	17,6 %	50,6 %	1,2 %

te zijn geweest. Immers, tussen 1630 en 1641 daalde het aandeel van de penning 16 van 89,8 % tot 53,6 %, terwijl het aandeel van de penning 18 steeg van 4,1 % naar 12,6 %. De penning 20 kende evenwel de meest spectaculaire evolutie; het aandeel van deze rentevoet steeg van 4,6 % naar 32,9 %. Tijdens de jaren veertig en vijftig zette deze tendens zich verder. De rentevoet 6,25 % verloor verder aan belang, zodat in 1661 nog slechts 30,6 % van alle rentetransacties gebeurde tegen de penning 16. Anderzijds geschiedde in 1661 de helft van alle rentetransacties tegen de penning 20. Zodat mag gesteld worden dat vanaf de jaren zestig van de 17de eeuw 5 % de meest courante rentevoet was voor de erfrenten te Gent⁵⁷. Hierbij dient gezegd dat de rentevoetdaling tijdens de 17de eeuw een algemeen Europees verschijnsel was⁵⁸.

Cl. Desama heeft aangetoond dat er te Luik gedurende de 17de eeuw een relatie bestond tussen de omvang van het geleende bedrag en de rentevoet. Hij kwam tot de conclusie dat de relatief grote rentetransacties meestal gebeurden tegen een rentevoet van 5 %, terwijl de kleinere transacties vaak plaatshadden tegen intrestvoet 6,6 %⁵⁹. Om na te gaan of deze stelling ook geldt voor andere steden, hebben we dit onderzocht voor Gent. We hebben alle geleende bedragen (renteverkopen + renteoverdrachten) uit 1641 en 1661 ingedeeld in twee categorieën: in de eerste categorie werden alle geleende kapitalen samengebracht die een waarde

(57) Gedurende de tweede helft van de 18de eeuw stonden de meeste erfrenten te Gent uit tegen de penning 20 (rentevoet 5 %) en de penning 25 (rentevoet 4 %). H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria Theresia*, Brussel, 1952, p. 124.

(58) S. Homer, *A History of Interest Rates*, New Brunswick-New Jersey, 1963, pp. 136-142. In Franse steden, zoals Parijs, Beauvais en Amiens, daalde de officiële rentevoet van erfrenten van 6,25 % in 1601 tot 5,55 % in 1634 en tot 5 % in 1665. Pierre Goubert schrijft deze daling toe aan 'la conjoncture déprimée' en aan de prijzevoluatie in het bijzonder. P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*, Parijs, 1960, pp. 538-539.

(59) Cl. Desama, *Les rentes en argent*, pp. 26-27.

vertegenwoordigen tot 80 ponden Vlaams ; de tweede categorie bevat alle geleende bedragen boven de 80 ponden Vlaams ⁶⁰.

Tabel 3: *Aandeel van de rentevoeten in de 1e en 2e categorie, 1641 en 1661*

Penning	1641		1661	
	1 ^e categorie	2 ^e categorie	1 ^e categorie	2 ^e categorie
16	70,9 %	29,1 %	65,4 %	34,6 %
17	100 %	0 %	-	-
18	50 %	50 %	33,3 %	66,7 %
20	31,5 %	68,5 %	23,8 %	76,2 %
22	-	-	0 %	100 %

Uit bovenstaande resultaten mag worden besloten dat er ook te Gent in de 17de eeuw een relatie bestond tussen de omvang van het geleende kapitaal en de diverse gangbare rentevoeten. Zo werden de penningen 16 en 17 het meest gebruikt bij kleinere rentetransacties, terwijl de penningen 20 en 22 het veelvuldigst werden aangewend voor grotere transacties. Toch mag men deze scheiding niet te strikt zien, want zowel penning 16 bezit in de tweede categorie, als penning 20 in de eerste categorie een niet weg te cijferen aandeel ⁶¹. Bovendien moet opgemerkt worden dat deze relatie niet voor de gehele 17de eeuw opgaat. Tijdens het eerste derde van de 17de eeuw bezat rentevoet 6,25 % zo een enorm overwicht t.o.v. de andere rentevoeten, dat zowel kleine als grote rentetransacties bijna steeds gebeurden tegen de penning 16.

Bij een renteverkoop stelde de renteverkoper niet alleen een specifiek onroerend goed als waarborg voor de naleving van de transactie, maar in feite zijn hele bezit ⁶². In de Gentse akten uit de 17de eeuw wordt dit als volgt geformuleerd : 'ende tot breeder versekerthede vander selve rente, midtsgaers de jaerlicxsche betaelynghe van diere heeft hy comparant daerinne verobligiert synen persoon ende goet present ende toecommende'.

De Gentse schepenregisters uit de 17de eeuw herbergen evenwel ook renteverkopen, waarbij de rente niet werd bezet op een welomschreven onroerend goed. Volgens verschillende historici zijn deze onbezette renten een uiting van het feit dat vanaf de 16de eeuw de erfrente een kredietinstrument werd ⁶³. De erfrente kwam stilaan open te staan voor iedereen, ook voor dezen die geen onroerend bezit hadden om de renten op te bezet-

(60) De grens van 80 ponden Vlaams werd bepaald op basis van de verhouding tussen de laagste en hoogste bedragen die in 1641 en 1661 ontleend werden.

(61) Dit is ook zo te Luik. Cl. Desama, *Les rentes en argent*, pp. 26-27.

(62) *Ibidem*, pp. 8-9 ; P. Goubert, *Beauvais*, p. 537.

(63) Cl. Desama, *Les rentes*, p. 10 ; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt*, p. 84 ; Ph. Godding, *Le droit foncier*, p. 221.

ten. Deze evolutie wordt in verband gebracht met de versnelde geldcirculatie en de nood aan krediet tijdens de 16de eeuw⁶⁴. Wij zijn echter van mening dat de reële betekenis van de onbezette erfrenten te Gent in de 17de eeuw niet mag worden overschat. Verschillende vaststellingen wijzen althans in die richting. Een eerste aanwijzing hiervoor is dat het aantal onbezette renten, in de door ons doorgenomen schepenregisters, steeds een kleine minderheid vertegenwoordigt van het totaal aantal erfrenten. Een tweede vaststelling betreft het feit dat de onbezette renten een tijdelijk karakter vertonen. Vaak wordt in de akte gepreciseerd wanneer de rente ten einde loopt. De omschrijvingen zijn van volgende aard: 'belovende de voorscrevene rente te lossen ofte behoorlick te bezette op goed dobbel besedt gronden van eerfven ende gheen leen binnen deser stede ofte de myle int ronde van diere ende dat onthier en de twee jaeren ende in ghevalle van besette den voornoemden van Royen danof te leveren behoorlicke brieven zonder zynen cost'⁶⁵. Hieruit blijkt duidelijk dat de renteverkoper bij het verstrijken van de overeengekomen datum — in deze akte twee jaar na de renteverkoop — de keuze had tussen ofwel de onbezette rente af te lossen, ofwel deze te bezetten op een welomschreven onroerend goed. Wanneer de renteverkoper overging tot het bezetten van de rente diende hij aan de renteverkoper daarvan wel schriftelijk bewijs te leveren. Uit de akten die de datum vermelden waarop de onbezette rente vervalt, kan worden afgeleid dat de duur van de onbezette rente meestal één, twee tot maximum drie jaar bedroeg. Dit bewijst voldoende het tijdelijk karakter van deze renten. In de meeste gevallen werd de onbezette rente na de vervaldatum niet afgelost, maar bezet op een specifiek onroerend goed, en aldus omgezet in een gewone erfrente. Diverse akten uit de schepenregisters wijzen in die richting⁶⁶.

Sommige erfrenten waren van bij hun creatie bezet op onroerende goederen en toch spreekt men in de akte over een onbezette rente. In zulke akten leest men: 'rente wesende ombezet ende nietmin verzekert up grond van erfven gheleghen in prochie van Everghem'⁶⁷; 'eene rente van 2 lb. gr. tsiaers losselic alsboven, ombezedt vallende telcken 14 aprilis verkent by Christiaen vanden Guchte en Janneken Bruyckers, zyne huusvrauwe tot proffycyte vanden voornoemden wylent scomparants vadere staende te lossen ofte besetten binnen drie jaren ende niet min verzekert up gronden van erfven gheleghen binnen de prochie van Massemen ende Westrem'⁶⁸.

(64) B. Schnapper, *Les rentes au XVIIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit*, Parijs, 1957, pp. 46, 134-136; Cl. Desama, *Les rentes*, p. 10; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt*, p. 84.

(65) SAG, 333, nr. 8, f° 12.

(66) Bijvoorbeeld: 'Lievin Oost, filius Guislains, te kennen ghevende hoe dat hy by syne obligatie van daten 28 december 1639, ghepasseert voor den notaris Adriaen Flourent, ten proffycyte van sr. Noel de Buusschere verkent heeft eene onbesette rente van 2 lb.gr. tsiaers den penninck XVIIe op belofte vande selve rente te lossen ofte besetten onthier ende een jaer naer tstipuleren vande voorseide obligatie. Soo eyst dat den comparant omme te volcommen de voorseide rente bezet op den helft van een huys, eerfve ende stede, ghestaen inde Inghelentierstraete'. SAG, 301, nr. 158, f° 73 v°.

(67) SAG, 333, nr. 4 f° 107 v°.

(68) SAG, 333, nr. 8, f° 89 v°.

Hoe deze contradictie verklaren? Het betreft hier een voorlopige bezetting in afwachting van een definitieve bezetting of aflossing van de rente. Kenmerkend voor dit soort erfrenten, althans voor deze die we in de schepenregisters hebben aangetroffen, is dat ze voorlopig bezet werden op onroerende goederen die op het platteland gelegen waren, en niet op stedelijke immobiliën. Of dit toeval is, zal verder onderzoek moeten uitwijzen.

Het lijkt erop dat de onbezette rente te Antwerpen tijdens de 16de en het begin van de 17de eeuw niet voorkwam en dit terwijl bekend is dat de erfrente, als kredietinstrument, er sterk was ingeburgerd⁶⁹. Te Gent komt de onbezette rente ook tijdens de 18de eeuw voor, maar wat de reële betekenis ervan is, is tot nog toe niet onderzocht geworden⁷⁰. Een laatste vaststelling aangaande de onbezette rente is dat ze ongetwijfeld ouder is dan de 16de eeuw. Onderzoek heeft aan het licht gebracht dat de onbezette rente te Gent reeds in de 15de eeuw werd toegepast⁷¹.

Behalve dat de erfrente een zuiver kredietinstrument was, was het te Gent in de 17de eeuw ook een middel om een schuld te delgen. De schuld kon op de eerste plaats voortkomen uit het lenen van contant geld. Dit soort van renteverkoop verschilt van de gewone renteverkoop doordat vóór de creatie van de rente de verkoper reeds schuldenaar was t.o.v. de rentekoper, en doordat de renteverkoper bij het ontvangen van het geleende kapitaal er zich niet toe verbond om jaarlijks een rente te betalen aan de schuldeiser. Het betreft hier een lening op korte termijn die wordt omgezet in een renteverkoop. De motivatie waarom de schuldenaar tot deze handeling overgaat, is 'dat hy comparant onvoorsien synde van ghereede penninghen omme de selve somme te furnieren heeft daarom beloofd te betaelen eene rente'⁷². Het ontbreekt de debiteur dus aan baar geld om zijn bestaande schuld te vereffenen. De renteverkoop werd niet alleen aangewend om schulden te delgen, voortspruitend uit geleend kapitaal, maar ook om schulden te vereffenen voortkomend uit het kopen van goederen. Zo verkocht Marcus Berckmans in 1620 aan Guillaume Croone een

(69) Tot nu toe is de Antwerpse rente- en immobiliënmarkt enkel bestudeerd geworden door H. Soly, *De schepenregisters*; Id., *Urbanisme en kapitalisme*; L. Meulenaere, *De verhandeling van onroerende goederen te Antwerpen (1585-1595)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1973; J. Jaspers, *De verhandeling van onroerende goederen te Antwerpen (1600-1610)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1973; P. Daems, *Private huizenbouw te Antwerpen, 1526-1550*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1976; C. De Pooter, *Verkoop en berenting*. Aangezien deze auteurs geen speciaal onderzoek hebben ingesteld naar het al of niet bestaan van onbezette renten, moet onze uitspraak onder voorbehoud worden genomen.

(70) H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de goeode burgerij*, pp. 122-123.

(71) H. Degreve en I. Schoups maken hier melding van, maar de juiste toedracht van deze renteverkopen is nog niet gekend. H. Degreve, I. Schoups, Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt van 1483-1503: 1478-1483, in *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Studia Historica Gandensia, nr. 257, Gent, 1983, p. 30.

(72) SAG, 333, nr. 21, f° 29.

rente van 3 ponden Vlaams, omdat deze hem wijn had geleverd⁷³. Tenslotte werd de renteverkoop te Gent ook nog aangewend als louter betalingsmiddel. Een paar voorbeelden mogen volstaan om dit te verduidelijken: Jan Remy liet in 1620 herstellingswerken uitvoeren aan zijn huis; voor de geleverde prestaties verkocht hij aan Jan Barbier een rente van 10 s.gr. (penning 16)⁷⁴; Bernaert Robyn verkocht in 1620 aan het klooster van de Grauwzusters van Sint-Jacobs een rente van 10 s. gr. (penning 18) om 'inder eeuwicheyt binnen de kercke van zelve cloostre te doen celebren alle jaeren vyf pestmessen'⁷⁵; Joosyne Leemans verkocht eveneens in 1620 aan haar zwager Loys vanden Hende 3 erfrenten om 'haer leven lanck gheduerende te onderhouden van aet, drank, cleederen, lynen, wullen, sieck ende ghesont, niet uuyt ghesteken nocte ghesondeert ende haer doode lichaem te doen begraven naer synen staet'⁷⁶; in 1620 verkocht ook een vader aan het klooster waar zijn dochter was ingetreden een rente om daarmee de bruidsschat te betalen⁷⁷. In tegenstelling tot Gent ziet het ernaar uit dat de renteverkoop als louter betalingsmiddel en als middel tot schulddelging te Antwerpen gedurende de 16de eeuw niet voorkwam.

Tot slot nog enkele woorden over de wijze waarop de erfrenten te Gent in de 17de eeuw werden betaald. De rente ging steeds in vanaf de dag dat het contract gesloten werd, en diende een eerste maal betaald te worden precies één jaar na het afsluiten van het contract. In alle akten wordt de uitkeringsdatum uitdrukkelijk vermeld: 'vallende telcken eerste juny, danof deerste jaer vallen ende verschynen sal den 1en juny 1621 naerstcommende ende van dan voorts van jaere te jaere'. De uitkering gebeurde dus één keer per jaar⁷⁸. In tegenstelling tot het 16de-eeuwse Antwerpen waren er te Gent tijdens de 17de eeuw geen traditionele vervaldagen, zoals Sint-Jansdag (24 juni), Bamis (1 oktober) en Kerstavond (24 december)⁷⁹. De uitkeringsdatum was te Gent meestal de datum waarop de transactie in de schepenregisters werd geregistreerd. Te Luik gebeurde dit in de 17de eeuw ook vaak op deze manier, toch waren er in deze stad ook een paar traditionele vervaldata (Sint-Jansdag en Kerstdag)⁸⁰.

De renteoverdracht

De renteoverdracht verschilt van de renteverkoop doordat in plaats van een nieuwe rente een reeds bestaande rente wordt verkocht. De bestaande rente wordt doorverkocht aan een derde persoon. Concreet heeft men de

(73) SAG, 301, nr. 141, f° 19 v°.

(74) SAG, 303, nr. 6, f° 188 v°.

(75) SAG, 301, nr. 147, f° 135.

(76) SAG, 301, nr. 147, f° 187 v°.

(77) SAG, 303, nr. 6, f° 178.

(78) Te Antwerpen kon, althans in de 16de eeuw, de uitkering ook in twee keer gebeuren. H. Soly, *De schepenregisters*, p. 527.

(79) *Ibidem*, p. 527.

(80) Cl. Desama, *Les rentes*, p. 9.

volgende situatie: een persoon A beschikt over geld, terwijl een persoon B kapitaal nodig heeft. Persoon B krijgt van persoon A het kapitaal dat hij nodig heeft, in ruil hiervoor moet persoon B aan persoon A wel een jaarlijkse rente betalen. Wanneer nu na verloop van tijd persoon A zelf contant geld nodig heeft, kan hij de rente die hij jaarlijks ontvangt van persoon B overdragen aan een persoon C, die in ruil hiervoor het kapitaal dat de rente vertegenwoordigt contant zal betalen aan persoon A. Hierdoor moet persoon B de rente voortaan jaarlijks betalen aan persoon C, en dus niet meer aan persoon A. Merken we hierbij op dat men bij een renteoverdracht niet verplicht was de rente in haar geheel door te verkopen.

In de 17de-eeuwse schepenregisters wordt steeds duidelijk het onderscheid gemaakt tussen de creatie van een nieuwe rente (een renteverkoop) en de overdracht van een reeds bestaande rente. Een renteoverdracht wordt steeds op de volgende manier geformuleerd: 'deuchdelick ghecedeert, ghetransporteert ende by virtuyte van desen wettelick upghedreghen thebben eene rente'. Daarentegen staat er voor een renteverkoop: 'te gheldene ende betaelen eene rente'. Ook te Antwerpen werd, zeker vanaf het midden van de 16de eeuw, het onderscheid tussen een renteoverdracht en een renteverkoop in de schepenregisters expliciet gemaakt⁸¹. Op het einde van de 15de eeuw was zowel te Gent⁸² als te Antwerpen⁸³ hiervan nog geen sprake. Uit steekproeven die wij tot dusver in de 16de-eeuwse schepenregisters hebben uitgevoerd, blijkt dat de oudste renteoverdrachten te Gent stammen uit het begin van de 16de eeuw⁸⁴. De oudst geregistreerde renteoverdrachten, die we tot nu toe in de schepenregisters hebben teruggevon-

(81) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 530. Vanaf wanneer precies men te Antwerpen daarmee is begonnen, is nog niet onderzocht geworden.

(82) M. Dumon, *The Registers of the Magistrates of Ghent and Antwerp, a source of social and economic history (ca. 1490-1507)*, in *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek*, *Studia Historica Gandensia*, nr. 267, Gent, 1986, pp. 93, 96; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt*, p. 75.

(83) C. De Pooter maakt in haar studie van de Antwerpse rente- en immobiliënmarkt voor de periode 1470-1475 geen onderscheid tussen renteverkopen en renteoverdrachten, waaruit we dan ook concluderen dat dit voor deze periode nog niet mogelijk is.

(84) We geven hier als bewijs een gedeeltelijke transcriptie van een renteoverdracht uit 1505: 'Augustijn van Putthem in huwelicke begrepen hebbende Cathelijne vanden Houke, Russaerts dochtre, es commen voor scepenen vander kuere in Ghend ende kende wel ende duechdelic vercocht, upghedreghen, ghetranspoorteert ende overghegheven hebbende Janne vander Brugghe, coreelbackere, zulcke somme van X s.gr. tsaers eeuwelicke ende eerlijckere losrente den pennync XVIe, vallende telcken eersten daghe van novembre ende meye deen heeft als Joos vander Hulle, filius Jans, hem Augustyne ter cause van zyne wyve hier te voeren bekent heeft tachtre zijnde ende belooft te betaelne, ende ooc besedt heeft up de drie viendelen duergaende van zynen huuse ende stede metten lochtinck achtre te watre commende ende allen zynen toebehoorten staende te Putte buuten der Steenpoorte ende voort up hem ende up al tzyne tverclaers vander wettelicke copien daerof wesende ghepasseert voor scepenen vander kuere de voorsaten den derden dach van octobre XVc ende drie lestleden... (deze akte is gedateerd op 30 augustus 1505). *SAG*, 301, nr. 69, f° 3.

den, dagtekenen uit 1503⁸⁵. Het is opvallend dat gedurende de eerste decennia van de 16de eeuw er veel minder renteoverdrachten in de schepenregisters vallen te bespeuren dan tijdens de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw. Net zoals de renteverkoop werd de renteoverdracht te Gent in de 17de eeuw ook aangewend om schulden te vereffenen.

Elke akte die een renteverkoop inhoudt, vermeldt zowel de waarde van de erfrente, de penningverhouding (de rentevoet), als de koopsom (het geleende kapitaal). Bij vrij veel renteoverdrachten daarentegen wordt de koopsom niet uitdrukkelijk in de akte vermeld; in de plaats daarvan treft men de volgende stereotiepe formulering aan: 'desen transport es ghe-daen voor zo vele als tcapitael ende crois der zelve rente bedraecht'. De koopsom kan evenwel achterhaald worden, met name door de erfrente te vermenigvuldigen met de penningverhouding. In vergelijking met een renteverkoop is de koopsom bij een renteoverdracht niet steeds gelijk aan het produkt dat men bekomt wanneer men de erfrente vermenigvuldigt met de penningverhouding. De reële koopsom (de vermelde koopsom in de akte) komt dus niet altijd overeen met de theoretische koopsom (erfrente x penningverhouding). In theorie moet b.v. de koopsom van een erfrente van 2 lb. gr., die verkocht wordt tegen de penning zestien, 32 lb. gr. bedragen; in werkelijkheid kan de koopsom bij een renteoverdracht evenwel hoger of lager liggen. Wanneer de reële koopsom hoger ligt dan de theoretische is dit te wijten aan het feit dat in de koopsom, behalve de waarde van de erfrente, ook nog achterstallige intrest ('croos', 'crois') van één of meerdere jaren zit verrekend. Laten we dit verduidelijken met een voorbeeld. Een rentekoper is van plan zijn rente van 1 lb. gr. (tegen de penning 16) te verkopen aan een nieuwe rentekoper, hoewel hij de rente van het afgelopen jaar nog niet heeft ontvangen van de renteverkoper. De rentekoper heeft dus nog een intrest van 1 lb. gr. te goed. Hoewel hij weet dat eenmaal hij zijn rente doorverkoopt aan een nieuwe rentekoper, hij alle aanspraak op die rente en op de achterstallige intrest verliest, verkoopt hij toch zijn rente. Om echter te voorkomen dat hij hierdoor financieel verlies zou lijden, rekent hij de achterstallige intrest aan de nieuwe rentekoper aan, zodat deze aan de oude rentekoper geen 16 lb. gr. maar 17 lb. gr. moet betalen. Op zijn beurt verwerft de nieuwe rentekoper dan wel het recht om de achterstallige intrest op te eisen van de renteverkoper. Wanneer echter de reële koopsom minder bedraagt dan de theoretische moet dit worden toegeschreven aan de ongunstige toestand op de rentemarkt, en is dit een indicator voor de stedelijke economische conjunctuur.

Zoals reeds gezegd bestond bij de renteoverdrachten de mogelijkheid om slechts een deel van de rente door te verkopen. Bij zulke renteoverdrachten wordt in de akte wel steeds het verkocht gedeelte vermeld, maar meestal niet de koopsom. Men kan evenwel de koopsom berekenen door de erfrente te delen door het verkocht gedeelte en het quotiënt hiervan te vermenigvuldigen met de penningverhouding.

(85) SAG, 301, nr. 68, o.a. f° 5,7,13 v°.

De renteaflossing

Met renteaflossing wordt de terugkoop van de rente bedoeld. Aanvankelijk was de erfrente eeuwigdurend, vandaar trouwens de benaming 'erfrente' ⁸⁶ (dit in tegenstelling tot de lijfrente, die altijd op het leven van één of twee — uitzonderlijk ook wel drie — lijfrenteniers was gevestigd) ⁸⁷. Maar vanaf de 14de eeuw werd in vele Europese steden een terugkoopclausule ingevoerd, waardoor de renteverkoper het recht verkreeg de rente af te lossen ⁸⁸. Officieel gebeurde dit in Vlaanderen in 1529, toen een keizerlijke ordonnantie daaromtrent werd uitgevaardigd, in Brabant reeds in 1520 ⁸⁹. Onderzoek voor de twee laatste decennia van de 15de eeuw heeft aan het licht gebracht dat de renteaflossing toen reeds te Gent werd toegepast ⁹⁰. Vanaf het moment dat de renteverkoper de mogelijkheid bezat om zijn rente terug te kopen, mag de erfrente beschouwd worden als een lening op lange termijn ⁹¹. Het overgaan tot het aflossen van de rente had wel een vrijblijvend karakter; de rentekoper kon de renteverkoper daartoe niet dwingen. Dit wordt steeds uitdrukkelijk in de akten vermeld: 'naermaels totter lossynghe van diere gheduerende die den voornoemde comparant, syne hoirs ofte naercommers sullen vermoghen te doene tallen tyden alst hemlieden believeen sal'. De renteaflossing was slechts geldig als naast het terugbetalen van de globale koop som de renteverkoper ook steeds zijn jaarlijks te betalen rente ('tcroos') had nagekomen. Men leze in de akten: 'midts de restitutie ende promptelic wederkeerenen de voornoemde zeshien ponden grooten capitaels ende tcroos verschenen naer rate van tyde in ghelde alsovooren'. De renteverkoper was ook niet verplicht de rente in één keer af te lossen. Wel worden in verschillende akten minimumbedragen opgegeven, waaraan de renteverkoper zich diende te houden wanneer hij voornemens was zijn rente af te lossen in delen.

De renteaflossingen komen te Gent op het einde van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw onder drie vormen voor. Een eerste vorm betreft de 'gewone' renteaflossing. Dit soort renteaflossing kenmerkt zich doordat in de schepenregisters een aparte akte voor deze transactie wordt opgesteld, verder doordat de renteverkoper de rente aflost met contant geld en tenslotte doordat in de akte niet de renteverkoper 'compareert' maar de rentekoper (dit in tegenstelling tot de renteverkopen en de rente-

(86) D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenterekeningen vóór 1672*, Schiedam, 1950, pp. 5-6; J. H. Kernkamp, *Vijftiende-eeuwse rentebrieven voor Noordnederlandse steden*, Groningen, 1961, p. 8.

(87) In tegenstelling tot de erfrenten zijn de lijfrenten in de 17de eeuw nooit talrijk verhandeld geworden op de Gentse rentemarkt. Wij laten daarom de lijfrenten in onderhavig artikel buiten beschouwing.

(88) B. Schnapper, *Les rentes*, pp. 44-46, 61-64; Ph. Godding, *Le droit*, pp. 210-217.

(89) Ch. Laurent, J. Lameere, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, II, Brussel, 1898, pp. 36-39, 547-549.

(90) H. Degreve, I. Schoups, *Vijf jaar aanvulling*, pp. 27-28; M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobilienmarkt*, pp. 83-86.

(91) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 526.

overdrachten). Het aantal renteaflissingen dat onder deze vorm in de schepenregisters verschijnt, is verrassend gering. Een tweede groep van renteaflissingen lijkt inhoudelijk heel sterk op een renteoverdracht en komt daardoor op het eerste zicht nogal verwarrend over. Concreet gaat het om het volgende. Een renteverkoper wenst zijn rente af te lossen. Normaal gebeurt dit door het terugbetalen in baar geld van de ontleende som, maar wanneer de verkoper tegelijk rentekoper is en dus zelf jaarlijks een rente ontvangt van een derde persoon, verkeert de renteaflisser in de mogelijkheid om i.p.v. de koopsom contant terug te betalen, zijn rente over te dragen aan de rentekoper. Zodat voortaan die derde persoon de rente niet meer hoeft te betalen aan de renteaflisser, maar aan de rentekoper. Een derde categorie van renteaflissingen kenmerkt zich doordat ze in de schepenregisters niet verschijnen onder de vorm van autonome akten, maar deel uitmaken van renteverkopen. Zulke akten houden dus steeds twee verschillende rentetransacties in. Laat ons deze akten verduidelijken met een concreet voorbeeld. In 1641 verkocht Jacques le Grand aan jonkvrouw Theodora Openbrauwers een erfrente van 5 ponden Vlaams tegen de penning 16, in ruil hiervoor ontving hij van haar de contante som van 80 ponden Vlaams⁹². Jacques le Grand bezette deze rente op zijn huis, waar reeds verschillende andere renten op rustten. Eén daarvan was een rente van 3 ponden Vlaams (penning 16), die hij jaarlijks schuldig was aan Lieven vander Zompele. Deze rente loste hij met het ontvangen kapitaal van Theodora Openbrauwers af. Na aflissing van de rente (48 ponden Vlaams) hield Jacques le Grand nog 32 ponden Vlaams van het geleende kapitaal over.

De voor- en nadelen van het rentesysteem

Het rentesysteem hield zowel voor- als nadelen in voor de rentekoper en -verkoper. Voor de renteverkoper was het een gemakkelijke manier om tegen een lage intrest geld te ontfemen, waarmee hij andere operaties kon financieren, zonder hiervoor zijn kapitaalreserves te moeten aanspreken of een lening op korte termijn tegen een hoge intrest te moeten aangaan⁹³. Bijkomend voordeel voor de verkoper was dat hij zelf mocht bepalen wanneer hij de rente wou afllossen. Het enige waarmee de renteverkoper diende rekening te houden, was dat hij jaarlijks zijn rente betaalde. Het voordeel voor de rentekoper zat hem hierin dat de rente hem een vast en een regelmatig inkomen verzekerde. Weliswaar was het investeren van kapitaal in erfrenten niet bijzonder lucratief, maar deze beleggingsvorm kon best concurreren met het verhuren van woningen⁹⁴.

(92) SAG, 333, nr. 21, f° 28 v°.

(93) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 525.

(94) H. Soly heeft berekend dat tijdens de eerste helft van de 16de eeuw arbeiderswoningen te Antwerpen niet meer dan 5 % jaarlijkse nettowinst opbrachten ten opzichte van het geïnvesteerde kapitaal. H. Soly, Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft der 16de eeuw, in *Bijdragen tot de Geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, 53, 1970, p. 90. Bij dure woningen lag de nettowinst nog lager, namelijk 2,6 à 4,6 % voor de hele

De rente bood daarbij het voordeel dat de belegger geen bijkomende onkosten moest maken ; dit in tegenstelling tot de uitbating van woningen (onderhouds- en herstellingskosten).

Het nadeel van de rente voor de rentekoper lag op op drie vlakken. Een eerste nadeel was het feit dat de regelmatige inkomsten van de koper verstoord konden worden, doordat de renteverkoper op een bepaald moment niet langer in staat was om zijn jaarlijkse rente te betalen. Indien dit zich voordeed, was de situatie voor de koper evenwel niet problematisch, omdat hij 'naermaels faulte ofte ghebreck van betaelinghe hadden van eenen jaere croos, twee ofte meer tgebreck van dien met alle costen daeranne clevende te moghen verhaelen ende recouvreren twaere ande voornoemde huusinghen by pandinghe, eyghendom ende afwinnighe naer de wet vande poort ofte den persoon ende andere goedinghen' van de renteverkoper⁹⁵. Een belangrijker nadeel voor de koper was dat wanneer hij zelf in geldnood zat, hij de verkoper niet kon dwingen om de rente af te lossen. Wel kon hij de rente doorverkopen aan derden, waardoor hij zijn kapitaal opnieuw in handen kreeg. In de praktijk stelde dit voortverkopen van de rente gedurende periodes van laagconjunctuur de bezitter voor problemen, omdat er dan weinig of geen vraag was naar renten. Maar het belangrijkste nadeel voor de rentekoper lag hem in het feit dat op lange termijn de reële waarde van de rente verminderde, en dit als gevolg van de stijgende levensduurte en de muntdevaluaties.

De verkoop en de erfgeving van onroerende goederen

Onder een verkoping verstaan wij een transactie waarbij de verkoopsom door de koper contant betaald wordt, ofwel op korte termijn verevend wordt. Net zoals vandaag kon men te Gent tijdens de 17de eeuw zelf instaan voor de verkoop van zijn onroerend goed, ofwel het openbaar laten verkopen. Alle openbare verkopeningen gebeurden te Gent door de stokhouder⁹⁶. Hij zorgde voor de uitroeping van de goederen. Bij een openbare verkoop heerste het principe van de meest biedende. Een openbare verkoop bracht wel supplementaire kosten met zich mee, zoals het betalen van het salaris van de stokhouder, 't drucken ende placken van de briefven van advertentie', enz.

Niet alle onroerende goederen werden in hun totaliteit verkocht. Tot de groep van transacties op delen van onroerende goederen behoort ook de zogenaamde 'uutgrootynghe', 'verhoorsaetynghe' of ook nog 'uuytcoope' genoemd. Deze transactie betreft een uitkoop onder erfgenamen. Bij een erfenis werd het onroerend goed van de overledene verdeeld onder de

16de eeuw. H. Soly, Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij : een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 86, 1973, p. 266.

(95) SAG, 333, nr. 8, f° 24.

(96) De stokhouder ontleende zijn naam aan het stokje waarmee de afslag gebeurde. Het stokhouderschap werd in de 17de eeuw verpacht. J. Decavele, J. Van-nieuwenhuyse, *Archiefgids*, pp. 89, 174.

erfgenamen⁹⁷. Wanneer echter één van de erfgenamen het onroerend goed in zijn geheel wenste te verwerven, dan kon hij dit doen door de delen van de andere erfgenamen af te kopen. Uiteraard moesten de andere erfgenamen hiermee eerst akkoord gaan.

Uit het woordgebruik in de verkoopakten valt meestal niet af te leiden of men te doen heeft met een groot, een gemiddeld of een klein huis. Een huis wordt in de akten stereotiep omschreven als 'een huus, eervve ende stede', 'een huus ende stede' of als 'een huus ende erfve'. De term 'huus' slaat op het gebouw, de termen 'eervve' en 'stede' op de grond. In sommige akten spreekt men van een 'huuseken', toch is uit onderzoek (door vergelijking van de gebruikte term in de akte met de verkoopprijs van het onroerend goed) gebleken dat de term 'huuseken' niet consequent werd gebruikt. Heel veel kleine huisjes worden in de akten niet omschreven als een 'huuseken' maar als een 'huus'. Ook kan uit het woordgebruik niet worden achterhaald of men te maken heeft met een groot huis; dit in tegenstelling tot Antwerpen waar een groot huis in de schepenregisters steeds werd aangeduid met de term 'huysinghe'⁹⁸. Aangezien in de verkoopakten bijna nooit oppervlakte- en lengtematen worden vermeld, is het onmogelijk om de omvang van de onroerende goederen te bepalen. Daarentegen wordt het onderscheid tussen een huis en een woning meestal wel in de akten gemaakt⁹⁹. Het onderscheid blijkt bijvoorbeeld heel duidelijk uit de twee volgende voorbeelden: 'een huus, eervve ende stede, vier woonsteden wesende'¹⁰⁰; 'drie huusen, eervven ende steden, neffens elcanderen ghestaen met heurlieder ghevels'¹⁰¹. In het eerste geval betreft het duidelijk één gebouw, dat verdeeld is in verschillende woningen, terwijl het in het tweede voorbeeld gaat om drie aparte gebouwen.

Onder de erfgeving (le bail à rente) moet te Gent in de 17de eeuw verstaan worden, de periodieke en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag, in ruil waarvoor een persoon (de erfgever) een onroerend goed met alle rechten eraan verbonden aan een andere persoon (de erfneer) verkocht. De erfgeving werd juridisch niet zozeer beschouwd als een verkoop, dan wel als een ruil¹⁰². De erfgeving bood zowel voor de erfneer als voor de erfgever voordelen. De erfneer diende aan de erfgever slechts een kleine jaarlijkse uitkering te betalen en bezat toch dezelfde rechten als een eventuele koper; hierdoor werd hij niet genoodzaakt een deel van zijn kapitaal te immobiliseren. Ook voor

(97) Een sterfhuisverdeling onder erfgenamen ('hoirs') werd een 'hoirsatinghe' genoemd.

(98) H. Soly, *Urbanisme*, pp. 86-87; J. Jaspers, *De verhandeling*, p. 33; L. Meulenaere, *De verhandeling*, pp. 33-34. Deze huizingen bestonden meestal uit meerdere gebouwen. P. Daems, *Private huizenbouw*, pp. 59-60.

(99) Met de term 'huis' wordt het gebouw bedoeld, terwijl met de term 'woning' de ruimte wordt bedoeld, die door een persoon of een gezin wordt bewoond. Een huis kan verschillende woningen omvatten. J. Hannes, *L'habitation, phénomène économique et sociale*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, II, 1970, p. 124.

(100) SAG, 333, nr. 20, f° 291 v°

(101) SAG, 333, nr. 20, f° 300 v°.

(102) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 524.

de erfgever was de erfgeving voordelig en dit vooral om drie redenen¹⁰³ : 1. de eigenaar kon op deze manier veel gemakkelijker geïnteresseerden vinden voor zijn onroerend goed, 2. de erfgever verkreeg hierdoor een vast jaarlijks inkomen, 3. ondanks deze transactie wijzigde de samenstelling van het bezit van de erfgever niet, aangezien de rente als een onroerend goed werd beschouwd. De erfgeving hoefde niet per se te gebeuren door de creatie van een nieuwe rente, maar kon evengoed geschieden door de overdracht van een reeds bestaande rente. In de 17de-eeuwse schepenregisters treft men hier menig voorbeeld van aan.

Men kan bij de erfgevingen een onderscheid maken tussen integrale en gedeeltelijke erfgevingen. Bij een integrale erfgeving wordt de koopsom volledig vereffend door middel van een rente, terwijl bij een gedeeltelijke erfgeving de koper van een onroerend goed de koopsom gedeeltelijk contant of op korte termijn betaalt en gedeeltelijk door middel van een renteverkoop of een renteoverdracht. Bij de gedeeltelijke erfgevingen was de kapitaalwaarde van de rente te Gent tijdens de eerste helft van de 17de eeuw over het algemeen groter dan de kapitaalwaarde van het gedeelte dat contant of op korte termijn werd vereffend. Te Antwerpen was, althans tijdens het midden van de 16de eeuw, dit eveneens het geval¹⁰⁴.

In welke mate werd er nu te Gent op het einde van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw gebruik gemaakt van de erfgeving?

Tabel 4: *Verhouding tussen de verkopen en de erfgevingen, 1590-1641*

Jaar	Verkoping	Gedeeltelijke erfgeving		Integrale erfgeving		Erfgeving
1590	75,8 %	13,2 %	+	11 %	=	24,2 %
1600	64 %	26,3 %	+	9,7 %	=	36 %
1610	75,3 %	16,9 %	+	7,8 %	=	24,7 %
1620	66,5 %	27,8 %	+	5,7 %	=	33,5 %
1630	67,2 %	23,9 %	+	8,9 %	=	32,8 %
1641	69,8 %	24,9 %	+	5,3 %	=	30,2 %
Gemiddelde	69,8 %	22,2 %	+	8 %	=	30,2 %

Uit deze tabel kan worden opgemaakt dat er te Gent op het einde van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw veel meer immobiëlen werden verkocht (gemiddeld ongeveer 70 % van alle stedelijke onroerende goederen) dan er in erf werden gegeven (gemiddeld ongeveer

(103) H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, p. 56.

(104) *Ibidem*, p. 87.

30 %). Verder blijkt dat zuivere erfgevingen (gemiddeld ongeveer 8 % van alle verhandelde stedelijke immobiliën) veel minder voorkwamen dan gedeeltelijke erfgevingen (gemiddeld ongeveer 22 %).

Tabel 5: *Verhouding tussen de verkopeningen en de erfgevingen bij integrale en delen van onroerende goederen, 1590-1641*

Jaar	Integrale onroerende goederen		Delen van onroerende goederen	
	Verkoping	Erfgeving	Verkoping	Erfgeving
1590	74,1 %	25,9 %	81,4 %	18,6 %
1600	60,3 %	39,7 %	77,5 %	22,5 %
1610	71,6 %	28,4 %	81,8 %	18,2 %
1620	61,1 %	38,9 %	79,4 %	20,6 %
1630	65,2 %	34,8 %	71,4 %	28,6 %
1641	68,7 %	31,3 %	71,6 %	28,4 %
Gemiddelde	66,8 %	33,2 %	77,2 %	22,8

Het is duidelijk dat er te Gent meer integrale onroerende goederen (gemiddeld ongeveer 33%) in erf werden gegeven dan delen van onroerende goederen (gemiddeld ongeveer 23 %).

Een vergelijking met Antwerpen leert dat waarschijnlijk in de Scheldestad de erfgeving meer werd toegepast dan te Gent. Percentages zoals 34 % (in 1600) en 41,9 % (in 1610)¹⁰⁵ treft men ook te Gent aan (34,8 % in 1630, 39,7 % in 1600)¹⁰⁶. Daarentegen ziet het er naar uit dat percentages als 53,1 % (in 1605)¹⁰⁷ en 65,5 % (in 1545)¹⁰⁸ te Gent op het einde van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw niet werden bereikt.

Er moet op gewezen worden dat de verkoopprijs die men in heel wat verkoopakten betreffende immobiliën aantreft vaak misleidend is en niet overeenstemt met de reële verkoopprijs, omdat in deze prijs niet de renten en de lasten die op het onroerend goed rusten zijn ingecalculeerd. Zodoende vertegenwoordigt de vermelde verkoopprijs slechts een fractie van de reële verkoopprijs en dus van de waarde van het onroerend goed.

(105) J. Jaspers, *De verhandeling*, pp. 34, 59.

(106) Aangezien in de studies betreffende Antwerpen de delen van onroerende goederen buiten beschouwing zijn gelaten, geven we hier voor Gent ook het percentage, berekend op basis van de integrale onroerende goederen. Uit ons onderzoek is immers gebleken dat het aantal erfgevingen bij de verhandeling van immobiliën hoger ligt dan bij de verhandeling van delen van onroerende goederen. Of dit ook te Antwerpen het geval is, is tot nu toe niet onderzocht geworden.

(107) J. Jaspers, *De verhandeling*, p. 46.

(108) H. Soly, *Urbanisme*, p. 87.

Het is niet uitzonderlijk dat de waarde die de renten en lasten vertegenwoordigen vaak hoger ligt dan de vermelde verkoopprijs. Wat de renten en lasten betreft, moet er een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds erfrenten, lijfrenten en schulden, en anderzijds onlosbare renten, heerlijke renten, kerkelijke renten, erfelijke renten, sourenten en landcijzen. Wij zijn van mening dat voor de 17de eeuw deze tweede groep van renten en lasten voor het berekenen van de reële verkoopprijs achterwege mag worden gelaten : 1. omdat de waarde van die renten en lasten veel geringer is dan die van lijf- en erfrenten : terwijl de erf- en lijfrenten meestal worden uitgedrukt in ponden Vlaams, gaat het bij deze renten en lasten meestal maar om schellingen en groten Vlaams, en zelfs penningen Parisis. Dit kan worden verklaard door het feit dat deze renten en lasten meestal heel oud zijn ¹⁰⁹; 2. het achterwege laten van deze renten en lasten is veel meer gerechtvaardigd voor de 17de eeuw dan voor de 15de eeuw, omdat de waarde van deze renten en lasten door de sterke inflatie van de 16de eeuw gevoelig is aangetast geworden ; 3. in tegenstelling tot de erf- en lijfrenten wordt er bij deze renten en lasten in de akten geen penningverhouding (rentevoet) vermeld ; bovendien zijn ze veelal onaflosbaar, zodat het omzetten van die renten en lasten in een vaste kapitaalwaarde bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk is.

Niet in alle verkoopakten geeft de vermelde verkoopprijs een vertekend beeld van de reële prijs. Bij verschillende akten zitten de erfrenten, de lijfrenten en de schulden reeds in de vermelde verkoopprijs verrekend. De formulering van de verkoopprijs in deze akten is als volgt : 'ten advenante van 14 lb. 10 s. gr. tsiaers den penninck XVIIe. Daeruppe den coopere afslach ende betaelinghe doen zal tcapitael van voornoemde 7 lb. gr. tsiaers ende croosen van dien mettegone van voornoemde landcheins verschenen tot ende met date deser, en theuveren comptant' ¹¹⁰. Niet in de verkoopprijs van dergelijke akten berekend, zijn alle andere renten en lasten : 'dies es bespreck dat alle de lasten up den voornoemde huus gheffecteert den coopere afslach doen zullen in capitael ende croos ghereserveert de onlosselicke landcheyns' ¹¹¹; 'naer advenant van 32 lb. gr. tsiaers penninck XVIIe, boven de sourenten en landcyns. Daeruppe den coopere valideren ende afslach doen zullen de voornoemde losrenten' ¹¹². Wel in de verkoopprijs van deze akten begrepen, is de achterstallige intrest van landcijzen, sourenten en andere lasten : 'daeruppe den coopere valideren moeten de achterstellen van voornoemde landtcheins' ¹¹³.

De formulering 'ten advenante van ... lb. gr. tsiaers, den penninck ...' betekent niet dat men te doen heeft met een integrale erfgeving. Integendeel, meestal wanneer men in akten een dergelijke omschrijving tegenkomt, blijkt de transactie een verkoping tegen contant geld te zijn : 'ten

(109) De begunstigde ervan is meestal een kerkfabriek, een abdij, een klooster, een liefdadigheidsinstelling, een ambachtsgilde of een landsheer.

(110) SAG, 333, nr. 8, f° 66 v°.

(111) SAG, 333, nr. 8, f° 78 v°.

(112) SAG, 333, nr. 8, f° 69 v°.

(113) SAG, 333, nr. 8, f° 32 v°.

advenant van 31 s. 8gr. tsiaers den penninck XVIe, in minderinghe van welcke den coopere valideren sal eene rente van 15 s. gr. tsiaers den penninck XVIe ... ende datter bevonden zal worden te heuveren beloofd den coopere te betalen ten daghe van eervvenesse' ¹¹⁴. Het kan ook, alhoewel veel minder frequent, een gedeeltelijke erfgeving zijn: '32 lb. gr. tsiaers den penninck XVIe, maeckende capitaels 512 lb. gr. in minderinghe van welcken den coopere te betalen ten daghe van eervvenisse 128 lb. gr. en voor de resterende 384 lb. gr. een rente van 24 lb. gr. den penninck XVIe' ¹¹⁵.

Tenslotte zijn er nog een aantal supplementaire kosten die bovenop de vermelde verkoopprijs en de renten en lasten kunnen komen. Zo was het te Gent in de 17de eeuw de gewoonte dat de koper van een onroerend goed iets extra schonk of aanbood aan de verkoper of aan diens gezin. Dit was echter geen verplichting. Deze schenking kon zowel het bekostigen van een nieuwe hoed voor de echtgenote van de verkoper of voor de kinderen van de verkoopster, het bekostigen van een drinkgelag of een eetmaal, het geven van een fooi aan het dienstpersoneel van de verkoper, als het uitreiken van aalmoezen aan de armen inhouden. De schenking stond wel in verhouding tot de verkoopprijs van het onroerend goed. Bij verkopingen van grote en dure huizen treft men dan ook over het algemeen dure geschenken aan, zoals een 'schoon vergulden rapie-re' ¹¹⁶, of zo ontving de echtgenote van advocaat Adriaan Triest in 1620 van architect Wenzel Cobergher een gouden ketting ter waarde van 50 ponden Vlaams ¹¹⁷. Vaak worden deze schenkingen uitgedrukt in reële muntstukken (Dubbele dukaten, Patacons, Gouden soevereinen, Ducatons, Gouden kronen...) i.p.v. in de gebruikelijke rekenmunt. Bij een openbare verkoop moet, indien mogelijk, ook rekening gehouden worden met het salaris van de stokhouder, het drukken van de aankondigingsbrieven en andere onkosten, om de reële verkoopprijs te achterhalen. De som van de verschillende bedragen die in de verkoopakte vermeld zijn, geeft ons de reële verkoopprijs van het onroerend goed. Van 99,3 % van de door ons doorgenomen verkoopakten inzake integrale onroerende goederen kon de verkoopprijs worden berekend ¹¹⁸. In vergelijking met Antwerpen is dit een bijzonder hoog percentage: bijvoorbeeld voor 1545 kon de verkoopwaarde van slechts 65,5 % van de huizen, die in dat jaar te Antwerpen verhandeld werden, berekend worden ¹¹⁹. Dit is te wijten aan het feit dat de koopsom van huizen die tegen baar geld werden verkocht zelden of

(114) SAG, 333, nr. 8, f° 42.

(115) SAG, 333, nr. 8, f° 23.

(116) SAG, 303, nr. 9, f° 293 v°.

(117) SAG, 301, nr. 147, f° 143 v°. De prijs van deze gouden ketting komt overeen met twee jaarlonen van een Gents metsardiender. Berekend op basis van de door E. Scholliers uitgegeven lonen: Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw), in *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)*, II, Brugge, 1965, pp. 354-461.

(118) Het betreft hier de akten van de volgende jaren: 1590, 1600, 1610, 1620, 1630, 1641 en 1661.

(119) H. Soly, *Urbanisme*, pp. 87-88.

nooit in de akte werd vermeld ; ook te Gent was dit op het einde van de 15de eeuw een algemeen gebruik ¹²⁰.

Voor de berekening van de verkoopprijs van een deel van een onroerend goed stellen zich een aantal bijkomende problemen. Vooreerst dient men rekening te houden met de erf- en lijfrenten die op het onroerend goed kunnen rusten. Aangezien slechts een deel van het onroerend goed wordt verkocht, wordt ook slechts een deel van de erf- en lijfrenten overgedragen. Concreet betekent dit dat een huis dat in zijn geheel belast is met een rente van 2 lb. gr. en waarvan de helft verkocht wordt, het verkochte deel niet belast is met 2 lb. gr., maar slechts met 1 lb. gr. Toch moet men bij de verkoopakten betreffende delen van immobiliën steeds waakzaam zijn, omdat er regelmatig ook erf- en lijfrenten in voorkomen die uitsluitend betrekking hebben op het verkocht gedeelte van het onroerend goed. In dit soort verkoopakten wordt de verkoopprijs van het verkocht gedeelte niet altijd uitdrukkelijk vermeld ; in de plaats daarvan treft men meestal de prijs van het gehele huis aan : bijvoorbeeld 'ten advenante van 15 lb. gr. (penninck 16) tgheheele huus', terwijl slechts $\frac{2}{3}$ van het huis wordt verkocht. Om de verkoopprijs van deze transactie te kennen, deelt men gewoon de totale verkoopprijs door het verkocht gedeelte. Men kan eventueel opwerpen dat niet alle delen van het huis eenzelfde waarde vertegenwoordigen. Toch lijkt ons deze veronderstelling weinig gegrond, omdat dan het vermelden van de verkoopprijs voor het gehele huis in de akte zinloos zou zijn. In totaal konden we van 92,3 % van de door ons doorgenomen akten inzake delen van onroerende goederen de verkoopprijs berekenen. De transacties die niet konden worden berekend, waren voornamelijk akten waarin het verhandelde deel niet werd gespecificeerd : bijvoorbeeld 'haerlieder part ende deel dat sy hadden aen drie huyskens' ¹²¹.

(120) In dergelijke akten kan men lezen, dat het onroerend goed verkocht wordt 'omme een zeker som van penninghen'. M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiliënmarkt*, p. 55.

(121) SAG, 303, nr. 9, f° 105.

DRIE WIJZEN VAN REGEREN VAN DE HABS- BURGERS IN DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN *

door

P. LENDERS (Ufsia)

De bestuursmethoden van de Oostenrijkse Habsburgers in de Zuidelijke Nederlanden bleven in de 18e eeuw niet steeds dezelfde. Wanneer men ze onder het dubbele aspect beziet van de zorg om het centrale bestuur en van de betrekkingen tussen regering en ondergeschikte overheidsinstanties, kan men drie verschillende aanpakken of gedragswijzen onderscheiden.

De eerste periode was er een van zoeken en experimenteren. Zij duurde ongeveer 20 jaar, van 1715 tot 1735. Het doel van Wenen was op dat ogenblik de regeringsvormen van het absolutisme van goddelijk recht in te voeren. Habsburg hield rekening met het verzet en paste zich uiteindelijk aan.

De tweede was er een van een meer participatieve gezagsuitoefening. Zo de Habsburgse monarchie de leiding van de regering bleef in handen houden, gebeurde de gezagsuitoefening volgens oude Nederlandse rechtsregels. Over de subalterne besturen werd stilaan een striktere controle en een grotere leiding opgebouwd. Er werd voorzichtig geïnnoveerd. Deze aanpak gaf de beide partijen, bestuurders en bestuurden, voldoening en duurde ongeveer een halve eeuw, van 1735 tot 1785.

De derde periode was er een van koud rationalisme in bestuur en gerecht, dat *tabula rasa* maakte met het verleden. Het werd niet aanvaard en leidde tot de onttroning van de Habsburgse keizer Jozef II als vorst der Nederlanden in 1789.

1. TWINTIG JAAR AARZELING (1715-1735)

Wanneer de Oostenrijkse Habsburgers in 1715-1716 de feitelijke leiding van de Nederlanden overnamen, stonden zij voor een grote aarzeling. Deze had twee voorname redenen.

Zij kenden deze ver-afgelegen gebieden te weinig. Nochtans was een groot deel van het land al tien jaar in naam van aartshertog Karel bestuurd door de Anglo-Bataafse Conferentie. Dit was echter volledig zonder de medewerking van Karel geweest, die aanvankelijk als Karel III van Spanje, daarna als keizer Karel VI van Duitsland vermeld werd.

Het personeel dat na 1715 ter plaatse gestuurd werd, kwam daarbij ofwel nooit naar Brussel, zoals landvoogd Eugeen van Savoye, ofwel kwam

* Toespraak op 10 december 1987 gehouden in het Paleis der Academiën te Brussel tijdens de plechtige openingszitting van het Belgisch-Oostenrijks Historisch Colloquium (10-12 december 1987).

het wegens wanbeheer in opspraak, zoals de gevolmachtigde minister, de markies de Prié. Anderzijds verdedigden de Nederlandse raadsheren als graaf Wijnants en Cuvelier, die naar Wenen geroepen werden, centraliserende standpunten, die de vorst vleiden, maar niet representatief waren voor de gangbare mening in hun land.

Op de tweede plaats was de overname erg moeilijk geweest en hadden de Nederlanden in de vijftien jaar vóór de overname de meest tegenstrijdige regeringsregimes gekend.

Op het einde van de zeventiende eeuw was het bestuur der Nederlanden erg ontreederd. Men kende nog de leiding van de drie collaterale raden, die keizer Karel V in 1530 ingesteld had. De eerste, de Raad van State, bestond uit leden van de hoge adel. Zijn werking was weinig efficiënt. De tweede, de Geheime Raad, zorgde vooral voor de wetgeving en de derde, de Raad voor Financiën, beheerde de vorstelijke domeinen en had de zorg voor de financiële en economische politiek. Twee Rekenkamers, die van Brabant en die van Vlaanderen, controleerden de financiële verichtingen van alle vorstelijke ambtenaren. Deze hoge administratie kende een overgroot aantal personeelsleden. Dit vergemakkelijkte nochtans het werk niet. Absenteïsme, onderlinge ruzies, belangstelling voor lucratieve nevenopdrachten, slecht financieel beheer en immobilisme gaven aan de regering weinig efficiëntie. Tot in de jaren tachtig hadden geld- en zilverzendingen uit Spanje — de *Messadas* — de deficits aangezuiverd. Daarna moest men een beroep doen op kunst- en vliegwerk en weinig orthodoxe lapmiddelen om te overleven. Daarbij was de controle op de ondergeschikte besturen uiterst beperkt geworden, zo niet onbestaande.

Tijdens het Anjoubewind (1700-1706) organiseerde graaf de Bergeyck een bestuurshervorming, die in belangrijke mate door de Franse bezetter geïnspireerd was en op diens maat gesneden. Professor R. de Schryver noemde deze hervorming een „staatsgreep”. In 1702 werden de drie collaterale raden afgeschaft en vervangen door een enige Koninklijke Raad onder het voorzitterschap van de landvoogd. De twee rekenkamers werden tot één versmolten. Aan de provinciegouverneurs werd een groot deel van hun gezag ontnomen en aan gewestelijke intendanten een opdracht van politie en finances gegeven. Hun opdracht moesten zij met behulp van *subdélégués* uitvoeren. Aan de nationale procureur generaal werd een zetel gegeven in alle provinciale en stedelijke bestuurscolleges.

Na de slag bij Ramillies en de verovering van het Noordelijke gedeelte van de Nederlanden door de bondgenoten werden alle Franse instellingen afgeschaft, ofschoon zij efficiënt gebleken waren. In hun plaats werd een Raad van State opgericht, waarin naast edelen ook juristen zetelden, en mocht de Raad van Financiën opnieuw zijn taak ter harte nemen. De Rekenkamer werd weer opgesplitst in een Brabantse en een Vlaamse kamer. Het hele bestuur werd gecontroleerd door de Anglo-Bataafse Conferentie, waarin alleen Hollanders en Britten zetelden. In feite kende het land negen jaren stuurloosheid: de twee bezettende machten deden hun best de financiële sanering, door Bergeyck ondernomen, weer te laten verloren gaan. Zij wisten dat zij geen soevereiniteitsmacht zouden krijgen in de Nederlanden en wilden het de Habsburgers na de overname niet te ge-

makkelijk maken. Zij verlangden alleen zoveel geld mogelijk uit het land te puren.

Inzake binnenlandse politiek wist men dus te Wenen in 1715-1716 niet goed welke koers te varen. De Nederlanden waren door een halve eeuw oorlogen en bezettingen geruïneerd en door het Barrièretraktaat in een inferieure positie geplaatst op militair, economisch en financieel gebied. De internationale positie van het land was daarbij erg dubieus. Professor Van Kalken schreef weleer dat in 1715 België een vazalstaat werd van Holland. „*La Belgique devint la vassale des Provinces Unies*”. Protestschrijven kon daar niets aan veranderen, ook niet het geleerde memorandum van burggraaf K.F. Patijn, *Mare liberum*, twintig jaar later. In november 1733 beslisten de drie belangrijkste Westerse mogendheden de Nederlanden neutraal te verklaren bij de Poolse Successie-oorlog. De keizer kon alleen de beslissing acteren. Men herinnerde eraan dat de Nederlanden „een veroverd gebied waren, alleen aan de bescherming van de keizer toevertrouwd”. Ook in de Zevenjarige Oorlog zou deze neutraliteit in acht genomen worden. Zij bevestigde de eigen individualiteit van het gebied, dat geen annex van de Habsburgse monarchie was en slechts via de persoon van de vorst met de erflanden verbonden.

Inzake binnenlandse politiek duurde de aarzeling geruime tijd: zou men de hervormings- en saneringspolitiek van Bergeyck hernemen of alles in de oude sleur laten, zoals de Spaanse administratie en de Anglo-Bataafse Conferentie gedaan hadden? Het Franse voorbeeld en het absolutisme van goddelijk recht trokken erg aan. De Hoge Raad der Nederlanden (*Conseil suprême des Pays-Bas*), die men te Wenen eerst had opgericht, opteerde voor het Franse systeem. De tussenkomst van de Belgische graaf Wijnants was daar niet vreemd aan. Naast de glans van Frankrijk en van de Versailles-administratie pleitte daarvoor de aanpak van de Habsburg-administratie in veroverde gebieden van Midden-Europa en de passiviteit van de Belgische bevolking na 50 jaar oorlog. Voor het centraal bestuur werd in 1718 een enkele Raad van State opgericht. Leden van de hoge adel en juristen zouden er elkaar ontmoeten. Hun rendement bleek al vlug erg laag te liggen. Gevolmachtigd minister de Prié was zelf tegen de formule. Hij liet de Raad van Financiën in stilte verder bestaan en vroeg om de wederoprichting van de drie collaterale raden. Voor het bestuur van de provincie werden intendanten en *subdélégués* voorzien. De minister liet echter niemand in die functie benoemen.

Men gaf te Wenen node toe. In 1725 werden de drie collaterale raden opnieuw opgericht. Maria Elisabeth, de nieuwe landvoogdes, trachtte ze naar haar hand te zetten. Zij kon moeilijk haar gezag delen met de pretentieuze en kibbelende leden van de hoge adel in de Raad van State. Zij riep hem na korte tijd niet meer samen. Over de beide andere raden bleef zij meester; die bleven bestaan.

Samen met de wederinrichting van de drie collaterale raden had de keizer de Franse provinciale bestuursvorm bevestigd en zes plaatsen van intendant naast acht plaatsen van *subdélégué* open verklaard. Wegens het protest van de Staten en het stil verzet van de Brusselse regeringsinstanties werden zij nooit begeben. Een regeringsjunta had zich unaniem

tegen die bestuursvorm verzet. De overkomst van graaf Wijnants uit Wenen kon de zaak niet redden.

In 1734 probeerde de keizer opnieuw de Franse bestuursmethodes in de provincies door te voeren. Ook dat werd afgewezen. Te Wenen vond men dat de keizer zijn Nederlandse regering tot gehoorzaamheid moest dwingen. Hij deed het niet. Graaf Friedrich von Harrach, de nieuwe gevolmachtigde minister en titelvoerende hofmeester, had hem gevraagd een experiment te mogen ondernemen met een andere formule.

Harrach was dan sinds twee jaar te Brussel. Hij had er de toestand zorgvuldig bestudeerd: de grote financiële onmacht, die tot een maandenlange uitstel van betalingen van wedden leidde, het erg onbekwame regeringspersoneel, het algemeen verzet tegen de methodes van het Franse absolutisme. Hij stelde een urgentieprogramma op: „*Expédients pour le redressement des Pays Bas*”. Nu was het de beurt aan de Weense Hoge Raad der Nederlanden om te gaan dwarsliggen. Toch mocht Harrach de meeste van zijn 24 programmapunten uitvoeren. Alleen moest hij ermee wachten tot het einde van de Poolse Successie-oorlog. Voor het toezicht op de lagere besturen mocht hij reeds bij wijze van experiment de door hem voorgestelde methode uittesten.

Wat waren die opvattingen van Harrach inzake toezicht op de ondergeschikte besturen? Hij vond dat men door het opruisen en verlevendigen van een oude instelling dezelfde resultaten kon bereiken als met de gehate intendanten. In plaats van deze permanente ambtenaren moest men voorbijgaande regeringscommissarissen (*des commissaires passagers*) naar de besturen zenden met een eenmalige opdracht. Die konden in het spoor treden van de commissarissen voor de auditie van de rekeningen, die door de Bourgondiërs vanaf de vijftiende eeuw voor de controle van de boekhouding naar Staten en steden uitgezonden werden. Hun optreden was in de achttiende eeuw tot een formaliteit vervallen; men moest het alleen maar echt maken. De test-zending betrof de stad Gent. Zij gaf aanleiding tot een uitgebreid verslag en de uitvaardiging van een lange hervormingsordonnantie. De proef kon de keizer overtuigen: hij verordende dat men voortaan commissarissen ter auditie naar stad en land zou sturen. Hierbij moest de Gentse *testcase* model staan.

Andere maatregelen vulden deze nieuwe politiek aan. Het personeel van de Raad van Financiën en van de Rekenkamers werd uitgezuiverd: 15 hoge personeelsleden werden wegens incompetentie ontslagen. Dit was een zet tegen Maria-Elisabeth, die ze uit favoritisme benoemd had. Voortaan werden raadsheren en secretarissen alleen nog op grond van bekwaamheid aangesteld. Verder werden de twee Rekenkamers definitief gefusioneerd en een aantal nutteloze instellingen afgeschaft. Het verpanden van de posterijen, van de vorstelijke domeinen in Brabant en het belangrijke douanekantoor bij Antwerpen bracht vanwege de Staten van Brabant een lening van 14 miljoen gulden mee. De overige Staten schonken of leenden de vorst zes miljoen. Harrach kon daarbij een moeilijke conversie van de staatsschuld doorvoeren en de intrestvoet van 6% of 5% op 3% brengen.

Zo kwam er een einde aan een twintigjarige periode van aarzelingen.

Zij maakte de oprichting en de afschaffing mee van de Oostendse Compagnie, het verpachten van de douanerechten in 1718 en het innen in eigen beheer vanaf 1734, het wel oprichten te Wenen en weigeren te Brussel van een staatsbank, het afsluiten van een voor de Nederlanden belangrijke overeenkomst met Spanje en het verbreken van dit verdrag, het lange aarzelen om de zeemogendheden tot het afsluiten van het beloofde handelsverdrag te dwingen enz. De hoogste ambtenaren te Wenen zagen dit wel in, maar durfden zich maar uitspreken na de dood van de keizer. Zo schreef Sylva Tarouca, voorzitter van de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen, over de regering van Karel VI: „*un règne de près de trente ans de lenteurs, irrésolutions et récriminations... C'est à présent que nous commençons à nous réveiller... Il faut ranimer le vin trop vieux par le mélange d'un plus nouveau*".

Na twintig jaar tasten en zoeken had men kennis van zaken en inzichten en eigen overtuigingen opgedaan. Tevens had men een aanvaardbare bestuursvorm gevonden. Zij voldeed de beide partijen: vorst en onderdanen. De oplossing was niet uit Wenen gekomen, maar te Brussel uitgedokterd. Aan de misbruiken uit de Spaanse tijd en de financiële malaise werd een eind gesteld.

2. VERFIJNING VAN HET BESTUURLIJK INSTRUMENTARIUM (1735-1785)

De regeringsvorm, door Harrach gerealiseerd en doorgevoerd, zou een halve eeuw blijven bestaan. Hij had een instrumentarium geschapen, dat onverminderd benut werd. Het kon alleen maar verfijnd worden.

Wel was er nog even een absolutistische oprisping na de Vrede van Aken. Zij hield verband met de hervormingen, door Haugwitz in de Weense regering en in het bestuur der erflanden doorgevoerd. De nieuwe gevolmachtigde minister te Brussel, Antoniotto di Botta Adorno, zou een ogenblik proberen ze in de Nederlanden door te voeren. Te Brussel moest uit de fusie van Geheime Raad en Financieraad een enige regeringsraad gevormd worden. Deze raad zou als Nederlands *gubernium* onder het Weense *Directorium in publicis et cameralibus* ressorteren. Verder zou het land opgedeeld worden in zes provincies, die elk onder het gezag van een vorstelijk commissaris en twee ondergeschikte personeelsleden zouden komen. Aan deze commissaris werd niet alleen macht gegeven over politie en financiën, maar ook over justitie. Patrick de Neny, die te Wenen in de Hoge Raad der Nederlanden zetelde, bestreed het voorstel uit alle macht. In december 1751 veegde een eensgezinde cabinetsjunta het te Brussel van de kaart tot verbazing van Botta Adorno.

Kaunitz kwam later op de zaak terug. Hij stelde Maria-Theresia voor, meer Duitsers in de collaterale raden te benoemen. Zo kon men — stilaan en ongemerkt — de mentaliteit van de regering veranderen. De keizerin wilde daar echter niet van weten: zo'n parachuteren van vreemdelingen zou in de Nederlanden niet aanvaard worden. Zij had al last genoeg met de waardevolle Fransman Benoit-Marie Dupuy.

Wat de kanselier niet kon bereiken in de Brusselse kaders, probeerde

hij dan in de Weense bureaucratie te realiseren. Hij richtte zijn aanvallen op de Hoge Raad der Nederlanden : die vormde een grote hinderpaal voor elke op de Habsburgse monarchie gerichte politiek. Langs die instelling triomfeerde de Belgische „*esprit national*” tot in Wenen. Een sterkere centralisatie moest de Nederlanden meer in de lijn doen lopen.

In 1757 werd dan de Hoge Raad der Nederlanden afgeschaft. De *Haus-, Hof- und Staatskanzlei* werd onder de leiding van Kaunitz belast met het opvolgen van het gebeuren in de Nederlanden en het voorbereiden van richtlijnen en benoemingen. De Nederlanden zouden alleen nog mogen fungeren als een pion van de Habsburgse *Hausmacht*. De zachte, principiële tegenstand van een aantal hoge ambtenaren, vooral van de voorzitter van de Geheime Raad Patrick de Neny, zou deze optiek afremmen tot aan de regering van Jozef II. P.F. de Neny had het voordeel bijzonder briljant en dus onmisbaar te zijn. Alle maatregelen toetste hij aan de grondwettelijke principes en hij verdedigde in de buitenlandse politiek de eigen Nederlandse belangen. De eerste zin van zijn *Mémoires* klinkt nu nog als een principiële verklaring. Men verweet hem zijn *préjugés nationaux*, maar kon hem toch niet missen.

Na het afwimpelen van het centralisatieplan van Botta Adorno viel men te Brussel terug op een memorandum, dat Neny tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog te Aken voor de regering in ballingschap had opgesteld. Met betrekking tot de twee problemen die ons interesseren zag hij de goede werking der collaterale raden als voornaamste middel voor een efficiënte machtsuitoefening en de uitzending van passante regerings-commissarissen met auditie-opdrachten in stad en land als de meest geëigende manier voor de beïnvloeding van de ondergeschikte besturen.

Het plan bleek succesvol. Het personeel van de Brusselse regering was bijzonder onderlegd en werkzaam. De periode 1750-1785 staat in de Belgische geschiedenis bekend als de gouden tijd van de bureaucratie. De nood aan gespecialiseerde hulp zou leiden tot de oprichting van hulpinstellingen, *jointes* of junta's geheten. Zij konden tijdelijke commissies zijn of blijvende organismen vormen. Zo was er het belangrijke Bureau voor het Beheer van de in- en uitvoerrechten (*Bureau de régie des droits d'entrée et de sortie*). Het was belast met het opstellen van richtlijnen voor de economische politiek en met de dienst van de statistiek. Daarnaast ontstonden er veel andere : voor waterstaat, voor de reorganisatie van het middelbaar onderwijs, voor de handel over zee en de scheepvaart, enz.

Met betrekking tot de controle over de lagere besturen had het rapport van Neny vastgesteld dat het instrument van de auditie der rekeningen kon verfijnd worden. Het verder uitzenden door de Franse bezetter van commissarissen naar Staten en steden had geleerd dat er uit deze controles heel wat voordelen te halen waren, zowel van bestuurlijke als geldelijke aard. Het zwakste element bij de controletochten was het centrum van de uitzending. De Raad van Financiën had het te druk om voor elke inspectie aangepaste instructies op te stellen en het eindverslag van de commissarissen door te nemen. In 1749 werd daarom een aparte instelling opgericht, de Junta voor de Auditie van de Rekeningen. Zij was samen-

gesteld uit leden van collaterale raden en van de Rekenkamer. Zij stelde voor elke zending aangepaste richtlijnen op, onderzocht de auditieverslagen en bereidde hervormingsreglementen voor, die scheefgegroeide toestanden in het gevisiteerde bestuur moesten recht trekken. Gevolmachtigd minister Cobenzl zou ze tot zijn lievelingsinstelling maken : zij was de enige die de beïnvloeding van de steden en gewesten mogelijk maakte.

De Junta kreeg veel werk van de minister, teveel voor haar leden, die allen een full-time opdracht hadden in andere regeringsdiensten. Zij moest eigen ambtenaren krijgen. In 1764 was het zo ver : de oude junta werd omgedoopt in Junta voor Besturen en Beden (*Jointe des administrations et des affaires des subsides*). Als doel zag de Habsburgse overheid : leiding geven aan de openbare besturen in de provincie, napluizen van hun beheer, ontdekken en recht trekken van misstanden en tekorten : „*éclairer leur marche, épilucher leur gestion, découvrir et corriger les abus et les vices*”. Vier kaderleden, auditeur geheten, vormden de staff. Zij werden geholpen door een secretaris en drie bedienden. De algemene leiding lag in de handen van de voorzitter van de Raad van Financiën, Denis-Benoit de Cazier, die werd bijgestaan door de raadsheer der Beden. De taak van de nieuwe Junta bestond erin de zendingen van de regeringscommissarissen voor te bereiden, hun verslagen te ontleden en ordonnaties met hervormingen en richtlijnen voor te bereiden.

De verfijning van het instrument der auditiecommissarissen bracht mee dat de Junta soms harde methodes gebruikte. Neny vond dat zij daarbij te ver ging en heette ze sarkastisch de Bloedraad, tot ergernis van Cobenzl. Deze werd daardoor immers vergeleken met de hertog van Alva. Toch was het werk van de Junta technisch zo knap en zo vër reikend, dat Joseph Lefevre ze met een collaterale raad vergeleken heeft, ofschoon zij dat nooit geweest is. Haar optreden is een negatie van het z.g. Theresiaanse compromis, als zou de regering weinig controle uitgeoefend hebben op de lagere besturen in ruil voor financiële steun.

Daarbij bleef het dan tot in de eerste jaren van het Jozefinisch bewind. Samen met het optreden van de raadsfiscaal als informant van de regering en interveniënt in allerlei omstandigheden kreeg de regering een steviger greep op de gewestelijke en lokale besturen. Van beide zijden was men tevreden. Maria-Theresia voerde geen veranderingen meer door, de plaatselijke bewindslieden vreesden de controles, maar aanvaardden ze, ook al was er een zeker verzet in Brabant en Henegouwen. Neny zou in zijn *Mémoires historiques* een hoofdstuk wijden aan de uitmuntendheid van de wettelijke grondregels („*Développement et excellence de la constitution actuelle*”).

3. RADIKALE OMVORMING VAN INSTELLINGEN EN METHODES

In zijn reis doorheen de Nederlanden had Jozef II vastgesteld hoe ouderwets veel instellingen en gewoonten waren. Hij wist dat de internationale verdragen het behoud van de oude structuren vastgelegd hadden en dat de inwoners erg hielden aan hun oude grondwetten. Toch nam hij zich voor alles te veranderen. Hij verlangde een doelmatige, efficiënte

bestuursapparatuur, waar alleen de vorst iets te zeggen had en niet de intermediaire machten en waar, op rationele basis, de grootst mogelijke gelijkheid tussen de burgers zou doorgevoerd worden. Hij kon pas aan die hervorming beginnen na de Keteloorlog van 1785. Zijn politiek zou hem slecht bekomen.

Hij was nochtans gewaarschuwd. Als verantwoordelijke voor het leger der Habsburgers had hij in 1770 het militaire en burgerlijke bestuur der Nederlanden gesplitst en het eerste volledig tot zich getrokken. Die maatregel had toen heftige reacties veroorzaakt. Jozef II had de opperste legerleiding en de controle van de krijgskas brutaal onttrokken aan zijn oom, Karel van Lotharingen, en de gevolmachtigde minister en alles rechtstreeks afhankelijk gesteld van de *Hofkriegsrat*. Het geld van de bede moest niet meer aan de Belgische chef-commissaris Weygand maar aan de Oostenrijker von Lürwald overgemaakt worden, zodat noch de Raad van Financiën er nog enige controle over had, noch de Staten de aanwending ervan konden nagaan. Wanneer in 1773 generaal baron von Bülow als opperbevelhebber van de Zuidnederlandse troepen naar Brussel gestuurd werd en niet meer afhankelijk was van landvoogd en minister, had Starhemberg onmiddellijk zijn ontslag aangeboden, dat echter door Maria Theresia geweigerd werd. Erger was de beroering bij de Staten en in de leidende standen. De Franse gezant, baron le Bon, bracht Versailles ervan op de hoogte. Wijlen professor Bonenfant zag er een voorspiegeling in van de Brabantse Omwenteling.

Toch had Jozef II niets geleerd : zijn rationalisme zou ervaring en geschiedenis trotseren. Voorzichtigheidsadviezen van zijn medewerkers verwierp hij. Wat die inbrachten of wat de burgers dachten, waren vooroordelen en vooroordelen of gebrek aan rationaliteit moest men bekampen ! Hij deed wat zijn grootvader Karel VI vruchteloos geprobeerd had en wat Botta Adorno onder de druk van zijn raadsheren had opgegeven. De les van B. M. Dupuy liet hem koud. Deze Fransman, door Kaunitz *l'ouvrier le plus habile* geheten, was weggepest. Voor burgerlijke, militaire en kerkelijke zaken stuurde hij vreemdelingen naar België om zijn plannen te helpen realiseren : Martini, Locher, Schwarzer, Stoeger, d'Alton horen tot die groep.

In 1787 installeerde hij een enige regeringsraad en schafte alle andere raden of junta's af. Hij benoemde negen intendanten, die voor hem in evenveel provincies ingezet werden. De bestendige deputaties der staten en hun administratie werden afgeschaft. Wel werden arrondissementale verantwoordelijken ingezet. Tevens werd het gerecht geherstructureerd. Het was allemaal zeer rationeel en betekende op menig gebied een stap vooruit. Maar zoveel rationaliteit kon de bevolking niet slikken. De keizer had geen rekening gehouden met „*l'esprit national*”. Na twee maanden moest men alles intrekken. Het land stond voor een chaos. Het wantrouwen tegenover de keizer groeide en zou in 1789 leiden tot de Brabantse Omwenteling. Het land regeren zonder de instemming van de bevolking was in 1715-1735 onmogelijk geweest, het was het ook nog in 1785-1789. Met een handig en voorzichtig beroep op de nieuwe krachten, die in België aanwezig waren, had de keizer een kans kunnen geven aan de

moderne stromingen, die door mevrouw Tassier beschreven werden en in 1790 onderdrukt zouden worden door conservatieve krachten.

4. BESLUIT

In een eerste periode van 20 jaar was men te Wenen erg aarzelend. Men stelde er bestuurlijke methodes voor, die vanuit een vorstelijk standpunt de beste en de meest efficiënte waren, maar was bereid het verzet en de tegenvoorstellen van Brussel te aanvaarden. Deze waren wellicht minder doeltreffend, doch wel aanvaardbaar in de Nederlanden. Zij hielpen de financiële chaos op te lossen. Het was een regering op zoek naar participatie.

In een tweede periode van een halve eeuw paste men te Wenen de eigen administratie aan de eigen centralistische verlangens aan door de afschaffing van de Hoge Raad der Nederlanden, maar men liet aan Brussel de structuren en methodes, die men daar graag had. Wel gaf men die een betere technische uitrusting en een definitieve vormgeving, zowel in de centrale regering als voor het bestuur in de provincie.

Die politiek liet de regering toe een stijgende invloed uit te oefenen op onderwijs, cultuur — denken wij maar aan de academie — infrastructuur, kerk, gerechtelijke procedures en sociale politiek. Zij kreeg zo een invloed in domeinen, waarvoor zij vroeger weinig of geen belangstelling had. In tegenstelling tot de Spaanse tijd, waarin de *Messadas* hulp moesten bieden, ging er nu geld van de Nederlanden naar Oostenrijk. Door een zekere participatie in het bestuur was het evenwicht gevonden, dat een stille modernisatie toeliet.

De derde periode duurde kort en wilde een bestuur opbouwen zonder enige participatie van de burgers. Men legde despotisch de beste structuren en methoden op en hield niet in het minst rekening met de zienswijzen en het denken van het land, ook niet met de nieuwe stromingen, die men „demokratisch” heette. De keizer kwam zowat met iedereen in botsing: de kerk, de adel, de corporaties, ja zelfs de opkomende stand van de kooplieden wie hij de structuur van Kamer van Koophandel en consulaire rechtbank weigerde. Klaarblijkelijk is in België alleen een compromis duurzaam.

BIBLIOGRAFIE

Algemeen Rijksarchief te Brussel :

— Oostenrijkse Kanselarij der Nederlanden : nrs. 455, 596, 615, 871.

— Handschriftenverzameling : ms. 2129, 2172, 2219, 2221.

1. P. ALEXANDRE, *Histoire du conseil privé dans les anciens Pays-Bas*, Brussel, 1895.
2. M. BAELDE, *De Afschaffing van de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen (1757)*. In *Liber Amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, 567-580.
3. G. BIGWOOD, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens*, Leuven, 1900.
4. G. BIGWOOD, *Les origines de la dette Belge. Emprunts d'état aux Pays-Bas Autrichiens*. In *Annales de la société d'archéologie de Bruxelles*, 20, 1906, 5-49.
5. R. DE SCHRYVER, *Inflatie van Ambtenaren in de Spaanse Nederlanden. De Raad van Financiën aan het Einde van de zeventiende Eeuw*, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17, 1962, 214-220.
6. L.P. GACHARD, *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle*, Brussel, 1880.
7. L.P. GACHARD, J. DE LE COURT, P. VERHAEGEN, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, 15 vol., Brussel, 1860-1942.
8. E. GUGLIA, *Maria-Theresia*, 2 vol., München, 1917.
9. H. HASQUIN, *Les intendants et la centralisation administrative dans les Pays-Bas Autrichiens aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in *Standen en Landen*, 47, 1968, 171-224.
10. H. HASQUIN, *Les difficultés financières du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens au début du XVIIIe siècle (1717-1740)*, in *Revue internationale d'histoire de la Banque*, 6, 1973, 100-133.
11. E.C. HELBLING, *Oesterreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Wenen, 1956.
12. J. LAENEN, *Le ministère de Botta Adorno dans les Pays-Bas Autrichiens pendant le règne de Marie-Thérèse (1749-1753)*, Antwerpen, 1901.
13. J. LEFEVRE, *Le statut international des Pays-Bas au XVIIIe siècle*, in : *Federatie van de Kringen voor Geschied- en Oudheidkunde van België*, XXVIe congres, 1955, *Handelingen*, Gent 2, 1956, 321-328.
14. J. LEFEVRE, *Documents sur le personnel supérieur des conseils collatéraux du gouvernement des Pays-Bas pendant le régime autrichien*, Brussel, 1941.
15. P. LENDERS, *La jointe pour l'audition des comptes (1749-1764)*, in *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 149, 1983, 45-119.
16. P. LENDERS, *De Junta voor Besturen en Beden (1764-1787) en haar Werking*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 92, 1977, 17-36.
17. P. LENDERS, *De Ontwikkeling van Politiek en Instellingen in de Oostenrijkse Nederlanden*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 64, 1981, 83-78.
18. P. LENDERS, *Wenen en Brussel : Bevoogding die een Eigenheid aanvaardt*, in *Oostenrijks België 1713-1794*, Brussel, 1987, 37-70.
19. Ph. MOUREAUX, *Un organe peu connu du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens : le bureau de régie des droits d'entrée et de sortie*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 44, 1966, 479-499.
20. E. POULLET, *Les constitutions nationales belges de l'Ancien Régime à l'époque de l'invasion française de 1794*, Brussel, 1874.
21. N. STADAL, *Die Brabantische Revolution des Jahres 1789 aus Wiener Sicht*, in : *Standen en Landen*, 47, 1968, 271-317.
22. F. VAN KALKEN, *La fin du régime espagnol aux Pays-Bas*, Brussel, 1907.
23. A. von ARNETH, *Geschichte Maria Theresias*, 10 vol., Wenen, 1863-1879.
24. F. WALTER, *Die Geschichte der Oesterreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias*, Wenen, 1970 (Die Oesterreichische Zentralverwaltung).

CLAUDE GREBAN DE SAINT-GERMAIN
(Dijon, 1775 - Brussel 1850),
AMBTENAAR, JOURNALIST EN BANKIER

door

Luc FRANÇOIS

De overgangperiode van Ancien Régime naar Hedendaagse Tijden ging in België op politiek vlak gepaard met een onwaarschijnlijke opeenvolging van regimes. Tijdgenoten zagen zich verplicht tot een keuze voor of tegen. Het peilen naar de motivaties van die tijdgenoten kan op uiteenlopende wijze gebeuren. Een kwantitatieve benadering geeft inzicht in elementen die geldig zijn voor de gehele populatie, of voor grote gedeelten ervan. Doordat niet altijd alle motivaties op die manier opgespoord kunnen worden, leidt dit soms tot veralgemeningen zonder „kleur” of blijft het beperkt tot relatief gemakkelijk kwantificeerbare gegevens. Een andere benadering is de meer biografische, waarbij in de eerste plaats gepeild wordt naar de unieke factoren uit het leven van een individu. De gekozen biografie heeft niet zozeer een waarde op zich, maar kan als exemplarisch onderzoeksobject tot meer inzicht leiden. Het risico voor oversimplificatie en het gevaar voor een subjectieve of al te literaire benadering vormen bij de biografie de keerzijde van de medaille. Beide methodes hebben dus hun waarde en hun beperkingen en zijn complementair.

De biografie die hier gepresenteerd wordt, heeft als bijkomende bijzonderheid dat het bestudeerde personage, Claude Gréban, van Franse oorsprong was en pas vanaf de tweede Franse inval in Gent verbleef. Zeker in de beginjaren was zijn band met de Zuidelijke Nederlanden dus minder hecht en stond hij minder onder druk van de publieke opinie. Hij verliet zijn geboortestad om voor de revolutie te vechten, liet het adellijke toevoegsel aan zijn familienaam uit overtuiging of jeugdig enthousiasme achterwege en gebruikte — op enkele uitzonderingen na — steeds het verburgerlijkte „Gréban”. Op zijn overlijdensbericht werd echter opnieuw zijn volledige naam gebruikt. Ook zijn nageslacht bediende er zich verder van. De revolutie werd dus als het ware weerspiegeld in het naamgebruik, maar ook in de levensloop van Gréban: ze bood nieuwe kansen, maar die waren niet zonder risico. De flexibiliteit en een zekere mate van behendigheid waarvan Gréban blijk gaf, boden hem extra-troeven in de uitbouw van zijn loopbaan, die een zeer onregelmatig verloop vertoonde.

Claude Gréban — zo zullen we hem zelf verder noemen — werd geboren in Dijon op 6 februari 1775, als zoon van een ambtenaar, behorend tot een adellijke familie uit Ile-de-France. Vader Gréban de Saint-Germain

vestigde zich in Dijon na zijn benoeming tot „maître particulier des Eaux et Forêts” aldaar ¹.

In 1792 verlaat Claude Gréban zijn geboortestad en sluit zich als kanonnier aan bij de vrijwilligersbataljons van de grenadiers van het Côte d'Or departement. Nadat het Franse leger zich in maart 1793 uit België heeft teruggetrokken, wordt hij in Arras tewerkgesteld bij de reorganisatie van de driehonderdduizend militairen die zich op dat moment in Noord-Frankrijk bevinden. De „représentants du peuple” bij het Noordelijk leger benoemen hem op 8 oktober 1793 tot officier van de militaire politie bij datzelfde Noordelijk leger. Claude Gréban behoudt deze functie tot de ontbinding van de militaire rechtbanken op 18 september 1795 en volgens de getuigenissen van zijn oversten heeft hij zich steeds met toewijding gekweten van die taak, ook als de omstandigheden door ontbering en vermoeienis zeer hard waren. Na de ontbinding van zijn korps vestigt hij zich in Duinkerke, maar wordt kort daarop, op eigen verzoek, kapitein en adjudant van de brigadegeneraal Bellemontre. En nog steeds tussen september 1795 en februari 1796 wordt hem gevraagd om op de administratie in Gent te komen werken ².

Nog vóór Gréban definitief verlof uit het leger krijgt, is hij al in Gent actief. Vermoedelijk was hij in het voorjaar van 1795 niet in vast verband werkzaam, voor zover daar in die maanden na de tweede inval, waarin de administratie haar weg zocht, sprake van kon zijn. We vinden hem in mei 1795 terug bij diegenen die de aangeslagen roerende goederen bewaken: Gréban ontvangt 135 pond voor 15 dagen toezicht op de boedel van de Sint-Pietersabdij. De departementale besturen zien zich verplicht om „betrouwbare” figuren met deze taak te belasten en aldus het risico van roof te verminderen. Om de kosten van deze bewaking te drukken wordt vanuit Brussel aangedrongen om van deze voorwerpen ten spoedigste boedellijsten te maken ³.

Onmiddellijk na zijn legerdienst kan Gréban aan de slag in de administratie: hij wordt voorlopig secretaris-generaal van de centrale administratie in Gent ⁴. Het nieuwe regime heeft immers tijd nodig om zich in te werken en ondertussen is het aanbod van kandidaat-ambtenaren

(1) Ph. DU BOIS DE RYCKHOLT, *Gréban de Saint-Germain*, Le parchemin, nov.-déc. 1968, 15e série, n° 138, pp. 308-314 (genealogie: zie bijlage 1).

(2) R.A.G., *Fonds Schelddedepartement*, 2055/53, Administratieve organisatie/Personeel; Loopbaanbeschrijving, februari 1796; Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 86, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 14 thermidor XI (2.8.1801).

(3) J. LAMBERT, *De verkoop van nationale goederen in het departement van de Schelde, 1796-1814, en in de provincie Oost-Vlaanderen, 1820-1821*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1959, pp. 45-46.

(4) *Recueil ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes, tant du préfet que du Conseil de la Préfecture de l'Escaut*, Gand, 1800, I, p. 222, nr. 71, Procès-verbal d'installation du secrétaire général de la préfecture.

Tussen pluviôse en thermidor IV (januari-augustus 1796) verdiende Gréban 140 pond als „premier official”. Vanaf fructidor IV (augustus 1796) werd hij als sous-chef betaald. Hij werkte toen bij het bureau der nationale domeinen. R.A.G., *Fonds Schelddedepartement*, 5393, Etat nominatif des administrateurs et employés de l'administration de l'Arrondissement de la Flandre Orientale du traitement dû à chaque membre et employé.

niet van aard om de overheid veel keuze te laten. De bereidheid van Gréban om zich actief in het nieuwe systeem in te zetten, kan ondertussen niet in twijfel getrokken worden. Van meetaf aan laat hij zich opmerken in de verkoop van nationale goederen in het Schelddepartement. In het najaar van 1796 is het risico op verdachtmaking voor de potentiële kopers nog zo groot dat zich weinig belangstellenden aanbieden. Bovendien is de wetgeving ongemeen streng: één vierde van de aankoopsom moet contant betaald worden, de rest moet binnen het jaar vereffend worden. Pas nadat de som volledig, en in baar geld, betaald is, mag de nieuwe eigenaar ten volle over zijn eigendom beschikken. Ondanks al deze hindernissen koopt Gréban een perceel grond van 47.901 m² voor 4.311 pond. Hij verwerft dit perceel niet voor zichzelf, maar wel voor Constant Hopsomere, een gematigd progressieve figuur en bankier. Samen met Hamelinck en de weduwe Van Aken, de latere schoonmoeder van Gréban, is Hopsomere mede-eigenaar van de „Societeyt der assurantie”. Ook in latere periodes zal Gréban tijdens verkopen nog gronden verwerven: voor zichzelf en voor anderen verwerft hij tussen 1796 en 1805 niet minder dan 96 ha 87 a 29 ca⁵. In deze beginfase had Gréban — in tegenstelling tot de andere potentiële kopers — als Fransman geen hinder van de negatieve appreciatie van de publieke opinie. Door zijn optreden in de centrale administratie van het Schelddepartement had hij zich in behoudsgezinde ogen toch al gecompromitteerd.

Ook op een ander terrein sluit Gréban zich nauw aan bij het nieuwe regime. Van bij de start op 23 september 1796 is hij lid van de „Cercle constitutionnel”, die ogenschijnlijk door 21 inwoners van Gent opgericht wordt, maar die in feite van overheidswege gestimuleerd wordt om het integratieproces tussen bestuur en burgers te bevorderen⁶. Op dat moment staan zowel het Directoire in Parijs als de administratie van het Schelddepartement, o.l.v. Renier Du Bosch, duidelijk links opgesteld. Als geëngageerd ambtenaar speelt Gréban dus in deze fractie mee. Wanneer de verkiezingen van het voorjaar van 1798 een verrechtsing te zien geven, wordt de politieke vereniging „Cercle constitutionnel” prompt gesloten. Op sociaal vlak omvatte haar ledenbestand vooral ambtenaren en kleine middenstanders. De departementale gezagdragers slagen er dus niet in om in deze fase de notabele burgers aan het regime te binden. Het integratieproces van Claude Gréban in het Gentse milieu gaat wel gestadig verder. Ondermeer door zijn pas verworven bezittingen en door zijn ambt komt hij vanaf maart 1799 voor op de Gentse kiezerslijsten, al is hij in dat eerste jaar nog niet zelf verkiesbaar⁷.

(5) J. LAMBERT, *op. cit.*, pp. 119-121, 193-198, 205-206, 225-229; F. DE PAEPE, *Aspecten van de economische en sociale geschiedenis van de Gentse katoennijverheid in de Hollandse Tijd (1814-1830)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1975, p. 76.

(6) S.A.G., *Modern Archief*, W3¹⁰, *Cercle Constitutionnel, 1797, Politieke maatschappij*; H. BALTHAZAR, *Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de Hedendaagse Tijd (1780-1850)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1970, II, pp. 345-346.

(7) S.A.G., *Modern Archief*, H 4 G, *Liste des citoyens ayant droit de voter aux*

De aktie van de centrale overheid om de resultaten van de verkiezingen van 1798 ten dele te neutraliseren, had ook gevolgen voor Gréban. In mei 1798 wordt hij „secrétaire en chef” van de administratie van het Scheldedepartement⁸. We vinden vanaf deze datum geregeld brieven terug die hij hetzij opgesteld, hetzij ondertekend heeft, zonder dat het daarom om persoonlijke initiatieven of stellingnamen gaat⁹. We kunnen er enkel uit besluiten dat hij de algemene strekking van het beleid wel goedkeurde. De machtswisseling van mei 1798 is niet probleemloos verlopen. De voorgangers van Gréban en zijn collega's willen in augustus 1798 de beschikking krijgen over een lokaal om, met behulp van de archieven, een verantwoording voor hun optreden op te stellen. De nieuwe ambtenaren weigeren kategorisch daarop in te gaan: ze verklaren dat ze zelf wel de verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid zullen bepalen¹⁰. Op zichzelf is een dergelijke uitlating natuurlijk een onbenullig feit; het illustreert echter hoe gespannen de verhouding is tussen de verschillende politieke strekkingen. Een conflict dat dezelfde spanning weerspiegelt en waar Gréban ook redelijk dicht bij betrokken is, is het geregeld weerkerend ontslag van de Gentse gemeenteraad, als uiting van protest tegen het van boven opgelegde beleid¹¹. Een uitgesproken standpunt van Gréban dienaangaande kennen we niet. Wel onderschrijft hij in zijn functie van secretaris-generaal de vaak vernietigende kritieken van de departementale administratie aan het adres van de dwarsliggende gemeenteraadsleden.

In het voorjaar van 1799 bereikt de „escalatie van het politieke isolement”¹² van de top van het departementaal bestuur in Gent een hoogtepunt. Het politieke onvermogen van de commissaris van het Directoire Exécutif, Renier Du Bosch, om de vooraanstaanden met het nieuwe bewind te verzoenen, is ongetwijfeld één van de factoren die bijdroegen tot het uitbreken van de Boerenkrijg in dit departement. In februari-maart 1799 is de situatie alweer erg gespannen. Claude Gréban beschrijft de toestand en stelt enkele maatregelen voor om het tij te keren. Aldus laat hij op 9 maart 1799 aan het ministerie van Binnenlandse Zaken weten dat alle vijanden van de republiek samenwerken met de clerus en met Engeland om een andere orde te vestigen, maar dat een ware revolte voorkomen kon worden¹³. Gelet op de strekking van de onderschepte correspondentie,

assemblées primaires, 22.3.1799; *idem*, H 4 N, *Briefwisseling jaar V tot 1815*, 14.3.1799.

(8) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 86, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 14 thermidor XI (2.8.1801).

(9) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escout 1, Circulaire, 3 messidor VI, (21.6.1798) i.v.m. belastingsrollen; S.A.G., *Modern Archief*, L 1⁸, *Emprunt contre l'Angleterre*, circulaire, 21.5.1798.

(10) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escout 1, Administration Centrale aan Mulle, Gruloos, Forcade, 5 fructidor VI (22.8.1798).

(11) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escout 8, Administration Centrale aan Binnenlandse Zaken, 9 vendémiaire VII (30.9.1798).

(12) H. BALTHAZAR, *op. cit.*, p. 344.

(13) A.N., F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escout 5, Administration Centrale aan Binnenlandse Zaken, 19 ventôse VII (9.3.1799); C. J.

op de aanwezigheid van een Engelse vloot voor de kust, op de opstandige bewegingen en op de gestoorde „assemblées primaires”, besluit de centrale administratie van het Scheldedepartement kort daarop de militaire commandant de vrije hand te geven wat ordehandhaving betreft, en een hele reeks personen op te pakken en te ondervragen. Die maatregelen kaderen in de repressieve politiek die onder impuls van Du Bosch gevoerd wordt, in de hoop de verkiezingen van 1799 te winnen. De tegenstanders, en daartoe behoren in dit stadium ook de gematigde republikeinen, pakken de administratie hard aan in een reeks vlugschriften¹⁴. Ze behalen opnieuw een verkiezingsoverwinning en, gesterkt door de machtswisseling in het Directoire ten gunste van de gematigde strekking, beginnen ze een campagne tegen Du Bosch en de zijnen. Ze laten Parijs weten dat verscheidene ambtenaren niet erg gehecht zijn aan het bewind en dat ze republikeinen ontslagen hebben om royalisten in hun plaats te kunnen benoemen. Over Gréban wordt verteld dat hij „zozegd” over een definitief verlof uit het leger beschikt, dat hij niet bijster veel gepresteerd heeft om zijn eervolle post te verdienen en dat hij een nogal immorele jongeling is¹⁵. De bedoeling van deze aantijgingen is duidelijk. Het is een tegenaanval van al diegenen die de strekking-Du Bosch niet gunstig gezind zijn om, nu ze de verkozen ambten ingepalmd hebben, ook nog de benoemde functionarissen te wippen. In de hem eigen stijl neemt Du Bosch het verweer van zijn ondergeschikten op: Gréban kan niet alleen met authentieke documenten zijn ontslag uit het leger bewijzen, maar heeft bovendien herhaaldelijk aan de minister van Oorlog gevraagd om opnieuw in actieve dienst te komen. Zijn sobere levenswijze, zijn vriendschap met enkele oprechte functionarissen, zijn patriotisme, zijn inzet en geschiktheid zijn allemaal redenen waarom Gréban volgens Du Bosch de post die hij nu bekleedt ten volle verdient¹⁶.

Maar Gréban neemt op zijn beurt de verdediging op zich van Du Bosch, die nog onder een veel grotere druk staat. Tijdens de tijdelijke afwezigheid van de commissaris in juli 1799, stuurt Gréban een dossier op naar Parijs, waaruit moet blijken dat Du Bosch graanuitvoer verbod ten einde

APERS, e.a., *Au Directoire Exécutif de la République française*, S.l.n.d., pp. 28-31; DUBOSCH, *Den Commissaris van t'Uytwerkende Directoire by d'administratie van het Departement der Schelde, aan zijne medeborgers*, Gent, 4 germinal VII (24.3.1799), pp. 7-9, 11-15.

(14) „Et remarquez bien, Citoyens représentans, que s'il pouvait y avoir parmi les citoyens de Gand, des anarchistes et des brouillons, ces messieurs ne pourraient se trouver que dans les rangs de commissaire Dubosch, où l'on ne voit guère que des hommes dont les uns sont trop fameux, et les autres, tombés, on ne sait comment, sur ce département, comme des insectes après un orage, nous sont tout-à-fait inconnus; on sait seulement que plusieurs d'entr'eux, lorsqu'ils arrivèrent, étaient pauvres, et qu'ils sont riches à présent.” APERS, *op. cit.*, p. 3. Zo ook in P.J.J. DESMET, *La vérité ou le coup d'œil sur la situation du Département de l'Escaut*, Gand, 1799 (ook geciteerd door M. ROOSEN, *De boerenkrijg in het departement van de Schelde*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1972, p. 148).

(15) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut, 2, Politie aan Binnenlandse Zaken, 3 prairial VII (22.5.1799).

(16) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Du Bosch aan Binnenlandse Zaken, 15 prairial VII (3.6.1799).

de prijzen te drukken. Bovendien stelt Gréban dat het fortuin van Du Bosch volledig samengesteld is uit nationale goederen die hij verworven heeft met de vergoedingen voor zijn prestaties. Dat deze inkomsten hoog zijn kan Du Bosch niet verweten worden : ze zijn vastgelegd bij wet en betere investeringen dan nationale goederen zijn toch niet denkbaar¹⁷?

Deze achterhoedegevechten kunnen voor Du Bosch niet baten. De beschermende hand in Parijs is weggevallen en als hoofd van Jut wordt hij ontslagen in augustus 1799. De vijandschap is zo op de persoon van Du Bosch gericht, dat de overige leden van de administratie zich wel kunnen handhaven. Die laatsten, met Gréban op kop, betuigen hem hun spijt over diens politieke nederlaag¹⁸.

De staatsgreep van Bonaparte in november is een belangrijk moment in de loopbaan van de hogere ambtenaren. Vanaf dat ogenblik wordt de beslissing om met het regime al dan niet mee te werken weinig of niet meer bepaald door ideologische motieven. Anderzijds wordt het integratieproces van de Zuidelijke Nederlanden voortaan rigoureuus, en bij voorkeur met behulp van „echte” Fransen doorgevoerd. Op de prefectuur in Gent komt Faipoult en op 23 mei 1800 wordt Gréban vervangen door Le Hodey. Gréban wordt uitvoerig bedankt voor de wijze waarop hij Faipoult heeft bijgestaan tijdens de eerste weken van zijn bestuur, maar de lof is ook wederzijds. Blijkbaar is Gréban al te lang in Gent en is hij er te zeer ingeburgerd om nog als nieuw te kunnen gelden. Hij wordt lid van de prefectuurraad¹⁹, maar krijgt zeer vlug weer kans op promotie. Le Hodey kan, net als de overige leden van zijn gezin, niet aarden in het Gentse klimaat zodat hij op 1 januari 1801 ontslag neemt. Faipoult is daar echter al enkele dagen van op de hoogte en brengt alles in gereedheid om de kandidatuur van Gréban te steunen voor de opvolging. Aldus geschiedt : tegelijk met de ontslagbrief van Le Hodey kan Faipoult reeds de aanvraag van Gréban en de rapporten over hem, naar Parijs doorsturen. Niets is opgewassen tegen de lof die Faipoult hem toebedeelt. De kandidatuur van Hertogh, eerste plaatsvervanger van de rechtbank in Gent, en gesteund door zijn schoonbroer generaal Vandamme en door Berlier, lid van de Raad van State, wordt afgewezen en is hopeloos te laat. Reeds op 3 januari 1801 wordt Gréban benoemd, op een ogenblik dat de anderen pas de vacature vernemen²⁰.

(17) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Gréban aan Lacoudraye, 6 thermidor VII (24.7.1799).

(18) R.A.G., *Familiefonds*, nr. 6129, *Papiers de la famille Du Bosch*, stuk 5 (11.8.1799).

(19) R.A.G., *Fonds Scheldedepartement*, 2118/1, Register van benoemingen ; 2128/8, Administratieve organisatie, Prefectorale Raadsleden, Consulaire besluit van 12 prairial VIII (1.6.1800) ; Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 30, Ambtsneerlegging als secretaris van de prefectuur, 3 prairial VIII (23.5.1800) ; Recueil des arrêtés..., I, p. 273.

(20) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b 161¹⁸, Gréban, Anoniem aan Binnenlandse Zaken, (2x), nivôse IX, Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 5 nivôse IX (26.12.1800), 11 nivôse IX (1.1.1801), 24 nivôse IX (14.1.1801), Benoeming van Gréban, 13 nivôse IX (3.1.1801), Binnenlandse Zaken aan Faipoult, 14 nivôse IX (4.1.1801), Vandamme aan Binnenlandse Zaken, 17 nivôse IX (7.1.1801), Berlier aan Binnenlandse Zaken, 23 nivôse IX (13.1.1801), Binnenlandse Zaken aan Berlier,

De samenwerking tussen prefect en secretaris-generaal verloopt verder ook uitstekend. In een rapport van 16 juni 1801, waarin de prefecten een aantal personen moeten aanduiden die geschikt zijn voor de hoogste ambten, bevestigt Faipoult zijn positieve indrukken over Gréban. Volgens hem zal het regime, dat blijkbaar nog steeds moeite heeft om spontaan „betrouwbare” ambtenaren te recrutereren, in hem een degelijk en trouw medewerker vinden. Zijn gezonde oordeelsvorming en zijn kennis van de administratie zouden hem als prefect of als lid van het Tribunaat ten goede komen ²¹.

Dat Gréban de prefect vervangt als die op werkbezoek door het departement reist, is een administratief geregelde zaak ²², maar de verstandhouding tussen hen gaat zover dat Faipoult zijn secretaris steunt in diens pogingen om het „Légion d'Honneur” te verwerven. In augustus 1802 beveelt Gréban daarvoor zichzelf aan bij de minister van Binnenlandse Zaken. Hij verwijst daarbij naar zijn staat van dienst van de voorbije tien jaar en naar de brief van Faipoult die de inzet, de kennis, de moraal en de waardigheid van Gréban looft. De generaals Elbé en Kellerman komen ook tussen in zijn voordeel. Gréban had om hun steun verzocht met het argument dat het publiek vaak het regime met de ambtenaren vereenzelvigt en dat dus niet hij alleen in de achting van de publieke opinie zou stijgen. Bovendien heeft Gréban geruchten opgevangen dat het aantal departementen tot veertig beperkt zou worden. Met het „Légion d'Honneur” op zak zou hij ongetwijfeld meer kans maken om bij de inkrimping van het bestand toch nog in de running te blijven. Deze argumenten en de toch niet onbelangrijke steun zijn echter niet voldoende geweest: Claude Gréban werd tot zijn spijt niet in het „Légion d'Honneur” opgenomen en besefte zeer duidelijk dat het bijzonder moeilijk zou zijn om bij latere benoemingen nog in aanmerking te komen ²³.

In de hierboven besproken correspondentie maakt Gréban ook gewag van het feit dat hij reeds goed ingeburgerd is in het zakenleven. Verwonderlijk is dat niet want hij is op 9 april 1802 ²⁴ in het huwelijk ge-

7 pluviôse IX (27.1.1801); R.A.G., *Fonds Schelddedepartement*, 3261/19. Administratieve Organisatie/Personeel, Correspondentie prefect, 13 nivôse - 18 pluviôse IX (3.1. - 7.2.1801); 3261/53, Administratieve Organisatie/Personeel, Circulaire van Binnenlandse Zaken; Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 90, Extrait des Régistres des Délibérations des Consuls de la République, 13 nivôse IX (3.1.1801); *Recueil des arrêtés...*, I, pp. 422, 443.

(21) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Etat des Citoyens de ce Département, dignes de remplir des fonctions dans les principales autorités de la République, 27 prairial IX (16.6.1801).

(22) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 7 thermidor IX (26.7.1801), 20 thermidor X (8.8.1802); Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 26, Besluit Faipoult, 7 thermidor IX (26.7.1801).

(23) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b 161¹⁸, Gréban, Elbé aan Gréban, 20 thermidor X (8.8.1802); Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 85, Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 13 thermidor X (1.8.1802), Gréban aan Binnenlandse Zaken, 14 thermidor X (2.8.1802), Gréban aan Elbé, 16 thermidor X (4.8.1802); Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 159, Kellerman aan Elbé, 12 thermidor X (30.8.1802).

(24) Ph. DU BOIS DE RYCKHOLT, *op. cit.*, p. 308.

treden met Marie Van Aken, dochter uit een Gentse familie die een belangrijke plaats inneemt in het commerciële milieu²⁵. Het huwelijkscontract dat de comparanten op 7 april 1802 voor notaris Apers afsluiten, is een typisch voorbeeld van een akte waarbij de bezittingen van beiden niet vergelijkbaar zijn. De artikelen 1, 2 en 3 bepalen immers duidelijk dat er enkel gemeenschap van goederen geldt voor de bezittingen die na het aangaan van het huwelijk verworven worden. Daarbij wordt nog uitzondering gemaakt voor alles wat via erfenis, schenking of testament aan één van beiden toegekend wordt. Dergelijke bepalingen zijn er op gericht om te vermijden dat het familiekapitaal van de rijkste contractant (en hier kan de naam Van Aken ingevuld worden) in „vreemde” handen zou overgaan bij ontbinding van het huwelijk²⁶. Gréban heeft deze bepalingen niet alleen onderschreven; hij is ook gaan meewerken in de zakenactiviteiten van de familie Van Aken.

Het cumuleren van economische bezigheden met een politiek mandaat is Gréban ten slotte fataal geworden. In het voorjaar van 1803 ontstaat rond Gréban een enorme administratieve rel, die op 5 juli 1803 eindigt met zijn ontslag als secretaris-generaal van de prefectuur. Na de invoering van de Continentale Blokkade worden overtredingen van de wetgeving op in- en uitvoer zeer zwaar gestraft. Op 8 maart 1803 wordt in Parijs een decreet uitgevaardigd (en op 11 maart in de *Moniteur* gepubliceerd), dat een totaal invoerverbod van suiker oplegt. Zes dagen later is dit decreet, gepubliceerd in het „Bulletin des Lois” nr. 250, reeds in Brugge geregistreerd en dus van kracht in het Leiedepartement. In Gent gebeurt dit pas op 28 maart 1803. In de tussenliggende tijd is een schip beladen met een — weliswaar kleine — hoeveelheid suiker van Middelburg naar Sas-van-Gent gevaren, met de bedoeling zijn lading in het Scheldedepartement in te voeren. Om problemen te voorkomen vraagt de kapitein in Gent of deze invoer toegelaten is. Als antwoord krijgt hij vanwege Gréban een verklaring waarin staat dat het bewuste decreet in het Scheldedepartement nog geen kracht van wet bezit. Niettemin verbiedt de douane in Sas-van-Gent de invoer omdat hij indruist tegen de geest van de wet en brengt ze het hoofdbestuur te Antwerpen op de hoogte. Met dit feit is daar de maat vol. Antwerpen laat de directeur-generaal in Parijs weten dat Gent altijd weer in vertraging is als het om de publicatie van nieuwe (hogere) toltarieven gaat. Op verzoek van het ministerie van Justitie antwoordt de Oostvlaamse prefectuur dat de schuld gezocht moet worden in de post in Gent. Postmeester Bossaert laat zich echter niet intimideren, geeft toe dat zijn register waarin de administraties de ontvangst van officiële stukken moeten aftekenen, onvolledig bijgehouden is, maar beweert dat de ontbrekende handtekeningen in zijn register op de prefectuur retroactief aangebracht zijn, op een moment dat de zaak reeds in onderzoek, maar nog niet in openbaarheid was. Hij kan deze bewering hard maken door

(25) Genealogie van de familie Van Aken: zie bijlage 2.

(26) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 24, Huwelijkscontract, 17 germinal IX (7.4.1802): zie bijlage 3. Prefect Faipoult en zijn echtgenote traden zowel bij het huwelijkscontract als bij het huwelijk zelf als getuigen op.

aan te tonen dat de tekst van recentere bulletins reeds van toepassing was vóór de dag waarop die zogezegd door de prefectuur in ontvangst genomen werden. Vermits de secretaris-generaal in deze materie bevoegd is, gaat alle verdenking vanaf dat ogenblik (30 maart 1803) uit naar Gréban. Postmeester Bossaert laat in zijn correspondentie met verscheidene ministeries niet na te wijzen op de verwantschap van Gréban en een lid van de prefectuurraad (vermoedelijk Norbert Van Aken) met een bekend Gents handelshuis, voor wiens rekening het bovenvermelde schip suiker probeerde in te voeren. Zowel prefect Faipoult als secretaris-generaal Gréban verdedigen zich uitvoerig in april 1803, maar over de vertraging bij de registratie kunnen ze enkel hun verwondering laten blijken. Méaulle, regeringscommissaris bij de rechtbank in Gent, wordt met een onderzoek belast. Hij komt tot de vaststelling dat, wanneer de suikerinvoer had kunnen plaatsvinden, het bedoelde handelshuis een extrawinst van 2 à 3.000,- frank had kunnen realiseren. Tijdens zijn onderzoek is hem ook opgevallen dat een vroeger bulletin (nr. 203), dat de toltarieven op koloniale waren verhoogde, ook vertraging in de registratie had opgelopen en dat in de toen ontstane tussentijd wel suiker ingevoerd was — aan het lagere tarief — en wel door Barreel, zaakvoerder van het huis Van Aken. Faipoult en Gréban verdedigen zich nog met alle denkbare middelen: Faipoult schrijft vol lof (mei 1803) over zijn secretaris-generaal en beiden vragen dat er voor Gréban een onderzoek voor een burgerlijke rechtbank zou komen. Op die manier zou hij zich pas echt kunnen verdedigen. Aan deze vraag wordt geen gevolg gegeven, want door de weigering van de douane van Sas-van-Gent is er geen strafbaar feit gebeurd en wordt Gréban enkel plichtsverzuim verweten. Het verdict volgt op 5 juli 1803: ontslag als secretaris-generaal²⁷. Vóór dit in de *Moniteur* verschenen is, dringt Faipoult er bij Binnenlandse Zaken nog op aan om Gréban tot senator te benoemen. Juist op dat moment (18 juli 1803) moet Faipoult immers de kandidaten daartoe voordragen. Met deze wisseloplossing zou Gréban eerherstel krijgen en zou het ontslag voor de buitenwereld geen vernedering zijn. Maar ook die moeite had Faipoult zich kunnen besparen. Niets hielp nog, ook niet de tussenkomsten van Van Hulthem, lid van het Tribunaat (31 mei 1803), van Lambrechts, senator (19 juni 1803) en van vierentwintig vooraanstaanden (18 juli 1803) uit het administratieve, gerechtelijke en economische milieu van Oost-Vlaanderen²⁸.

(27) P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française, 1792-1814*, Bruxelles-Paris, 1929, IV, p. 250.

(28) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b 161¹⁸, Gréban, ongedateerde en ongesigneerde brieven; Politie aan Justitie, s.d., messidor XI (6.7.1803); Justitie aan Douane, 13 ventôse XI (4.3.1803), 13 germinal XI (3.4.1803); Douane aan Justitie, 9 germinal XI (30.3.1803); Douane aan Binnenlandse Zaken, 9 germinal XI (30.3.1803), 16 germinal XI (6.4.1803); Justitie aan Dufour, 23 germinal XI (13.4.1803); Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 12 germinal XI (2.4.1803), 7 prairial XI (27.5.1803); 29 messidor XI (18.7.1803); Bossaert aan Justitie, 19 germinal XI (9.4.1803); Binnenlandse Zaken aan Consuls, 19 germinal XI (9.4.1803), 8 messidor XI (27.6.1803); Posterijen aan Justitie, 27 germinal XI (17.4.1803); Méaulle aan Justitie, floréal XI (4.5.1803); Faipoult aan Justitie, 16 floréal XI (6.5.1803); Borel aan Justitie, 24 floréal XI (14.5.1803); Binnenlandse Zaken

Of Gréban nu al dan niet de bedoeling had om te frauderen, kunnen we niet met zekerheid achterhalen. In elk geval gingen de meeste indicaties in zijn richting. Na zijn ontslag is Claude Gréban erg verbitterd en blijft hij zijn onschuld staande houden. Hij roept in september 1803 de voorpraak in van Lucien Bonaparte, maar ontvangt geen antwoord²⁹. In juni 1804 wordt hij door het departementale kiescollege op de lijst geplaatst waaruit de eerste consul de leden van het „Corps législatif” aanduidt. Gréban weigert, in een brief aan Faipoult van 8 juni 1804, deze voordracht te aanvaarden omdat hij het vertrouwen van de overheid niet geniet³⁰. In dezelfde periode vraagt hij de minister van Binnenlandse Zaken om bij Bonaparte te informeren naar de verzoekschriften van verscheidene Oostvlaamse instanties en eigenaars die de consul tijdens zijn bezoek aan het departement om eerherstel voor Gréban vroegen³¹. In de loop van 1805 richt Gréban zich tot de keizer zelf en roept hij de bescherming in van de generaals Belliard en Demont, van de Gentse bisschop en — nogmaals — van de prefect. In elk geval is de bisschop van Gent effectief voor Gréban tussenbeide gekomen, maar ook deze démarche was nutteloos³². In november 1808 is de onderprefectuur van Oudenaarde vacant en Gréban — die inmiddels in deze stad als industrieel actief is, waarover verder meer — smeekt Binnenlandse Zaken om hem, bij wijze van eerherstel, deze functie toe te wijzen³³. Als ook dit verzoek onbeantwoord blijft, geeft Gréban de strijd op. Na 1808 onderneemt hij geen pogingen meer om opnieuw in de gunst van de keizer te staan. Want uiteindelijk was dit voor de ambtenaren bijna altijd de grote zorg: het hing enkel van de welwillendheid van Napoleon af of, en zo ja, voor hoelang, iemand een functie kreeg. Maar uiteindelijk waren ook deze ambtenaren niet blind voor de ware situatie en kan je zelfs bij de meest

aan Justitie, 4 prairial XI (24.5.1803), 11 prairial XI (31.5.1803); Justitie aan Consuls, 8 messidor XI (27.6.1803); Besluit van Bonaparte, 16 messidor XI (5.7.1803); Vooraanstaanden aan Bonaparte, 29 messidor XI (18.7.1803); A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 3, Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 17 germinal XI (7.4.1803), 20 germinal XI (10.4.1803), 24 germinal XI (14.4.1803); 1 floréal XI (21.4.1803); Douane aan Faipoult, 29 germinal XI (19.4.1803); Binnenlandse Zaken aan Justitie, 29 germinal XI (19.4.1803); Faipoult aan Justitie, 29 germinal XI (19.4.1803), 2 floréal XI (22.4.1803); Bossaert aan Posterijen, 4 floréal XI (24.4.1803); Bossaert aan Justitie, 7 floréal XI (27.4.1803); Posterijen aan Justitie, 8 floréal XI (28.4.1803); U.B.G., *Hand-schriftencollectie*, Hs 675A, C. Lambrechts aan N. Cornelissen, brief 13, 30 prairial XI (19.6.1803).

(29) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 101, Gréban aan L. Bonaparte, 2e j. compl. XI (19.9.1803).

(30) A.N., F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Gréban aan Faipoult, 19 prairial XII (8.6.1804), Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 28 thermidor XII (16.8.1804).

(31) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b. 161¹⁸, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, messidor XII (.6.7.1804).

(32) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b. 161¹⁸, *Gréban*, Gréban aan Napoleon (± 1805), Bisschop van Gent aan Binnenlandse Zaken, 15 thermidor XIII (3.8.1805).

(33) A.N., F 1 d II, *Administration générale - Affaires particuliers - Dossiers individuels*, G⁹, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 29.11.1808.

formeel opgestelde brieven, gericht aan een of ander ministerie, tussen de regels lezen dat de briefschrijver de geadresseerde probeert te beïnvloeden en niet in in de eerste plaats de onbereikbare keizer, die alleen in uitzonderlijke gevallen zelf besliste en die voor het overige steeds het advies van zijn administratie volgde.

Na zijn ontslag als secretaris-generaal van de prefectuur is Gréban niet volledig uitgeteld. Hij geniet voldoende achting in gegoede kringen om verkozen te worden tot lid van het departementale kiescollege en van de lijst van nationale notablen : tot 1803 maakt hij er ambtshalve deel van uit en vanaf 1807 komt hij in aanmerking op basis van zijn fortuin, dat nu eens als „moyenne” dan weer als „aisée” wordt omschreven. In de enkele gevallen dat er cijfers genoemd worden, wordt zijn fortuin op 6.000,- frank geschat³⁴. Dit is voldoende om reeds vanaf 1802 bij de 550 hoogst belasten van het departement te behoren³⁵. In december 1807 wordt Gréban voorgedragen als kandidaat voor de algemene raad van het departement, maar hij wordt niet in deze vergadering opgenomen³⁶.

In oktober 1813, bij de instelling van de „Gardes d'Honneur” waartoe Gréban opgeroepen wordt, wordt zijn jaarlijkse inkomen op 10.000,- frank geschat en wordt hem enige invloed in het departement toegeschreven,

(34) A.N., CC 28, *Etat de répartition entre les départements des fonctionnaires qui font nécessairement partie de la première liste des Notables*, An IX, Liste des notables du département de l'Escaut ; CC 29, *Listes des éligibles élus candidats au Corps Législatif*, An XI ; F 1 b I, *Personnel administratif*, b. 145, *Fonctionnaires de l'administration préfectorale*, Escaut, 13 nivôse IX (4.3.1801) ; F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 1, *Etat nominatif et général des fonctionnaires publics qui, ..., font partie nécessaire de la liste de notabilité du Département de l'Escaut, ..., 20 messidor IX (9.7.1801) ; idem, Escaut 2, Liste des membres qui composent le collège électoral de Département de l'Escaut, 10 germinal XI (31.3.1803), Procès-verbal des opérations du Collège Electoral du Département de l'Escaut, prairial XI (.6.1803) ; idem, Escaut 3, Liste des membres qui composent le Collège Electoral du département de l'Escaut, 2.4.1813 ; R.A.G., *Fonds Scheldedepartement*, 2181/33, *Elections communales de l'an IX ; 2218/1 en 3095/14, Elections nationales de l'an IX ; S.A.G., Modern Archief, H 4 H, Liste des notables communaux, 8 messidor IX (27.6.1801).**

(35) A.N., F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, *Liste des cinq cent cinquante plus imposés parmi les six cent plus fort Contribuables du département de l'Escaut, 5 pluviôse XI (25.1.1803) ; idem, Escaut 3, Liste des cinq cent cinquante plus imposés parmi les six cent plus fort Contribuables du département de l'Escaut, 1807 ; R.A.G., *Fonds Scheldedepartement*, 3175/2, *Liste des 600 contribuables..., 17 frimaire XI (8.12.1802) ; 2218/6, Liste des 730 les plus aisés..., 22 ventôse XI (13.3.1803) ; 3175/4, Liste des 550 plus imposés..., 5 pluviôse XI (25.1.1805) ; 2219/22, Liste des 550 plus imposés..., 1807. S.A.G., *Modern Archief, H 4 M 3, Lijst der 600 personen die de meeste belastingen betalen, 1812.***

(36) A.N., CC 36, *Procès-verbaux des opérations du Collège Electoral du Département de l'Escaut*, Session de l'an 1807 (1.11.1807) ; F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 4, *Liste préparatoire des candidats présentés pour le nouvel conseil général, par le Collège électoral du département de l'Escaut, An 1807, 1808 ; F 1 c III, Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, *Liste des Membres qui composent le Collège Electoral du Département de l'Escaut, 30.10.1807 ; R.A.G., Fonds Scheldedepartement, 3190/23, Liste préparatoire des candidats..., 1.12.1807 ; 4537/1, Résultat des opérations des Collèges électoraux... novembre 1807.*

wegens de omvang van zijn zaken³⁷. Ook in 1807 wordt hij aanvaard als leerling in de Gentse loge „La Félicité Bienfaisante”³⁸. Of hij werkelijk in dienst is geweest van de administratie der domeinen, hebben we niet kunnen achterhalen³⁹.

Als hij eenmaal ambtenaar af is, stort Gréban zich volledig in het zakenleven. Vermoedelijk is hij dan nauwer betrokken bij de handelsactiviteiten van zijn schoonfamilie. Onder zijn eigen naam treedt hij weer op de voorgrond vanaf 1808: hij richt als „Gréban et Compagnie” een katoenweverij op aan de Coupure te Gent. Zijn medevenoot is Norbert van Aken, zijn schoonbroer. Op 1 mei van dat jaar werkt hij met 80 getouwen en 110 arbeiders, maar als gevolg van een tijdelijk dalende conjunctuur zijn deze cijfers op 1 november 1808 geslonken tot respectievelijk 50 en 80. Het aantal per dag geproduceerde stukken daalt van 7 tot 5⁴⁰. Veel concrete informatie over dit initiatief is niet voorhanden: zeker is dat de onderneming nog bestond in 1811⁴¹.

Met die overstap naar de katoennijverheid volgt Gréban een trend die op dat ogenblik in is in kringen van groothandelaars. Door de beperkende maatregelen in verband met de handel op Engeland — en zeker vanaf de Continentale Blokkade (1806) — stellen steeds meer „nieuwe” ondernemers er prijs op om het productieproces zelf in handen te nemen. Wie oog had voor de markt zag ook de enorme kansen die deze nijverheidstak bood: het voorzien in de behoeften van een grote afzetmarkt, in afwezigheid van buitenlandse concurrentie, was een uitdaging die velen gretig aannamen. De eerste jaren na 1800 neemt het aantal ondernemingen, machines en tewerkgestelde arbeiders dan ook enorm toe. De financiële basis van de meeste bedrijven was echter zeer smal. De omvang van de investeringskosten — zeer groot in vergelijking met wat ondernemers gewoon waren — leidde tot een beperkte hoeveelheid liquide middelen, waardoor de conjunctuurgevoeligheid groot was. Ook de arbeiders verkeerden in een onzekere situatie. Niet alleen was deze productievorm nieuw, waardoor men slechts onder dwang aan een voldoende aantal

(37) R.A.G., *Fonds Schelvedepartement*, 2161/63, Militaire aangelegenheden/Gardes d'Honneur, 26.10.1813.

(38) H. BALTHAZAR, *op. cit.*, III, p. 209; H. DE SCHAMPFELEIRE, E. WITTE en F. BORNE, *750 Vrijmetselaars te Gent tijdens het Empire et de Hollandse Periode (1808-1824)*, H.M.G.O.G., N.R., XXV, 1971, p. 140; J. LAUREYSSENS, *Industriële naamloze vennootschappen in België, 1819-1857*, Leuven-Parijs 1975, p. 642 (I.C.H.G. Bijdragen 78).

(39) J. LAUREYSSENS, *op. cit.*, p. 642; F. DE PAEPE, *op. cit.*, pp. 77-78.

(40) S.A.G., *Modern Archief*, K 2¹ G, Vergelijkende gegevens der Gentse Katoenweverijen en -spinnerijen op 1 mei 1808 - 1 november 1808, per bedrijf, in alfabetische volgorde der nijveraars; R. DEMOULIN, *Guillaume Ier et la transformation économique des provinces belges, 1815-1830*, Liège-Paris, 1938, p. 279 (Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, Fasc. 80); J. DHONDT, *L'industrie cotonnière gantoise à l'époque française*, Revue d'histoire moderne et contemporaine, II, 1955; ook verschenen in J. DHONDT, *Machten en mensen*, Gent, 1976, p. 231 (Er wordt verwezen naar de paginering van *Machten en mensen*); J. LAUREYSSENS, *op. cit.*, p. 642; F. DE PAEPE, *op. cit.*, pp. 28-29, 77-78.

(41) S.A.G., *Modern Archief*, K 2¹ N, Lijst per wijk van textielbedrijven, oktober 1811.

arbeiders geraakte, maar bovendien had overproductie ook steeds onmiddellijke werkloosheid tot gevolg.

Koploper bij deze fundamentele ommezwaai in de organisatie van de economische productie was Lieven Bauwens⁴². Spoedig had hij door dat een nauwe samenwerking met het Franse gezag slechts in zijn voordeel kon zijn. Reeds in 1800 aanvaardde hij — zij het maar voor één jaar — het burgemeesterschap van Gent. Prefect Faipoult slaagde er aldus in zijn opdracht om aan het hoofd van de stad een door een ruim publiek hoog geacht persoon te plaatsen. Maar Faipoult was meteen ook tot een wederdienst verplicht : hij bezorgde Bauwens de voordelen waar die op uit was. Meer nog, Faipoult raakte in de ban van de persoonlijkheid van Bauwens en van de industriële expansie die voor zijn ogen plaatsvond. Onder de indruk van het gebeuren, of verleid door de winstkansen, participeerde Faipoult zelf ook in de katoennijverheid. Op 18 juni 1804 kocht de prefect het gewezen recolettenklooster in Oudenaarde en bouwde dit om tot een katoenspinnerij⁴³. Ook hier bleek weer Faipoults afhankelijkheid : zeker tot 1806 bezat Lieven Bauwens een monopoliepositie voor de levering van spinmolens. De onderneming van Faipoult, die in 1805 van start ging⁴⁴, werd geen groot succes. Op 1 januari 1806 waren er 25 arbeiders tewerkgesteld, die in het voorbije jaar 28.000 kg. produceerden (ter vergelijking : de spinnerij van De Vos-Bauwens in Gent produceerde in dezelfde periode 166.000 kg met 115 arbeiders). Niet alleen in absolute cijfers stond Faipoult achteraan : ook de produktiviteit in zijn fabriek was de laagste⁴⁵. Ongetwijfeld scoorde Faipoult in latere jaren betere cijfers, maar toen werd hij door andere tegenslagen achtervolgd. Op 8 januari 1809 brandde zijn Oudenaardse fabriek uit en zijn zeshonderd werknemers waren op slag werkloos⁴⁶. Voor Faipoult betekende dit een ontzuivering : nu aan zijn afhankelijke relatie met Bauwens een einde was gekomen, hield de „vriendschap” tussen beiden niet langer stand. De rapporten van Faipoult over de situatie bij Bauwens kregen een kritischer toon en de uitlatingen van deze laatste over de prefect werden beslist minder vleiend⁴⁷.

Wat heeft dit alles nu met Gréban te maken? De gewezen rechterhand van Faipoult was inmiddels als industrieel in Gent werkzaam, en wanneer Faipoult zich uit zijn kortstondig industrieel avontuur teleurgesteld terugtrekt, staat Gréban klaar om de fabriek met de gehele inboedel van de prefect over te nemen⁴⁸. Ook hier is van dienst en wederdienst sprake.

(42) A. SÜETENS, *Lieven Bauwens. Een biografie aan de hand van zijn correspondentie*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1972, pp. 209-211.

(43) P. MAES, *De sociale geschiedenis van de bevolking van Oudenaarde in de Franse Tijd*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1957, p. 14; A. SÜETENS, *op. cit.*, pp. 80-82, 174-175.

(44) J. DHONDT, *op. cit.*, p. 225; P. MAES, *op. cit.*, pp. 55-57.

(45) De produktiviteit werd berekend aan de hand van de opgaven in J. DHONDT, *op. cit.*, p. 225.

(46) P. MAES, *op. cit.*, p. 14; A. SÜETENS, *op. cit.*, p. 82.

(47) A. SÜETENS, *op. cit.*, pp. 174-175.

(48) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 2772, 15.7.1827, nr. 76, N. Bauwens aan Willem I, 22.5.1827; Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 56, Akte van verkoop

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUEWEN

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

Faipoult biedt Gréban de kans om zijn belangen als katoenindustrieel verder uit te bouwen en compenseert hem aldus enigszins voor zijn ontslag op de prefectuur. Gréban neemt de verplichtingen van Faipoult tegenover Bauwens over: de levering door Bauwens van spinmolens moest immers met een zeker percentage van de winst betaald worden.

Cijfers over de produktie en tewerkgestelden zijn alleen beschikbaar voor de periode 1810-1812⁴⁹:

	1.1-30.6 1810	1.7-31.12 1810	1.1-30.6 1811	1.7-31.12 1811	1.1-30.6 1812
1.	10.000	10.000	2.400	8.000	10.000
2.	28.600	28.600	6.500	26.000	25.000
3.	200	200	100	400	400
4.	50	50	10	40	50
5.	200	200	100	400	400
6.	600	600	220	500	600
7.	850	850	330	940	1.050
8.	4.000	4.000	2.000	10.000	8.750
9.	680	680	340	-	-
10.	4.680	4.680	2.340	10.000	8.750

tussen Faipoult en Gréban (2.5.1809); nr. 57, Schuldbrief ten laste van C. Gréban, vanwege Faipoult voor de overname van gerief uit de katoenfabriek, 5.034, - fr. (14.7.1809); nr. 58, Schuldbrief ten laste van C. Gréban, vanwege Faipoult voor de overname van weefgetouwen, 38.187,- fr. (9.5.1809).

(49) Legende:

1. Aantal spinnen.
2. Totale produktie in kg.
3. Aantal molens.
4. Aantal spinners.
5. Aantal wevers.
6. Aantal andere arbeiders.
7. Totaal aantal arbeiders.
8. Aantal gefabriceerde „calicots”.
9. Aantal gefabriceerde „piqués et basins”.
10. Totaal aantal geproduceerde stukken.

S.A.G., *Modern Archief*, K 2¹ G bis, Halfjaarlijkse opgave van de toestand van katoenbedrijven; J. DHONDT, *op. cit.*, p. 259; P. MAES, *op. cit.*, pp. 55-57.

Onmiddellijk werpt Gréban zich op als de industrieel die de weg naar de overheid kent om haar zijn klachten en wensen door te geven⁵⁰.

Interessant is in dit verband het uitvoerige rapport van Gréban van maart 1809, waarin hij de stand van zaken in de Gentse katoennijverheid beschrijft. In het voorjaar van 1808 waren de prijzen voor de afgewerkte produkten tot op een onnatuurlijk hoog peil gestegen als reactie op de maatregelen tegen de Engelse handel. De daling, die er onvermijdelijk op volgde, maakte de handelaars bevreesd voor schommelingen of verdere afbrokkeling van de prijs. Op zijn beurt lokte dit een stagnatie van de vraag uit, wat tot een nieuwe prijsdaling leidde (vb. 5 hectogrammen draad „nr. 20” schommelden van 5,25 fr. tot 11 à 12 fr. om opnieuw bij 6,5 à 7 fr. te eindigen). De nipte winsten waarmee de katoenfabrikanten werkten verdroegen deze plotse veranderingen niet, wat faillissementen kon veroorzaken. Het gebrek aan vertrouwen in deze sector zou beslist tegen het Franse belang zijn, want bij het uitblijven van nieuwe investeringen zou buitenlandse invoer, aan een hogere prijs uiteraard, onvermijdelijk worden. Het lijkt voor Gréban bijgevolg verkieslijker om de nog bestaande industrie te beschermen door de uitvoer te steunen en de invoer te verbieden. Op lokaal vlak was Gréban tevreden over het beleid van het stadsbestuur; alleen de controle op de arbeiders moest strenger zijn. De Kamer van Koophandel was niet op die taak voorzien, zodat de oprichting van een „Kamer der Fabrikanten” wenselijk was. Alleen deze instelling, die alle gegevens en klachten omtrent arbeiders zou verzamelen, zou een efficiënt middel tegen sociale onlusten vormen.

Het verzet van de werknemers tegen de interne reglementen in de katoenfabrieken is voor Gréban haast een constante zorg. In september 1807 stelt hij, met het oog op een betere controle op de handel en wandel van de arbeiders, zelf het reglement op, dat voorziet in de invoering van het „arbeidsboekje” en een hele reeks boeten en dwangmiddelen tegen weerspanningen. Het merkwaardige van dit document is niet zozeer zijn inhoud — in dat opzicht is het niet uniek — maar wel het feit dat prefect Faipoult zich beperkt tot het aanbrengen van enkele aanvullingen en tot het ondertekenen. Gréban is er de auteur van, alhoewel hij op dat ogenblik al lang geen ambtenaar meer is. Ook de begeleidende brief aan Binnenlandse Zaken is van zijn hand. Daarin wijst hij op de toename van de onwettige afwezigheden onder de arbeiders⁵¹.

Het incident-Rymaeker (april 1808) is daarbij een typisch, maar geen alleenstaand voorbeeld⁵². Deze werknemer kwam bij Gréban in dienst, terwijl hij nog schulden had tegenover zijn vroegere werkgever. Binnen

(50) S.A.G., *Modern Archief*, K 2¹ G, Vergelijkende gegevens... Het rapport over de situatie van de Gentse katoennijverheid in maart 1809, is onbetwistbaar in het handschrift van Gréban. De vermelding in de inventaris, als zou het door L. Bauwens geschreven zijn, wordt door J. DHONDT, *L'industrie cotonnière...*, noten 67 en volgende, overgenomen.

(51) R.A.G., *Fonds Schelvedepartement*, nr. 1656, Faipoult aan Binnenlandse Zaken, 8.9.1807 (oude nummering).

(52) H. VAN DE VEIRE, *De arbeiders der nijverheid te Gent gedurende de Franse overheersing (1792-1814)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1948, pp. 61-62.

de week stond hij in de fabriek van Gréban reeds aan het hoofd van het arbeidersverzet en eiste hij zijn „livret” terug. Onmogelijk, oordeelde Gréban, want Rymaeker had wel al een voorschot ontvangen, maar nog geen werk geleverd. Goedheid hielp in dergelijke gevallen niet, meende Gréban. De overheid deed er volgens hem zelfs best aan om niet te veel op de klachten van de arbeiders te letten. In zijn officiële rapporten vinden we geen spoor terug van enige interesse voor of bezorgdheid over de gegrondheid van de klachten van de werknemers. Onlusten moesten worden beteugeld en het interne reglement — dat enkel een efficiëntere werking en een optimale produktie op het oog had — moest strikt toegepast worden.

Omdat de arbeiders in deze beginfase nogal vaak van fabriek veranderden en de werkgever dus niet steeds alleen tegen een werknemer kon optreden, was de oprichting van de „Conseil des Prud'hommes” het wapen om de sociale vrede via legale weg te handhaven. Bij decreet van 11 juli 1809 werden in alle grote steden van het Keizerrijk dergelijke raden voorzien, naar het voorbeeld van Lyon waar reeds sinds 1806 een „conseil” bestond. De officiële installatie in Gent vond plaats op 18 augustus 1810. De raad bestond uit vijf werkgevers en vier meesterknechten; gewone arbeiders waren er niet bij betrokken. In december 1810 werden de eerste verkiezingen gehouden. Gréban die zich als stemgerechtigde opgegeven had, werd tot plaatsvervangend lid verkozen. Nog vóór 1814 werd zijn lidmaatschap reeds effectief: de raad voldeed slechts in geringe mate aan de verwachtingen van de industriëlen, zodat enkelen reeds ontslag genomen hadden. Bij de eerste poging om de zaak nieuw leven in te blazen (1821-1822) verdween ook Gréban uit de raad⁵³. Het wekt weinig verwondering dat er precies in de laatste jaren van het Keizerrijk tot een dergelijk initiatief overgegaan werd. Deze periode was gekenmerkt door een dalende conjunctuur en, met de rug tegen de muur, grepen de werkgevers naar alle middelen om toch alvast alle interne moeilijkheden te elimineren. Lukte dit niet, dan wees Gréban graag zowel de arbeiders als de overheid op de dreigende werkloosheid. Zo bijvoorbeeld in het najaar van 1810, wanneer de handel stagneert als gevolg van de beperkende maatregelen die in de „dekreten van Berlijn” vervat liggen⁵⁴. Deze lokken in Parijs, maar ook in alle andere grote centra, een financiële crisis uit, waardoor het krediet pijlsnel van 4 naar 12% omhoog schiet. De industriëlen, die altijd over weinig liquide middelen hebben beschikt, kunnen dit dure geld niet langer lenen, terwijl de daling van de verkoop en de verplichting om de aangekochte grondstoffen contant te betalen, dit effect nog versterkt. De prefect, die graag een „Caisse

(53) S.A.G., *Modern Archief*, K 10¹⁰, Conseil des prud'hommes; H. VAN DE VEIRE, *op. cit.*, pp. 77-79; S. SCHOLL, *De Gentse werkrechtersraad, de oudste van België (1810-1859)*, De Gids op maatschappelijk gebied, XLVII, 1956, pp. 1047-1080; F. DE PAEPE, *op. cit.*, pp. 110-112.

(54) F. LELEUX, *A l'aube du capitalisme et de la révolution industrielle. Liévin Bauwens, industriel gantois*, Paris, 1969, pp. 199-201 (Ecole Pratique des Hautes Etudes, VI. Section: Centre de Recherches Historiques, Affaires et Gens d'Affaires, n° 33); A. SUTENS, *op. cit.*, pp. 95-97.

d'Escompte de la Banque de France" in Gent zag komen, krijgt nul op het rekest, wanneer hij daar — op verzoek van Gréban, Bauwens en Rosseel — in Parijs om verzoekt⁵⁵. Deze industriëlen halen op een ander punt wel hun slag thuis. Ze kunnen de prefect ertoe bewegen om, in schijven, voor een totaal bedrag van 500.000 frank steunaankopen te verrichten op de markten van Gent, Rouen, Amiens en St.-Quentin. Het beoogde effect van deze maatregel was een herstel van het vertrouwen in de katoennijverheid, waardoor de kredietmogelijkheden zouden toenemen en het geld goedkoper zou worden. Door een grote ruchtbaarheid aan deze operatie te geven, hoopten de genoemde industriëlen op een nog beter resultaat⁵⁶.

Twee jaar later is het weer zo ver. Door de hoge tol op buitenlandse produkten, de strenge controle op de uitvoer en de herleving van de buitenlandse handel, heeft de interne industrie het zeer moeilijk⁵⁷. De winstmarges, die reeds krap zijn, versmallen nog door de stijgende grondstoffenprijs en een constante prijs voor afgewerkte produkten. Net als zijn collega's grijpt ook Gréban dit keer naar het klassieke middel in de economie die door de wet van vraag en aanbod gedomineerd wordt: loondalingen en afdankingen.

De beslissing van het Congres van Wenen om België los te maken van Frankrijk en het samen met Nederland tot een Verenigd Koninkrijk om te vormen, had voor Gréban en de andere Gentse industriëlen verregaande gevolgen. De Franse afzetmarkt werd vervangen door de Nederlandse en haar kolonies en van een oorlogseconomie moest op een vredeseconomie overgeschakeld worden. Maar vooral de tegengestelde belangen tussen Noord en Zuid zorgden voor permanente conflicten. De noordelijke provinciën stonden vooral in voor de handel en hadden dus belang bij lage in- en uitvoerrechten, zoniet vrijhandel, terwijl de industrie van de zuidelijke provinciën, verwend door de jarenlange Continentale Blokkade, te kwetsbaar was om de buitenlandse — vooral Engelse — concurrentie aan te kunnen en bijgevolg om hoge tolmuren, en bij voorkeur, om protectionisme vroegen. De pogingen van de koning om beide belangengroepen aan hun trekken te laten komen dateren al vanuit de vroegste periode, toen hij nog als Soeverein Vorst het Zuiden bestuurde namens de geallieerde mogendheden. Op 13 september 1814 nodigde hij de diverse Kamers van Koophandel naar Brussel uit om overleg te plegen over de eventuele wijzigingen aan het douanetarief. Gréban werd door de Gentse Kamer met unanimitéit van stemmen aangeduid om aan dit overleg deel te nemen⁵⁸. Het resultaat ervan was het dekreet van 27 oktober 1814 waarbij o.m. de katoennijverheid ten zeerste beschermd bleef: de invoer van goedkopere stoffen (waar Gent vooral sterk in was) bleef verboden, terwijl de duurdere soorten met een heffing van 10 % belast werden. Het besluit van

(55) H. VAN DE VEIRE, *op. cit.*, pp. 91-93.

(56) R.A.G., *Fonds Scheldepdepartement*, 1656, Gréban aan d'Houdetot, 26.12.1810 (oude nummering).

(57) H. VAN DE VEIRE, *op. cit.*, pp. 91-93.

(58) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 90, Uittreksel van het Verslag van de Kamer van Koophandel, 13.9.1814.

de geallieerden van 5 december 1814, om alle markten voor de internationale concurrentie te openen, nam bij de industriële opnieuw alle gerustheid weg. De hervatting van de oorlogshandelingen in het voorjaar van 1815 belette bovendien een stipte toepassing van welk besluit ook en bevorderde in hoge mate de fraude en de smokkel⁵⁹. Ten einde duidelijkheid te verkrijgen, trok Gréban met een Gentse delegatie in januari 1816 naar Den Haag om er met Falck, Secretaris van Staat, te onderhandelen in de hoop op gunstige maatregelen voor de katoennijverheid. De oprichting van de „Société pour l'encouragement des manufactures et fabriques nationales du Royaume des Pays-Bas, établie dans la ville de Gand” was er het gevolg van⁶⁰.

Voor de Gentenaars was het hek helemaal van de dam wanneer ze in het voorjaar van 1816 vernamen dat er sprake van was de tariefwetgeving van Noord en Zuid te uniformiseren : toegevingen in de richting van vrijhandel leken onafwendbaar. In een uitvoerig memorandum wijzen een honderdtal Zuidnederlandse fabrikanten, waaronder Gréban, op het belang van hun ondernemingen voor het economisch en sociaal welzijn van hun regio en vragen ze het behoud van het tarief van 27 oktober 1814, de uitbreiding ervan tot het gehele Verenigd Koninkrijk, het verbod op doorvoer van produkten waarvan de invoer verboden is, het aanduiden van een beperkt aantal douanekantoren waarlangs katoen ingevoerd mag worden en het vastleggen van fikse boetes voor overtreders⁶¹. Onmiddellijk daarop stuurde Lieven Bauwens, één der medeondertekenaars van het verzoek, nog een afzonderlijk rapport, waarin hij de koning voorrekent welke de gevolgen zouden zijn van het afschaffen of verminderen van de tolrechten⁶². Het ontwerp van tariefwet dat in 1816 bij de Tweede Kamer van de Staten-Generaal ingediend wordt, komt slechts ten dele tegemoet aan de verlangens van de Zuidnederlandse industriëlen. Norbert Van Aken, schoonbroer en vennoot van Claude Gréban, treedt in de Tweede Kamer op als vertegenwoordiger van de Gentse industrie. Hij keurt het ontwerp goed, hoewel het voor hem niet ver genoeg gaat : vooral de grondstoffen die ook in eigen land gewonnen werden verdienen volgens hem een betere bescherming. De nationale handelsvloot zou meer voordelen moeten krijgen tegenover de buitenlandse⁶³.

Naast zijn betrokkenheid in de pogingen om de nieuwe overheid ertoe aan te zetten gunstige productievoorwaarden te creëren, had Gréban even-

(59) Ch. TERLINDEN, *La politique économique de Guillaume Ier, roi des Pays-Bas, en Belgique (1814-1830)*, Revue historique CXXXIX, 1922, pp. 10-11.

(60) H. BALTHAZAR, *op. cit.*, II, p. 455.

(61) P., *Biographie de Liévin Bauwens. Recueil des particularités qui concernent la vie et les travaux de ce grand industriel*, Gand, 1853, pp. 65-83 ; J. VOORTMAN, *Les débuts de l'industrie cotonnière et les crises économiques. L'industrie cotonnière gantoise sous le régime français et le régime hollandais...*, Gand, 1940, pp. 346-360 ; J. VLAMINCK, *De publieke opinie te Gent (1814-1819)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1963, pp. 131-139.

(62) A. SUETENS, *op. cit.*, pp. 103, 330-340.

(63) E. VANACKER, *De tolpolitiek van Koning Willem I. Reacties in de Belgische pers, 1815-1830*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1970, pp. 46-47.

eens de handen vol om in zijn eigen fabrieken het hoofd boven water te houden. De moeilijke omstandigheden hadden tot gevolg dat alleen de grote en financieel gezondste ondernemingen de moordende concurrentie konden overleven door resoluut de weg van de verdere modernisering in te slaan. De fabrieken van Gréban behoorden niet tot deze categorie. Over zijn Gentse fabriek wordt na 1811 niets meer vernomen⁶⁴, en zijn in \pm 1815 opgerichte katoendrukkerij in Evergem had het van meetaf aan moeilijk. Met deze nieuwe fabriek bestreek Gréban alle branches van de katoenverwerkende nijverheid⁶⁵, in de hoop aldus een sterke concurrentiepositie te verwerven. Evergem verdwijnt spoedig weer uit het nieuws, maar zijn Oudenaardse vestiging kampt verder met problemen en kan slechts met royale overheidshulp het faillissement voor zich uit schuiven. Reeds in januari 1817 dienen Gréban en François Van Aken, een andere schoonbroer en vennoot in Oudenaarde, een verzoek in tot het verkrijgen van een lening van 150.000 gulden. Als argumenten ten gunste van dit verzoek voert Gréban aan dat hij de volledige bewerkingscyclus bestrijkt, dat 2000 werklieden met honger en werkloosheid bedreigd worden en op die manier een bedreiging voor de openbare orde kunnen vormen. Bovendien biedt hij zijn fabriek (waarde : 86.000 gulden)⁶⁶ en een stuk grond in de polders van Biervliet en Sluis (oppervlakte : 86 „arpents” = \pm 38 ha) als onderpand aan. Hij wil vermijden dat zijn Franse nationaliteit hem parten speelt en wijst erop dat hij reeds in 1815 zijn naturalisatie heeft aangevraagd (maar niet heeft verkregen), dat zijn bezit volledig uit onroerende goederen bestaat (wat hem aan de Nederlanden „bindt”) en dat zijn schoonfamilie, hoewel hoog geacht en actief op diverse terreinen van het economisch leven hem niet kan helpen : dit fortuin heeft geleden onder de politieke omstandigheden en is verdeeld onder de tien kinderen-Van Aken. Gréban gaat zijn zaak zowel bij de koning als bij Falck bepleiten en wordt gesteund door Anselme Van de Walle, burgemeester van Oudenaarde⁶⁷. Indien geen gevolg kon worden gegeven aan het verzoek, wensten Gréban en Van Aken van de regering de toestemming te krijgen om hun werktuigen, met vrijstelling van rechten, te mogen uitvoeren⁶⁸. De gedachte om in het buitenland (Frankrijk?) zijn

(64) Zie noot 40.

(65) Gréban betreft de onderdelen van zijn machines op dat ogenblik van Bernard De Pauw. U.B.G., *Handschriftencollectie*, Hs. 3864, *Bauwens Lieven, Documenten en brieven, (1802-1814)*, diverse brieven, s.d. en okt. 1816.

(66) Het bedrag van 86.000 gulden is een cijfer dat hijzelf heeft opgegeven. Naar aanleiding van de opstelling van de notariële akte in oktober 1817 werden zijn gebouwen op 59.094 fl. en zijn machinepark op 44.776,46 fl. geschat (Totaal : 103.870,46 fl.). Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 45, Schatting van de bezittingen van C. Gréban, 10.10.1817.

(67) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 378, 26.2.1817, nr. 55, Gréban aan de Secretaris van Staat.

(68) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken, Gewoon*, Index 1817, b. 268, p. 1439, 17.7.1817, nr 25 J., aan Financiën om C en A, p. 1744, 23.8.1817, nr. 19 A, rapport aan Z.M., p. 1744, 30.8.1817, nr. 75 J., C en A van Financiën, p. 2006, 22.9.1817, nr. 6, rapport aan Z.M., p. 2006, 11.10.1817, nr. 9 A, besluit aan Gréban : *Binnenlandse Zaken, Nationale Nijverheid en Administratie van Politie*, Repertorium 1817-1823, b. 1005, volgnr. 116, 17.7.1817, nr. 25, Z.M. om C en A, volgnr. 234, 22.9.

industriële activiteit te hervatten, kon Gréban voorlopig laten varen, want na advies van de Oostvlaamse instanties, kreeg hij via een akte voor notaris Impens te Gent op 15 oktober 1817⁶⁹ een renteloze hypotheek van 75.000,- fl. toegeschoven uit het speciale fonds van 400.000,- fl. waarover de provincie Oost-Vlaanderen kon beschikken om de industrie te ondersteunen. De provinciale Staten werden er door de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Financiën voor gewaarschuwd „op secrete wijze” toe te zien wat met deze lening gebeurde. Het kwam de ministers in september 1818 immers voor dat de toekenning — hoewel gunstig voor de stad Oudenaarde — wat onvoorzichtig gebeurd was gezien „de boedel van Gréban in slechte staat” was. Tussen oktober en december 1818 wordt op beide ministeries reeds druk overleg gepleegd over de vraag van Gréban om de ontleningstermijnen te verlengen. Het verzoek wordt uiteindelijk (4 december 1818) ingewilligd, en in het besluit wordt niets gezegd over de argwaan van de regering, ten einde „het algemeene gunstige effect van een maatregel niet door een schok teniet te doen”⁷⁰. De argwaan in Den Haag was echter voorgoed gewekt. Het zou nog enige tijd duren voor ook de Oostvlaamse provinciale staten hun beschermende houding tegenover Gréban zouden wijzigen. Vooral het ministerie van Financiën lette op zijn centen: slechts op advies van Binnenlandse Zaken wordt in mei 1819 nogmaals uitstel van terugbetaling toegestaan. Het ministerie voorzag reeds dat alleen de verkoop van de inboedel de recuperatie van de ontleende som zou kunnen garanderen⁷¹. Het is met tegenzin dat Financiën ingaat op de wens van de koning (april 1820) om Gréban opnieuw en dit keer voor 18 maanden uitstel te verlenen. Deze interventie van Willem I was een antwoord op het verzoek van Gréban of de koning persoonlijk de 75.000,- fl. wilde overnemen. Zover ging de vorst niet, maar voor de argumentatie van Gréban was hij toch niet ongevoelig gebleven: de openbare verkoop van zijn werktuigen zou nooit het verschuldigde bedrag opleveren⁷². In september 1821 nadert opnieuw de vervaldatum. Merkwaaardig is dat Financiën, dat steeds terughoudender reageert tegenover het verlenen van verder uitstel aan de andere schuldenaars, nu zonder bijkomende argumentatie zijn fiat geeft aan de faciliteiten voor Gréban. Men wil enkel nog nadere informatie over de haalbaarheid

1817, nr. 6, rapport aan Z.M.; *idem*, b. 971, dossiers 114 en 116, 30.8.1817, nr. 75; b. 974, dossier 234, 11.10.1817, nr. 9.

(69) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, Registratie en Loterijen aan Financiën, 15.12.1824.

(70) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, Binnenlandse Zaken aan Financiën, 8.9.1818, 5.10.1818, 28.11.1818; Financiën aan Binnenlandse Zaken, 11.9.1818, 11.11.1818; besluit van Financiën, 3.12.1818; K.B. van Willem I, 4.12.1818.

(71) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, Binnenlandse Zaken aan Financiën, 14.5.1819; Binnenlandse Zaken en Financiën aan Willem I, 22.5.1819; Besluit van Financiën, 25.5.1819; K.B. van Willem I, 27.5.1819.

(72) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, rapport van Financiën aan Willem I, 11.4.1820; Binnenlandse Zaken aan Financiën, 15.4.1820; rapport van Binnenlandse Zaken, 17.4.1820; K.B. van 18.4.1820.

van Grébans voorstel om zijn gebouwen door een rijksdienst te laten overnemen⁷³. Blijkbaar heeft ook Gréban zich op dat ogenblik gerealiseerd dat zijn strijd hopeloos was en probeerde hij enkel nog zich op een zo voordelig mogelijke manier uit dit wespennest te werken. Op 23 november 1821 besluit Willem I om Gréban nogmaals 18 maanden uitsstel te verlenen en vraagt hij de provinciale staten van Oost-Vlaanderen, die hun schuld tegenover Financiën willen kwijten, om de procedure tot onteigening van de bezittingen van Gréban te staken. Bovendien verzoekt Willem I het departement van Oorlog om advies over een eventuele opname van Grébans gebouwen in de vestingswerken van het Zuidelijk landsgedeelte tegen Frankrijk⁷⁴. Het advies van de bevoegde commissaris-generaal is gunstig, hoewel elk enthousiasme ontbreekt. Op 4 juli 1822 besluit Willem I dat de gebouwen van Gréban door de overheid overgenomen worden voor de som van 40.000,- fl. en dat zal uitgekeken worden naar de mogelijkheid om ook de machines over te kopen⁷⁵. De Oostvlaamse gouverneur, en met hem de ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën, gaan ermee akkoord dat Gréban voorlopig — en dit voor een termijn van drie jaar — zijn activiteiten verder zet om het economisch leven in Oudenaarde nog niet verder te ontwrichten en omdat het ministerie van Oorlog toch geen directe plannen heeft met de pas verworven gebouwen. De koning gaat echter niet in op de Lens' advies om een commissaris te belasten met het toezicht op de fabriek van Gréban. Meer nog, alle betrokken ministers en tenslotte Willem I zelf ook moeten toegeven dat Grébans interpretatie van het besluit van 14 januari 1823, waarbij de overname van de gebouwen door het Speciaal Fonds ter Bevestiging en Armeering van het Zuidelijk Frontier geregeld werd, de enig juiste is: de tekst is zodanig opgesteld dat de overheid, bij overname van gebouwen en werktuigen, alle schuld kwijtscheldt. Deze bijzonder gunstige ontwikkeling (de werktuigen konden bij een openbare verkoop immers nooit 35.000,- fl. opbrengen) wordt in een koninklijk besluit van 15 oktober 1823 expliciet bevestigd⁷⁶. Voor Gréban is de zaak

(73) *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, rapport van Financiën, 25.9.1821, 11.10.1821; Secretaris van Staat aan Financiën, 2.10.1821; Financiën aan Willem I, 20.11.1821.

(74) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, K.B. van 23.11.1821.

(75) A.R.A.H., *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, K.B. van 4.7.1822.

(76) A.R.A.H., *Nationale Nijverheid*, Index 1822, b. 960, nr. 8302, 11.7.1822, nr. 47, K.B. van 11.7.1822, nr. 8319, 13.7.1822, nr. 28, Binnenlandse Zaken aan Nationale Nijverheid, 13.7.1822, nr. 8574, 26.8.1822, nr. 2, gouverneur van Oost-Vlaanderen aan Nationale Nijverheid, nr. 8695, 19.9.1822, nr. 91, Binnenlandse Zaken en Nationale Nijverheid aan Willem I; Index 1823, b. 691, nr. 9326, f. 14.1.1823, nr. 18, K.B. van 14.1.1823, nr. 9703, 9.3.1823, C en A van Binnenlandse Zaken, nr. 9771, 26.4.1823, nr. 3, C en A van Oorlog, nr. 11139, 19.10.1823, nr. 1, K.B. van 15.10.1823; *idem*, b. 919, nr. 8302, 11.7.1822, Binnenlandse Zaken aan gouverneur van Oost-Vlaanderen, nr. 8319, 13.7.1822, Binnenlandse Zaken aan Nationale Nijverheid; b. 921, nr. 8674, 26.8.1822, Gouverneur van Oost-Vlaanderen aan Nationale Nijverheid, nr. 8695, 19.9.1822, C en A van Binnenlandse Zaken en Nationale Nijverheid aan Willem I; b. 924, nr. 9326, 14.1.1823, K.B.; b. 928, nr. 9971, 26.4.1823, rapporten van Binnenlandse Zaken, Nationale Nijverheid en

mooi geregeld : zijn schuld is kwijtgescholden en zijn gebouw is door de staat overgenomen maar hij mag er gebruik van blijven maken. De werktuigen zijn ook overheidsbezit geworden, maar met de beste ervan werkt hij verder : de eventuele winst kan hij op zak steken. Het nagenoeg waar-deloze restant van zijn werktuigen wordt op kosten van het provinciebestuur naar Gent gebracht en in het „Huis van Reclusie” opgekalefaterd en verkocht (september 1824). De schamele opbrengst (4.035,93 fl.) moet het provinciebestuur — na aftrek van de kosten — aan de Algemene Rekenkamer afstaan. Het oorspronkelijke plan om ze in gevangnissen en liefdadigheidsinstellingen te gebruiken werd — gezien de staat waarin ze zich bevonden — al vlug opgegeven ⁷⁷.

In januari 1826 zijn de drie jaren verstreken waarin Gréban voor eigen rekening mocht werken en opnieuw wordt uitstel verleend : pas in maart 1827 wordt de produktie in Oudenaarde definitief gestaakt. Het duurt uiteindelijk nog tot in februari 1829 voor de provinciale staten van Oost-Vlaanderen, de Algemene Rekenkamer en de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Financiën de zaak Gréban tot hun opluchting — maar niet tot hun voldoening — kunnen afsluiten ⁷⁸. Gréban zelf heeft op dat ogenblik niet rechtstreeks meer met deze afwikkeling te maken. Per 1 maart 1827 is definitief een einde gekomen aan zijn loopbaan als industrieel.

Oorlog ; b. 933, nr. 11139, 19.10.1823, K.B. van 15.10.1823 ; *Binnenlandse Zaken na 1823*, 2e Afdeling, Binnenlands Bestuur, Index 1823, b. 1246, p. 259, 18.10.1823, nr. 95 A en 25.10.1823, nr. 39, K.B. van 15.10.1823 ; *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, rapport Financiën, 28.8.1822 ; K.B. van 1.9.1822, 1.1.1823, 15.10.1823 ; verslag Financiën, 10.10.1823 ; Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 44, K.B. van 1.1.1823 ; nr. 47, Gouverneur de Lens aan Gréban, 8.3.1824 ; nr. 48, Akte tussen de overheid en Gréban in verband met het verderzetten van zijn activiteiten, 10.1.1824.

(77) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 1342, 19.1.1822, nr. 3 ; b. 1493, 1.9.1822, nr. 42 ; b. 1507, 25.9.1822, nr. 14 ; b. 1570, 1.1.1823, nr. 42 ; b. 1988, 20.6.1824, nr. 48 ; b. 2048, 12.9.1824, nr. 91 ; b. 2405, 9.1.1826, nr. 55 ; b. 2406, 11.1.1826, nr. 75 ; b. 2522, 5.7.1826, nr. 128 ; b. 2923, 22.2.1828, nr. 19 ; *Binnenlandse Zaken na 1823*, 2e Afdeling, Binnenlands Bestuur, Index 1824, b. 1247, p. 291, 11.2.1824, nr. 1 B, 7.4.1824, nr. 27 B, 14.4.1824, nr. 12 B, 22.9.1824, nr. 10 A, Staten van Oost-Vlaanderen aan Binnenlandse Zaken ; *Binnenlandse Zaken - Nationale Nijverheid*, Index 1824, b. 962, nr. 11950, 14.2.1824, nr. 11, Staten van Oost-Vlaanderen aan Nationale Nijverheid, nr. 13059, 14.6.1824, nr. 38, Binnenlandse Zaken aan Nationale Nijverheid, nr. 13191, 2.7.1824, nr. 1, K.B. van 20.6.1824 ; *idem*, b. 943, nr. 13059, 14.6.1824, Binnenlandse Zaken en Nationale Nijverheid aan Willem I ; b. 944, nr. 13191, 12.7.1824, K.B. van 20.6.1824 ; *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, Financiën aan Binnenlandse Zaken, 29.3.1824 ; Inventaris van werktuigen, 20.6.1824 ; K.B. van 20.6.1824, 2.9.1824.

(78) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Nationale Nijverheid*, Index 1826, b. 111, p. 277, 10.7.1826, nr. 140 A, Besluit van Z.M. van 10.7.1826 ; 18.7.1826, nr. 35 G, Notificatie ; Index 1827, b. 212, p. 142, 17.2.1827, 20 G, Gréban aan Nationale Nijverheid, 4.2.1827 ; Index 1829, b. 214, p. 132, 14.1.1829, nr. 9 G, Nationale Nijverheid aan Staten van Oost-Vlaanderen ; 10.2.1829, nr. 3 G, Staten van Oost-Vlaanderen aan Nationale Nijverheid ; 11.2.1829, nr. 7 G, Nationale Nijverheid aan Algemene Rekenkamer ; *idem*, b. 133, 14.1.1829, nr. 9 G, Nationale Nijverheid aan Staten van Oost-Vlaanderen ; b. 135, 11.2.1829, nr. 7 G, Staten van Oost-Vlaanderen aan Nationale Nijverheid, 29.1.1829 ; *Ministerie van Financiën, 1813-1830*, Dossier-archief, doos 61, dossier 161, K.B. van 9.1.1826, 23.4.1827, inventaris van werktuigen.

De reconstructie van de financiële tribulaties rond de katoenfabriek van Gréban in Oudenaarde is niet alleen een ingewikkelde zaak waarbij vele instanties betrokken waren; ze roept ook de vraag op hoe het mogelijk is geweest dat Gréban zich op zo'n voordelige wijze uit zijn *débaclé* heeft kunnen terugtrekken. Het antwoord is evenmin eenvoudig en de „smoking gun” van dit politico-financieel avontuur is niet bovengehaald. Toch menen we over voldoende argumenten te kunnen beschikken om te stellen dat de koninklijke welwillendheid tegenover Gréban geen vrijblijvende vriendendienst was. In ruil voor de financiële toegeeflijkheid wordt Gréban ingeschakeld in de werking van de „Société Générale” en in de overheidscontrole op de pers. Gréban's afhankelijkheid was immers zo groot dat hij de koning niets kon weigeren. Dat de koning zich met dergelijke „medewerkers” omringde, was niet alleen zijn opposanten, maar vaak ook zijn vrienden van het eerste uur een doorn in het oog.

De uitkomst van het avontuur stond niet van bij het begin vast en Gréban heeft in die periode heel wat bange momenten beleefd. Daar getuigen zijn talrijke brieven van, maar ook het feit dat hij tussen 1817 en 1826 liefst dertien maal op een particuliere audiëntie bij de koning aanwezig was⁷⁹. Bovendien liet de gedachte hem niet los om uiteindelijk naar zijn vaderland terug te keren en — alweer — een nieuw leven te beginnen.

In mei 1819 raakt bekend dat het ambt van secretaris-generaal van de prefectuur in Frankrijk opnieuw zal worden ingevoerd. Onmiddellijk schakelt Gréban zijn vroegere vrienden weer in en herleeft zijn hoop om opnieuw in de Franse administratieve dienst benoemd te worden. De prefect van de „Hautes-Alpes” intervieneert bij Binnenlandse Zaken in Parijs (mei 1819; juni 1821); generaal Elbé herhaalt zijn positieve indrukken over Gréban (september 1820); ridder Duché, kapitein-commandant van de vierde compagnie der sedentaire onderofficieren, pleit voor Gréban bij graaf d'Artois en bij de koningin (21 oktober 1820), evenals bij de rekwestmeester, belast met de algemene departementale directie van Binnenlandse Zaken (24 oktober 1820). Ook de echtgenote van Gréban schrijft de koningin aan (27 september 1820) en wijst er op dat haar man reeds in 1816 naar Parijs kwam om zijn toewijding aan het nieuwe Franse bewind te laten blijken. Dezelfde dag richt Gréban zelf zich tot graaf d'Artois, herinnert hem aan hun onderhoud van juni 1815 en doet een beroep op zijn bescherming. Het antwoord van Binnenlandse Zaken, waar die regen van aanbevelingen samenkomt, is zeer diplomatisch: in 1803 was de besluitvorming op hoog niveau zo geregeld dat Gréban zijn positie had kunnen redden door een duidelijker verklaring over zijn optreden te geven. Het was verkeerd een beroep te doen op de keizer, want

(79) Gezien het grote succes van deze audiënties, verliepen er verscheidene maanden voor men zich opnieuw mocht aanmelden. Dertien aanwezigheden op tien jaar tijd is bijgevolg veel. K.H.A., *Archief Hofcommissie Brussel*, Register van verleende audiënties, maart 1816 - januari 1823 (15.1.1817, 8.2.1817, 15.2.1817, 17.9.1817, 6.11.1822); *idem*, Audiëntiën, oktober 1820 - oktober 1822 en 1826-1829 (25.6.1821, 20.8.1821, 5.4.1826); *idem*, Lijsten Bals en Audiëntiën - audiëntiën, ± 1815-1829 (6.11.1822, 22.1.1823, 19.3.1823, 1.10.1823, 8.11.1826).

het was niet eens zeker of Napoleon toen deze zaak wel kende. Daarmee rekening houdend lijkt het Benoit, divisiehoofd op Binnenlandse Zaken in Parijs op 24 oktober 1820, niet aangewezen om een herroeping van het besluit van 1803 te vragen. Het is immers nog altijd niet aan te raden om te laten blijken dat de machthebbers van toen het bij het verkeerde eind hadden. Het ministerie van Binnenlandse Zaken zou van Grébans aanvraag dus nota nemen en hem voor herbenoeming in aanmerking laten komen. Op het gepaste ogenblik zou er dan rekening mee gehouden worden⁸⁰. Die gelegenheid heeft zich tijdens Grébans leven blijkbaar niet meer voorgedaan. Zelfs met een officieel eerherstel kon hij zich niet troosten. Er bleef Gréban uiteindelijk niets anders over dan scheep te gaan met de man wiens brood hij at.

In een regime waarin ambtenaren — en zelfs verkozenen — onder een strikte controle staan, speelt de pers in de vorming en de reflectie van de politieke opinie een belangrijke rol, vaak belangrijker dan de top van de hiërarchie het wenst. Na de periode waarin Napoleon de pers aan banden had gelegd, werd gretig ingegaan op de aangeboden mogelijkheden die geboden werden door het soepeler optreden van Willem I. Plots was er weer sprake van een regeringsgezinde en van een oppositiepers. Deze laatste had het wel erg moeilijk en moest optornen tegen persprocessen en financiële steun aan de concurrentie. In deze strijd was voor Willem I elke steun welkom. Het jaar 1819 was daarin een beslissend moment. Door zijn kerk-, onderwijs- en taalpolitiek had de koning zowel de clerus als de liberale burgerij ontstemd en via de pers zette hij een offensief in tegen deze oppositie⁸¹. Gréban was in Den Haag niet alleen als schuldenaar bekend, maar ook als politiek opposant⁸² en als vast medewerker aan de oppositiekrant „Le Journal de Gand”. De regering houdt deze krant nauwlettend in het oog: elke wijziging in de redactie wordt onmiddellijk aan Den Haag doorgeseind. De Gentse burgemeester de Lens laat de minister van justitie op 1 januari 1821 weten dat Gréban hoofdredacteur geworden is van de „Journal de Gand”. Wanneer Peseux, gewezen hoofdredacteur, en Houdin, uitgever van de krant, voor de rechtbank gedaagd worden voor de publicatie van alarmerende artikels, blijft Gréban buiten schot: hij wordt enkel als getuige gehoord. Op hetzelfde moment biedt Grébans echtgenote de goede diensten van haar man aan de koning aan. Uit trots of uit taktische overwegingen doet Gréban deze

(80) A.N., F 1 b I, *Personnel administratif*, b. 161¹⁸, Gréban, prefect Hautes-Alpes aan Binnenlandse Zaken, 20.5.1819, 11.6.1821; Elbé aan Gréban, 27.9.1820; Duché aan de koningin, 21.10.1820; Duché aan d'Artois, 21.10.1820; Duché aan Patris, 24.10.1820; Binnenlandse Zaken aan prefect Hautes-Alpes, 28.6.1821; Duché aan Binnenlandse Zaken, 27.9.1820; mevr. Gréban aan koningin, 27.9.1820; Binnenlandse Zaken aan ?, 24.10.1820; Binnenlandse Zaken aan Duché, 3.11.1820, 6.11.1820.

(81) A. VERMEERSCH, *Vereniging en Revolutie. De Nederlanden 1814-1830*, Bussum, 1970, p. 35 (Fibulareeks 45).

(82) Gréban krijgt huiszoeking van de politie in zijn fabriek in Evergem. Men is op zoek naar Bory de Saint-Vincent, een Franse banneling die onder de schuilnamen Dolphus en Delcourt bij Gréban een onderkomen had gevonden van juni tot augustus 1818. A.R.A.H., *Justitie-geheim*, nr. 458, 29.8.1818, la D¹, procureurgeneraal Van der Fosse aan Justitie, 23.8.1818.

knieval niet zelf. Deze stap is waarschijnlijk een reactie op de plotse welwillendheid van de overheid (september 1821) om Gréban voor niet minder dan anderhalf jaar uitstel van terugbetaling van zijn schulden te verlenen: naarmate 1 oktober 1821 naderde, werd Grébans positie immers altijd maar benauwder. Als hoofdredacteur van de „Journal de Gand” ruimde Gréban — samen met Houdin — steeds meer plaats in voor artikels die het beleid van de regering gunstig gezind waren⁸³. De ommezwaai van de „Journal de Gand” had ook voldoende ideologische affiniteiten om duurzaam te zijn: alleen het tijdstip van Grébans deelname was door tactische overwegingen ingegeven. Claude Gréban maakt van de ingetreden ontspanning onmiddellijk gebruik en hernieuwt op 19 oktober 1821 zijn naturalisatieaanvraag. Daarmee geeft hij impliciet ook blijk van zijn bereidheid om zich blijvend in het Verenigd Koninkrijk te vestigen. Op 4 augustus 1822 wordt dit verzoek ingewilligd⁸⁴.

Het eerste contact van Gréban met de perswereld was maar van korte duur. Reeds in 1822 nam hij ontslag als hoofdredacteur van de „Journal de Gand”⁸⁵. In de ogen van de overheid was de taak van Gréban immers volbracht: Peseux was geëlimineerd en uitgever Houdin was eveneens financieel afhankelijk, zodat hij de regering geen last meer zou berokkenen. Gréban werd voortaan bij andere plannen betrokken.

Om het steeds weerkerend deficit op zijn begroting te drukken, probeerde Willem I langs allerlei wegen nieuwe geldmiddelen aan te boren. Het matigen van de overheidsuitgaven zou de economische expansie waarvan hij droomde, te zeer vertraagd hebben. Vandaar dat hij via de fiscale wetgeving en de oprichting van een aantal financiële instellingen probeerde meer geld in de staatskas te brengen, maar evenzeer probeerde de parlementaire controle op de besteding van het overheidsgeld tot een minimum te beperken⁸⁶. Eén van deze financiële instellingen werd de

(83) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 1266, 18.9.1821, nr. 38; *Verzameling de Keerberg*, nr. 34, Brieven 1801-1841, Gréban aan de Keerberg, 6.1.1821; H. T. COLLENBRANDER, *Gedenkstukken der algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795-1840*, VIII, 2, Den Haag, 1905, p. 569; R. CLICTEUR, „*Le Journal de Gand*” (1 januari 1815 - 9 december 1830), Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1966, pp. 31, 35-38; L. WAGNER-HEIDENDAL, *Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829). Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw*, Brussel, 1972, pp. 32-34 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jaargang XXXIV, nr. 71).

Burgemeester de Lens laat in september 1821 uitschijnen dat het plan om Gréban onder druk naar het regeringsgezinde kamp te lokken van hem afkomstig is. De Lens stond overigens helemaal niet sympathiek tegenover Gréban en in februari 1821 beoordeelde hij Grébans bevordering tot hoofdredacteur als volgt: „Telle est la force des Beaux principes du Gouv. que l'Ingratitude est devenu vertu chez les Libéraux”. A.R.A.H., *Justitie-geheim*, nr. 480, 10.2.1821, la E., de Lens aan Justitie, 1.2.1821.

(84) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 76, Justitie aan Gréban, 23.8.1822.

(85) E. VOORDECKERS, *Bijdrage tot de geschiedenis der Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven-Parijs, 1964, (I.C.H.G. Bijdragen 35); R. CLICTEUR, *op. cit.*, p. 306.

(86) L. FRANÇOIS, *De reacties van de aandeelhouders van de Société Générale*

„Algemene Maatschappij ter begunstiging van de Volksvlijt”, beter bekend onder de naam „Société Générale”.

Claude Gréban was daarin een medewerker van het eerste uur. Tussen augustus 1822, wanneer de bank opgericht werd, en januari 1823, het ogenblik waarop voldoende aandelen aangekocht waren om te kunnen starten, was ook naar ambtenaren uitgekeken. Uit de groep die naar een betrekking gesolliciteerd had⁸⁷, werd Gréban in februari 1823 benoemd tot „boraad” (conseiller forestier), met een vergoeding van 2.000,- fl. per jaar. We beschikken over bijzonder weinig informatie over de rol van Gréban in de bank tijdens de eerste jaren van haar bestaan. Hoewel hij zich in een financieel zeer berooide positie bevond, genoot hij toch blijkbaar voldoende vertrouwen vanwege de koning om mee te werken aan een project, dat de vorst nauw aan het hart lag. Het gaf Gréban de kans om, als niet-aandeelhouder, in contact te komen met de Belgische, maar vooral Brusselse financiële „high life”, wat hem later nog uitstekend van pas zou komen. Met die benoeming in de Société Générale wenste de Nederlandse koning Gréban waarschijnlijk een onderkomen te bezorgen van waaruit hij, enigszins bevrijd van financiële zorgen, bruikbaar zou zijn voor andere projecten. Twee jaar later immers werd Gréban, die zijn broodheren toch niets kon weigeren, een bezigheid toegeschoven, die hij tegen wil en dank aanvaardde en die hem een voortdurende bron van zorg zou zijn: vanaf 1825 was hij verantwoordelijk eerst voor het financieel beheer, en later ook voor de redactie van de „Journal de Bruxelles”.

In de loop van 1824 werd het toezicht op die krant, die het regeringsstandpunt in het Zuiden moest helpen verspreiden, toevertrouwd aan de provinciegouverneur van Zuid-Brabant⁸⁸. Het was niet de eerste poging om dit semi-officiële persinitiatief wat meer gezag te geven. Het koninklijk besluit van 2 juni 1815 had reeds de oprichting bevolen van een „Gazette générale des Pays-Bas”. Deze tweetalige krant nam alle officiële benoemingen en besluiten op, evenals de aankondigingen van administraties en ministeries. Ruime aandacht werd ook besteed aan politiek nieuws

op de revolutiegolf van 1830, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, XII, 1981, pp. 423-478; L. FRANÇOIS, *Nederland en de Société Générale na 1830: de afkoop van een koninklijke participatie*, Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse Betrekkingen tussen 1815 en 1945, Acta, Gent, 1982, pp. 179-211.

(87) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 1564, 24.12.1822, nr. 5, Lijst van sollicitanten om bij de Domeinbank te worden geplaatst; Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 79, Benoeming in de Société Générale, 26.2.1823.

(88) Het is niet de bedoeling om het ontstaan en de geschiedenis van die min of meer officiële regeringskrant hier nogmaals over te doen. Het relaas van de verwachtingen van de overheid, de behaalde successen en de opgelopen nederlagen, is reeds beschreven door A. VERMEERSCH, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling van de Brusselse opiniepers en haar verhouding tot de regering van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden: 1814-1830*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1980, II, pp. 390-437, 536-553. In deze studie maken we vooral kennis met het standpunt van Van Maanen, minister van Justitie, die de „Journal de Bruxelles” en de „Gazette des Pays-Bas” geen goed hart toedroeg. Enkele belangrijke bronnenreeksen, hierna in voetnoot vermeld, werden door de auteur niet gebruikt.

en aan de analyse en de bespreking van wetenschappelijke en literaire werken⁸⁹. In het najaar van 1820 smolt deze krant samen met de zes maanden eerder gestichte „L'Impartial”, uitgegeven door Picard, die reeds met „L'Oracle” zijn sporen in de oppositiekringen had verdiend. De nieuwe titel werd „Journal de Bruxelles”⁹⁰. Vooral het optreden van één der redacteurs, Rioust, en de gammele financiële situatie van uitgever Picard, schijnen de oorzaken te zijn geweest van de te geringe impact van de krant op de publieke opinie.

Ook het rechtstreekse toezicht van de Brabantse gouverneur had niet het beoogde effect. Met ingang van januari 1825 werd de controle over de boekhouding van de „Journal de Bruxelles” aan Gréban toevertrouwd. Meer nog: vanaf 5 oktober 1825 nam Van Gobbelschroy, minister van Binnenlandse Zaken, het rechtstreekse toezicht op de financiën en de redactie van de „Journal de Bruxelles” op zich. Hij zocht Claude Gréban aan om daarvoor zijn vertrouwensman in Brussel te worden. De reactie was positief, maar erg koel: Gréban beschouwde de opdracht om de regering in het land meer bemind te maken als eervol, en wenste derhalve geen persoonlijke redenen in te roepen om die opdracht te weigeren⁹¹. De 3.500,- fl. jaargeld die hij in ruil ontving konden niet betalen dat Gréban deze opdracht als een lastige karwei beschouwde⁹².

Tot en met het laatste nummer van de „Gazette des Pays-Bas” (zoals de „Journal de Bruxelles” vanaf 1827 heette), verschenen op 23 september 1830, heeft Gréban zijn opdracht trouw en stipt uitgevoerd. Toch vormde deze krant in de gespannen atmosfeer van september 1830 niet het mikpunt van de patriottische aanvallen. Hoewel spreekbuis van de regering, werd ze toch niet helemaal met dit beleid geïdentificeerd. Ook de regeringsgezinden konden zich moeilijk achter haar optreden scharen⁹³. Strikt genomen heeft de krant dus haar doel gemist. Daarvoor zijn verscheidene redenen aan te halen.

Er zijn geen tekenen die er op wijzen dat Gréban zich niet ten volle voor deze zaak heeft ingezet. Toch blijft hij in zijn correspondentie met Binnenlandse Zaken steeds een afstandelijkheid bewaren, die verraden dat hij zich beschouwt als de ter hulp geroepen manager voor een bedrijf in nood. Hij lijkt niet de bezieling te bezitten die noodzakelijk is om vriend en vijand te overtuigen. Een tweede reden die het gebrek aan succes kan helpen verklaren, zijn de moeilijkheden met verscheidene

(89) A. WARZEE, *Essai historique et critique sur les journaux belges*, Gand, 1845, pp. 67-68.

(90) A. WARZEE, *op. cit.*, pp. 80-82; J. VAN IN, *Priester de Foere en „Le Spectateur belge” (1815-1823)*, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1959, pp. 55-57.

(91) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 25.10.1825; A. VAN ROOY, *P.L.J.S. Van Gobbelschroy*, Brussel, V.U.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1968, pp. 156-159.

(92) A.R.A.H., *Staatssecretarie - geheim*, b. 5695, 2.9.1826, la P²¹, Van Gobbelschroy aan Willem I, 30.8.1826; K.B. van 2.9.1826; A. VAN ROOY, *op. cit.*, pp. 156-159.

(93) A.R.A.H., *Staatssecretarie - geheim*, b. 5730, 26.4.1830, la T¹³, nota van Tarte over de drukpers.

redacteurs. Bij de aanvang stelde Gréban een complete afwezigheid vast van enig redactioneel beleid. Als uitgever was Picard ook verantwoordelijk voor de inhoud, maar dit belette niet dat de redacteurs Drault en Rioust zowat hun eigen gang gingen. Het herstel van de redactionele eenheid was dan ook Grébans eerste en voornaamste zorg⁹⁴. Drault werd alvast uit de redactie verwijderd en overleed kort daarop. Gréban stelde voor voortaan met tijdelijke krachten te werken : die zouden zichzelf niet zo vlug als een soort overheidsambtenaren beschouwen en konden, indien nodig, gemakkelijker ontslagen worden. Daardoor, en ook door de ziekte en het overlijden van Rioust en Picard, moest Gréban haast vanaf nul herbeginnen⁹⁵. Hij beklaagde er zich regelmatig over dat hij heel wat artikels moest herschrijven om ze publiceerbaar te maken. Ook al had Gréban zijn tijdelijke medewerkers beter in de hand, de redactionele eenheid werd daardoor alvast niet bevorderd. Zo werd Gréban op 30 mei 1826 door Van Gobbelschroy op de vingers getikt omdat twee bijdragen met tegenstrijdige inhoud in éénzelfde nummer opgenomen waren⁹⁶. De kwaliteit van zijn losse medewerkers was ook niet altijd even hoog. Over Baron, Van de Weyer en Descombes kon hij tevreden zijn ; het werk van Rioust, Van Lennep en de Brialmont vond hij vaak stuntelig, en over de niet-politieke bijdragen van Somerhausen, Lauts en Arnault sprak hij zich niet uit⁹⁷.

Ook het feit dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de gevolge lijn van de krant bij Van Gobbelschroy en niet bij Gréban lag, was een ernstige rem op een vlot bestuur van de krant. De correspondentie tussen de minister van Binnenlandse Zaken en de hoofdredacteur van de „Gazette des Pays-Bas” puilt uit van instructies vanwege eerstgenoemde en verzoeken om instructies en goedkeuring van de laatste⁹⁸. Elke beslissing van enig belang werd door Van Gobbelschroy genomen ; Gréban was alleen maar de uitvoerder van de bevelen. Het kwam dan ook regel-

(94) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, *Binnenlandse Zaken* aan Gréban, [25.10] 1825 ; *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren van Gobbelschroy*, 23.12.1825.

(95) Gedurende de tweede week van november 1825 werkte ook Barré, een vriend van Froment, mee aan de „Journal de Bruxelles”. Gréban had spoedig twijfels over zijn inzet en zijn kwaliteiten en maakte een eind aan de samenwerking. Tijdens het parlementair jaar 1826-1827 verzorgde Vanden Plas de stenografische opnamen van de kamerdebatten. Tot mei 1827 werkte ook Dumoulin mee aan de redactie van de parlementaire verslagen. Het is niet bekend hoelang hij dit werk verrichtte. In het najaar van 1829 zocht de Reiffenberg, in opdracht van Van Gobbelschroy, naar nieuwe medewerkers. A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 31.10.1825 ; de Reiffenberg aan Van Gobbelschroy, 11.10.1829 ; *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 4.11.1825, 9.11.1825 ; A.R.A.B., *Papieren Van Gobbelschroy*, VIII, pp. 148 r° - v^o, Vanden Plas aan Van Gobbelschroy, 27.5.1827 ; pp. 156 r° - 157 v°, Gréban aan Van Gobbelschroy, 29.5.1827 ; p. 160 r°, Gréban aan Van Gobbelschroy, 31.5.1827.

(96) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Van Gobbelschroy aan Gréban, 30.5.1826.

(97) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 7.2.1826.

(98) Tussen november 1825 en september 1830 wisselden beiden 165 brieven, d.i. ongeveer 1 om de 10 dagen.

matig voor dat Gréban werd teruggefloten wanneer hij op eigen verantwoordelijkheid een artikel met politieke draagwijdte opnam of een reëpliek op een bijdrage in een andere krant publiceerde. Het maakte hem dikwijls onzeker, zodat hij nu eens een aankondiging van het ministerie voor Rooms-Katholieke Eredienst niet publiceerde omdat ze niet voorzien was van een officieel brievehouder⁹⁹, en dan weer een koninklijk besluit afdruckte dat nog niet in de Staatscourant verschenen was¹⁰⁰. De chefs van de administraties waren bijgevolg ook niet zeker van de stipte publicatie van hun aankondigingen; ze bleven die bijgevolg naar alle kranten sturen, waardoor Gréban zijn enige kans op primeurs verspeelde¹⁰¹. Hoewel de krant naar buiten toe een privé initiatief was, bevond Gréban zich er in een situatie waarbij hij afhankelijk was van het vertrouwen van de koning. Op 5 april 1826 diende Gréban zich aan op een audiëntie bij Willem I¹⁰². Aan het slot van het korte gesprek raakt de koning zijn activiteiten bij de „Journal de Bruxelles” aan en wendt zich dan tot de volgende aanwezige. Hoewel de betekenis van de koninklijke woorden Gréban niet zo duidelijk is, brengen ze hem zodanig in de war, dat hij Van Gobbelschroy om uitleg verzoekt en hem laat weten dat hij bereid is ontslag te nemen indien hij geen genade vindt in de ogen van de koning¹⁰³. Enig gevoel voor drama mag Gréban daarbij niet ontzegd worden: heimelijk wenste hij niet liever dan dat Van Gobbelschroy op deze onderwerping zou ingaan en hem van zijn dagelijkse miserie zou ontlasten. De minister van Binnenlandse Zaken heeft het maneuver echter door en hult zich in een diep stilzwijgen. Ook wanneer Gréban stoer met ontslag dreigt in de hoop een grotere financiële vrijheid te krijgen, antwoordt Van Gobbelschroy wijselijk niet¹⁰⁴.

Het groeiende ongenoegen van Van Maanen over de weinig doortastende strekking van de „Gazette des Pays-Bas” maakte ook de positie van Van Gobbelschroy moeilijk. Zeker vanaf 1828 leunde Willem I nauwer aan bij het standpunt van zijn minister van justitie. Van Gobbelschroy en Gréban krijgen door hun uitvoerige correspondentie steeds meer begrip voor elkaars positie: vanaf 1826 spreekt door het officiële schrijven heen een zekere lotsverbondenheid tussen beide mannen¹⁰⁵.

(99) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 8.11.1825, 9.11.1825.

(100) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 26, nr. 945, *Gazette des Pays-Bas. Inertie van een Besluit*, Binnenlandse Zaken aan Gréban, 26.4.1830.

(101) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 31.10.1825. Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 30, Binnenlandse Zaken aan Gréban, 2.3.1830 (De bekendmakingen van dit ministerie verschenen voortaan eerst in de „Gazette des Pays-Bas”).

(102) K.H.A., *Archief Hofcommissie Brussel*, Audiëntiën, oktober 1820 - oktober 1821 en 1826-1829 (5.4.1826).

(103) A.R.A.B., *Papieren Van Gobbelschroy*, VII, Gréban aan Van Gobbelschroy, 6.4.1826.

(104) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 8.11.1825.

(105) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 1.3.1826; A. VERMEERSCH, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling...*, II, pp. 536-553.

De voornaamste reden voor de sukkelgang van de „Gazette des Pays-Bas” was de wankelende financiële basis waarop het gehele initiatief stelde. Vóór Picards overlijden op 1 maart 1826¹⁰⁶ had Gréban weinig kijk op de financiële situatie van de krant en wist hij enkel dat per trimester 700,- fl. verlies geleden werd¹⁰⁷. Als uitgever kreeg Picard af en toe bepaalde sommen toegeschoven waarmee hij dan zijn onkosten moest dekken en zijn medewerkers moest betalen. Het gebrek aan regelmaat waarmee Picard zijn financiële steun ontving was echter één van zijn permanente kopzorgen. Ook na diens overlijden, kwam Gréban nog regelmatig bij Van Gobbelschroy tussen om aan te dringen op de uitbetaling van achterstallige rekeningen aan het adres van de weduwe Picard¹⁰⁸. Voor deze laatste was de situatie door de komst van Gréban op de krant wel vereenvoudigd. Op Grébans aandringen werd ze vanaf maart 1826 nog enkel als drukker vermeld en werd ze vergoed in ruil voor het geleverde werk¹⁰⁹. De financiële balansen van de krant werden er echter niet overzichtelijker op. De medewerkers werden voortaan rechtstreeks door het ministerie vergoed en de winst op de advertenties werd ook aan Den Haag afgestaan, zodat de greep van Van Gobbelschroy steeds groter werd en soms knellend was. Een typerend maar niet alleenstaand voorbeeld is de discussie die tussen februari en juli 1828 gevoerd werd over de vergoeding van advertentiekosten voor openbare aanbestedingen. Als algemene regel gold dat slechts 1 % van de aannemingsprijs voor advertentiedoelinden mocht worden aangewend. De vraag van Gréban was dan ook wie moest instaan voor de betaling van de rest, indien de werkelijke kosten meer dan één procent bedroegen. Gréban maakte daar een principeskwestie van: voor hem moest de krant een gezonde onderneming worden en niet op een verkapte manier bijdragen in de staatsuitgaven. Binnenlandse Zaken voelt de ernst aan waarmee Gréban schrijft en vraagt de koning te beslissen. Die vraagt advies aan Financiën, dat eerst de mening van Binnenlandse Zaken wil horen! Het antwoord van Van Gobbelschroy, dat de krant niet meer dan de toegestane 1 % mag krijgen, wordt langs dezelfde omweg en handig verpakt als compromis, aan Gréban meegedeeld. Het status-quo zal in 1828 behouden blijven; ondertussen worden nieuwe voorstellen ingewacht¹¹⁰. Die zijn echter nooit ter tafel gekomen en Gré-

(106) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 1.3.1826; De La Hamaide aan Van Gobbelschroy, 2.3.1826.

(107) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 10.11.1825.

(108) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 14.1.1826, 17.1.1826, 24.1.1826, 2.3.1826; Van Gobbelschroy aan Gréban, 17.1.1826, 20.1.1826.

(109) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 1.3.1826.

(110) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken na 1823*, 1e Afdeling, Algemene Zaken, b. 847, index 1828, p. 133, 14.2.1828, nr. 8, Gréban aan Binnenlandse Zaken; 18.2.1828, nr. 121, Gréban aan Binnenlandse Zaken; 28.2.1828, nr. 2 A, Financiën aan Binnenlandse Zaken; 19.3.1828, nr. 2, Willem I aan Financiën; b. 772, 5.2.1828, nr. 159, Binnenlandse Zaken aan Willem I; 28.2.1828, nr. 2 A, Financiën aan Binnenlandse Zaken; 3.3.1828, nr. 215, Binnenlandse Zaken aan Financiën; b. 773,

bans hoop op een rendabel bedrijf werd weer wat kleiner. Ook op andere terreinen leed Gréban onder de halfslachtigheid waaronder de krant gebukt ging. Zo ontving hij in februari 1826 de opdracht 80 abonnementen te nemen op „La Sentinelle” van Froment, die voluit het regeringsbeleid steunde. Van Gobbelschroy vond dat deze man echter een „min waardig karakter” had en dus niet openlijk kon worden gesteund via vrijstelling van zegelrecht¹¹¹. Ook hier werd Gréban ingeschakeld in aangelegenheden waar hij liever niet bij betrokken raakte. In het najaar van 1828 zat hij opnieuw tussen hamer en aambeeld. In opdracht van Binnenlandse Zaken deed de Administratie van Registratie en Loterijen bij alle krantenuitgevers navraag naar het restant van hun gezegeld papier en naar hun boekhouding om eventuele misbruiken op het spoor te komen. Van hetzelfde ministerie had Gréban (bij wie inderdaad ongezegelde exemplaren van de krant gevonden werden!) echter opdracht gekregen om zijn boekhouding geheim te houden¹¹².

Het resultaat van al deze factoren was voor Gréban niet zo gunstig. Hij slaagde er niet in het abonentenaantal van zijn krant gevoelig op te drijven. Eén van zijn allereerste maatregelen was het aantal gratis rondgestuurde exemplaren drastisch te verminderen. Waar voorheen niet minder dan 106 personen¹¹³ de krant zonder betaling kregen, schreefde Gréban dit terug tot vier. Wanneer parlementairen de tekst van hun redevoeringen vlug aan de redactie toestuurden werd deze integraal en kosteloos opgenomen en kreeg de auteur het betreffende nummer gratis. De voornaamste slachtoffers van deze maatregel waren overheidsambtenaren en gemeentebesturen, die nalieten om hun abonnementsgeld via hun begroting te vereffenen. De oproep van Van Gobbelschroy, op aandringen van Gréban, opdat meer overheidsinstellingen van deze mogelijkheid gebruik zouden maken, bleef grotendeels onbeantwoord¹¹⁴: in december 1827 haalde de „Gazette des Pays-Bas” zijn recordafname met 628 exemplaren. Het abonentenaantal, dat door het systeem van driemaandelijks abonnementen die om de veertien dagen konden ingaan, voortdurend schommelde, bereikte een dieptepunt van 557 in januari 1829. Nagenoeg 80 % van de exemplaren bleef in de Zuidelijke provincies, waarvoor ze in eerste instantie bedoeld waren. Eén derde van de totale oplage vond een afnemer in Zuid-Brabant en de provincies Oost- en West-Vlaanderen namen elk 10 % voor hun rekening. Er werden niet minder dan elf verschillende abonnementsprijzen toegepast, variërend van 2,83 fl. tot 8,52 fl.

19.3.1828, nr. 2, Binnenlandse Zaken aan Staatssecretarie; b. 776, 12.7.1828, nr. 1 A, Willem I aan Gréban.

(111) H. T. COLENBRANDER, *op. cit.*, IX, 2, p. 124.

(112) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken na 1823*, 1e Afdeling, Algemene Zaken, b. 847, Index 1828, p. 409, 28.7.1828, nr. 6, Gréban aan Binnenlandse Zaken; b. 776, 28.7.1828, nr. 6 A, Binnenlandse Zaken aan Registratie en Loterijen; b. 777, 4.10.1828, nr. 6 A, Registratie en Loterijen aan Binnenlandse Zaken.

(113) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, „bundel 1825”, Afzet van de Journal de Bruxelles; Gréban, Gréban aan Van Gobbelschroy, 24.1.1825.

(114) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 8.9.1826, 13.9.1826; F. BLAUWKUIP, *De taalbesluiten van Koning Willem I*, Amsterdam, 1920, p. 266.

per trimester. De meerderheid van de abonnees betaalde echter het mid-dentarium van 4,72 fl. Van de abonnees was hooguit één derde met naam bekend. De overigen lieten hun krant op de post toekomen of betaalden als burgemeester van hun gemeente. Bij de individuele abonnees ont-waren we talrijke ambtenaren en hoogwaardigheidsbekleders; hoewel niet met zekerheid af te bakenen, kan het aantal personen dat uit vrije wil en uit overtuiging een abonnement nam, dus als een kleine minderheid beschouwd worden¹¹⁵. Vroeger wezen we er al op dat dit persinitiatief van de Nederlandse overheid ook in de Société Générale-kringen weinig populariteit genoot¹¹⁶.

De bijzonder ondankbare omstandigheden waarin Gréban aan de krant moest werken, hadden dus voor hem en zijn opdrachtgevers een zeer frus-trerend resultaat. Het wekt bijgevolg geen verwondering dat deze laat-sten, wanneer de oppositie tegen het bewind toenam en de publieke opinie des te harder moest worden aangepakt, hun toevlucht zochten tot andere personen en andere druksels¹¹⁷. Voor Gréban vergrootte dit al-leen maar het effect van de mislukking.

Er kan nochtans niet beweerd worden dat Gréban zich niet oprecht heeft ingespannen om de krant een beter imago te bezorgen. Zoals gezegd drong hij bij Van Gobbelschroy regelmatig aan op concrete instructies en legde hij hem alle twijfelgevallen voor. Ook drong hij er op aan dat alle officiële berichten liefst eerst naar hem gestuurd zouden worden¹¹⁸. In opdracht van Van Gobbelschroy hield hij zich buiten alle polemieken van doctrinaire aard. Dit verklaart gedeeltelijk dat zowel voor- als tegen-standers de krant te lauw vonden. Deze houding was ook ingegeven door de vrees van zowel Gréban als Van Gobbelschroy het onderspit te zullen delven in de vlijmscherpe discussies met de oppositie, als gevolg van de volgens hen twijfelachtige gegrondheid van de officiële stellingnamen¹¹⁹! Gréban probeerde vooral consequent op te treden, zowel in het intern

(115) In 1820 had de „Journal général des Pays-Bas” een 300-tal abonnees. Zijn opvolger „L’Impartial” schommelde tijdens zijn korte bestaan tussen 100 en 200. De „Journal de Bruxelles” had al iets meer succes: in december 1820 telde het een kleine 400 abonnees, maar in juli 1821 was dit cijfer reeds tot 550 opgeklommen. Gréban heeft dit aantal dus niet noemenswaardig kunnen opdrijven. Het kon echter wel de vergelijking met andere kranten doorstaan: Journal des Flandres: 969 (1830); Messenger de Gand: 736 (1830); Journal d’Anvers: 694 (1830); Journal du Commerce: 440 (1831). Vanaf 300 exemplaren werd een blad leefbaar geacht. A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken na 1823*, 1e Afdeling, Algemene Zaken, nr. 787, Staten van ontvangsten en uitgaven van de „Gazette des Pays-Bas” ingezonden door den heer Gréban te Brussel; E. VOORDECKERS, *op. cit.*, pp. 283, 344; H. DE BORGER, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium 1794-1914*, Leuven-Parijs, 1968, pp. 352, 362 (I.C.H.G., Bijdragen 49); A. VERMEERSCH, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling...*, pp. 390, 395, 404, 411.

(116) L. FRANÇOIS, *De reacties...*, p. 428.

(117) Zie noot 87; H. T. COLENBRANDER, *Willem I en de Mogendheden (1815-1824)*, De Gids, I, 1931, pp. 381-382; Y. SCHMITZ, *Guillaume Ier et la Belgique*, Bruxelles, 1945, pp. 276-277.

(118) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, Gréban, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 31.10.1825.

(119) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 24.11.1825.

beheer van de krant, als naar buiten toe. Medewerkers die zich niet voegden naar zijn wens werden op straat gezet¹²⁰, terwijl ook parlementairen van de oppositie hun redes gratis konden laten verschijnen. Een handig figuur als de Stassart liet in de kritieke jaren vóór 1830 niet één kans daartoe voorbijgaan¹²¹.

Tot nu toe hadden we het enkel over de rol van Gréban als beheerder van de „Journal de Bruxelles”, later „Gazette des Pays-Bas”. Uit zijn correspondentie met Van Gobbelschroy is het echter ook mogelijk enkele van zijn politieke stellingnamen te distilleren. In de eerste plaats staat Gréban pal achter de oprichting van het Filosofisch College: niet alleen laakt hij het verzet van de clerus tegen deze instelling, maar hij haalt ook een decreet van Maria-Theresia van 22 december 1755 boven. Gréban wenste dit integraal te publiceren om aan te tonen dat deze om haar goedheid en wijsheid geroemde keizerin, hervormingen voorstond die veel verder gingen dan Willem I met het Filosofisch College beoogde. Vooral de Jezuïeten zouden volgen Gréban daardoor een toontje lager zingen¹²². Het probleem van de ministeriële verantwoordelijkheid werd door Gréban steeds zorgvuldig ontweken: gezien het principe niet in de grondwet stond ingeschreven, had het geen zin om er politieke discussies over te voeren¹²³. In het najaar van 1829 drong Gréban bij Van Gobbelschroy aan op een krachtiger regeringsbeleid. Dit was volgens hem de wens van allen die de regering gunstig gezind waren. De verlichten onder hen verlangden ook een toegeving op het vlak van de taalwetgeving. Die grief sprak de mensen aan, terwijl de andere veel abstracter waren. Gréban distantieerde zich ook van Schuermans, die door zijn eigengereid optreden de overheid slechts schade berokkende¹²⁴. Schuermans, die zijn opinie ondermeer vertolkte in bijdragen die hij naar de „Gazette des Pays-Bas” opstuurde, trad Gréban uiteindelijk ook bij. Zelfs hij, die voorheen een vurig verdediger van de taalwetgeving was geweest, drong bij Van Maanen aan op concessies. Het ontwerp van taalbesluit van 9 januari 1830, dat resulteerde in het decreet van 4 juni 1830, kwam in zo'n mate aan de verzuchtingen tegemoet, dat Gréban alvast meende dat het moeilijk zou zijn om nog even verregaande voorbeelden van vrijgevigheid te vinden¹²⁵.

(120) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 23.12.1825.

(121) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 26, dossier 932, *Insertie in de Gazette des Pays-Bas van eene redevoering van de heer Sytzama*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 25.3.1830.

Gréban zet dit standpunt uiteen naar aanleiding van het incident-Sytzama. Dit tweede-kamerlid had volgens Gréban te lang gewacht om zijn tekst in te sturen. Daardoor had dit document zijn actualiteitswaarde verloren. Gréban oordeelde dus dat Sytzama de 25 gulden drukkosten moet betalen.

(122) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, *Gréban*, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 4.11.1825, 9.11.1825.

(123) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 7.5.1825; H. T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken...*, IX, 2, p. 340.

(124) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 20.12.1829, 21.12.1829.

(125) F. BLAUWKUIP, *op. cit.*, pp. 290-291, 295-296.

In december 1829 ten slotte meende Gréban dat het ontwerp van perswet, dat toen in de Tweede Kamer ter discussie lag en even later verworpen zou worden, ook voor de regeringsgezinde pers niet deugde. Natuurlijk had de „Gazette des Pays-Bas” geen nieuwe perswet nodig: voor haar was de persvrijheid reeds voldoende gegarandeerd; zo redeneerde men althans bij de opposanten¹²⁶.

De revolutie van 1830 kwam voor Gréban meer dan ongelegen. De uitwerking van zijn plan om de „Gazette des Pays-Bas” een ander lettertype en een groter formaat te geven, was volop in uitvoering. De weduwe Picard zou de letters aankopen met geld dat door de regering voorgesloten zou worden; het formaat zou iets groter worden¹²⁷. De heftigste tegenstander van het plan was Libry-Bagnano, uitgever van „Le National”, die onverbloemd de visie van de regering verdedigde en die, hoewel van jongere datum, toch reeds een 5 à 600 abonnees telde. Libry-Bagnano vreesde blijkbaar de versterkte concurrentiepositie van Gréban, en liet niet na om bij Van Maanen daarover zijn beklag te maken. Terzelfdertijd gaf hij de opdrachtgevers van Gréban een veeg uit de pan: het officiële karakter van de „Gazette des Pays-Bas” is dodelijk voor de regering want de medewerkers van de krant zijn zelf de grootste vijanden van de regering en vooral de inzet en toewijding van Gréban laat veel te wensen over¹²⁸. Niet iedereen was deze mening toegedaan. De Oostenrijkse gezant in Brussel prees nog op 24 augustus 1830 de gematigde toon van de „Gazette des Pays-Bas”. Ze zou nog meer lezers tellen, indien ze wat minder antiklerikaal was. Als regeringskrant in een land met een grotendeels katholieke bevolking kon je het niet volhouden als je zo hard en zo vaak tegen de clerus schreef¹²⁹.

Als vertrouwensman van de regering rapporteerde Gréban nagenoeg elke dag over de gebeurtenissen in Brussel. Op 1 september 1830 brengt hij verslag uit over de intocht van de prins van Oranje in Brussel¹³⁰. Hij looft de moed en het heldhaftig optreden van de kroonprins en interpreteert diens solo-rit in gestrekte vlucht, tijdens de tweede helft van het parcours, als de enige kans om niet de gevangene van de opstandelingen in het Brusselse stadhuis te worden. Aan patriottische zijde gold deze vlucht als het bewijs van de angst en de lafheid van de prins. Voor

(126) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 21.12.1829; A. BARTELS, *Documents historiques sur la révolution belge*, Bruxelles, 1836, p. 13.

(127) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 5, dossier 217, Gréban, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 22.2.1830; Binnenlandse Zaken aan Gréban, 1.3.1830.

(128) A.R.A.H., *Staatssecretarie - Kabinet*, b. 6194, Libry-Bagnano aan Willem I, 25.8.1830; MYSOCHLORATUS, *La Ville Rebelle ou les Belges au tribunal de l'Europe; suivi d'une courte réponse à M. le général-major comte de Bylandt*, La Haye, 1831, pp. 275-277.

(129) P. POULLET, *Relations inédites sur les débuts de la révolution belge de 1830*, Bruxelles, 1897, pp. 21-24.

(130) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 28, dossier 973 II, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 1.9.1830, 2.9.1830; *Buitenlandse Zaken*, b. 795, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 4.9.1830, 5.9.1830, 6.9.1830, 8.9.1830; H. T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken...*, X, 4, pp. 103-104, 106, 115-116.

Gréban is 1 september 1830 een trieste dag: ofwel zal aan de koninklijke macht een grote slag toegebracht worden, ofwel zullen militair geweld en bloedvergieten noodzakelijk zijn om de troebelen te beëindigen. De volgende dag is Gréban iets optimistischer. Door te ontkomen aan de opstandelingen is de prins van Oranje weer een machtsfactor van belang geworden binnen Brussel. Alles is nog te redden, als er maar zonder aarzelen twee toegevingen gedaan worden. Als offer voor het algemeen welzijn moet aan Van Maanen ontslag gegeven worden en het Hoog Gerechtshof moet opgesplitst worden in twee secties, waarvan één in Brussel gevestigd moet worden. Ter overreding voegt Gréban er nog aan toe: „L'histoire n'a jamais blâmé Henri IV d'être entré dans Paris, en disant que cette ville valait bien une messe”. Het stilzwijgen van Den Haag verontrust Gréban, maar zijn schoonzoon Noël zorgt voor het contact met de Oostvlaamse gouverneur Van Doorn en de hertog van Saksen-Weimar. Op de avond van 4 september 1830 smeekt hij Van Gobbel-schroy dat deze de koning ervan zou overtuigen toe te geven aan de Brusselse eisen; de hertog van Arenberg staat immers op het punt om, met Franse steun, de Belgische kroon aangeboden te worden. Gréban weet zeker dat hij hem zal aanvaarden. Op de steun van de burgerwacht kan hij alvast rekenen nadat hij hen dagelijks ruim van drinkgeld voorzien heeft. Bovendien doen geruchten de ronde over de vorming van een voorlopige regering¹³¹ en dreigt er ook oproer in Gent. Op 5 september 1830 heeft Gréban het gerucht opgevangen dat de Zuidnederlandse parlementairen, die toen in Brussel waren, zich niet naar Den Haag zouden willen begeven voor de extra-zitting van de Staten-Generaal. De proclamatie van de koning, waarin o.m. die bijeenroeping werd aangekondigd, had volgens Gréban enkele dagen eerder nog kunnen volstaan. Op 6 september 1830 is dit voor de opstandelingen niet meer voldoende. Door de zwakte en de besluiteloosheid van de overheid worden ze steeds drierter in hun eisen en ook de toon en de woordkeuze van het bericht van Van Maanens ontslag zullen nu een averechts effect hebben. Gréban vreest zo'n hevige reactie dat hij het bericht niet in zijn krant durft opnemen. Voor zover ze nog aangeplakt worden, worden de officiële proclamaties altijd weer afgerukt in de loop van de nacht, luidt het op 8 september. Bovendien verhoogt de spanning in Brussel door de aankomst van 300 „sinistere” Luikenaars¹³² en door het bericht dat 4 à 500 jongelui uit Doornik op komst zijn.

Spijtig genoeg hervat Gréban zijn éénrichtingscorrespondentie pas een week later. Maar in feite blijkt er niet zo veel veranderd: de gemoederen zijn op 15 september nog steeds verhit, hoewel er geen samenscholingen zijn. „Je pense que le gouvernement peut encore prévenir de grands mal-

(131) De volgende namen werden genoemd: de Brouckère (Binnenlandse Zaken), de Sécus (Buitenlandse Zaken), de Gerlache (Justitie), de Celles (gouverneur van Brabant), de Stassart (gouverneur van Namen).

(132) Daarmee bedoelde Gréban het derde detachement der Luikse vrijwilligers, dat onder de leiding stond van Ch. Rogier en Rasquinet, en dat op 4 september uit Luik vertrok en in de namiddag van 7 september in Brussel aankwam. P. HARSIN, *Liège et la révolution de 1830*, Liège, 1930, p. 58.

heurs, mais je suis convaincu qu'il n'y a plus un jour à perdre pour donner des explications franches, positives et pour prouver qu'il existe encore", bezweert hij Van Gobbelschroy, aan wie hij ook laat weten dat binnen de burgerwacht een commissie gevormd werd om een antwoord op te stellen op de rede van de koning bij de opening van de Staten-Generaal op 13 september 1830. Onbeschaamd, vindt Gréban: dit is een prerogatief van de kamerleden zelf¹³³! Op 17 september 1830 krijgt prins Frederik een ontwerp van koninklijk besluit mee dat hij, al dan niet in aangepaste vorm, moet publiceren wanneer hij zou besluiten om Brussel gewapenderhand te heroveren. Op 22 september 1830 is het zover en zoals gepland drukt Gréban de proclamatie af in zijn „Gazette des Pays-Bas". De ontbinding van de „Commission de Sûreté" en de uitzuivering van de Burgerwacht waren de meest opvallende bepalingen¹³⁴. De Brusselse reactie daarop, eindigend met de terugtocht van het Nederlandse leger, is bekend. Voor Gréban was de publikatie van deze proclamatie er te veel aan: op 23 september verscheen zijn krant voor het laatst en achtte hij het raadzaam om enige tijd onder te duiken¹³⁵. Waar hij zich schuil hield is niet bekend. Volgens Libry-Bagnano, die hem allesbehalve gunstig gezind was, zou Gréban in het najaar van 1830 werkzaam geweest zijn bij de „Journal de la Haye". Hij zou er zelfs wegens indiscreties over zijn werk in Haagse cafés en pogingen tot omkoperij in het begin van september 1830 aan de deur gezet zijn¹³⁶. In hoeverre deze aantijgingen op waarheid berusten is niet te achterhalen. Feit is alvast dat Gréban op 30 december 1830 weer in Brussel is en er voor het Voorlopig Bewind een aanvaardbaar figuur is. Op voordracht van de administrateur-generaal van Financiën benoemt het Voorlopig Bewind hem tot secretaris van de Société Générale, met een vergoeding van 4.500,- fl. per jaar¹³⁷. Na gouverneur de Meeus wordt Gréban plots de tweede man aan de top van de bank. De motivatie voor dit toch vreemde besluit is niet bekend. Iedereen was van Grébans activiteit binnen de „Gazette des Pays-Bas" op de hoogte. Het is mogelijk dat hij ingehuurd werd in de hoop dat hij informatie uit het Noorden zou doorspelen. Of rekende men op een toegeeflijke houding van Willem I tegenover „zijn" bank. De Nederlandse koning bleef immers de voornaamste aandeelhouder! Misschien ook verkreeg

(133) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 28, dossier 973 II, Gréban aan Binnenlandse Zaken, 15.9.1830.

(134) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken - Kabinet*, b. 28, dossier 973, Binnenlandse Zaken aan Willem I, 18.9.1830; R. DEMOULIN, *Les journées de septembre 1830 à Bruxelles et en province. Étude critique d'après les sources*, Liège, 1934, pp. 273-274 (Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, fasc. LXIII); C. GERRETSON, *Muiterij en Scheuring, 1830*, Leiden, 1936, II, p. 10; R. DEMOULIN, *La révolution de 1830*, Bruxelles, 1950, pp. 42-43 (Notre Passé).

(135) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken na 1823*, 1e Afdeling, Algemene Zaken, b. 7867, 18.10.1830, nr. 6, de Brialmont aan Binnenlandse Zaken, 7.10.1830.

(136) A.R.A.H., *Staatssecretarie - Kabinet*, b. 6194; Libry-Bagnano aan de Secretaris van Staat, 8.12.1830.

(137) A.R.A.B., *Archief Société Générale*, nr. 32, Benoemingsbesluit, 30.12.1830; nr. 110, Société Générale aan Financiën, 25.2.1831; Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 80, Benoemingsbesluit, 30.12.1830.

hij die post als compensatie voor de geleden verliezen, zoals met de Meeus het geval was¹³⁸. Of dankte hij het aan de steun van Van de Weyer, zijn vroegere medewerker?

Als secretaris van de „Société Générale” heeft Claude Gréban het beleid van de bank weinig of niet persoonlijk beïnvloed. Als vertrouwensman van Willem I heeft hij in de jaren twintig heel wat ervaring kunnen opdoen. Die kon hij na de Belgische onafhankelijkheid ter beschikking stellen, wanneer de Nederlandse top (president Repelaer van Driel en secretaris Beerenbroeck) verdwenen was. Maar naar buiten toe is vooral het optreden van gouverneur de Meeus en van de directeuren van doorslaggevende betekenis geweest. Claude Gréban schijnt naast zijn gewone activiteiten¹³⁹ vooral betrokken te zijn geweest zowel bij de voorbereiding als bij de eigenlijke onderhandelingen met Nederland over de financiële afwikkeling van de gevolgen van de revolutie¹⁴⁰. Daardoor was hij in staat om via Van Gobbelschroy de nodige adviezen aan de Nederlandse koning te geven opdat die zijn in de bank geïnvesteerde kapitaal veilig zou kunnen stellen. Vooral in de jaren 1835-1838 was Gréban daarvoor druk in de weer. Toen in maart 1838 bleek dat Den Haag alweer op de hoogte was van de Brusselse plannen, wist Leopold I nog steeds niet wie de verantwoordelijke voor het lek was. Gréban zelf beleefde toen echter niet zijn rustigste momenten en met angstzweet in de handen vroeg hij Van Gobbelschroy om de bevestiging dat alle bezwarende documenten of vermeldingen van namen wel vernietigd waren. Gréban is er uiteindelijk in geslaagd om het persoonlijke aandelenpakket van Willem I volledig buiten de overeenkomst tussen de Belgische en Nederlandse regeringen te houden¹⁴¹.

Op een tweede punt had Gréban echter minder succes. De kapitaalverhoging van de „Société Générale” in 1837 had een dubbel oogmerk. Enerzijds zou de aanvoer van vers kapitaal de bank in de gelegenheid stellen om deel te nemen aan de aanleg van de spoorweg Parijs-Brussel¹⁴², maar anderzijds zou het overwicht van het aandelenpakket van de Nederlandse koning gevoelig verkleind worden. Vooral Leopold I was deze

(138) B. S. CHLEPNER, *La Banque en Belgique. Etude historique et économique. I. Le marché financier belge avant 1850*. Bruxelles, 1926, pp. 57-58.

(139) De lectuur van B. GILLE, *Lettres adressées à la maison Rothschild de Paris par son représentant à Bruxelles. Présentées et annotées*, Louvain-Paris, 1961-1963 (C.I.H.C., Cahiers 19 et 23) verschaft daarover enig inzicht. Zo stond Gréban o.m. in voor de redactie van de jaarlijkse nieuwjaarswensen aan de vorst. A.R.A.B., *Archief Société Générale*, nr. 33, 1838-1865, *Minutes de discours de nouvel an au Roi*.

(140) L. FRANÇOIS, *Nederland en de Société Générale...*, p. 179-222, en de aldaar vermelde bronnen.

(141) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 13.3.1836.

(142) Deze operatie zinde de harde orangisten niet: binnen de 24 uur zou Frankrijk nu troepen tot in het hart van het land kunnen brengen, wat voor Nederland een ernstige bedreiging vormde. Dit belette Gréban niet om daarover met Rothschild te onderhandelen. K.H.A., *Archief Grégoire (G5)*, b. X, d, Correspondentie 1836, de Liagre aan Grégoire, 28.12.1836; Privaat archief de Meeus d'Argenteuil, nr. 156, Rothschild aan Gréban, 18.12.1845.

maatregel gunstig gezind. Reeds in oktober 1836 stelde Gréban Willem I op de hoogte van de verhoogde kapitaalsuitgifte. Net als Van Gobbelschroy, adviseerde hij de koning gebruik te maken van de mogelijkheid om zijn oude aandelen, gekocht aan 500 gulden, te ruilen voor nieuwe, die aan 700 gulden zouden worden aangeboden. Per stuk zou hij 200 gulden bijbetalen, maar een vergoeding van 600 gulden ontvangen. Bovendien kon hij zijn gehele aandelenpakket verkopen, tussen de opname van zijn nieuwe aandelen en de betaling ervan. Aldus zou hij kunnen profiteren van de te verwachten koersstijging tot 850 gulden. De Nederlandse minister van financiën vreesde — terecht, zoals later bleek ¹⁴³ — dat deze enorme transactie de beurswaarde zou doen dalen en raadde elke deelname van de koning af. De Nederlandse koning is uiteindelijk volledig buiten deze operatie gebleven omdat de directie van de bank op de valreep besliste dat ze zelf zou oordelen wie de nieuwe aandelen mocht kopen ¹⁴⁴. Uiteindelijk is de kwestie van de afkoop van de aandelen van de Nederlandse koninklijke familie volledig naar de wensen van de „Société Générale” verlopen. De onverzettelikheden van de Meeus overwon alle tegenstand ¹⁴⁵. Grébans optreden had er toe bijgedragen dat dit onderdeel van het dossier buiten de politieke discussies bleef.

Voor het overige beperkten Grébans orangistische activiteiten zich tot het doorspelen van informatie tegen betaling over wat in Brussel te gebeuren stond. Hij was echter niet bij de leidinggevendende figuren van de beweging ¹⁴⁶.

De kansen op restauratie worden door Gréban nu eens positief en dan weer negatief ingeschat. In maart 1831 meent hij dat een grote Europese oorlog onvermijdelijk is, dat elke stabiliteit in België verdwenen is, maar dat de orangisten er sterker staan dan ooit tevoren ¹⁴⁷. Maar precies vier jaar later staan hij en zijn medestanders nog altijd even ver. Het representatief systeem heeft zijn onvermogen volgens Gréban ten volle bewezen en de contra-revolutie heeft moreel reeds plaatsgegrepen. Enkel het praktische verloop is nog onbekend... ¹⁴⁸.

(143) De daling trad inderdaad op en pas eind 1837 had de koers zich op zijn vorig niveau hersteld.

(144) A.R.A.H., *Staatssecretarie - geheim*, b. 5799, 4.12.1836, la G⁴², 12.12.1836, la U⁴³, Van Gobbelschroy aan de Secretaris van Staat.

(145) L. FRANÇOIS, *Nederland en de Société Générale...*, pp. 192-193.

(146) H. T. COLENBRANDER, *Het Orangisme*, De Gids, III, 1936, pp. 64-80. De harde orangistische kern liep trouwens niet hoog op met de „prétendus orangistes de la banque qui ne se font pas scrupule de chanter les éloges du prince Léopold et de ses conceptions philanthropiques; ...” (30.11.1836) en „La Société Générale a décidément jetté la masque et les orangistes que nous pouvions y compter n'y sont plus que pour le nom: l'omnipotence de Meeus a triomphé et c'est trop tard qu'on s'est décidé à l'attaquer” (4.12.1836). K.H.A. *Archief Grégoire (G5)*, b. X d., Correspondentie 1836, Castillon aan Grégoire.

(147) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 14.3.1831. De geregelde correspondentie tussen beiden bevat in hoofdzaak informatie over Van Gobbelschroys vermogen in België en talrijke anekdoten over Belgische vooraanstaanden, die meestal met een geheime code aangeduid worden.

(148) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 29.3.1835.

Korte tijd later, meer bepaald in november 1835, begint Gréban te twijfelen aan de haalbaarheid van de restauratiepogingen. Meer en meer begint hij rekening te houden met een aansluiting van België bij Frankrijk of met een opdeling van België tussen Nederland en Frankrijk¹⁴⁹. In mei 1838 buigt Gréban zich ook over de vraag of België en Nederland het verdrag der XXIV artikelen zullen aanvaarden. In orangistische kringen heerst de overtuiging dat de verwerping kan leiden tot oorlog waarbij België onafhankelijkheid in het gedrang komt. Bij Gréban gelden op dat ogenblik al lang andere redeneringen: een aanvaarding of een verwerping leidt onvermijdelijk tot een hausse of een baisse op de beurs¹⁵⁰. Dat is voor hem van zeker belang want vanaf 1831 heeft hij zich een aantal aandelen van de „Société Générale” aangeschaft¹⁵¹ en heeft hij zich ook in verscheidene dochterondernemingen ingewerkt. Zo is hij tussen 1831 en 1844 commissaris van de „Société du Renard”, die locomotieven en stoommachines produceerde. De financiële crisis van 1838 lokte echter een economische depressie uit die de maatschappij fataal werd. Tussen 1840 en 1842 was Gréban er bovendien directeur-beheerder en onderhandelde hij onder andere met het ministerie van Openbare Werken, waaruit een bestelling van vier locomotieven resulteerde¹⁵². Ook in de „Société de Bruxelles...” en de „Société des capitalistes réunis dans un but de mutualité industrielle” trad Gréban op als commissaris. Hij was ook beheerder van de „Charbonnage Grand-Conti et Spinois” (1839) en commissaris van de „Charbonnages Bellevue, Baisieux, Dour et Thuin”¹⁵³. Als medeondertekenaar van een petitie (mei 1840) steunde hij de plannen van de „Société Civile” om in de Brusselse Leopoldwijk een nieuw justitiepaleis te bouwen¹⁵⁴.

Claude Gréban is secretaris van de „Société Générale” gebleven tot aan zijn overlijden, op 75-jarige leeftijd, op 8 juni 1850¹⁵⁵. Vereremerkt met

(149) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 27.11.1835, 28.11.1835.

(150) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 16.5.1838.

(151) L. FRANÇOIS, *De reacties van de aandeelhouders...*, p. 458.

(152) A. MOUREAUX - VAN NECK, *Une expérience malheureuse de la Société Générale de Belgique, la Société de Renard (1837-1844)*, Cahiers Bruxellois, XIII, 1968, 2-3, pp. 102, 111-112, 123, 156, 184.

(153) M.L.F.B., TRIOEN, *Collection des statuts de toutes les sociétés anonymes et en commandite par actions de la Belgique...*, Bruxelles, 1839, II, pp. 239-243; M. LEVY-LEBOYER, *Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle*, Paris, 1964, pp. 612, 614, 630; J. LAUREYSSSENS, *op. cit.*, pp. 521, 642.

(154) E. WITTE, *De Société Générale als drukkingsgroep. Een concreet voorbeeld: de grondspeculaties rondom het Brusselse justitiepaleis, 1838-1840*, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, I, 1969, 1, p. 19.

(155) *Le Centenaire de la Société Générale de Belgique, 1882-1922*, Bruxelles, 1922, p. 271. — Hij werd opgevolgd door Doffegnies, die op 18 november 1850 aangesteld werd. B. GILLE, *op. cit.*, II, p. 296.

het ridderschap in de Leopoldsorde¹⁵⁶ en het Légion d'Honneur¹⁵⁷, bevriend of verwant met heel wat belangrijke personaliteiten op politiek, industrieel of financieel vlak, en bezitter van een zeker vermogen¹⁵⁸, had hij uiterlijk nog maar weinig over van de enthousiaste vrijwilliger in het Franse revolutionaire leger. Om de volledige integratie in het Belgische politico-financiële establishment, waar ook de volgende generaties toe behoorden, waar te maken, heeft Claude Gréban koortsachtig de verschillende mogelijkheden uitgeprobeerd: de ambtenarij, de textielnijverheid, de journalistiek en het bankwezen. Hij bleef zich van zijn mislukkingen steeds bewust en wist goed dat hij soms alleen kon standhouden dank zij de steun van bovenaf. En wanneer hij meer succes had, zoals in de „Société Générale”, dan besepte hij maar al te goed dat hij moest werken om den brode¹⁵⁹. Wellicht is het die dwang geweest die hem wat gevoelig maakte voor het genot van de „extra-legale” voordelen, waartoe hij in de loop van zijn leven — soms tot zijn scha en schande — de gelegenheid had.

(156) S.A. Brussel, *Burgerlijke Stand*, Overlijdens, 1850/1, f° 210, nr. 2099, 10.6.1850.

(157) Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 87, Buitenlandse Zaken (Frankrijk) aan Gréban, 18.11.1842, 2.11.1843.

(158) Vóór 1851 waren de erfgenamen in rechte lijn enkel verplicht om de onroerende goederen van de overledene aan te geven. De concrete omvang van het bezit van Claude Gréban is dus niet bekend. We weten enkel dat hij bij zijn overlijden geen onroerende goederen bezat. Ook de erfenisaangifte van Marie Van Aken, overleden te Brussel op 30 maart 1844, vermeldt slechts: „Que la même succession ne comprend aucun bien immeuble, qu'il ne s'est opéré, par le décès, ni dévolution de fideicommiss ni cessation d'usufruit”. A.R.A.B., *Administratie van Registratie en Domeinen*, reeks 187, *Registratie van Successies*, kantoor Brussel, 4e trim. 1844, nr. 384, vol. 46, 2.10.1844; kantoor Brussel II, 3168, nr. 537, vol. 2, déposé le 18.12.1850; Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 404, Overlijdensbericht C. Gréban, 11.6.1850.

(159) A.R.A.H., *Buitenlandse Zaken*, b. 795 b, *papieren Van Gobbelschroy*, Gréban aan Van Gobbelschroy, 13.3.1836; A.R.A.B., *Correspondentie de Stassart*, nr. 859, *Gréban*, Gréban aan de Stassart, 25.9.1843.

BIJLAGE 1

GENEALOGIE VAN DE FAMILIE GRÉBAN DE SAINT-GERMAIN

GRÉBAN DE SAINT-GERMAIN Jacques Bénigne

- ° Lisy-sur-Ourcq, 3 november 1700 - † Dijon, 6 juli 1782, „maître particulier des Eaux et Forêts du Dijonnais” en daarvoor advokaat bij het Parlement van Parijs.
- x Dijon, 7 juni 1768, Claudine Bergier, dochter van Jacques, procureur bij het rekenhof van Dijon, en van Marguerite Augé.
1. Marguerite Nicole Claude, ged. Dijon, 18 april 1769, x 2 november 1791 met Philibert Chapuis, „homme de loi”.
 2. Jean-Jacques Augustin, ged. Dijon, 15 januari 1771.
 3. *Claude-Joachim*, ° Dijon, 6 februari 1775, ged. 23 februari 1775, † Brussel, 8 juni 1850
x Gent, 9 april 1802, Marie-Anne Van Aken, ° Gent, 14 juni 1778, † Brussel, 30 maart 1844, dochter van François-Norbert en Anne-Marie Roosen.
 - a. Marie, ° Gent, 17 januari 1803, † Brussel, 7 oktober 1877, x Gent, 11 oktober 1821, Jean-Félix Noël, ° Brussel, 13 juni 1790, † Brussel 24 juni 1869, ingenieur, directeur-generaal van Bruggen en Wegen en van het Mijnwezen.
 - b. Elise, ° Gent, 2 augustus 1806, † Brussel, 27 maart 1825, x Brussel, 18 mei 1824, Jean-P.-J. Barbanson, ° Brussel, 9 juli 1797, † Brussel, 21 mei 1883, advokaat, lid van het Nationaal Congres, Senator, vice-gouverneur van de Société Générale, gemeenteraadslid van Brussel.
 - c. Joachim-L.-Jules, ° Gent, 31 december 1809, † Toulon, 16 juni 1843; surnumerair geëmployeerde „bij Waterstaat te Delft (1829)”; rentenier op wachtgeld (1833).
 - d. Charles, ° Gent, 23 november 1813, † Elsene, 10 mei 1871, advokaat bij het beroepshof te Brussel, directeur van de Société Générale, voorzitter van de Bank van Antwerpen; eigenaar; x Diegem, 28 augustus 1838, Louise d'Orjo de Marchovelette, ° Namen, 7 maart 1817, † Elsene, 11 juni 1877.

Bron :

A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 3227, 6.1.1830, nr. 113; b. 3768, 8.1.1833, nr. 59; BOREL D'HAUTERIVE, *Gréban*, *Annuaire de la Noblesse de France*, 1858, pp. 211-215; Ph. DU BOIS DE RYCKHOLT, *op. cit.*, pp. 308-314; J. LAUREYSSSENS, *op. cit.*, p. 642.

BIJLAGE 2

GENEALOGIE VAN DE FAMILIE VAN AKEN

Van Aken Franciscus Norbertus, ° 1746, † ?, vóór 1802, handelaar, gehuwd op 25.10.1766 met Roosen Anna Maria Francisca, ° 23.5.1745, † 20.1.1816.

1. Van Aken Norbertus Ludovicus, ° Gent, 25.2.1767, † Wondelgem, 15.11.1832, negociant, fabrikant, lid gemeenteraad Gent (1794-1795, 1804-1817), prefectuurraad (1804-1814), provinciale staten (1817-1830), tweede kamer (1815-1817), x Vleminckx Catharina, ° 10.5.1771, † 10.5.1845.
 - a. Van Aken Marie Antoinette,
 - b. Van Aken August Ferdinand,
 - c. Van Aken Nathalia Josephina,
 - d. Van Aken Adela Norbertine,
2. Van Aken Maria Catharina Benedicta, ° Gent, 16.11.1768, † Gent, 2.12.1797, x in 1797 met Speelman Joannes, ° Gent, 13.1.1754, † Gent, 16.11.1831, fabrikant, schepen Gedele (1789-1790), lid gemeenteraad (1794, 1804-1817), Kamer der Volksvert. 1832-1833.
3. Van Aken Petrus Joannes, ° Gent, 24.6.1770, † ?, 31.12.1847, kandidaat-lid provinciale staten (1816), x Speelman Sophie, ° ?, † Wondelgem, 1.5.1864, dochter van François en Marte-Barbe Clemmen
 - a. Van Aken (meisje)
 - b. Van Aken Eduard
4. Van Aken Francisca Coleta, ° Gent, 3.4.1772, † Wondelgem, 4.2.1819, x Vissens Livinus
 - a. Vissens Anna Maria
 - b. Vissens Adela Maria
 - c. Vissens Emilia Coleta
 - d. Vissens Désiré Aimé
 - e. Vissens Eugenius Joannes
5. Van Aken Josephus Livinus, ° Gent, 10.10.1773, † ?, x De Snoeck Maria, ° ?, 16.4.1773, † Wondelgem, ...9.1849.
 - a. Van Aken Sophie, ° ?, † Gent, 8.4.1871
 - b. Van Aken August, ° ?, † Batavia
 - c. Van Aken Adolf, ° ?, † Wondelgem, ...12.1861
 - d. Van Aken Joannes, ° ?, 15.4.1802, † Wondelgem, 23.12.1881
6. Van Aken Anna Maria, ° Gent, 24.7.1775, † Gent, 30.8.1775
7. Van Aken Joannes Ludovicus, ° Gent, 9.10.1776, † Gent, 20.4.1847, x Roosen Catharina, ° ?, † ?, 14.5.1824
 - a. Van Aken Benedictus, ° ?, 30.6.1802, † Gent, 25.9.1829
 - b. Van Aken Norbertus
 - c. Van Aken Clotilde, ° 19.9.1808, † St-Amandsberg, 27.7.1889, begijn
 - d. Van Aken Coralie, ° 1810, † ?, 21.4.1872, religieuze
 - e. Van Aken Eliza, ° Gent, 21.6.1823, † ?, 20.11.1904, begijn
8. VAN AKEN Maria Anna, x Gréban de Saint-Germain Claude-Joachim (zie bijlage 1).
9. Van Aken Theresia Coleta, ° Gent, 22.12.1779, † Gent, 28.11.1854 x De Meulemeester Joannes, ° ?, 1775, † Gent, 10.2.1838, bankier, lid gemeenteraad Gent, provinciale staten.
 - a. De Meulemeester Jeanne, ° Gent, 1802, † Gent
 - b. De Meulemeester Eleonora
 - c. De Meulemeester Gustave, ° Gent, 1806

10. Van Aken Carolina Maria, °Gent, 5.4.1781, †Gent, 2.6.1782.
11. Van Aken Carolina Maria, °Gent, 19.10.1782, †Gent, 15.11.1782.
12. Van Aken Franciscus Maria, °Gent, 23.7.1784, †Milaan, 28.9.1858, x Carpentier Adelaïde.
 - a. Van Aken Adelaïde
 - b. Van Aken Desideer, †Parijs, 9.1.1835
13. Van Aken Carolus Norbertus, °Gent, 19.2.1787, †?, juli 1826, x De Kuyper Cornelia, °Rotterdam, 12.11.1789, †Gent, 15.5.1868.
 - a. Van Aken Stephanie
 - b. Van Aken Mathilda, °29.10.1813, †Gentbrugge, 29.10.1849, x Metdepenningen Hippolyte, °Gent, 21.3.1799, †Gent, 6.10.1881, advokaat.

Bron :

U.B.G., *Handschriftencollectie*, Hs. 3058, *Notes généalogiques, de quelques familles bourgeoises de la ville de Gand*, pp. 44-45, 49; P. CLAEYS, *Pages d'Histoire locale Gantoise*, Gand, 1885, I, pp. 63, 182; 1894, III, p. 98; R. CLICTEUR, *op. cit.*, pp. 328, 359, 367; H. BALTHAZAR, *op. cit.* I, pp. 212, 244; II, pp. 299, 305, 353, 355, 438; III, pp. 349-350, 366; J. DELVILLE en F. C. VAN AKEN, *Genealogie der Familie van Aken*, S.l.n.d., pp. 15-21.

BIJLAGE 3

HUWELIJKSCONTRACT

Au nom de la République Française.

Pardevant moi Charles Apers, notaire public admis pour le Département de l'Escaut à la résidence de Gand, duement patenté pour l'an dix sous le numéro 444 dans la deuxième classe le dix-sept Germinal de l'an dix en présence des témoins cij après nommés comparurent en personnes de Citoijen Claude-Joachim Gréban fils de feu Jacques-Benigne Gréban et de Dame Claude Bergier encore vivante, né à Dijon Département de la Côte d'Or le vingt trois février 1772, secrétaire général de la Préfecture du dit Département de l'Escaut domicilié en la dite ville de Gand à l'hôtel de la Préfecture, futur époux d'une part;

Et Demoiselle Marie-Anne - Colette - Jacqueline Van Aken, fille de feu françois-norbert Van Aken et de Dame Anne-marie françoise Roosen encore vivante née à Gand susdit Paroisse de Saint Michel le quinze Juin 1778, particuliere domiciliée en la dite ville de Gand, section de la fraternité, rue huerdochterstraete, à l'effet de cette assistée de sa dite mère négociante domiciliée rue huerdochterstraete susdite, future épouse d'autre part.

Les quels comparant déclarent qu'il ij a entr'eux apparence de mariage; et qu'avant aucun lien d'icelui, ils ont conçu et stipulé pour bail anténuptial les points et articles suivans.

Article premier.

Il ij aura communauté entre les futurs epoux : 1° de tous les fruits, révenus, intérêts et arrérages de quelque nature qu'ils soient perçus ou échus pendant le mariage et provenans des biens qui leur appartenoient, lors de

sa célébration ainsi que de ceux qui leur adviendroient pendant le mariage à quelque titre que ce soit ; 2° De tous les biens meubles et immeubles qu'ils acquerront pendant le mariage autrement que par succession, donation entre vifs ou testamentaire.

Article 2e.

Les biens meubles et immeubles que les futurs conjoints posséderont au jour de la célébration du mariage ou qui leur échoiront pendant son cours, à titre de succession, donation entre vifs ou testamentaire n'entreront pas en communauté.

Article 3e.

Si pendant le mariage il est aliéné des biens ainsi stipulés non compris dans la dite communauté ou s'il est fait rachat ou remboursement de quelque rente ou autre créance aussi exclue de la dite communauté lors de la dissolution d'icelle il en sera fait prélèvement ou récompense avant le partage des biens communs au profit des héritiers du précédé ou de l'épouse survivant à qui auront appartenu les dits objets rente ou créance, — en cas d'insuffisance des biens de la communauté pour le dit prélèvement ou récompense, ils auront lieu, pour ce qui manquera, sur les biens meubles ou immeubles propres à l'autre conjoint et ce pour la moitié de ce qui manquera.

Article 4.

Il n'ij aura pas lieu cependant, à récompense, pour plantage, ni coupes d'arbres et bois taillis, ni pour réparation aux biens fonds, usines, maisons et autres édifices appartenans soit à l'un soit à l'autre des futurs conjoints non plus que pour arrérages de leurs rentes actives et intérêts de créances échues, pendant le mariage.

Article 5.

Arrivant le prédécès de l'un ou de l'autre des époux, le survivant prélèvera pour préciput et hors part, ses habits, linges et bijoux à son usage.

Article 6.

Au dit cas de prédécès, le survivant aura la faculté de conserver pour prix d'estimation qui sera faite par experts respectivement choisis, tous les meubles et objets réputés tels généralement quelconques ou telle partie d'iceux que bon lui semblera, qui se trouveront en la maison occupée par les époux et dépendances d'icelle et ce pour la part des dits meubles et objets mobiliers qui se trouveront alors à recueillir par les héritiers du prédécédé la quelle faculté de reprise aura pareillement lieu pour la maison qui se trouvera occupée au décès de l'un des époux, si elle leur appartient ou à l'un d'eux.

Article 7.

Arrivant le décès d'un des futurs conjoints et au cas où il ij auroit postérité issue du mariage, le survivant aura l'usufruit de la totalité de ce qui se trouvera échu en propriété, aux enfans ou descendans du prédécédé, tant en mobilier et toute chose réputée telle qu'en immeuble et ce jusqu'à

la majorité de chacune des dits enfans ou desçendans même de ce qui pourroit leur advenir, par succession en ligne directe et collatérale ou autrement aussi pendant leur minorité.

Et arrivant la majorité des dits enfans ou desçendans, le dit usufruit sera réduit et ne continuera d'avoir lieu pendant la vie du survivant que pour la moitié de ce qui appartiendra comme dit est à chacun des dits enfans.

Article 8.

Mais arrivant le décès d'un des futurs conjoints et au cas ou il n'ij auroit point de postérité issue du mariage, ou qu'alors ij aijant postérité, les enfans ou enfans viendroient à mourir sans desçendans avant le survivant dans l'un et l'autre de ces deux cas le survivant des conjoints aura outre l'avantage et la faculté stipulés articles cinq et six l'usufruit sa vie durante de tous les biens meubles et immeubles, déniers comptans, actions et crédits délaissés par le prémourant à charge d'en faire état et inventaire et de le rendre par double en due forme aux héritiers, aussi de donner caution suffisante pour la restitution des dits biens au héritiers du prémourant par les héritiers du survivant, la dite caution soit personnelle soit réelle au choix du survivant.

Ainsi fait et passé en cette dite ville de Gand à l'assistance et en présence des soussignés le dix neuf Germinal an dix de la république à onze heures du matin, signé Gréban, Marie-anne Van Aken, Veuve frans Van Aken, A.G. Duché-faipoult, faipoult, Benoit Roosen, Van Aken-ainé, Van Aken née Vlemincx, P. Van Aken, Van Aken née Speelman, J.L. Van Aken, M. Van Aken née Snoecq, Jean Van Aken, fer^d Van Aken née Roosen, L. Vissens, Vissens née Van Aken, J.F. De Meulemeester, T. De Meulemeester née Van Aken, francois Van Aken, Charles Van Aken et C. Apers, not^{re} au bais est écrit Eng^{re} à Gand le vingt sept Germinal an dix, f° 91, v^o C 6, recu six francs plus soixante centimes pour la subvention signé hericault.

Pour expéd^{on} conforme
C. Apers, not^{re}.

Bron :

Privaat archief Gréban de Saint-Germain, nr. 24, *Huwelijkscontract*, 17 germinal IX, (7.4.1802).

BIJLAGE 4

Déclaration de la succession de Monsieur Claude Joachim Gréban de Saint-Germain.

Les soussignés :

1° Marie-Charles-Esther Gréban de Saint-Germain, sans profession, assistée et autorisée de son mari, M. Jean-Félix Noël, officier de l'ordre Léopold, et Directeur-Général des Ponts et Chaussées et des mines, domiciliés à Bruxelles, rue de Bodenbroeck, n° 6 ;

2° Marie-Benigne-Charles Gréban de Saint-Germain, avocat, domicilié à Bruxelles, Montagne du Parc, n° 3, faisant élection de domicile en la demeure de ce dernier.

Déclarent :

Que leur père et beau-père, Monsieur Claude-Joachim Gréban de Saint-Germain, veuf de Dame Marie-Anne-Colette-Jacqueline Van Aken, est décédé ab intestat, le 8.6.1850, à Bruxelles, Montagne du Parc, n° 3, où il a eu son dernier domicile.

Que la succession dont s'agit ne comprend aucun bien immeuble.

Que le défunt a laissé pour seuls et uniques héritiers ses dits deux enfants.

Que par ce décès il ne s'est opéré ni dévolution de fidei-commis ni cessation d'usufruit.

Ainsi fait et déclaré à Bruxelles, le 2.10.1850.

Bron :

A.R.A.B., *Registratie en Domeinen*, reeks 187, *Registratie van Successies*, Brussel II, 3168, nr. 537, vol. 2, déposée le 18.12.1850.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1987 - 1988 *

door

René DE HERDT en Johan VANNIEUWENHUYSE

Stadsarchief Gent

Inventarissen, bibliografieën, regestenlijsten

1. CARLIER M., L. TROCH en H. VANACKER, *De Eendragt 1846-1879*, (Rijksuniversiteit Gent. Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1988, 2 dln., 499 blz.

Op het eerste gezicht was *De Eendragt*, *veertiendaegsch tijdschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen* dat in 1846 te Gent verscheen het zoveelste in de rij van Vlaamse periodieken die al werden uitgegeven. De hoofdredactie van dit tijdschrift dat veel weg had van een krant berustte bij F. Rens, F.A. Snellaert, J.F.J. Heremans, P. Blommaert, P. Van Duyse en E. Digerickx. Na de inleiding met beknopte literatuurlijst volgt de bibliografische weergave van de artikels in de diverse jaargangen.

2. CREVE P., *Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 1, p. 1-12.

Voorstelling van de doelstellingen, collecties, realisaties en lopende projecten van de op 23 mei 1980 gestichte v.z.w. AMSAB. Geïllustreerd. Zie ook de voorstelling van de AMSAB-werking in *AMSAB-Tijdingen*, IV, (1985-1986), nr. 1, VII + 97 blz.

3. DE HERDT R. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1986-1987*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 201-239.

Vervolg van de jaarlijkse *Bibliografie van de geschiedenis van Gent*, die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt.

* Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.

Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat onderzoekswerk. U kan het werk van de auteurs vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

4. DEMEYER M., *Inventaris van archivalia van minister van staat Gerard Cooreman 1852 - 1926*, (KADOC, *Inventarissen en repertoria nr. 16*), Leuven, 1987, 24 blz.

Gerard Cooreman (Gent, 1852 - Brussel, 1926) werd in 1892 senator voor het arrondissement Gent. In 1899 was hij voor enkele maanden minister van Nijverheid en Arbeid en in 1918 eerste minister. De inventaris bevat een inleiding, een bibliografie, de eigenlijke beschrijving van de bescheiden en een klapper.

5. DEMUYNCK G., *De staten van goed van de heerlijkheid „Groot Meirhoute” (Oostakker) 1717-1749*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 5, p. 241-242.

Genealogische ontleding van 15 staten van goed.

6. DENEWET L., *Volmolens voor wol en zeemleder in Vlaanderen en Waals-Brabant. Deel 1, Geografische en chronologische inventaris, in Molenecho's*, 15, (1987), nr. 2-3, p. 2-158.

De Gentse volmolens worden beschreven op p. 96-105. Met illustraties.

7. DEROLEZ A., *Het fonds „vliegende bladen” in de Universiteitsbibliotheek Gent*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 77-84.

Ferdinand Vander Haeghen was van 1868 tot 1911 hoofdbibliothecaris van de Gentse universiteits- en stadsbibliotheek en verzamelde duizenden documenten en stukken van de meest verscheiden aard. Voor deze collectie „vliegende bladen” bestaat thans grote belangstelling. Hoewel het nog niet mogelijk was een eigenlijke inventaris op te maken, wordt hier reeds een eerste voorstelling van het fonds gebracht.

8. GOEME C., *Staten van goed Drongen*, (*Westvlaams Genootschap voor Familie- en Wapenkunde en V.V.F. - Afdeling Gent*), s.l., 1987, 263 blz.

Genealogische ontledingen van staten van goed van Drongen, die bewaard worden op het Rijksarchief te Gent. Met alfabetische klapper op de familienamen.

9. KWANTEN G., J. VERHOOGEN en L. VINTS, *Inventaris van de papieren van minister van staat August Edmond de Schryver 1898-*, (KADOC, *Inventarissen en repertoria nr. 14*), Leuven, 1987, 129 blz.

August De Schryver (1898-) was van 1928 tot 1965 onafgebroken volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Gent-Eeklo. Tussen 1935 en 1960 kreeg hij verschillende ministerportefeuilles toegevoegd. De publicatie bevat een inleiding, een bibliografie, de eigenlijke inventaris en een klapper.

10. VANDENHOLE F., *Inventaris van veilingcatalogi 1615-1914, (Rijksuniversiteit Gent. Centrale Bibliotheek. Bijdragen tot de bibliotheekwetenschap V)*, Gent, 1987, 2 dln., X + 656 + 181 blz.

Chronologische inventaris van alle veilingcatalogen die dateren van vóór 1914 en in het bezit zijn van de R.U.G. Het betreft veilingen van handschriften, kaarten, portretten, schilderijen enz. Met alfabetische, topografische- en inhoudsindices en woord vooraf door hoofdbibliothecaris A. VAN DEN BRANDE.

11. VAN DER LINDEN R. en M. BROECKHOVE, *Bibliografie Maurits van Wesemael*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 4, p. 208-214.
12. VANNIEUWENHUYSE J., *Inventaris van het parochiearchief van Sint-Denijs-Westrem*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVI, (1987), p. 177-200.

Het parochiearchief van Sint-Denijs-Westrem bevindt zich in de plaatselijke pastorie. De inventaris bevat een inleiding, verwijzingen naar de reeds bestaande literatuur over de parochie, de beschrijving van de stukken, een index van persoons- en plaatsnamen en illustraties.

13. WILLE E. e.a., *Centrale tijdschriftencatalogus van de Rijksuniversiteit te Gent, (Uitgaven van de Centrale Bibliotheek)*, Gent, 1985, 3 dln., 1512 blz.

Algemeen

14. VAN BOCXSTAELE J., *Wachtebeke en Oost Zeeuws-Vlaanderen. Een historisch-geografische benadering*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 29-74.

Een eerste deel van het artikel behandelt de landschapontwikkeling in het gebied van de vroege middeleeuwen tot de 18de eeuw. Deze wordt gekenmerkt door de voortdurend terugkerende overstromingen en bedijkingen. Een tweede deel beschrijft het waterloppennet. Deze waterwegen speelden een belangrijke rol in de bevoorrading en de brandstofvoorziening van Gent. Met illustraties.

Archeologie

15. *Archeologisch onderzoek in de Gouvernementstraat*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 4, p. 6-7.
16. BOURGEOIS J., *Bewoning uit de vroege ijzertijd in Sint-Denijs-Westrem*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 11-20.
Zie nr. 29.
17. DE JONGHE D. en S. DAEMEN, *De Sint-Niklaaskerk in Gent. Opgegraven textielresten*, in *Stadsarcheologie*, 10, (1986), nr. 3, p. 2-21. Geïllustreerd.
18. DESMET G. en J. ROMMELAERE, *Archeologisch onderzoek van het kartuizerklooster „Koningsdal” op het „Meerbem” (Inst. St. Jan de Deo) te Gent*, in *Heemkundige Vereniging De Gonde*, 16, (1988), nr. 1, p. 24-30. Geïllustreerd.
19. LALEMAN M.C., *Archeologie en monumentenzorg*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 159-166.

Aan de hand van een aantal Gentse voorbeelden wordt aangetoond dat er een goede samenwerking moet zijn tussen de archeologie en de monumentenzorg, wil men tot een efficiënte bescherming en bewaring van het gebouwenpatrimonium komen.

20. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *De Sint-Baafsabdij in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 11, (1988), p. 46-47.
Korte bespreking van twee opgravingscampagnes in 1987 uitgevoerd op de terreinen van de vroegere Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.
21. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Middeleeuwse bewoning in de Gentse Hoogpoort*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 167-172.
De Hoogpoort vormde vermoedelijk een verbindingsas tussen twee middeleeuwse bevolkingskernen, waaruit de stad Gent ontwikkelde. Slechts vanaf de late middeleeuwen zijn er in deze omgeving voldoende materiële sporen om een beeld te kunnen schetsen over het uitzicht van de woningen. Met illustraties.
22. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 10, (1987), p. 55-56.
Kort overzicht van de archeologische prospecties in 1986 en van de belangrijkste resultaten.

23. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 11, (1988), p. 65-67.

Overzicht van de archeologische prospecties en de onderzoeksresultaten in 1987. Met illustratie.

24. RAVESCHOT P., *Middeleeuwse sporen bij Sint-Baafs. Archeologisch onderzoek op de hoek Lange Kruisstraat - Limburgstraat*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 4, p. 2-20.

Op de hoek van de Lange Kruisstraat en de Limburgstraat werden sporen uit de prehistorie en de Romeinse periode teruggevonden. Uit de 10de of 11de eeuw dateren een greppel en kuil (cfr. ontdekking in de nabijgelegen Gouvernementstraat). Bovendien werden de resten van een tot nu toe nog onbekend steen uit de eerste helft van de 13de eeuw geregistreerd. Geïllustreerd.

25. RAVESCHOT P., *Spaans aardewerk met tinglazuur gevonden op de terreinen van 2 Gentse kloosters*, in *Heemkundige Vereniging De Gonde*, 16, (1988), nr. 1, p. 31-40.

Bespreking van 15 aardewerkscherven met tinglazuur gevonden op terreinen in het Dobbelslot en aan het Fratersplein. Met illustraties.

26. *Speuren, spitten, sparen. Oost-Vlaanderen archeologisch doorgelicht*, [Gent, 1988], 132 blz.

Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die van 16 januari 1988 tot 7 februari 1988 werd opgesteld in Het Toreken op de Vrijdagmarkt te Gent. Na een bondige inleiding over de archeologie en haar methoden volgen twaalf archeologische verkenningen van sites in Oost-Vlaanderen. Voor Gent zijn te vermelden J. VAN-MOERKERKE, *Gent. De opgravingen aan de Hogeweg* (p. 47-53); F. VERMEULEN, *Sint-Denijs-Westrem. Een inbeems-Romeinse wegnederzetting met uitgestrekte begraafplaats op het voormalig vliegveld* (p. 81-84); M.C. LALEMAN en P. RAVESCHOT, *Onderzoek van een middeleeuwse stad* (p. 87-91); M. DE SMET, *Sinaai. De Baudelo-abdij in Klein-Sinaai* (p. 95-105); E. BALTHAU, L. HANSELAEER en F. VERHAEGHE, *Laarne. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in het kasteel* (p. 119-120). Geïllustreerd.

27. VERBRUGGEN C., *Archeobotanisch onderzoek te Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 10, (1987), p. 12.

Korte nota over het voorkomen van planten in de middeleeuwse Gentse binnenstad.

28. VERBRUGGEN C., *Pollenonderzoek in de Lange Kruisstraat*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 4, p. 21.
29. VERMEULEN F., *Ontdekking van een grote nederzetting met begraafplaats uit de Romeinse tijd op het voormalige vliegveld van Sint-Denijs-Westrem*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVI, (1987), p. 19-35.

In 1986 kon een team van het Seminarie voor Archeologie van de R.U.G. gedurende zes maanden een opgravingscampagne organiseren op het voormalig vliegveld van Sint-Denijs-Westrem. Onderzocht werden : een landelijke nederzetting uit de vroege ijzertijd (ca. 750-450 voor Christus), een middeleeuwse hofstede (9de-13de eeuw na Christus) en een nederzetting uit de Romeinse periode (ca. 50-250 na Christus). De auteur beschrijft in het artikel de Romeinse nederzetting en de aansluitende begraafplaats. Met kaarten en illustraties.

30. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 1, p. 24-30.

Meldingen van : constructies uit Doornikse kalksteen in de Ridderstraat - Baaisteeg ; fragment van koe in oxyderend aardewerk in de Kalversteeg ; onderzoek naar de funderingen van het Rabot ; prehistorische scherf in de Sint-Martensstraat. Geïllustreerd.

31. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 3, p. 16-31.

Meldingen van : houtresten (oeverbeschoeiing?) in de Ajuinlei/Onderbergen ; resten van de abdijkerk van Sint-Baafs in de Gandastraat ; diverse relictten (9de - 13de eeuw), alsook funderingslaag in Doornikse kalksteen in Gouvernementstraat 30-32 ; kelder in Doornikse kalksteen in Gouvernementsstraat 34 ; muur in Doornikse breuksteen (Ronchevale?) in de Koestraat 21 ; muren van Polinaessteen op de Korenmarkt ; diverse constructies o.a. uit de 19de eeuw aan de Minnemeers ; muur in Doornikse kalksteen en haardsporen in het Rijkhovestein, Onderstraat 20 ; funderingen van de brouwerij van de voormalige Sint-Baafsabdij in de Prooststraat/Buitenhof ; kuil uit de IJzertijd alsook middeleeuws steen in Schepenhuisstraat ; kelders van voormalig Hotel Hamelinck in Sint-Baafsplein 10 ; vooronderzoek muren van de kelder van het donjon en van de omwallingsmuur in het Gravensteen, Sint-Veerleplein ; kelders in de Stadhuissteeg ; brugboog in Doornikse kalksteen aan de Zuivelbrug ; keukengerie uit de 14de eeuw in de Zwartekatstraat 6-8 ; pijlpunt uit Mesolithicum in de Kleine Moortelpotstraat te Afsnee ; vier pijlpunten in de Smalkouterstraat te Afsnee ; pijlpunt in het Klein Kouterken te Sint-Denijs-Westrem ; pijlpunt aan de Nelemeersstraat te Sint-Martens-Latem. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

32. BAERTEN J., *De Luikse voedselhulp aan de opstandige Gentenaren (1381-1382). Een verwaarloosd voorbeeld van interstedelijke solidariteit*, in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel, (V.U.B.)*, Brussel, 1988, p. 66-73.
33. BLOCKMANS W., *Een middeleeuwse vendetta. Gent 1300*, Houten, 1987, 160 blz.

Van een middeleeuwse vete tussen de Gentse familieclans Borluut en van Sint-Baafs bleef een uitzonderlijk rijk procesdossier bewaard, dat reeds eerder op een wetenschappelijk verantwoorde wijze gepubliceerd werd. Op basis van deze bekende documenten poogt de auteur in een gedramatiseerde stijl de gebeurtenissen en het leven te Gent rond 1300 te reconstrueren. Geïllustreerd.

34. BLOCKMANS W.P., *Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 75-96.

Van 1359 tot 1540 werden alle Gentse schepenamten jaarlijks vernieuwd. De poorterij, de textielambachtsgilden en de kleine ambachtsgilden waren volgens een vaste sleutel in twee schepencolleges vertegenwoordigd. De auteur verzamelde de carrièregegevens van 1209 verschillende personen — schepenen, overdekens en kiesmannen — uit de periode 1400-1506 en beschrijft de mobiliteit en continuïteit, het carrièreverloop en de gemeenschappelijke kenmerken van het politiek personeel. Met tabellen. Zie ook ID., *Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550*, in DE BOER D.E.H. en J.W. MARSILJE, (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht-Wijnegem, 1987, p. 236-260.

35. BOONE M., *Van „portus monialium” naar „scroderie buten bachten biloke”*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 1, p. 2-16.

De havenactiviteiten van de „scroderie” naast de Bijloke zouden kunnen teruggaan op een zeer oude traditie. Een voorstedelijke kern van bewoning en tertiaire activiteit is niet onmogelijk. De oude benaming „portus monialium” zou betrekking hebben op een gemeenschap van vrouwelijke benedictinessen. Met uitgebreid kritisch apparaat. Geïllustreerd.

36. DAUCHY S., *Een bevoegdheidsgeschil tussen de stad Kortrijk en de Sint-Pietersabdij in de middeleeuwen, voorwerp van een appel aan het Parlement van Parijs*, in *De Leiegouw*, XXVIII, (1986), afl. 3-4, p. 229-234.

Sinds de inlijving van de kasselrijen Rijsel, Dowaaï en Orchies bij het Franse kroondomein in 1312, was het graafschap Vlaanderen onderworpen aan het hoogste Franse gerechtshof, het Parlement van Parijs.

37. GOEMINNE L., *De oudste gekende industriewindmolen te Gent : een schorswindmolen te Sint-Pieters-Aalst (Gent) in 1323*, in *Molenecho's*, 13, (1985), nr. 1, p. 12.
38. GYSSELING M., (ed.), *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, Leiden, 1977-1987, 15 dln.

In 1987 verscheen het 15de deel van het *Corpus*-Gysseling. Het kreeg als ondertitel mee *Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal*. Het werk valt uiteen in twee wel te onderscheiden delen of reeksen. De eerste negen banden bevatten de ambtelijke bescheiden, de laatste 6 banden de literaire handschriften. Hiermee zijn alle — dus ook Gentse — bekende middelnederlandse teksten van vóór het jaar 1300 uitgegeven en vlot toegankelijk gemaakt. Met uitvoerige indices en klappers.

39. NICHOLAS D., *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the age of the Artevelde, 1302-1390*, Nebraska, 1987, XI + 369 blz.

De auteur onderzoekt het economisch en sociaal leven in het 14de-eeuwse Gent van Jacob en Filips van Artevelde. Met plaats- en persoonsnamenindex, kaarten van de Gentse kuip en Vlaanderen en diverse statistieken en tabellen.

40. PREVENIER W., *Inzicht van kritische tijdgenoten in de sociale facetten der fiscaliteit en in sociaal-politiek onrecht in Vlaanderen (13de-15de eeuw)*, in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel, (V.U.B.)*, Brussel, 1988, p. 51-60.

Over sociale klachtenbundels opgesteld in Vlaanderen tijdens de 13de, 14de en 15de eeuw. Voor Gent worden onder meer klaagteksten besproken in verband met de afzetting van de schepenbank van de XXXIX (1275-1301).

41. SIMONS W., *Bedelordekloosters in het graafschap Vlaanderen. Chronologie en topografie van de bedelordeverspreiding vóór 1350*, (*Stichting Jan Cobbaut*), Brugge, 1987, 207 blz.

Voor Gent zijn opgenomen : de Franciscanen (p. 31-40), Dominicanen (p. 72-74), Zakbroeders (p. 89-90), Augustijnen (p. 105-109), Karmelieten (p. 117-119), Clarissen van Gentbrugge (p. 130-135) en de Derde Orde (p. 156-158, 173-174, 175, 176, 177, 183-

185). Zie ook het algemeen synthesesewerk van ID., *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België nr. 121*), Brussel, 1987, 291 blz.

42. VAN ACKER K.G., *De „Libertas castrensis operis” van Antwerpen en de Ottogracht te Gent*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 1-9.

Zowel in Brabant als in Vlaanderen was het vanaf de 10de eeuw een verplichting voor de onderdanen mee te werken aan de bouw en het onderhoud van de versterkingen van de lokale heren. Met kaart.

43. VAN BAVEL H., *Het basis-document van 1274*, in *Boschboom-Bladeren*/14, mei 1974, p. 20-25.

Het Groot-Gasthuis in Den Bosch werd zeer waarschijnlijk gesticht in het derde kwartaal van de 13de eeuw. Bij testamentaire beschikking van 1274 van de Bosschenaar Willem van Gent kreeg dit hospitaal een grote geldsom.

44. VANDERMAESEN M., *Een politieke factie in de grafelijke raad: „Le partie de Gand” in 1326*, in *Album Carlos Wyffels aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*, Brussel 1987, p. 451-456.

In een brief van 1326 werd geklaagd dat de „partij” van Gent te veel invloed had op de besluitvorming in het graafschap Vlaanderen. In het artikel worden de Gentse raadsleden opgesomd en hun onderlinge relaties onderzocht.

45. VERBRUGGEN J.F., *Bewapening en krijgskunst: het Gentse en het Brugse gemeenteleger in 1477-1479*, in *Militaria Belgica*, (1985), p. 15-23.

46. VERHULST A., *Het ontstaan van de steden in Noordwest-Europa: een poging tot verklarende synthese*, in *Academiae Analecta. Klasse der Letteren*, 49, (1987), nr. 1, p. 57-83.

Syntheseartikel over het ontstaan van de steden in de 10de-11de eeuw. Gent en Antwerpen worden het meest aangehaald om de stellingen en opvattingen te staven. Zie ook de licht gewijzigde Duitse versie: ID., *Zur Entstehung der Städte in Nordwest-Europa*, in *Forschungen zur Stadtgeschichte*, Düsseldorf, 1986, p. 25-53 en ID., *La vie urbaine dans les anciens Pays-Bas avant l'an mil*, in *Le Moyen Age*, XCII, (1986), nr. 2, p. 185-210. Voor een bespreking van het artikel in *Academiae Analecta* door M.C. LALEMAN, zie *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 3, p. 10-15.

47. VERVAET A., *Het ontstaan van Zaffelare en de ontginning van het grondgebied in de twaalfde en dertiende eeuw*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXIV, (1987), p. 5-41.

De Gentse Sint-Pietersabdij startte tussen 1150 en 1161 met de ontginning van het huidige Zaffelare. Gedurende de 13de eeuw werd een eerste kerkgebouw opgetrokken en kreeg de lokale gemeenschap eigen leefregels, die neergeschreven werden in een keure. Geïllustreerd.

Moderne Tijden

48. BOURGEOIS I., *Dekoratieve voorwerpen en binnenhuisversiering in de 18de eeuw te Gent. Vloer- en wandbekleding, gordijnen, schilderijen, spiegels. Sfeer of pracht en praal*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 2, p. 81-98.

Onderzoek naar de binnenhuisdecoratie te Gent in de 18de eeuw gebaseerd op de boedelbeschrijvingen of staten van goederen. Met illustraties.

49. BUNTINX W., *De zaak Maria-Anna Buens - Judocus-Mattheus du Bois. Een echtscheidingsproces (1ste helft 18de eeuw) als bron voor sociale geschiedenis*, in *Album Carlos Wyffels aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*, Brussel, 1987, p. 57-68.

De auteur toont aan dat de sociale geschiedenis niet alleen met de statistisch te verwerken cijfers uit de bronnen kan gereconstrueerd worden, maar dat ook meer descriptieve gegevens van belang kunnen zijn. Het besproken echtscheidingsdossier, dat zich in het familiefonds Vilain XIII op het Rijksarchief te Gent bevindt, leert heel wat over de 18de-eeuwse opvattingen omtrent de huwelijksmoraal en de seksualiteit.

50. CASTELAIN R., *De kasselrij Oudenaarde slachtoffer van het militair optreden van Gentenaren en gereformeerde Hollanders (1582-1609)*, in *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige kring „De Gaverstreke“*, 12, (1984), p. 97-111.

In *De Gaverstreke* 11, (1983), p. 297-315 verscheen van dezelfde auteur een gelijkaardig artikel, dat de militaire gebeurtenissen in de kasselrij Oudenaarde bespreekt en de weerslag ervan op de plaatselijke bevolking, maar dan voor de jaren 1568-1582.

51. HALKIN L.E., *De l'Académie calviniste de Gand à la Faculté de Théologie de Bruxelles*, in BOUDIN H.R., (ed.), *Analecta Theologiae Facultatis Bruxellensis. II, 1976-1985. Protestantisme en universiteit, (Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme. Historische studies 9)*, Brussel, 1988, p. 105-114.

Na de overname van Gent door de hervormingsgezinden werd een theologische hogeschool ingericht. Eerst was ze gevestigd in het Karmelietenklooster van de Lange Steenstraat, van 1580 af in het Predikherenklooster aan de Leie. Na de herovering van Gent door Farnese hield deze Akademie op te bestaan. De Universitaire Fakuliteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel, die thans meer dan 35 jaar bestaat, kan als de opvolgster ervan beschouwd worden.

52. LENDERS P., *Taaltoestanden in de Oostenrijkse Nederlanden in het bestuur van Kerk en Staat*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVI, (1987), nr. 4, p. 193-203.

Met verscheidene verwijzingen naar de toestand in Gent.

53. OTTE E., *Analyse van de gerechtelijke procedure in de kasselrij Oudburg in de XVIIIe eeuw*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 149-179.

De procesbundels van de kasselrij Oudburg uit de periodes 1715-1724 en 1775-1784 werden geanalyseerd. Onderzocht zijn: het aantal processen en de duur ervan, de omvang of het aantal verhoorde slachtoffers en getuigen en de bewijsvoering en verdediging. Met bijlagen.

54. PISTERS I., *Gentse woninginterieurs uit de 18de eeuw. Bedden, tafels, toilet-, zit- en opbergmeubels. Eenvoud en luxe*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 2, p. 71-80.

Onderzoek naar de woonomstandigheden en de levensstijl binnenshuis bij de verschillende sociale groepen in het 18de-eeuwse Gent op basis van de staten van goederen. Geïllustreerd.

55. SOLY H., *Materiële cultuur te Gent in de 18de eeuw: een terreinverkenning*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 1, p. 3-15.

De auteur bespreekt enkele belangrijke artikels en studies, zowel uit het binnen- als uit het buitenland, die het materiële leven op basis van staten van goederen behandelen. Het belang van deze bronnen en de onderzoeksmogelijkheden worden vooral aangetoond met de voorstelling van vier licentiaatsverhandelingen voorgelegd aan de R.U.G., die de woonomstandigheden (I. PISTERS), de kleding (J. VAN RYCKEGHEM), het kookgerei en het serviesgoed (C. TERRYRN) en de decoratieve voorwerpen (I. BOURGEOIS) in het 18de-eeuwse Gent tot onderwerp hadden.

56. TERRYRN C., *Tafelen en tafelgerei in Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 1, p. 15-32.

Onderzoek naar het tafelgerei en de tafelgewoonten bij de verschillende vermogensgroepen in het 18de-eeuwse Gent aan de hand van de inboedellijsten of staten van goederen. Met illustraties.

57. VANNESTE D., *De pre-industriële Vlaamse stad: een sociaal-economische survey. Interne differentiatie te Gent en te Kortrijk op het einde van de 18de eeuw*, (*Acta geographica Lovaniensia* vol. 28), Leuven, 1987, 303 blz.

Schets van het geografisch kader, waarin de bewoners van Gent en Kortrijk op het einde van de 18de eeuw leefden. Het globaal kader in de twee steden wordt onder meer ook getoetst aan een detail-onderzoek van de Gentse Prinsenhofbuurt. Met ten geleide van prof. H. VAN DER HAEGEN, woord vooraf, diverse tabellen, figuren en Franse en Engelse samenvattingen.

58. VANNESTE D. en D. STEYAERT, *Een verkenning van de 18de-eeuwse Prinsenhofbuurt te Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 36, (1987), nr. 4, p. 98-102.

De woning is de veruiterlijking van de financiële draagkracht van het gezin en weerspiegelt het sociaal niveau waartoe men zich rekent. Straat na straat worden de 18de-eeuwse huizen van de Prinsenhofwijk in die optiek bekeken. Met illustraties.

59. VAN RYCKEGHEM J., *Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 1, p. 33-50.

Onderzoek naar de kledingsgewoonten bij de verschillende sociale groepen in het 18de-eeuwse Gent aan de hand van de staten van goederen. Geïllustreerd.

60. VAN TWEMBEKE J., *Momentopname van bezit en gebruik in een troebele periode*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek, XVI*, (1987), p. 59-102.

De 16de-eeuwse penningkohieren die betrekking hebben op het werkgebied van de Heemkring Scheldeveld en bewaard bleven op het Stadsarchief te Gent, worden in tabelvorm ontleed.

Hedendaagse Tijd

61. BALTHAZAR H., *100 jaar dagblad Vooruit*, in *AMSAB-Tijdingen*, III, (1984-1985), nr. 1-2, p. 9-21.

De krant *Vooruit* ontstond binnen de Gentse socialistische beweging. Ze begon te verschijnen op 31 augustus 1884. Van 1978 af werd deze titel voor de Gentse regionale editie van *De Morgen* gebruikt.

Geïllustreerd. Zie ook BEKE F., *Een verre voorloper van Vooruit: Artevelde of den Burger-Demokraat*, in *Socialistische Standpunten*, XXXII, (1985), nr. 5, p. 55-63.

62. CAPITEYN A., *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, (*Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken. Stadsarchief*), Gent, 1988, 227 blz.

Rijk geïllustreerde catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling. Drie grote hoofdstukken behandelen respectievelijk: de stadstransformatie onder burgemeester Emile Braun, de restauratiegolf vóór 1913 en de eigenlijke wereldtentoonstelling.

63. DECUYPERE P., *Gentse komedianten in Kortrijk*, in *De Leiegouw*, XXX, (1988), nr. 3, p. 233-237.

Omtrent rekwesten uit 1792 door een Gents toneelgezelschap gericht aan de schepenen van Kortrijk om te mogen optreden in deze stad. Geïllustreerd.

64. DE DECKER A., *Vormingswerk in vrouwenbanden. De voorgeschiedenis van de KAV (1892-1924)*, (*K.U.L. Onderzoekscentrum Vrouw en Opvoeding*), Leuven-Amersfoort, 1986, VIII + 174 blz.

Naar aanleiding van de socialistische staking voor het algemeen stemrecht in 1893 werd te Gent de Antisocialistische Vrouwenbond opgericht. De bond streefde de zedelijke en stoffelijke verheffing van de arbeidersvrouwen na, onder meer via het tijdschrift *De Christene Vrouw*. Met woord vooraf van KAV-voorzitster M. VAN NESTE, bijlagen, indices van personen, organisaties, periodieken en plaatsnamen. Geïllustreerd.

65. DE MAEYER J., (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*, (*KADOC-Studies 5*), Leuven, 1988, 448 blz.

De ultramontaanse en traditionalistische kerkmiddens ijverden omtrent het midden van de 19de eeuw voor een katholiek reveil. Hierbij werd gebruik gemaakt van een aan de middeleeuwen ontleende kunstvormtaal, die men onderwees in de Sint-Lucasscholen. Met illustraties, lijst van de Sint-Lucasateliers en -kunstenaars, Franse en Engelse samenvattingen en indices van persoonsnamen, corporaties, plaatsnamen en periodieken.

66. DE WEERDT D., *De zachte krachten. 100 jaar Socialistische vrouwen Gent*, Gent, 1986, 80 blz. Geïllustreerd.

67. DE WILDE B., *Een vakcentrale van de textielarbeiders: geen vanzelfsprekendheid*, in *AMSAB-Tijdingen*, IV, (1985-1986), nr. 2, p. 9-19.

In 1935 werd de Textielarbeiderscentrale van België (T.A.C.B.) opgericht. De hoofdzetel ervan was het Textielhuis in de Keizer Karelstraat te Gent. De centrale ontstond door een fusie van de in de 19de eeuw gestichte Vlaamse federatie (kerngebied Gent) en het Verviervse gewest. Geïllustreerd.

68. GERLO A., *Dagboek van een scholier. Koninklijk Atheneum Gent 1929-1932*, Kapellen, 1987, 62 blz.

Dagnostie van Aloïs Gerlo als leerling aan het Atheneum te Gent. De oorspronkelijke nota's zijn aangevuld met een recent geschreven commentaar. Geïllustreerd.

69. *100 jaar Glorieux-Instituut Oostakker*, Oostakker, 1987, 212 blz.

Stefaan Modest Glorieux (Sint-Denijs, 1802 - Smetlede, 1872) stichtte een broedergemeenschap te Ronse onder de naam Broeders van Goede Werken. Op de vraag van de markiezin de Courtebourne openden de broeders in 1887 een school op de Slotendries te Oostakker. Geïllustreerd. Zie ook de kataloog van de tentoonstelling *100 jaar Glorieux*, Oostakker, 1988, z.p.

70. KWANTEN G., *Welstand door vereniging. De ontwikkeling van de christelijke arbeiderscoöperaties 1886-1986, (Landelijk Verbond van Christelijke Coöperaties. KADOC)*, Brussel-Leuven, 1987, 271 blz.

Onder impuls van enige katholieke figuren werd op het einde van de 19de eeuw gestart met lokale coöperatieven: Michel Levie te Charleroi, Arthur Verhaegen te Gent, Antoine Pottier te Luik en Léon Mabilille te Houdeng. Een van de bekendste was de Gentse Samenwerkende Maatschappij Het Volk (1896). Met woord vooraf van W. D'HAVE en A. DEVOGEL. Geïllustreerd.

71. LEVIS E., *Republiek en symboliek*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 289-310.

Symboliek en ritualen gebruikt tijdens de Franse overheersing te Gent. Geïllustreerd.

72. QUAGHEBEUR P., *Welzijn door vooruitzicht. Een kijk op de christelijke mutualiteitsbeweging in het arrondissement Gent tijdens de 19de en 20ste eeuw, (Verbond der Christelijke Mutualiteiten van het arrondissement Gent. KADOC)*, Gent, 1986, 248 blz.

In 1906 werd het Verbond der Ziekenbeurzen van het arrondissement Gent opgericht. Het groepeerde aanvankelijk uitsluitend de landelijke ziekenkassen van het arrondissement. De Gentse stedelijke ziekenbeurzen daarentegen waren gegroeid uit de Maatschappijen van

Onderlinge Bijstand, die kort na de Franse tijd in de ambachtelijke milieus ontstonden. Met woord vooraf van senator W. CLAEYS, bijlagen, registers van persoonsnamen en organisaties. Geïllustreerd.

73. *Repertorium van de oud-leerlingen en historiek van het Don Bosco-college. Sint-Denijs-Westrem (1934-1962), Zwijnaarde (1962-1987)*, Waregem, 1988, 247 blz.

74. SOETE L., *De rol van de Gentse universiteit in de afschaffing van de „Ecole normale des sciences” (1870-1890), (Uit het verleden van de R.U.G. nr. 22)*, Gent, 1986, 126 blz.

De Gentse Rijksuniversiteit richtte vanaf 1852 afzonderlijke scholen op om de toekomstige leraars degelijker pedagogisch voor te bereiden. De opleidingsscholen werden echter concurrentieel met de eigenlijke vakopleidingen. En daar het volgens de heersende opinie de eerste taak van de universiteit was in te staan voor een degelijke wetenschappelijke vorming, werd de Ecole normale des sciences afgeschaft.

75. STEELS M., *De ontwikkeling van de bevolking van Gent in de tweede helft van de negentiende eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 2, p. 92-99.

76. VANACKER D., *De onmogelijke Godsvrede*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLIV, (1985), nr. 1, p. 1-13.

De Duitse inval van 4 augustus 1914 lag aan de basis van een „Godsvrede” die afgesloten werd tussen de maatschappelijke en politieke groepen in Gent. De ideologische tegenstellingen en de taalstrijd veroorzaakten echter nog vóór de Duitsers de stad bereikten een breuk. De „Godsvrede” was duidelijk te vaag gesteld en bevatte weinig concrete afspraken.

77. VANACKER D., *Het activistische schepencollege van Gent*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVII, (1988), nr. 1, p. 19-34.

In 1918 werd burgemeester Braun van Gent afgezet en door een Duits ambtenaar vervangen. De vrijgekomen schepenzetels werden naar radicale activisten toegespeeld.

78. VAN AERDE R., *Orangist? Patriot? Republikein? Royalist? Het woelige jaar 1831 te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 41-53.

79. VAN DEN EECKHOUT P. en P. SCHOLLIERS, *Geld in 't laatje. Arbeid en inkomen van Gentse arbeidersgezinnen circa 1900, in Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel, (V.U.B.)*, Brussel, 1988, p. 192-213.

Studie van het arbeids- en gezinsinkomen in de metaal-, katoen- en vlassector te Gent op basis van de enquête uitgevoerd door advocaat Louis Varlez omstreeks 1900. Met grafieken en tabellen.

80. VAN RAEMDONCK J., *Het Vincentiaanse model van karitatieve armoedebestrijding in de late 19de eeuw te Gent*, in *De Leiegouw*, XXVIII, (1986), afl. 3-4, p. 421-426.

De Vincentianen, die doorgaans zelf tot de begoede klasse hoorden, zagen in de armenhulp een middel tot zelfheiliging. Onder de leiding van Joseph de Hemptinne bouwden ze te Gent een dienstverleningsnet op om de behoeftigen van de wieg tot het graf te begeleiden.

81. VANSCHOENBEEK G., *De bouwers van een nieuwe wereld?*, in *AMSAB-Tijdingen*, V, (1987), nr. 1, p. 55-79.

In 1900 kwam in Gent een socialistische bouwvakcoöperatie tot stand onder de benaming Samenwerkende Bouwwerklieden. In 1922 werd ze omgevormd tot de n.v. De Gentsche Bouwwerken.

82. VANSCHOENBEEK G., *Timmeren op eigen hout?*, in *AMSAB-Tijdingen*, IV, (1985-1986), nr. 3-4, p. 39-63.

In 1902 trachtten de Gentse houtbewerker tevergeefs een productiecoöperatie op te richten. De auteur analyseert de achtergronden en interne discussies hieromtrent.

Kerkgeschiedenis, kloosters

83. BOMBAY J., *Mgr. Triest op visitatie te Drongen en te Baarle (1624-1654)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 3-20.

Bespreking en vertaling van de verschillende visitatieverslagen over Baarle en Drongen opgemaakt door bisschop Antonius Triest. Met illustraties.

84. BRAEKMAN E.M., *Les traductions néerlandaises de l' „Institution” de Calvin (16e-17e siècles)*, in *De Leiegouw*, XXVIII, (1986), afl. 3-4, p. 193-201.

In 1559 verscheen in een definitieve versie *Christianae religionis institutio* van Calvijn. In het artikel worden de verschillende Nederlandse vertalingen beschreven. De oudste vertaling werd in 1560 te Emden en te Dordrecht uitgegeven. Ze was van de hand van de Gentenaar Jan Dierkins.

85. BRAEKMAN W., *Pachthof en bezittingen van de St.-Baafsabdij te Sint-Lievens-Houtem tot 1642*, in *Handelingen. Zottegems Genootschap voor Geschiedenis*, III, (1987), p. 213-227.

In 976 verwierf de Gentse Sint-Baafsabdij een domein te Sint-Lievens-Houtem. Nadere gegevens omtrent de omvang, de samenstelling, de pachters, enz. zijn slechts vanaf 1365 bekend. Aan de hand van de bewaard gebleven pachtcontracten (1365-1595) en een kaartenboek (1642) schetst de auteur de domeingeschiedenis. Met kaarten.

86. CLABOTS A., *Bisschop Triest en de parochieregisters van het bisdom Gent*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 3-4, p. 185-194.

Het Concilie van Trente (1545-1563) bepaalde dat de parochiegeestelijken registers van dopen en huwelijken zouden bijhouden. Pas in de loop van de 17de eeuw werd het de gewoonte ook begraafakten te registreren. Het bijhouden van de parochieregisters stuitte op heel wat onbegrip en tegenkanting. Onder bisschop Triest werden herhaaldelijk onderrichtingen hieromtrent uitgevaardigd en controles uitgevoerd. Met kaart.

87. DECORTE J., (ed.), *Henricus de Gandavo. Quodlibet XII. Quaestiones 1-30*, (*Ancient and medieval philosophy. De Wulf-Mansion centre. Series 2*), Leuven, 1987, LXVI + 276 blz.

Henricus, die vermoedelijk van Gentse afkomst was, bezette gedurende de 13de eeuw een leerstoel aan de universiteit van Parijs. Tekstuitgave met voorwoord, inleiding en tafels.

88. DUBOIS M., (red.), *Kerk Sint-Pieters-Buiten 50 jaar*, (*C.A.O. Sint-Lucas Gent*), Gent, 1987, 12 blz.

De kerk Sint-Pieters-Buiten werd ontworpen door de Gentse architect Valentin Vaerwyck (1882-1959) en plechtig ingewijd op 4 oktober 1937. De brochure bevat een biografie van Vaerwyck en een bouwhistorische beschrijving van de kerk. Met illustraties. Zie ook het bijhorende *Parochiekerk Sint-Pieters-Buiten Gent 1937-1987*, Gent, 1987, 16 blz.

89. GROTEN M., *Eine Zinspflichtigenurkunde der Abtei St. Peter zu Gent aus der Königszeit Konrads II*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 43, (1987), nr. 1, p. 177-184.

Technische beschrijving, bespreking en tekstuitgave van een cijnsakte uitgaande van de Gentse Sint-Pietersabdij. De oorkonde wordt bewaard in het Historischen Archiv van Keulen en dateert uit de jaren 1024-1027.

90. *Koninklijke parochiale kring Sint-Stefanus (Gent)*, Gent, 1984, s.p.
Kroniek samengesteld naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van de „kring” op de Sint-Stefanusparochie te Gent.
91. MORLION C., *De onuitgegeven kloosterkroniek van het St. Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving bij de vrouwelijke Moderne Devoten*, in *Ons Geestelijk Erf*, 56, (1982), p. 342-362.
Zie ook ID., *De kroniek van het St. Agneetklooster te Gent (1434-1535). Bron voor het dagelijkse leven van vrouwelijke religieuzen van de richting der Moderne Devotie*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 67, (1984), nr. 1-2, p. 2-23.
92. PERSOONS E., *Handschriftelijke en gedrukte albums van kloosterklederdrachten uit de Nederlanden*, in COCKX-INDESTEGE E. en F. HENDRICKX, (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps. III*, Leuven, 1987, p. 203-211.
Albums van Gentse kloosterklederdrachten werden getekend door L. De Clercq (1805-1823), F. De Vigne (s.d.) en A. Dillens (1839-1843).
93. ROELS R., *Sint-Coleta 100 jaar (1888-1988). Jubileumboek*, Gent, 1988, VI + 183 blz.
Historiek van de Gentse Sint-Coletaparochie, die in 1888 opgericht werd om de arbeiderswijk ten zuiden van de Heuvelpoort te bedienen. Op 27 februari 1890 werd de neogotische kerk, gebouwd naar een ontwerp van Auguste Van Assche, plechtig ingewijd. Met illustraties.
94. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent uit de gemeenten van het Land van Nevele (1701-1796)*, in *Het Land van Nevele*, XVIII, (1987), afl. 1, p. 51-55.
95. TEPE W., *Begijnen in de Lage Landen, (Geest en steen 22)*, Aalsmeer, 1987, 198 blz.
Algemeen overzicht van de begijnenbeweging in de Nederlanden. Onder meer worden het Gentse Groot en Klein Begijnhof besproken (p. 66-75). Met illustraties, voorwoord door A. VAN GOGH en Franse en Engelse samenvattingen.
96. WILSON G.A., (ed.), *Henrici de Gandavo. Quodlibet VI, (Ancient and medieval philosophy. De Wulf-Mansion centre. Series 2)*, Leuven, 1987, LXVI + 313 blz.

Met voorwoord, inleiding en tafels. Geïllustreerd.

Industriële archeologie, scriptophilie

97. ANTHEUNIS G., G. DESEYN en M. VAN GYSEGEM, *Focus op fotografie. Fotografie te Gent van 1839 tot 1940, (M.I.A.T. Gemeentekrediet)*, s.l., 1987, 211 blz.

Gent heeft tijdens de 19de eeuw een voorname rol gespeeld in de ontwikkeling van de fotografie. Nauwelijks was de „Daguerreotypie” of de fotografische reproductie op metaalplaat in Parijs bekend, of men begon reeds in Gentse middens te experimenteren (1839). Maar ook daarna hebben figuren als Gustaaf De Vylder, Désiré Van Monckhoven en Leo Baekeland belangrijke technische innovaties in dit domein gerealiseerd. Rond deze geschiedenis werd een tentoonstelling opgesteld. Het begeleidend boek is rijkelijk geïllustreerd. Zie ook DESEYN G., „Wanneer den zon-scheyn het zal toelaten...”. *Momentopnamen uit de pionierstijd van de fotografie te Gent, in Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 36, (1987), nr. 3, p. 70-74. Voor een overzicht van de gebruikte fotoapparatuur in dezelfde periode zie VAN GYSEGEM M. e.a., *Focus op fotografie. Fotoapparatuur en foto's uit Gentse verzamelingen 1839-1940, (M.I.A.T.)*, Gent, 1987, 112 blz.

98. BAETENS R. e.a., *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*, Antwerpen, 1988, 271 blz.

H. BALTHAZAR behandelt hierin de Gentse beluiken (p. 231-239), R. DE HERDT en G. DESEYN hebben aandacht voor de voormalige katoen- en vlasspinnerij De Gandt-Vanderschueren in de Korianderstraat te Gent en voor het tuinbouwbedrijf Alexis Dallièrre te Ledeberg (p. 241-256). Rijk geïllustreerd.

99. DEBLEECKERE G., (red.), *Energiea. Museum voor het industrieel erfgoed van EBES*, s.l., 1986, 21 blz. + s.p.

In de oorspronkelijke machinezaal van de Centrale Langerbrugge (1914) heeft EBES een museum ingericht dat de historische ontwikkeling van de electriciteitsproductie en -distributie weergeeft. Met verantwoording, lijst van tentoongestelde machines en documenten en met illustraties. Zie ook DE TREMERIE M., *Industriële archeologie. Museum „Energiea” te Langerbrugge*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 35, (1986), nr. 4, p. 91-93.

100. DE KEUKELEIRE E., *Beschrijving van de planning, de aanleg en de uitbating van de eerste buurttramlijn in Oost-Vlaanderen. I, De eerste jaren van de stoomtram naar Zomergem (1886-1898)*, s.l., 1986, 64 blz. Geïllustreerd.

101. DE KEUKELEIRE E., *Het experiment met de gyrobus op de lijn Gent (Zuid) - Merelbeke 1956-1959*, s.l., 1986, 134 blz.

Een gyrobus is een elektrisch accumulatorvoertuig, waarbij de energie opgeslagen wordt in een vliegwiel. Met illustraties.

102. DESEYN G., *Rondom de Minnemeersgracht. Ontwikkeling van een vroeg-industrieel site, (V.I.A.T.)*, Gent, 1986, 43 blz.

Tekstbrochure bij een industrieel-archeologische stadswandeling in de wijk tussen het Sluizeken, de Huidevetterskaai, de Bibliotheekstraat en de Ottogracht-Krommewal. Met illustraties.

103. *Inventaris Gentse aandelen en obligaties*, in *Scriptophilie*, 5, (1986), nr. 6, p. 4-26. Geïllustreerd.

104. JANSSENS S., *Wat een paar getallen ons vertellen of hoe wij de Mule Jenny enkele geheimpjes ontzutselen!*, in *Ghendische Tydinghen*, 17, (1988), nr. 4, p. 221-222.

De auteur poogt een verklaring te vinden voor de twee cijfers, nl. 17 en 33 die op de eikehouten stoel van dit spingetouw zijn terug te vinden.

105. S.A. *Du Phenix pour la fabrication de Machines et de Mécaniques (Gent)*, in *Scriptophilie*, 7, (1988), nr. 3, p. 4-7. Geïllustreerd.

106. VERSCHAEREN J., *Bekwaamheidskursussen in het gebruik van de vliegende schietspoel. Een initiatief van het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen tot opbeuring van de kwijnende vlasnijverheid (1841)*, in *Album Carlos Wyffels aangeboden door zijn wetenschappelijke medewerkers*, Brussel, 1987, p. 521-529.

Het gebruik van de vliegende schietspoel maakte een grotere en kwalitatief betere productie in de vlasnijverheid mogelijk. Het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen richtte te Gent wel cursussen in met de vernieuwde weefgetouwen, maar de concrete toepassing ervan bleef veelal achterwege. Bovendien bleek deze technische aanpassing toch onvoldoende tegenover de verder doorgedreven Engelse mechanisatie. De linnennijverheid op basis van de huisarbeid ging dan ook teloor.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

107. BINST S. en M. VERSCHAFFEL, *Gent-Zuid, een stationswijk*, in *Monumenten en Landschappen*, 6, (1987), nr. 4, p. 22-41.

De aanleg van de spoorlijn Gent-Mechelen (1837) en de bouw van het Zuidstation in de Muinkmeersen (1846-1849) hadden belang-

rijke gevolgen : de meersen nabij de Sint-Pietersabdij werden in een stedelijk kwartier herschepen en de nieuw getrokken verbindingswegen naar het centrum wijzigden grondig het stadsbeeld. Geïllustreerd.

108. CLAEYS D. en E. VAN HOVE, *Sociale structuuratlas van de stad Gent, (U.I.A. Departement politieke en sociale wetenschappen)*, Leuven-Amersfoort, 1987, 147 blz.

Diverse maatschappelijke sectoren van de fusiegemeenten Gent worden geanalyseerd : het wonen, de handel, de diensten en de industrie. Daarbij worden de problemen en de moeilijkheden die ermee samenhangen duidelijk naar voor gebracht. Met woord vooraf door burgemeester J. MONSAERT, ten geleide, inleiding en diverse kaarten, grafieken en tabellen.

109. DAEM M., *Grafplaat en familiegraf Della Faille te Sint-Kruis-Winkel*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXIV, (1987), p. 42-51.

Technische en historische beschrijving van de marmeren grafplaat-Della Faille, die zich op de begraafplaats te Sint-Kruis-Winkel bevindt en thans gerestaureerd wordt. Met illustraties.

110. DE BLOCK J., *Landgoed „De Campagne” in Drongen*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 3, p. 2-9. Geïllustreerd.

111. DE BRUYN U., *Op Romeinse fundamenten. Kasteel Achtendries, Oostakker*, 1987, 30 blz.

Historiek van het kasteel Achtendries te Oostakker. Geïllustreerd.

112. DECAVELE J., *Het Toreken op de Vrijdagmarkt te Gent*, Gent, 1986, 47 blz.

Historiek van de Gentse Vrijdagmarkt en het belangrijkste gebouw aan deze marktplaats, Het Toreken. Geïllustreerd.

113. DE HERDT R., *Het Rabot 1488-'89 - 1988-'89. Vijfhonderd jaar*, Gent, 1988, 8 blz. Geïllustreerd.

114. *De Noordstar en Boerhaave n.v. Een kantoorgebouw*, Gent, 1986, 41 blz.

Bouwhistoriek van de kantoorgebouwen van de verzekeringsmaatschappij De Noordstar en Boerhaave aan de Groot-Brittanniëlaan. De brochure bevat ook een voorstelling van de activiteiten van de maatschappij. Met illustraties.

115. DESEYN G., *De cinema's van Geo Henderick*, in *Interbellum*, 7, (1987), nr. 4, p. 6-10. Geïllustreerd.
116. DESPRETZ A., *De poedel van het Pakhuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 4, p. 206-210.
117. DEVOS P. en L. KINDT, *Het Caermersklooster in Gent*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 24, (1986), nr. 4, p. 144-151. Geïllustreerd.
118. GOETHALS O. en D. VAN IMPE, *Hotel Goethals te Gent*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1988), nr. 2, p. 30-37.
- Na het indienen van bouwaanvragen in 1764 en 1766 trok architect David 't Kindt het huis De Vijf helmen op aan de hoek van de Korenlei en de Drabstraat. In 1986 werd de woning gerestaureerd. Met illustraties.
119. HUYS P., *De „Hoogmolen” van de Gentse Sint-Pietersabdij (14de-15de eeuw)*, in *Molenecho's*, 13, (1985), nr. 3, p. 134-135.
120. HUYS P., *De verbrande molens van de Gentse Sint-Baafsabdij (1488)*, in *Molenecho's*, 13, (1985), nr. 3, p. 139-140.
121. HUYS P., *Een herstelling aan de abdijmolen te Zwijnaarde (1397-98)*, in *Molenecho's*, 13, (1985), nr. 3, p. 133.
122. HUYS P., *Een stenen windmolen te Gent omstreeks 1500*, in *Levende Molens*, 6, (1984), nr. 5, p. 37-38.
123. HUYS P., *Herstellingen aan een Gentse abdijmolen in 1397-1398*, in *Molenecho's*, 13, (1985), nr. 3, p. 131-132.
124. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 41. Het Utenhove Steen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 3, p. 125-127. Geïllustreerd.
125. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 49. De uurklok en de stormklok van het Belfort*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 311-312. Geïllustreerd.
126. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 121. Overblijfselen van oude stadsvestingen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 2, p. 67-68. Geïllustreerd.
127. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 127. Oude huizen van de Oudburg*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 5, p. 245-246. Geïllustreerd.

128. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 139. De vazen van het Pakhuis, in Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 16-18.
129. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 140. Het Rasphuis, in Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 4, p. 187-189.
130. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 150. Stadsgevangenis, gezegd de „Mammelokker”, in Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 4, p. 188-190. Geïllustreerd.
131. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 196. Huisgevel van 1666, in Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 2, p. 76-77.

Op 10 oktober 1900 stelde de stadsarchivaris Victor Vander Haeghen in de rubriek „Burgerlijke Gebouwen - Ketelvest nr. 12 — XVIIe eeuw (1666)”, een fiche op over deze huisgevel. Geïllustreerd.

132. JANSSENS S., *Het Stekene Vaardeken, het vergeten vaardeken, in Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 3, p. 163-170. Geïllustreerd.
133. LABYN M., *Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen, in Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 2-15 ; nr. 2, p. 89-101 ; nr. 3, p. 120-125 ; nr. 4, p. 210-219 ; nr. 5, p. 236-244 ; nr. 6, p. 314-319 ; 17, (1988), nr. 1, p. 45-53 ; nr. 2, p. 68-75 ; nr. 3, p. 145-155 ; nr. 4, p. 183-188.
134. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Steen voor steen. Het onderzoek naar het middeleeuwse huis in Gent en de bijdrage van Armand Heins*, Gent, 1988, 70 blz.

Vier hoofdstukjes : de Gentse stenen (bouw materiaal, huizenbouw, perceelsstructuur, groei van een stad, chronologie, bevoorrechte stadsbewoners, hoogmoed der Gentenaren, concurrentie, andere stenen) ; Armand Heins (biografie, artistiek oeuvre, de Gentse stenen) ; wandeling van steen tot steen en literatuuroverzicht.

135. LANCLUS K., *De Opera van Gent, in Monumenten en Landschapen*, 6, (1987), nr. 1, p. 49-57.

De Gentse opera werd in 1837-1840 gebouwd naar plannen van de stadsarchitect Louis Roelandt. Architect Charles Van Rysselberghe breidde het oorspronkelijk neo-classicistisch gebouw in de huidige Schouwburgstraat nog uit met een inkomhal en een portaal (1911). Geïllustreerd.

136. MEYNS R. en N. PROVOOST, *Het Gravensteen in Gent. Een monumentvriendelijke nieuwe fundering onder het oostelijk bijgebouw, in Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 4, p. 22-31. Geïllustreerd.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blondijnberg 2 - 9000 GENT

137. *Patershol Gent. Binnenste buiten*, Gent, 1986, 119 blz.

Bundeling van korte artikeltjes in verband met het Patershol te Gent. Na een historiek van deze middeleeuwse stadswijk, worden de belangrijkste gebouwen per straat besproken. Geïllustreerd.

138. STRUBBE C., *Leven tussen stenen. Muurvegetatie op de ruïnes van de Sint-Baafsabdij te Gent*, (vzw. Federatie voor Milieubescherming Gewest Gent), Gent, 1988, 56 blz.

De brochure is niet enkel een analyse van de huidige floristische situatie, maar wil door middel van formuleren van beheer- en behoudsmaatregelen (natuurtechnieken) dit ecotoop beschermen tegen al te drastische menselijke ingrepen (restauratie, schoonmaken). Geïllustreerd.

139. VAN AERDE R., *De Citadelkazerne aan de Heuvelpoort*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 3, p. 128-142. Geïllustreerd.

140. VAN AERDE R., *De kazernen in het Spanjaardenkasteel*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 4, p. 176-186.

141. VAN AERDE R., *De oefenpleinen in en rond Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 2, p. 68-80.

142. VAN AERDE R., *Geschiedenis der Gentse kazernen. Andere gebouwen in Gent, gebruikt door militairen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 5, p. 273-281. Geïllustreerd.

143. VAN AERDE R., *Rijkswachtkazerne Groendreef*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 18-25.

144. VAN CLEVEN J., N. POULAIN en L. VAN SANTVOORT, *Kunstenaarsateliers*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 25, (1987), nr. 1, p. 2-39.

Bevat onder meer besprekingen van de ateliers van Arthur Verhaegen (Brandstraat), Albert Baertsoen (Albert Baertsoenkaai), Bressers (Peperstraat), Bressers-Blanchaert (Sint-Denijs-Westrem), Jean-Baptiste Bethune (Prinsenhof), Georges Buysse (Wondelgem) en Oscar Hoge (hoek Koning Albertlaan-Meersstraat). Met illustraties.

145. VAN DEN BOSSCHE H., *Gent, Gewad 33: een pronkgevel „tot cieraet ende decoratie deser stede”*, in *Monumenten en Landschappen*, 5, (1986), nr. 5, p. 26-39.

Bouwhistoriek van het 18de-eeuwse hoekhuis van het Gewad en de Abrahamstraat, met een toelichting bij de recente restauratie ervan. Geïllustreerd.

146. VAN GEMERT D., *Consolidatie - injecties van het historisch metselwerk*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 1, p. 17-23.

Meer speciaal wordt het onderzoek naar metselwerkinjecties in het Gravensteen belicht. Geïllustreerd.

147. VAN MOSSELVELD J.H., (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's Gravenhage-Bergen op Zoom, 1987, 198 blz.

Bundeling van artikels naar aanleiding van een tentoonstelling over het bouwmeestersgeslacht Keldermans. Het artikel van VAN TYGHEM F., *Bestuursgebouwen in Brabant en Vlaanderen* (p. 105-130) verdient speciaal de aandacht, omdat onder meer het Gentse stadhuis besproken wordt. Met illustraties.

148. *7 bruggen. Historiek en restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, 1987, 134 blz.

Naar aanleiding van de restauratie van enige Leiebruggen in 1986-1987 vond een tentoonstelling plaats. De begeleidende publicatie bevat een inleidend hoofdstuk over bruggenbouw, gedetailleerde bouwgeschiedenissen van zeven Leiebruggen (Recollettenbrug, Predikherenbrug, Sint-Michielsbrug, Grasbrug, Vleeshuisbrug, Zuivelbrug en Krommewalbrug) en toelichtingen bij de recent uitgevoerde restauraties. Met illustraties. Zie ook LALEMAN M.C., *Kom over de brug. De Gentse Leiebruggen*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 36, (1987), nr. 1, p. 12-16.

Kunst, cultuur

149. ARNAUT K., *De ontwikkeling van socialistische bibliotheken te Gent tussen 1830 en 1890*, in *AMSAB-Tijdingen*, III, (1984-1985), nr. 1-2, p. 45-56. Geïllustreerd.

150. BEKAERT G., *Landschap van kerken. 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen*, Leuven, 1987, 288 blz.

Het hoofdstuk *De tijd van bouwen en verwoesten* (p. 80-94) is gewijd aan de Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.

151. CORNELIS E., *De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent. I, Organisatie en kunstproductie van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 97-128.

In een eerste deel van het artikel worden de organisatie van de Gentse kunstenaars in een ambachtsgilde en de kunstproductie van de 15de eeuw besproken. In verband met dit laatste wordt onder meer onderzocht wie de opdrachtgevers van de kunstenaars waren en door welke motieven ze zich lieten leiden om tot aankopen over te gaan.

Zie ook ID., *Kunstenaars en kunstproductie in Gent tijdens de 15de eeuw*, in *De Leiegouw*, XXVIII, (1986), afl. 3-4, p. 221-228.

152. DEPREZ A., *De verwerving en de structuur van de bibliotheek van dr. F.A. Snellaert*, in COCKX-INDESTEGERE E. en F. HENDRICKX, (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps. III*, Leuven, 1987, p. 85-96.

Zie ook ID., *De bibliotheek van dr. F.A. Snellaert. Rondom de verwerving door de U.B. Gent 1872-1874*, in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, (1985), p. 343-391.

153. DEPREZ A., (red.), *Karel Van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk*, (Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1986-1988, 3 dln., 671 + 715 + 730 blz.

Bundeling van de artikels die de letterkundige Van de Woestijne (Gent, 1878 - Zwijnaarde, 1929) schreef voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant* tijdens de jaren 1906-1910. Alle mogelijke thema's uit het Belgisch cultureel, sociaal-economisch, politiek en dagelijks leven komen hierin aan bod. Met personen- en zakenregisters.

154. DEROLEZ A., *Nieuwe gegevens in verband met de ateliers van Raphaël de Marcatellis*, in COCKX-INDESTEGERE E. en F. HENDRICKX, (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps. I*, Leuven, 1987, p. 479-503.

Beschrijving en bespreking van drie handschriften, die rechtstreeks of onrechtstreeks in verband kunnen gebracht worden met de bibliotheek van Raphaël de Marcatellis, abt van de Sint-Baafsabdij te Gent. Met illustraties. Deze drie handschriften waren niet opgenomen in ID., *The library of Raphael de Marcatellis, abbot of St. Bavon's Ghent, 1437-1508*, Gent, 1979.

155. DE SMEDT M., *De literair-historische activiteit van Jan Frans Willems (1793-1846) en Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872)*, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), Gent, 1984, 406 blz.

156. DE SMEDT M., *F.A. Snellaert en het toneel*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVII, (1988), nr. 1, p. 1-18.

157. DESPRETZ A., *Hongerlijders in de tuin van het Hortusmuseum*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 4, p. 201-205.

Bespreking en historiek van het beeld „La Famine”, vervaardigd door Jules Van Biesbroeck Jr. in 1901 en in 1908 in brons gegoten. Geïllustreerd.

158. DETREMMERIE M. en A. VAN DEN KERKHOVE, *Textilia. Kostuums en accessoires uit eigen bezit, (Bijlokeuseum)*, Gent, 1986, 142 blz. Geïllustreerd.
159. DE VOS J., *Het toneelleven te Gent 1985-1986*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 40, (1986), p. 83-88. Geïllustreerd.
160. DE WITTE G., *Présentation du but et du contenu des études à l'Institut Supérieur de la Conservation et de la Restauration du Livre (H.I.C.O.R.E.B., Gand)*, in *Actes du XLVIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. IV*, Nijvel, 1984, p. 193-198.

Het H.I.C.O.R.E.B. werd op 26 november 1983 geopend in het gebouw De Coorenblomme aan de Korenlei te Gent. Bedoeling is de studenten een wetenschappelijk verantwoorde opleiding te bieden in de boek- en papierrestauratie en in het boekbinden.

161. DUVERGER E., *De Potjesmarkt in Gent geschilderd door David II Teniers*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 119-127.

Op het Gentse Sint-Pietersplein werd jaarlijks van 22 juli af de Potjesmarkt ingericht. Men verkocht er allerlei tweedehandsartikelen en aardse potten en pannen. David II Teniers vervaardigde een schilderij van deze markt. Met foto van het schilderij.

162. FREDERICQ-LILAR M., *Feestdecors in Gent tijdens de regering van Karel van Lotharingen*, in *Karel Alexander van Lotharingen. Gouverneur-Generaal van de Oostenrijkse Nederlanden, (Europalia 1987)*, Brussel, 1987, p. 137-146,

De Blijde Intrede van Maria Theresia (1744), de koningsschietsing van de Sint-Jorisgilde (1752) en de herdenkingen ter ere van de heilige Bernardus (1753) en de heilige Macarius (1767) brachten de Gentse bevolking op straat. De tijdelijke architecturale decors en versieringen werden vervaardigd door lokale kunstenaars, die vooral tot de familie Van Reijsschoot behoorden. Geïllustreerd.

163. GOODGAL D., *Joos Vijd: donateur de l'Agneau Mystique, in Dessin sous-jacent et autres techniques graphiques. Colloque V, Louvain-la-Neuve*, 1985, p. 25-52.

164. HAERENS J., *George Minne, illustreer van Maurice Maeterlinck*, in *Septentrion. Revue de Culture Néerlandaise*, 14, (1985), nr. 1, p. 13-18.

165. HOOZEER R., (red.), *Tekeningen, pastels en aquarellen uit eigen collectie, (Museum voor Schone Kunsten)*, Gent, 1985, 134 blz. Geïllustreerd.

166. HOSTE L., *Jacky Lagrou, een Gentse type*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 1, p. 66-68.

Over de kunstschilder Lagrou en zijn werk „Bonnevalle en zijn wereld”.

167. LAUREYS B., *Openbare bibliotheken in Gent (1891-1921)*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 1-2, p. 173-179.

Rond de eeuwwisseling was er in Gent een wildgroei aan openbare bibliotheken. Deze instellingen werden meestal wel door cultureel-politieke verenigingen (Davidsfonds, Willemsfonds, enz.) om propagandistische redenen opgericht, maar toch hadden ze een belangrijke opvoedende functie: het cultureel bewust maken van de arbeiders. In diezelfde periode waren er te Gent ook reeds afzonderlijke kinderbibliotheken.

168. MINGUET P. e.a., *Barok en Rococo in België. Baroque et Rococo en Belgique. Baroque and Rococo in Belgium*, Luik, 1987, 142 blz.

Het Gentse Rococo wordt besproken door M. FREDERICQ-LILAR (p. 84-112). Rijk geïllustreerd.

169. PINET A., *Het Lam Gods*, Parijs-Antwerpen, 1987, 63 blz.

Omtrent de symboliek van het Lam Godsretabel. Met illustraties.

170. SEGAL S., *Die Pflanzen im Genter Altar*, in HORODISCH A., (red.), *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, p. 403-420.

Bespreking van de plantenwereld, die door Van Eyck aangebracht werd op het Lam Godsretabel en de symbolische betekenis ervan. Met illustraties.

171. SIMONS L., *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. De negentiende eeuw. De twintigste eeuw*, Tielt-Weesp, 1984-1987, 2 dln., 208 + 252 blz.

Overzicht van 150 jaar boekenbedrijvigheid in Vlaanderen. De belangrijkste Vlaamse uitgeverijen en uitgeverscentra worden in een chronologische orde uitvoerig besproken. Vooral in de 19de eeuw blijkt Gent een toonaangevende rol gespeeld te hebben. Opvallend is verder de nauwe band tussen de boekenwereld en de Vlaamse Beweging met haar ontvoogdingsideaal. Met registers en illustraties.

172. TROBEC A. *L'idée de restauration chez les néo-gothiques au XIXe siècle*, in *Actes du XLVIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. IV*, Nijvel, 1984, p. 218-223.

Bespreking van onder meer de restauratie van de muurschildering in het Groot Vleeshuis te Gent. Met illustraties.

173. VAN BRUWAENE C., *Een mens leert niet op school alleen*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 37, (1988), nr. 2, p. 39-42.

Voorstelling van enige educatieve projecten in de Gentse musea en culturele instellingen. Met illustraties.

174. VAN DEN KERKHOVE A. en J. BALDEWIJNS, *Gids voor de bezoeker, (Museum voor Stenen voorwerpen. Ruïnes van de Sint-Baafsabdij)*, Gent, 1986, 104 blz.

Met Franse, Duitse en Engelse samenvattingen. Geïllustreerd.

175. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vyt-Borluutfundatie en het Lam Gods*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 25-29; nr. 2, p. 102-105; nr. 3, p. 143-148; nr. 4, p. 201-206; nr. 5, p. 269-273; nr. 6, p. 335-340; 17, (1988), nr. 1, p. 54-58; nr. 2, p. 100-103; nr. 3, p. 140-144; nr. 4, p. 216-221.

176. VAN ELSLANDE R., *Een onbekende voorstudie van het Rodenbachmonument van George Minne*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVI, (1987), p. 161-167.

Het Rodenbachmonument van George Minne werd in 1903 in het parkje rond de kerk van het Gentse Groot Begijnhof geplaatst. Een voorstudie van het monument werd onlangs op een Gentse veiling te koop aangeboden. Geïllustreerd.

177. VAN REETH J.M.F., *Het Lam Gods van Van Eyck en de Palaeologen*, in *Millennium*, 2, (1988), nr. 1, p. 47-68.

Omtrent het verband tussen het Lam Godsretabel en de paradijsvoorstelling van de Syrische H. Efreem († 373). Met illustraties.

178. VERMEESCH K., *Viglius van Aytta schenker en Frans Pourbus schilder van het altaartriptiek in de kapel van de Proosten in de Gentse Sint-Baafskathedraal*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 6, s.p. en 23, (1988), nr. 1, p. 17-34; nr. 2, p. 35-50; nr. 3, p. 51-62.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

179. *Aspecten van Oostvlaamse gemeenten. Tentoonstelling*, Gent, 1986, 130 blz.

Verschillende heemkringen uit Oost-Vlaanderen stelden in het Bijlokemuseum een aantal aspecten uit hun werkgebied voor. Onder meer vindt men in de catalogus de heemkundige kringen Dronghine op p. 23-27, Land van Rode op p. 36-41, Oost-Oudburg op p. 65-71 en Scheldeveld op p. 79-90.

180. CASSIMAN P., *De Dronghense „conscrits”*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 87-98.

De wet van 5 september 1798 voerde de militaire dienstplicht in. Dientengevolge werden lijsten aangelegd van alle mannelijke inwoners, de zogenaamde conscriptielijsten. Elke gemeente kreeg hiervan een uittreksel. Het artikel behandelt de conscriptielijsten van Dronghen. Geïllustreerd.

181. DE BAETS H., *Oude brieven van en naar Zwijnaarde*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVI, (1987), p. 151-159.

Het betreft brieven uit de Napoleontische tijd. Met illustraties.

182. DE BUCK A., *De Drie Torekens en de Lieve*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 13, (1984), nr. 4, p. 262-270. Geïllustreerd.

183. DE BUCK A., *Het François Laurentinstituut te Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 5, 4 blz.

184. DE BUCK R., *Iets over een Gentse scherprechtstervrouw en haar familie*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 3, p. 154-160.

Gegevens over Jeanne de Buck, die in 1772 gehuwd was met Philipus Hamel, „beul” van Gent. Geïllustreerd.

185. DEGRAEVE L. en R., *Het Gentbrugge van toen*, Nieuwkerken-Waas, 1988, 96 blz.

Fotoboek over de deelgemeente Gentbrugge.

186. DE MEESTER E. en G. D'HONDT, *Postgeschiedenis en postmerken van Dronghen*, (*Filatelistische studiekering Oost-Vlaanderen v.z.w. Fis-to-studie n° 13*), Gent, 1987, 83 blz. Geïllustreerd.

187. DE PERMENTIER C., *Rond de Gentse waterwegen. De Reep*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 5, 14 blz.

188. DESPRETZ A., *Beestige bedoening met honden - rattenvangers*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 333-334.

189. DESPRETZ A., *Veewedstrijdmedailles van Dronghen en Baarle*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 41-67.

Catalogus van medailles uitgereikt op de jaarmarkten en andere vee-wedstrijden te Baarle en te Drongen. Geïllustreerd.

190. DE TRAZEGNIES M., *De Trazegnies... een naam apart*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 2, p. 14-17.

Met foto van Daniel de Trazegnies, deken van de Sint-Amandusparochie (Sint-Amandsberg) van 1969 tot 1980.

191. DE TREMERIE M., *De Gentse floralien. Bladeren in het gulden boek*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 34, (1985), nr. 2, p. 57-59. Geïllustreerd.

192. DE VRIENDT J., *De kunstenaarsfamilie De Vriendt*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 3-4, p. 195-214.

Genealogie van de Lokerense-Gentse familie De Vriendt. Geïllustreerd.

193. HOSTE L., *De „Koevoet”, een sociale aanklacht*, in *AMSAB-Tijdingen*, III, (1984-1985), nr. 4, p. 103-109.

Bespreking en tekstuitgave van twee Gentse volksliedjes. De auteur van één van deze liedjes zou Emiel Moyson zijn, zie MERTENS J., *Emiel Moyson als dichter van de „koeivoet”*, in *AMSAB-Tijdingen*, IV, (1985-1986), nr. 2, p. 39-44.

194. HOSTE L., *Uithangborden te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 1, p. 30-40 ; nr. 2, p. 56-66 ; nr. 3, p. 149-153 ; nr. 4, p. 194-201 ; nr. 5, p. 263-268 ; nr. 6, p. 323-329 ; 17, (1988), nr. 1, p. 32-40 ; nr. 2, p. 83-91 ; nr. 3, p. 122-127 ; nr. 4, p. 196-200. Geïllustreerd.

195. HUYS J., *Het Gentse stadhuis in een notedop. De Troonzaal*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 2, 12 blz.

196. HUYS P., *De burgerwacht te Drongen in 1792*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 68-70.

Over de hervorming van de burgerwacht te Drongen kort na de eerste Franse bezetting (1792).

197. HUYS P., *Het Drongense schepencollege in 1832*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 81-82.

198. IMPENS C., *De familienaam Impens*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXIV, (1987), p. 52-63.

Onderzoek naar de oude vorm en de betekenis van de familienaam Impens. Met reproducties van oude teksten.

199. KERCKHAERT N., *Toerist voor vele eeuwen. Antonius Sanderus, in Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 36, (1987), nr. 2, p. 40-43.

Over de betekenis en de verdiensten van de 17de-eeuwse historioograaf en publicist Antoon Sanderus. Sanderus was de auteur van de *Flandria illustrata*; een werk dat niet om de historische waarde van de teksten, maar vooral om de talloze afbeeldingen van steden en lokaliteiten bekend is gebleven. Geïllustreerd.

200. *Koninklijke Unie van de Middenstand-Gent. 100 jaar*, Gent, 1987, 46 blz.

De *Cercle des Commerçants de Gand* werd op 28 november 1887 gesticht als verweermiddel tegen de concurrentie van de verkooptzalen. Eerste voorzitter was Charles Callebaut (1887-1904). De organisatie groeide uit tot een beroepsvereniging die de belangen van de handelaars behartigt. Met illustraties.

201. LEENAERTS R.J., *Gazette van Gend. Gentse drukkersgeslachten en aanverwanten. Rechtstreeks of in familiaal verband betrokken bij de uitgave van het oudste Gentse nieuwsblad (1667-1940)*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 3-4, p. 111-116.

202. LEVIS E., *Van alle markten thuis*, in *Gendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 329-332; 17, (1988), nr. 1, p. 40-45; nr. 2, p. 79-82; nr. 3, p. 129-139; nr. 4, p. 206-216.

203. MAES D., *De reis van Dulle Griet*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 2, p. 87-88.

204. MAES D., *De waard van St. Anthone werd slachtoffer van de erfenisoorlog*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 83-86.

Omtrent een conflict tussen Drongense burgers en Franse soldaten in 1710. Met kaarten.

205. MAES D., *150 jaar jaar-, paarden- en veemarkt te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 21-40. Geïllustreerd.

206. MARYNISSEN G., *Jauchzet dem Herrn, alle Welt. Twintig jaar Haagenkoor 1965-1985*, Mariakerke, 1986, 81 blz.

Historiek van het in 1965 door pater Hendrik Hagen op Kolegem (Mariakerke) gesticht koor.

207. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen (7)*, in *Land van Rode*, 14, (1986), nr. 4, p. 173-175.

Bespreking van de Jules Van Biesbroeckstraat en de Henri Pirennelaan.

208. POELMAN R., *De dienst Winterhulp in de Oost-Oudburg*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 2, p. 1-5.

Naamlijsten van de medewerkers aan de dienst Winterhulp in de gemeenten Beervelde, Destelbergen, Desteldonk, Heusden, Lochristi, Oostakker, Sint-Amandsberg, Zaffelare en Zeveneken.

209. POELMAN R., *De oorlog, de Poolse troepen en Winterhulp*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 3-4, p. 7-8.

210. POELMAN R., *Sint-Amandsberg en het jubeljaar 1947*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 3-4, p. 10-14.

Omtrent de feestelijkheden naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van de gemeente Sint-Amandsberg.

211. SCHELSTRAETE A., *De familie Schelstraete*, Wetteren, 1987, 223 blz.

Geschiedenis van deze Drongense familie. Met illustraties.

212. *Stad Gent. 500 jaar schietsport met vuurwapens*, [Gent, 1988], 56 blz.

213. STEEGHERS W., *Een dodelijk ongeval in het klooster van de Geschoeide Karmelieten te Gent in december 1720*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 2, p. 89-90.

Uitgave van de begrafenis- en lijkschouwingsakte van de verongelukte timmerman Michiel Braeckman. Met illustratie.

214. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van de rechtsgeleerde Josephus Bernardus Cannaert*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, 7, (1988), nr. 3, p. 39.

215. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van kunstschilder Jacob Godinaw*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 38, (1987), p. 185-191. Geïllustreerd.

216. STEEGHERS W., *Genealogische nota's betreffende de familie Canaert (Canaert) te Gent in de 18de eeuw*, in *V.V.F. Gent-Informatieblad*, 7, (1988), nr. 3, p. 38.

217. STEEGHERS W., *Personen geboren in het Land van Nevele en overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1625-1799)*, in *Het Land van Nevele*, XVIII, (1987), afl. 4, p. 259-268.
218. STEEGHERS W., *Personen uit de gemeenten van het Land van Nevele voorkomend in de overlijdensregisters van Sint-Niklaasparochie te Gent (1701-1796)*, in *Het Land van Nevele*, XVIII, (1987), afl. 1, p. 50.
219. STEEGHERS W., *Personen uit de streek van de Oost-Oudburg en overleden in het Bijlokehospitaal te Gent (1651-1799)*, in *Heemkundig Nieuws*, 15, (1987), nr. 6, p. 13-14.
220. STEEGHERS W., *Personnes du nord de la France dans les registres de décès de Gand*, in *Association généalogique Flandre-Hainaut*, nr. 15, (1987), p. 31-34.
- Vertaling van een artikel verschenen in *Vlaamse Stam*, 22, (1986), nr. 12, p. 548-550.
221. STEEGHERS W., *Verdrinkingsdood van Adriaen Verhaeghe (vander Haeghen) in februari 1753 in de gracht van het Groot Begijnhof te Gent*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 1, p. 50-51.
- Uitgave van de lijkschouwingsakte en de begrafenistoelating van de verdronken metsersknaap Adriaen Verhaeghe. Met illustratie.
222. STORME J., *La Belle Epoque in oude prentkaarten*, in *De Draeke*, 10, (1986-1987), p. 4-10, p. 25-28, p. 55-59, p. 64-67; 11, (1987-1988), p. 8-11, 30-34.
- Een beschrijving van het 19de-eeuwse Gent aan de hand van oude prentbriefkaarten. Geïllustreerd.
223. THOORENS M., *Généalogie, histoire et foi religieuse*, in *Compendium. Bulletin de l'Association généalogique de l'Oise*, nr. 152, (1987), p. 29-50.
- Genealogisch overzicht en geschiedenis van de Gentse familie Thoorens. Met illustraties.
224. *Toneellevens te Mariakerke*, in *Marka*, nr. 78, (1986), p. 1-31.
- Schets van het toneellevens in de deelgemeente gedurende de jaren 1836-1937. Geïllustreerd.
225. VAN ACKER L., *Gentse almanakverkopers in 1660*, in *Biekorf*, 84, (1984), p. 154-155.

226. VAN AERDE R., *Nogmaals, maar nu andere Gentse stroppendragers*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 4, p. 220-224.
227. VAN BOST F., *Albert Sugg en zijn genummerde prentkaarten*, in *De Draeke*, 10, (1986-1987), p. 21-24, p. 45-53.
228. VAN BOST F., *Numismatiek*, in *De Draeke*, 10, (1986-1987), p. 69-72 ; 11, (1987-1988), p. 3-6, p. 26-29. Geïllustreerd.
229. VAN BOST F., *Prentkaarten*, in *De Draeke*, 11, (1987-1988), p. 48-51.

De eerste officiële postkaart verscheen in 1869 bij de Oostenrijkse post. Vanaf 1892-1893 braken de prentbriefkaarten met afbeeldingen in foto-typie door. De eerst zichtkaarten met betrekking tot Melle verschenen in 1898. Lijst van de prentkaarten gedrukt i.v.m. Melle en lijst van de plaatselijke verkopers.

230. VAN BOST F., *Oude Prentkaarten*, in *De Draeke*, 11, (1987-1988), p. 65-70.

Enkele gegevens over de drukkers van porseleinkaarten G. Jacquemain - P. Vande Steene (1841-1843) ; G. Jacquemain (Brussel 1815 - Gent 1897) en Vande Steene Frères (Gent).

231. VAN BRUWAENE C., *In de voetsporen van keizer Karel*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 37, (1988), nr. 1, p. 21-26.

Overzicht van de materiële relictten in de stad, die verwijzen naar keizer Karel V. Met illustraties.

232. VAN DAMME J., *Maatschappijen te Gentbrugge. Association royale la Gantoise. Royal racing club Gent*, in *Land van Rode*, 14, (1986), nr. 4, p. 160-168.

233. VAN DEN STORME L., *De heilige Amelbergaverering in Oost-Vlaanderen*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXII, (1987), nr. 3, p. 143-177.

De Gentse Sint-Pietersabdij bewaarde tot in 1578 de stoffelijke resten van Amelberga († Temse, 772). Na de calvinistische tijd kwamen de relieken in Temse terecht, waar ze speciaal vereerd werden. Van ongeveer 714 tot 719 verbleef Amelberga in Mater. Van daar dat er ook in deze laatste gemeente een Amelbergaverering bestond. Met illustraties.

234. VAN DER LINDEN R., *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986, 304 blz.

Onder meer worden de bedevaartvaantjes besproken van de heiligen Petrus (Afsnee), Godelieve (Gent), Hubertus (Gent), Nikolaas van Tolentino (Gent), Rita (Gent), Kristoffel (Gent en Gentbrugge), Elooi (Gentbrugge), Kornelius (Mariakerke), Bavo (Mendonk), hostiewonder (Sint-Denijs-Westrem), Dionysius (Sint-Denijs-Westrem), Katarina van Alexandrië (Wondelgem) en Markoen (Wondelgem). Met illustraties en registers.

235. VANDER STRAETEN M., *De bouwgeschiedenis van de Brugsepoort*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 4, 12 blz. Geïllustreerd.
236. VAN DE WIELE J., R. DE HERDT, E. DEMOEN, G. DESEYN, R. VAN DE WALLE en P. VIAENE, *De Markt. Economisch forum en kloppend hart van agrarische, stedelijke en industriële maatschappijen*, (*Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*), Gent, 1988, 263 blz.

Boekwerk dat werd uitgegeven naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling, waarin wordt ingegaan op de jaarmarkten en de Gentse jaarmarkten, de dagdagelijkse markten in Gent, de bouwgeschiedenis van de overdekte markt het Groot Vleeshuis, de wijzigingen in het marktwezen in het industrieel tijdperk, de marktzangers, lied en animatie op het marktplein, een volkskundige kijk op het marktgebeuren en marktkramers aan het woord in tien interviews. Rijk geïllustreerd.

237. VAN HAGELAND A., *John Flanders en het volksleven. Naar een honderdjarig jubileum 1887-1987*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 4, p. 199-201.

Beschrijving van de folklorethema's die in het oeuvre van de Gentse auteur aan bod komen. Met illustratie.

238. VAN TWEMBEKE J., *De gemeentelijke wapenschilden in het werkgebied van de Heemkring Scheldeveld*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVI, (1987), p. 7-18.
239. VAN WAESBERGEN J.P., *Het geslacht van Waesberghe, van Waesberge - van Waasbergen door de eeuwen heen 1279-1983*, Breda, [1983], 308 blz.
240. *Van wei tot wijk. Ter herdenking van het honderdjarig bestaan van de Gentse wijk Heirnis*, Gent, 1988, 255 blz.

De Heirnis te Gent is de wijk begrensd door Gentbrugge, Sint-Amandsberg, de Wolterslaan, de Kasteellaan en de Schelde. Diverse auteurs leverden een bijdrage aan dit herdenkingsboek. Het jubileumboek wordt afgerond met korte biografische nota's van enkele markante personen.

241. VAN WESEMAEL M., *Keizer Karel's standbeeld op de Vrijdagsmarkt*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 13, (1984), nr. 4, p. 216-230. Geïllustreerd.
242. VAN WESEMAEL M., *Neen, de oude Schelde is niet altijd oud geweest*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 12, (1983), nr. 4, p. 186-214. Geïllustreerd.
243. VAN WESEMAEL M., *Over een paar lang vergeten letterspeltjes*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 5, p. 247-262.
244. VAN WITTENBERGHE O., *Enkele families te Gentbrugge in de 18de eeuw*, in *Land van Rode*, 14, (1986), nr. 4, p. 169-172.
245. VERKERKEN D., *Verkerken. Een familie van 250 jaar, 1738-1988*, Gent, 1988, z.p.

Geschiedenis van de familie Verkerken. Deze familie stamt af van de Gentse vondeling Philippus Verkerken. Geïllustreerd.

246. *Vraag en antwoord*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 344-347.

Gegevens o.m. over lucifersfabriek „Cossemille” in de Werkhuisstraat, Hélène Marèchal, pijkenheere (kerkbaljuw van de Sint-Pietersparochie) en de kunstenaar Cyriel Vanderhaegen (° 1918).

247. *Vraag en antwoord*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 2, p. 113-117.

Gegevens o.a. over lucifersbedrijven, het Nachtverblijf in de Tinkstraat, huisgeld van de firma Caussemille en Roche en het kanon Dulle Griet.

Biografieën

248. *Anna De Weert - Cogen (1867-1950)*, in *G.O.V. Herant*, 22, (1987), nr. 10, 2 blz.

Nicht van de schilder Felix Cogen, die schilderde in het voetspoor van E. Claus. Geïllustreerd.

249. *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek aangeboden aan prof. dr. J. Craeybeckx en prof. dr. E. Scholliers van de Vrije Universiteit Brussel, (V.U.B.)*, Brussel, 1988, 335 blz.

De historici Jan Craeybeckx (Ekeren, 1923) en Etienne Scholliers (Gentbrugge, 1922) studeerden en startten hun universitaire carrière aan de R.U.G. Met voorwoord door de rector van de V.U.B. S. LOCCUFIER, ten geleide door E. WITTE en J. HANNES en bio-bibliografieën van de afscheidnemende professoren.

250. BIERLAIRE F. en J.L. KUPPER, (eds.), *Henri Pirenne de la cité de Liège à la ville de Gand. Actes du colloque organisé le 13 décembre 1985, (Cahiers de Clío)*, Luik, 1987, 135 blz.

De bekende geschiedschrijver Henri Pirenne (Verviers, 1862 - Ukkel, 1935) was achtereenvolgens hoogleraar te Luik (1885), te Gent (1886) en te Brussel (1934). Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van zijn benoeming te Luik werd rond deze figuur een colloquium georganiseerd, waarvan de handelingen onlangs verscheen. PREVENIER W. bracht een bijdrage over *Pirenne à Gand* (p. 23-44). Een tweede publicatie over Pirenne is van de hand van VAN CAENEGEM R.C., *Henri Pirenne: naar aanleiding van de honderdste verjaardag van zijn benoeming te Gent*, in *Academiae Analecta. Klasse der Letteren*, 49, (1987), nr. 1, p. 85-105. Tenslotte verscheen ter gelegenheid van de vijftigste herdenkingsdag van zijn overlijden: DESPY G. en A. VERHULST, (eds.), *La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne, (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 28)*, Brussel, 1986, 187 blz.

251. BOUDIN H.R., (hoofddred.), *Belgisch protestantse biografieën, (PRODOC)*, 1, (1987-1988), losbladige fichen.

Protestantse biografieën van de Gentse predikanten Karel Blommaert (1884-1967) en Gerard Klaas Geerds (1916-1986) en van de uit het Gentse afkomstige Martinus Micronius (ca. 1523-1559). Verder zijn ook lijsten opgenomen van predikanten van de gereformeerde kerken in België (1894-1978) en van een huwelijksregister (1874-1945) en een doopboek van de Belgische Christelijke Zendingkerk te Gent (1856-1897).

252. BOYDENS H., *Lodewijk Jozef Roelandt. Nieuwpoort 1786 - Gent 1864*, Nieuwpoort, 1987, 48 blz.

Roelandt werd in 1819 tot Gents stadsarchitect aangesteld. In die hoedanigheid creëerde hij een aantal grote gebouwen in neoklassieke stijl. De bekendste zijn de Aula van de universiteit (1819), het Justitiepaleis (1836) en de Opera (1837). Geïllustreerd. Zie ook VANDER STRAETEN M. e.a., *Louis Roelandt. Een bekend Gents bouwmeester. Nieuwpoort 1786 - Gent 1864*, in *G.O.V. Heraut*, 21, (1986), nr. 6, 20 blz.

253. BUYLE M., *Achiel Vereecken (1889-1933)*, in *Heemkundig Nieuws*, 15, (1987), nr. 6, p. 3-8.

Levensschets van de Gentse tekenaar en aquarelschilder Vereecken. Met illustraties.

254. BUYLE M., *Kunstschilder Louis Tytgadt (1841-1918)*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 3-4, p. 3-6. Geïllustreerd.

255. BUYLE M., *Tekenaar-kunstschilder Gerard Hermans*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 2, p. 6-9.

Levensschets van de kunstenaar Hermans (Gent, 1901-1978). Met illustraties.

256. BUYLE M., *Theophiel Lybaert (1848-1927)*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 1, p. 9-13.

Biografische nota van de Gentse schilder en beeldhouwer Theophiel Lybaert. Geïllustreerd.

257. CASO P., *Herberigs*, Brussel, 1986, 152 blz.

Biografisch kunstboek over de toondichter, literator en kunstschilder Robert Herberigs (Gent, 1886 - Oudenaarde, 1974). Geïllustreerd.

258. CASSIMAN P., *Wally Van de Velde. Drongens kunstenaar, 50 jaar in 1988*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1988), p. 100-101. Geïllustreerd.

259. CLINCKSPOOR J., *Jan Broeckaert 1837 - 1911*, Wetteren, 1987, 206 blz.

De letterkundige en geschiedschrijver Broeckaert (Wetteren, 1837 - Dendermonde, 1911) bleef vooral bekend om de imposante reeks Oostvlaamse dorps- en stadsgeschiedenissen, die hij gedurende de jaren 1864-1903 publiceerde in samenwerking met Frans De Potter. In deze serie worden alle Gentse deelgemeenten behandeld. Met illustraties. Zie ook DAEM M., *Jan Broeckaert. Zijn betekenis voor de volkskunde*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXII, (1987), nr. 4, p. 233-238.

260. DE BUSSCHERE K., *Karel Van de Putte (Pittem 1850 - Gent 1922)*, in *De Roede van Tielt*, 16, (1985), nr. 3, p. 106-156.

Biografie van de advocaat en dichter Van de Putte, die van 1921 af in Gent woonde. Met illustraties.

261. DEFOORT E. en G. VANSCHOENBEEK, *Hippoliet De Boos of hoe een socialistische held een vergeten dissident wordt*, in *AMSAB-Tijdingen*, V, (1987), nr. 3-4, p. 81-98.

Biografie van Hippoliet De Boos (geboren in 1870) die als Gents socialistisch militant in 1898 radicaal met de partij brak. Hij week uit naar Oostende en trad er toe tot de liberale partij. Zijn weder- varen wordt ingepast in de bredere context van de dissidentie tegen de Gentse socialistische leider Edward Anseele.

262. ELKHADEM H., *George Sarton : ses années de formation et ses réalisations académiques à travers sa correspondance avec Irénée Van der Ghinst*, in *Academiae Analecta. Klasse der Wetenschappen*, 47, (1985), p. 103-125.

George Sarton (1884-1956) studeerde wis- en natuurkunde aan de Gentse universiteit en werd lesgever aan de Harvard University te Cambridge (USA).

263. FRANÇOIS L., *Helias d'Huddeghem Emmanuel (° Gent, 1762 - † Gent, 1838)*, in *HMGOG*, XLI, (1987), p. 181-194.

Emmanuel Helias d'Huddeghem studeerde rechten aan de Leuvense universiteit en werd advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Tussen 1789 en zijn overlijden was hij politiek bedrijvig en maakte diverse regimewisselingen mee.

264. FRANÇOIS L., *Renier du Bosch (Waterliet, 1765 - Bassevelde, 1842)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 38, (1987), p. 111-160.

Het carrièreverloop van du Bosch tijdens de diverse regimewisselingen tussen 1792 en 1814 wordt besproken.

265. GAUBLOMME D., *François Laurent (1810-1887). De ongelukkige liefde van een liberaal vechtjas voor de kinderen van het volk, (Stadsarchief)*, Gent, 1987, 83 blz.

Catalogus van een biografische tentoonstelling over de liberale politicus, jurist en professor François Laurent (Luxemburg, 1810 - Gent, 1887). Geïllustreerd en met voorwoord door schepen G. BRACKE. Zie ook COLLUMBIEN H., *François Laurent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 2, p. 81-86.

266. HOSTE L., *In memoriam Michel Steels (Gent 28 augustus 1913 - 11 januari 1987)*, in *AMSAB-Tijdingen*, V, (1987), nr. 1, p. 89-90.

De heemkundige Steels blijft vooral bekend om zijn *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent 1828-1914* (Gent, 1978) en om zijn talrijke bijdragen in het tijdschrift *Ghendtsche Tydinghen*. Zie ook de „In memoriam's” van ID. in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 3, p. 118-120 en van GERITS J. in *Ons Heem*, 42, (1988), nr. 1, p. 34.

267. HULPIAU K., *René De Clercq (1877-1932). Een monografie, (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde)*, Gent, 1986, 496 blz.

De letterkundige De Clercq (Deerlijk, 1877 - Maartensdijk, 1932) studeerde filologie aan de universiteit en werd in 1906 leraar aan het Gentse atheneum. Tijdens de jaren 1915-1918 engageerde hij zich in het Aktivisme. Met indringende besprekingen van het literaire oeuvre van De Clercq.

268. *Jan Frans de Boever (1872-1949) en enkele Gentse tijdgenoten*, s.l., s.d., 7 blz.

Catalogoog van de tentoonstelling rond de Gentse kunstenaar De Boever. Met biografische kroniek door R. DE BUYST.

269. KLUYSKENS P., *Frans Ackerman*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 4, p. 190-194.

270. KLUYSKENS P., *Josse Delehay*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 4, p. 190-196.

Josse Delehay (1800-1882) was katholiek burgemeester van Gent (1854-1857).

271. LEKENS L., *Beeldhouwer-kunstschilder Firmin De Vos*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 5, 2 blz.

Geboren in 1925 te St.-Amandsberg. Beeldhouwer o.m. het borstbeeld van Ferdinand August Snellaert op het gelijknamig plein te Sint-Amandsberg.

272. LEKENS L., *Een kunstenaar uit het Gentse. Prosper De Troyer 1880-1961*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 5, 3 blz. Geïllustreerd.

273. LEKENS L., *Kunstschilder Karel De Bondt 1888-1973*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 3, 4 blz. Geïllustreerd.

274. LEKENS L., *Paul Van Peteghem. Graficus-etscher*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 5, 1 blz.

Geboren in 1940. Richt zich in zijn kunst vooral naar Gent.

275. LELEUX F., *Gentse revolutionaire figuren*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 2, p. 107-112; nr. 3, p. 160-167 (Constant Hopsomere); nr. 4, p. 223-232 (Jacques Guillaume Meyer).

276. *Liber amicorum dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie, (Vereniging historici Lovaniensis)*, Leuven, 1987, 394 blz.

Dr. Jef Scheerder is oud-student van de K.U.L. Hij is een autoriteit voor de periode van de Beeldenstorm en specifiek nog voor de Gentse toestanden uit die periode. Met foto.

277. *Nationaal biografisch woordenboek. 12, (Koninklijke Academiën van België)*, Brussel, 1987, VII + 848 + VI blz. en kol.

Voor Gent werden opgenomen: de schilder en tekenaar Frits Van den Berghe, 1883-1939 (47-57); de schilder en tekenaar Jules Van Biesbroeck, 1848-1920 (67-72); de beeldhouwer Lodewijk Van Biesbroeck, 1839-1919 (72-76); de franciscaan Fulco Borluut, 2de kwart 13de eeuw - na 1320 (95-97); de patriciër Jan Borluut, 2de helft 13de eeuw - voor 1306 (97-102); de hoogleraar en politicus Camilius De Bruyne, 1861-1937 (123-127); de beeldhouwer Jakob Cockx, eind 16de eeuw - 1665 (150-153); de natuur- en scheikundige en hoogleraar François Donny, 1822-1896 (243-248); de geneesheer en hoogleraar Louis Fraeys, 1817-1885 (255-259); de mediëvist en hoogleraar François Ganshof, 1895-1980 (263-273); de jezuïet en apotheker Petrus Gillis, 1620-1697 (294-296); de filoloog, volkskundige en Vlaamse strijder Jozef Goossenaerts, 1882-1963 (300-309); de wiskundige Gielis van den Hoecke, ca. 1505-? (357-358); de arts en hoogleraar Carlos Hooft, 1910-1980 (369-374); de leraar en letterkundige Leo d'Hulster 1784-1843 (391-398); de kunstschilder en beeldhouwer Karel De Kesel, 1849-1922 (399-404); de geschiedkundige en hoogleraar Theo Luykx, 1913-1978 (442-450); de geneesheer en hoogleraar Daniel Mareska, 1803-1858 (462-465); de componist Emile Mathieu, 1844-1932 (498-504); de graficus Victor Stuyvaert, 1897-1974 (712-717); de componist Jozef Tilborghs, 1830-1910 (735-738); de advocaat en politicus Paul Voituren, 1824-1847 (794-800); de advocaat en filoloog Leonard Willems, 1864-1938 (831-838); de neolatijnse dichter Jacobus Yetzweirtius, 1541-? (843-848).

278. *Prof. dr. Willem De Vreese (1869-1938). Een herdenking, (A.N.V. Afdeling Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1988, 71 blz.

Bundeling van drie artikels rond prof. De Vreese, filoloog en onder meer hoogleraar en bibliothecaris aan de Rijksuniversiteit te Gent. Met een ten geleide van prof. A. DEPREZ.

279. *Retrospectieve tentoonstelling Anna De Weert (1867-1950), Jenny Montigny (1875-1937), Yvonne Serruys (1873-1953), (Museum van Deinze en Leiestreek)*, Deinze, 1987, 79 blz.

Catalogo naar aanleiding van een overzichtstentoonstelling met werk van drie kunstenaressen, die volgelingen waren van Emile Claus. Anna De Weert en Jenny Montigny waren van Gentse afkomst. Met inleiding door V. VAN DOORNE en illustraties.

280. *Retrospektieve Antoon Catrie (1924-1977)*, Gent, 1987, 48 blz.

Catalogus van een overzichtstentoonstelling met werk van de Gentse schilder Catrie. Met inleidende tekst van J. MUREZ, een levensschets van de kunstenaar en lijst van de vroegere tentoonstellingen. Geïllustreerd.

281. SORGELOOSE W., *André Janssens : een ongekleemd woordkunstenaar*, in *Heemkundig Nieuws*, 15, (1987), nr. 6, p. 8-11.

Biografische gegevens betreffende de schrijver A. Janssens (Sint-Amandsberg 1929-). Met foto.

282. STEELS M., *Aimé Bogaert*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 2, p. 110-112.

283. STEVENS J., *Petrus Christianus Degeyter. Toondichter van „d'Internationale" te Rijsel gecreëerd op 23 juni 1888*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 3, 10 blz. Geïllustreerd.

284. *Tentoonstelling Filip De Pillecyn 1891-1962, (Campo Santo)*, Sint-Amandsberg, 1987, 23 blz.

Catalogo van de tentoonstelling over de schrijver De Pillecyn (Hamme, 1891 - Gent, 1962).

285. VAN DEN BUSSCHE W., *Permeke, (Mercatorfonds)*, Antwerpen, 1986, 415 blz.

De expressionistische kunstenaar Constant Permeke (Antwerpen, 1886 - Oostende, 1952) volgde onder meer lessen aan de Academie te Gent (1906). Tijdens zijn verblijf in de stad legde hij contacten met andere kunstenaars zoals Frits Vanden Berghe, Albert Servaes en Gust en Leon De Smet. In 1909 vestigde hij zich in het kunstenaarsdorp Sint-Martens-Latem. Het boek brengt een volledig overzicht van het leven en het werk van de kunstenaar en is rijkelijk geïllustreerd.

286. VAN DER LINDEN R., *In memoriam Maurits van Wesemael*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXI, (1986), nr. 4, p. 205-208.

Van Wesemael (Gent, 1900 - Brugge, 1986) was een bekend volkskundige. Hij werkte jarenlang als archivaris-bibliothecaris in de bibliotheek van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. Met foto en ex-libris van de overledene. Zie ook JANSSENS S., *In memoriam Maurits Van Wesemael (1900-1986)*, in *Ons Heem*, 41, (1987), nr. 6, p. 227-228.

287. *Van Rysselberghe Theo*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 16, (1987), nr. 6, p. 320-322.
288. VANSCHOENBEEK G., *Mijnbeer Emiel. Leven en werk van Emiel Moyson (1838-1868), vrijdenker, flamingant en socialist. De lotgevallen van een intellectueel in de arbeidersbeweging, (AMSAB)*, Gent, 1988, 86 blz.

Uitstekende vulgariserende studie over deze Gentse vroeg-socialistische voorman. Met een chronologie van leven en werk. Rijk geïllustreerd.

289. VLERICK W., *Een vlaming, Polydoor De Keyser, wordt Lord Mayor*, in *G.O.V. Heralut*, 23, (1988), nr. 2, 4 blz.
290. YLEN A., *Slangemens Achiel De Pauw*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 3-4, p. 8-10.

Achiel De Pauw (Sint-Amansberg, 1892 - Gent, 1987) was een contorsionist of „slangemens”. Geïllustreerd.

RIJKSUNIVERSITEIT – GENT
SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN
Blandijnberg 2 – 9000 GENT

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

DL I, 1944	600 Fr.	XXIX, 1975	»
IV, afl. 2, 1949-50	»	XXX, 1976	»
VIII, 1954	»	XXXI, 1977	»
XIV, 1960	»	XXXII, 1978	»
XVI, 1962	»	XXXIII, 1979	»
XVII, 1964	»	XXXIV, 1980	»
XIX, 1965	»	XXXV, 1981	»
XX, 1966	»	XXXVI, 1982	»
XXI, 1967	»	XXXVII, 1983	»
XXII, 1968	»	XXXVIII, 1984	»
XXVI, 1972	»	XXXIX, 1985	»
XXVII, 1973	»	XL, 1986	»
XXVIII, 1974	»	XLI, 1987	»

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902), 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOEHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odysée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Koornlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.